ІВАН ЦЮПА

ІВАН ЦЮПА

ВИБРАНІ ТВОРИ
У ДВОХ
ТОМАХ

ІВАН ЦЮПА

ВИБРАНІ ТВОРИ У ДВОХ ТОМАХ

Том перший

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ЗІРОК

Роман

ОПОВІДАННЯ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1991

ББК 84Ук7
Ц98

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, ввійшов історичний роман «Через терни до зірок» (про Юрія Коцюбинського, активного учасника Жовтневої революції, першого головнокомандувача військами Радянської України, дипломата, заступника Голови Раднаркому УРСР, який в роки сталінського беззаконня зазнав жорстоких репресій і був страчений), а також кращі оповідання.

В первый том избранных произведений известного украинского советского писателя вошли исторический роман «Чрез тернии к звездам» (о Юрии Коцюбинском, активном участнике Октябрьской революции, первом главнокомандующем войсками Советской Украины, дипломате, заместителе Председателя Совнаркома УССР, который был казнен в годы сталинского беззакония), а также лучшие рассказы.

Редактор *І. А. Кір'ятська*

Передмова *Ю. С. Бурляя*

Ц $\frac{4702640201-102}{М205(04)-91}$ 102.91

ISBN 5-308-00981-3 (т. 1)
ISBN 5-308-00983-X

© Текст з доповненнями. І. А. Цюпа, 1991
© Передмова. Ю. С. Бурляй, 1991

ПРОСТЕЛИЛАСЯ ДОЛЯ РУШНИЧКОМ...

(ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА ІВАНА ЦЮПИ)

«Він звівся з-за столу, підійшов до розчиненого вікна. Сад, умившись росою, вже витерся золотистим рушником сонця і дихав свіжістю молодого листя.

Солов'ї в кущах затихли і не озвуться тепер до самого вечора. Тільки в глибині саду кувала десь зозуля, прилетівши... з далекого дитинства...»

Прочитав ці рядки з роману «Грози й райдуги»,— і здалося, що стосуються вони самого автора, Івана Антоновича Цюпи. Адже це тут, у Києві, на вулиці Толстого, у його ошатнім кабінеті з вікнами на густий університетський сад, що весь палахкотить, зачарований багрянцем і золотом осені, спостерігаю розкрилля оспіваних у наших піснях рушничків. Ні, не метафоричних, створених письменницькою уявою, а цілком реальних, зримих, мистецьки вишитих і вимережаних,— подарованих письменнику на знак любові та щирої поваги вдячними читачами.

Пам'ятаю молодечого, чорнявого, рвучкого, завжди охочого до праці Івана Цюпу. Таким він був, заступник головного редактора газети «Радянський селянин», з яким уперше зустрівся 1947 року, працюючи там же, в редакції. А потім знову разом трудилися у журналі «Вітчизна», де він обіймав таку ж посаду, аж поки не очолив журнал «Україна».

Іван Антонович Цюпа народився 29 жовтня 1911 року на Полтавщині в мальовничому селі Бірки, що розкинулося на берегах тихоплинної Грунь-Ташані, яка несе свої води до Псла, в незаможній селянській родині.

Батько його працював у волревкомі продкомісаром, був одним із організаторів у Зіньківському повіті комуни «Перемога». Тому вкрай напружені буремні події 20-х років, бої з петлюрівцями і денікінцями, погоні за бандитами, які чинили замахи на сільських активістів, більшовиків, він знав достеменно, з перших уст, та й сам малим хлопчаком навіч спостерігав ці смертельні сутички. Саме тому такі карколомні колізії, конфлікти потім правдиво відтворив у своїх творах.

Вчився майбутній письменник у сільськогосподарській профтехшколі, Українському комуністичному інституті журналістики у Харкові. 1927 року І. Цюпа друкує свій перший нарис «Бірківський бій», в основу сюжету якого покладено достовірні факти боротьби місцевого червоноармійського загону з махновцями. У журналістських, письменницьких спробах йому багато допомагає Пилип Капельго-

"родський, якого автор потім не раз тепло згадує у своїх спогадах. Якщо ознайомитись із його книгою «Дорогами юності» (1957), то про ті далекі часи Цюпиної молодості — і про роботу секретарем сільського комсомольського осередку, і про навчання, духовне зростання, змужніння, гартування характеру — можна довідатися чимало повчального і цікавого.

Настає 1936 рік — незабутній для молодого журналіста і початкуючого письменника: на курсах творчої молоді у Харкові він зустрічається і знайомиться з Юрієм Яновським, Володимиром Сосюрою, Іваном Сенченком, Юрієм Смоличем. Доброзичливі побажання, творчі бесіди із старшими, досвідченими майстрами пера мали велике значення для формування ідейно-художніх засад і поглядів журналіста.

В обласній газеті «Більшовик Полтавщини», в якій працював Іван Цюпа, він друкує свої вірші, оповідання, нариси, сповнені райдужних сподівань на майбутнє. Та ба! Неспокійне життя вготувало йому сувору долю. Зазнав Іван Цюпа всіляких гонінь і переслідувань, а під час сталінської сваволі був схоплений єжовськими посіпаками і кинутий до в'язниці. Майже рік перебував він за ґратами, зазнавши жорстоких допитів і тортур. Згодом, після усунення Єжова, коли на деякий час спала хвиля репресій, безвинного арештанта було звільнено з в'язниці, повністю реабілітовано та відновлено на роботі в редакції «Більшовик Полтавщини».

Незабаром мирну працю радянських людей обірвала війна. До 18 вересня 1941 року — того дня, коли Полтаву окупували гітлерівці,— працював І. Цюпа в обласній газеті. З величезними труднощами, долаючи небезпеку, він разом із товаришами вийшов з оточеного ворогом міста й подався на схід. У Саратові на радіостанції імені Т. Г. Шевченка він працює кореспондентом, пише оповідання, що ввійшли до першої збірки.

У книзі письменницької есеїстики «У серці дзвонять голоси» (1985), відзначеній Державною премією Української РСР імені Т. Г. Шевченка, І. Цюпа схвильовано розповідає про український фронт в ефірі. Про те, як у всенародній битві з фашизмом не занепадала душа народу, не зламалася воля, як гучно лунало слово і пісня, заклик до бою, що стали зброєю і прапором у борні.

Мої батьки розповідали мені восени 1943 року, як вони разом з іншими евакуйованими колгоспниками з України на хвилях Шевченківської радіостанції слухали слово Довженка й Рильського, Панча й Ґалана. Вперше від них почув я і про бойові, емоційно наснажені оповідання І. Цюпи.

Того ж 1943 року молодого комуніста І. Цюпу прийнято до Спілки письменників, а роком опісля, на черговому пленумі СПУ, тодішній голова нашої письменницької організації М. Рильський

називає І. Цюпу серед інших молодих, що поповнили письменницькі лавн в грізний час смертельної боротьби з фашизмом.

1946 року вийшла перша збірка оповідань І. Цюпи «Чотири вітри». В ній оспівано героїв визвольної боротьбн: нескорену полтавчанку Лялю Убийвовк, танкіста Никифора Шолуденка, багатьох інших звитяжців, які не шкодували життя свого у двобої з ворогом.

На робочому столі автора мені пощастило гортати пожовклі сторінки цього видання. Вони густо покреслені олівцем: вимогливий письменник, готуючн до перевидання свої твори, до першого тому двотомника («Дніпро», 1981) включив лише доопрацьовані оповідання «Заграви над житами», «Марійка», «Дід Цебро», «Він житиме на килимі» та «Дарунок». Героїка Великої Вітчизняної війни стала однією із магістральних тем творчості І. Цюпи. Вона знайшла гідне втілення у наступних творах автора. Зокрема у повістях, написаних у середині 80-х років,— «Рокіт синього моря» та «Крила Стрепета», де змальовано мужніх, сильних героїв, самовідданих захисників Вітчизни Назара Гайдаренка та Петра Стрепета.

Героїка визвольної битви з фашизмом, романтика моря, романтика походів, щастя перемоги і біль та скорбота непоправних втрат,— все це зумів правдиво відтворити автор. У цьому полягає цінність згаданих творів. Ця ж тема домінує і в ряді оповідань, що згодом, як і згадані повісті, були включені письменником у книгу «Під вітрами часу» (1986).

Уже перші твори І. Цюпи засвідчують, що він — письменник сучасності. Він і сьогодні — у плині сучасного дня, й історична тема у нього звучить як переклик із сьогоденням. Цільні народні характери, мужні і чесні комсомольці й комуністи 20-х років — саме такі персонажі населяють романи і повісті, оповідання і документальні хроніки письменника.

Якось у розмові зі мною письменнк сказав, що О. Довженко нагадував молодим, що «він був сином свого часу і належав сучасникам». «Гадаю,— продовжував Іван Цюпа,— таке визначення письменницького покликання має бути своєрідним кредо для кожного митця. Ми маємо служити своєму народові і відображати у своїх творах правду життя, якою гіркою вона б не була, правдиво показувати нашу героїчну історію. Працюючи над творамн про сучасність, я завжди пам'ятав Ленінові слова про те, що краще гірка правда, аніж солодка брехня. Ясно, що ці мудрі слова Ілліча особливого змісту набувають зараз...

Тема соціальних перетворень на селі, яка завжди хвилювала письменника, відображена у таких його творах, як романи «Вічний вогонь» (1960, 1962), «Краяни» (1971), «Дзвони янтарного літа» (1981), «На крутих поворотах» (1990) та ін. Вустами своїх героїв — старого комуніста Степана Твердохліба, агронома Миколи Христича, секре-

таря райпарткому Лебединця, юної вчительки Надії Богучар письменник ратує за збереження краси землі, родючості ланів, за чистоту річок, ставів та озер, обстоює думку, що села мають бути ошатно впорядкованими, туди має прийти культура. Адже не секрет, що технічні новинки несуть не лише благо, а й завдають багато шкоди, нівечать природу, плюндрують землю. Ось чому один з героїв роману «Дзвони янтарного літа» вступає у конфлікт із псевдовченим-технократом, якому байдуже майбутнє землі. Автор ще раз нагадує слова Ілліча, які переказує у своїх спогадах Г. М. Кржижановський: «З часом «залізна п'ята»... гігантів може роздавити родючу ріллю й зелені ліси, ступити на береги прозорих рік, і люди мріятимуть про ковток чистого повітря і свіжої води». Ленін завбачливо попереджав, що соціалізм немислимий без дружби з природою.

На жаль, цього не розуміють деякі запопадливі «перетворювачі» природи: різних рангів горе-меліоратори, які висушують або засолюють неоціненне багатство — благодатні землі. До таких і належать негативні персонажі роману — Лихошерстний та його спільник Полозенко. Варто наголосити, що висловлювані десятиліття тому думки автора вельми своєчасні й актуальні. Адже скільки їх є й зараз, різного рівня «керівників», що спроможні лише на одне — на безоглядне адміністрування у сільському господарстві.

Одне з чільних місць у творчості письменника посідає роман «Грози і райдуги» (1961). У цій історико-революційній художній хроніці автор постає перед нами як досвідчений романіст, який, виявивши глибоке знання матеріалу, зумів відтворити яскраві, правдиві образи радянських людей. Перед читачем розкривається широка історична панорама будівництва нового суспільства у 20-х роках.

Зримо постає перед читачем полтавське село Осокори. Розкриваючи класову суть тодішньої боротьби за владу, за право на життя, І. Цюпа, безперечно, іде шляхом Андрія Головка, автора роману «Бур'ян». Це його школа, його традиція, якщо насамперед мати на увазі визначальні реалістичні принципи підходу до зображення і розкриття складної, суперечливої тогочасної дійсності, змалювання персонажів.

Правдива розповідь про життя українського села початку 20-х років, про зміцнення Радянської влади на селі й боротьбу за хліб, проти голоду, холоду, зневіри та хвороб, про трудові будні села, що перебудовується на нових засадах,— таким постає перед нами роман «Грози й райдуги».

На мій погляд, на вищий щабель у художньому відтворенні дійсності зійшов письменник, розробляючи цю ж тему у новому романі-дилогії «На крутих поворотах» (1990), у якому зображено українське село 1929—1930-х років.

У романі діють чесні комуністи, комсомольці, безпартійні неза-

можники. Одні з них глибоко вірять у доцільність колективізації, інші сумніваються. Колоритно змальовані образи сліпих виконавців сталінського курсу на прискорення примусової колективізації та ліквідації заможних селян. Достовірно змальовано сцени репресій, правдиво показані куркулі справжні й спущені «зверху», тобто «директивні вороги». Аби сповна виконати доведену цифру їхньої ліквідації...

Яскраво розкрита тогочасна панорама життя: від генсека та близького його оточення, насамперед Яковлєва (Епштейна), Єжова та інших до сільських керівників, функціонерів: Бублика, Чепіги, Шоломія, а також міністра сільського господарства республіки Дудника, його правої руки замаскованого ворога Кухаренка та багатьох інших з окружного партійного начальства.

Переконливо змальовано сільську молодь, комсомольців Василя Царенка та Катрю Жмурко. Та є у романі ще один герой, може, найдорожчий для автора. Це — рідна земля. Її поетичні малюнки — чисті світанки і замріяні вечори, благодать земних щедрот Іван Цюпа змалював зримо й правдиво. Бо то його земля, його народ.

Варто окремо сказати про жанри малого епосу І. Цюпи, де він виявився винахідливим і цікавим оповідачем. Часто його оповідання, замальовки, нариси виразно емоційно наснажені, лірично інтоновані, у них ми зустрічаємо не лише традиційного героя-оповідача, а й своєрідного ліричного героя, який щедро обдаровує нас своїми сокровенними зізнаннями.

Тоді його реалізм стає не лише лірично, а й, що характерно, мрійливо забарвленим, і такі суто романтичні прийоми художнього зображення, як видіння-візії, сни наяву, вихоплені із глибини серця, невтамовані болі, напружені діалоги-суперечки із самим собою, поєдинки сірої буденності із величним царством природи як світом вічної краси і свободи, вражають і хвилюють. Ліричний герой ділиться з нами виплеканим у бороннях душі, виважено-обачним непомильним досвідом життя.

«І ще скажу тобі одне,— мовить ліричний герой І. Цюпи.— Живи чесно й будь правдивим з самим собою. Іншим прощай багато, собі — нічого. І ще вмій піднестися над усім звичайним і буденним і навіть в стоячих озерах побачити золотий диск сонця». Бо є незаперечна істина: «Рідна мати і справжня любов завжди правдиві».

Таку одвічну істину, таке справді гуманне, велике, правдиве й справедливе начало у своїх творах І. Цюпа постійно захищає, утверджує і прославляє. Бо то є визначальним пафосом його творчості, його розумінням суті життя, незнищенності народу і вищого призначення митця.

Важливе місце у творчому доробку І. Цюпи посідає художня документалістика, в якій письменник виявив свій небуденний хист.

У цих творах він виступає як майстер слова і знавець життя, сумлінний історик, що добре знає сьогодення й минуле. Він відчуває історію, якщо можна так висловитись, на дотик, бо об'їздив і обходив добру половину України, зустрічаючись із очевидцями історичних подій. Його документальні романи й повісті, не втрачаючи достовірності факту, дають дорогу художньому домислу при розкритті внутрішнього світу героя, його психології. Але відштовхуючись від того, що справді було, і грунтуючись на достовірній події.

Так з'явилися його відомі твори — історичний роман «Через терни до зірок» (1966), документальна повість-балада «Грона червоного глоду» (1967) та документально-історичний роман «Мужній вершник» (1974). Тут широко і правдиво розкриваються героїчні біографії Юрія Коцюбинського, Данила Самуся й Миколи Островського. А в документальній повісті «Добротворець» (1971) героєм є відомий вчений і педагог, письменник Василь Сухомлинський.

Ці художньо-документальні твори І. Цюпи своїми мотивами і суспільними настроями перекликаються і з «Артемом Гармашем» А. Головка, і з «Кров'ю людською — не водицею» М. Стельмаха, і з «Перекопом» О. Гончара, і з «Світанком над морем» Ю. Смолича... Їх споріднює відтворене минуле, відчуття напруги борні, вміння близько взяти її до серця. Баладні мотиви у творах І. Цюпи часом звучать в унісон із романтичним звучанням творів Ю. Яновського, О. Довженка. У всякому разі, для мене є безперечним той факт, що у згаданих майстрів слова І. Цюпа плідно вчився.

Із жанром документального повістування автор зріднився ще з пори своєї журналістської праці. Він і зараз віддає цьому жанру багато сил і творчої енергії. Подібно до серії «Жизнь замечательных людей», що виходить у «Молодой гвардии», видавництво «Молодь» запропонувало читачам свої «Уславлені імена». Першою в цій серії з'явилася книжка І. Цюпи «Через терни до зірок», твір про славного сина великого українського письменника Михайла Коцюбинського — Юрія Коцюбинського, який 1917 року за рекомендацією В. І. Леніна був посланий з Петрограда на Україну першим головнокомандувачем збройними силами нашої молодої республіки.

Юрій Коцюбинський визволяв Київ від петлюрівців. Поряд із ним діють відомі більшовики Микола Скрипник, Дмитро Мануїльський, Євгенія Бош, побратим Юрія — Віталій Примаков. Роман витримав кілька видань, перекладався на російську мову.

Праця над документальними творами приносить авторові справжню творчу насолоду. Спочатку він працює як історик-учений, прискіпливий дослідник. І разом з тим залишається письменником, психологом людської душі. «І так працюєш,— розповідає І. Цюпа,— поки в своїй уяві зримо не побачиш до найменшої цяточки... постать історичного діяча. Поки не збагнеш не лише суть, а й індивідуальне,

неповторне в образі. В такому сплаві єднається історична достовірність і художня виразність, емоційність. За сюжет править саме життя невигаданого героя».

Одначе у художній документалістиці І. Цюпа вільно підходить до сюжетних рішень, композиційних побудов. У його творах зустрічаються часові зміщення при розкритті характеру героя, чи, вдаючись до літературознавчої термінології, наявні параболічні принципи композиції. Письменник використовує прийом ретроспекції, щоб цікавіше й глибше розкрити колізії та психологію характерів.

Треба сказати, що критики — а про творчість письменника писали Є. Кирилюк, О. Дяченко, О. Килимник, Д. Шлапак, А. Трипільський, В. Святовець та ін.,— об'єктивно розглядали і поціновували доробок І. Цюпи. Є цікаві і письменницькі відгуки, зокрема начерк Ю. Збанацького. П. Тичина, прочитавши нарис І. Цюпи «Над сивим Дніпром», що був надрукований у газеті «Правда», в листі до автора писав: «Ваш твір «Над седым Днепром» — це спів багатоголосий, це пісня, що водночас і проста та дохідлива, але ж, крім цього, ще й могутня та велична. Такі пісні завжди бувають у творців тоді, коли самі вони (пісні) просяться з душі і коли багатство висловів само лягає на папір». Однак сучасна критика, на жаль, творчість цього талановитого і плідного письменника чомусь обходить. Тим часом вона заслуговує пильної уваги.

Не слід думати, що на загалом висхідному творчому шляху письменника не траплялися труднощі, не підстерігали невдачі. І. Цюпа сам зізнався: «Письменник без критичного погляду на власну творчість — не письменник. Знаю справжню ціну своїм раннім спробам. Свій перший роман «Брати» (1950) я потім переписав, і 1956 року він вийшов під назвою «Назустріч долі». Про окремі недоліки його творів мала нагоду згадувати критика.

На закінчення хочеться сказати про публіцистичні здобутки письменника, адже він завжди — і в роки своєї творчої молодості, і зараз — постійно виступає як активний публіцист.

Публіцистичність художніх творів І. Цюпи — одна з характерних ознак. Вона допомагає письменнику активно утверджувати свою суспільну позицію, вести пряму і неприховану боротьбу зі злом.

Слід наголосити, що І. Цюпа своєю творчістю, її духом і напрямком обстоює і стверджує саме таку бойову публіцистику. Письменник активно втручається в життя. Цілеспрямованим, запальним, невгамовним постає він перед нами у своїх численних нарисах, статтях...

За художньо-документальний роман про Миколу Островського «Мужній вершник», насичений пристрасною публіцистикою, І. Цюпа удостоєний Республіканської комсомольської премії імені М. Островського.

Помітні нарисового характеру публікації І. Цюпи з'явилися ще у п'ятдесяті роки, а наступного десятиріччя — книга «Україна наша Радянська» (1960). Для дітей та юнацтва І. Цюпа написав цікаві документальні твори: «Україна — рідний край» (1965), «Слово про Леніна» (1970). Та й в уже згадуваній книзі «У серці дзвонять голоси» чи не вперше в українській художньо-документальній прозі письменник предметно й задушевно пише про радіостанцію імені Т. Г. Шевченка, виступаючи як майстер виваженого проникливого публіцистичного слова.

У цій же книзі читаємо і його схвильовані нотатки про корифеїв української літератури — Тичину, Довженка, Рильського, Яновського, Остапа Вишню, Малишка, Стельмаха, Смолича, С. Олійника, Первомайського, Собка. Старші з цих митців були його вчителями, наставниками, першими рецензентами і редакторами рукописів, що згодом стали книжками. Згадуючи своїх учителів, І. Цюпа казав:

«Справді, кожен епізод, деталі їхнього подвижницького життя — то своєрідна перлина, яку треба бережно нанизувати на разок, мов дорогоцінне намисто, сплітаючи колективний вінок пам'яті незабутнім. Щоб знали сучасники й прийдешні покоління про працю наших гранословів, які полишили глибокий слід в культурному житті народу».

Письменник і зараз не випускає із рук публіцистичне перо, націлене на сучасність. Такими є, скажімо, його нещодавня журнальна стаття-розвідка про загадку трагічної смерті героя громадянської війни Миколи Щорса, міркування про проблеми сучасного села («На роздоріжжі».— «Літ. Україна».— 1987.— 2 квіт.). Письменник весь у роботі. В дорозі до нових героїв.

Його твори перекладалися на російську мову. Всесоюзний читач ознайомився з романами «Верность», «Грозы и радуги», «Чрез терний к звездам», «Краяне», «Мужественный всадник» (цей твір вийшов також болгарською мовою), «На багряных ветрах».

В робочому кабінеті письменника зосереджена тиша, житні колоски з рідного полтавського поля. Ніяк не можу відвести очей від рушничків. Горять і манять, западають у душу, до самого серця промовляють. Полтавські, миргородські, уславлені опішнянські... Та ще із Зінькова, Груні, які йому подарували земляки, коли письменник вручав місцевій бібліотеці книги, багато книг: грошову винагороду Шевченківської премії він віддав на поповнення книжкового фонду рідної Полтавщини. Які ж то були зустрічі з читачами! Незабутні!

Широкі шляхи, нові зустрічі, благотворні письменницькі звершення чекають митця...

Юрій БУРЛЯЙ

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ЗІРОК

Роман

Той не загинув, хто загинув за справу Революції.

(Бойовий девіз Червоного козацтва)

ЗАСПІВ

Юрій Коцюбинський!

Бачу його — високого, ясночолого, з голубими, як небо, очима.

Бачу його, весняно-пружного, жадібного до життя, до правди, до сонця...

Бачу його в сірій шинелі юного прапорщика Революції на берегах Неви, серед тих, хто творив Легенду...

Бачу його на вороному коні серед засніжених степів України далекого і грізного 1918 року, двадцятидвохрічного командарма, першого військового наркома Збройних сил молодої Республіки...

Бачу його, молодого дипломата, повпреда Радянської держави у Відні й Варшаві, загартованого в битвах комуніста, достойного сина великого сонцепоклонника...

Бачу його на державному посту як віце-прем'єра Радянської України...

І ще бачу його — героя моєї правдивої одіссеї — в скрутну годину, безправним в'язнем за гратами, в трагічний 1937 рік...

Бачу його у великій тузі, з чорним тавром на високім праведнім чолі...

Стоїть він незламний, непохитний, руками тамуючи рану на скроні, чорнобородий, ясночолий, з голубими, як небо, очима...

Нехай же і залишається він таким у своєму Безсмерті...

Частина перша

ВИДІННЯ ОДНОЇ НОЧІ

Зелений гай, пахуче поле
В тюрмі приснилися мені,
І степ широкий, наче море,
В далекій, рідній стороні.

З народної пісні

1

Як довго тягнеться тюремна ніч!

Темними, волохатими тінями, як мара, увійшла вона в задушні камери, вклала змучених в'язнів покотом на нари і під нарами, приспала важким сном.

У тюрмі сон неспокійний, короткий, сповнений моторошного марення і видінь. Часом важко добрати, де кінчається дійсність, а де починається химерний сон, де обриваються сновидіння і виступає наяву те, що хотілося б сприймати як сон...

«Сон це чи не сон?» — б'ється неспокійна думка.

По якому праву кинуто його за грати? Чому його тримають у камері-одиночці — в цьому кам'яному мішку?

І ходить він із кутка в куток,— чотири кроки вперед, чотири назад, у тисячний раз впирається гарячим чолом у холодну стіну,— повертається назад, до обкованих залізом дверей.

Раз, два, три, чотири... і знову поворот. Раз, два, три, чотири... Який широкий світ, і як тут тісно!

«Юрію! Юрію!» — здається, хтось кличе його.

Він зупиняється біля тюремного вікна і, задерши голову, жадібно дивиться крізь залізне плетиво грат. Далекі зорі миготять йому втішливо, пробиваючись ясним мерехтінням через багатомільйонну глибінь всесвіту.

Зорі! Astra! Астра!.. Здається, так звуть їх по-латині. «Так, так»,— вистукує серце. І враз пригадалося: Чернігів, гімназія, просторий, залитий сонцем клас, і він — юний гімназист Юрій Коцюбинський — відповідає урок сивобородому вчителеві латинської мови...

Як давно це було!

— Пер аспера ад астра! — прошепотів він, тягнучись до зірок, і повторив зі смутком рідною мовою: — Через терни до зірок!

Через терни!

— І через грати,— сказав сумовито сам до себе, а може, зойкнув до зірок далеких із чорного каземату. Та хіба вони почують!

Високе небо мерехтить примарним світлом, розсипаючи на землю скалки розбитих надій... Бородатий в'язень довго стоїть перед клаптем загратованого неба.

На небі беззвучно міняються зорі: одні відходять за нічний обрій, інші виступають на чати. Здається, і там відбувається зміна караулу. Хоч тут, на землі, той караул змінився ще звечора, заступивши на нічну варту. Похмурі вартові стоять на товстих тюремних мурах, вони застигли в дерев'яних будках дозорців, вони чатують у напівтемних коридорах корпусів, вони стоять, недремні, біля дверей задушливих камер.

Усе, як при Миколі, хоч на російському «престолі» сидить Керенський.

Завтра ще до сходу сонця оживе тюрма. Загрюкає, застугонить іржавими замками та засувами, заскрипить дубовими дверима, озветься лайливими окриками наглядачів, прокльонами в'язнів, човганням сотень підошов по кам'яній підлозі...

Завтра знову потягнуть багатьох на допит. І знову тюремники чинитимуть наругу над безправними в'язнями, як це встановилося в усіх тюрмах з найдавніших часів. Горе тим, хто втратить мужність, занепаде духом. Тільки залізна витримка, внутрішня зібраність можуть бути за порятунок людині, яка потрапила за грати.

Завтра потягнуть його до слідчого — лукавого, підступного, злого, ладного будь-що втопити його, щоб вислужитись перед вищим начальством... Ніхто не знає, що станеться завтра. Наступний день для нього не буде кращим за день минулий, коли озлоблені тюремники розпинали його душу. Пізньої ночі наглядачі вкинули його до камери. І ось він стоїть серед холодних похмурих стін, тільки зорі єдиною втіхою світяться крізь чорне плетиво грат.

Але з часом хмари заволокли зірки. Важка задуха впала на Петроград. Десь далеко прогуркотів грім.

Мабуть, збирається на грозу. Хоч би злива впала на кам'яне місто, освіжила дощем вчаділі від літньої спеки вулиці та площі, палаци й тюрми. Невже і на цей раз пройде стороною?

Де ви, громи перекатні! На яких спочиваєте хмарах? І чи довго ще спатимете на пухових подушках, приспані невмолимим богом?

Де ви, вітри-вітровії?! Невже розгубили свою силу в безладній шарпанині і тепер десь спочиваєте, припавши безсилими крильми до дорожньої куряви?

Де ви, блискавиці вогнисті, вісниці грози?

Де ви?

Розгойдайте, струсоніть небо, розколіть його навпіл, пошліть на землю бурю, громи, вогонь і зливи. Розметайте похмуру тишу, змийте з оскверненої землі бруд, омолодіть, освіжіть її, дайте повітря, війніть подихами волі!

Люди заждалися вас, сили небесні і сили земні!

Душа його жадала грози, і сам він був подібний до грому, загнаного в чорне підземелля.

І знову до нього озвалося небо. З-за громаддя кам'яної вежі мигнула блискавиця, ніби розчерк вогненного пера, і відразу ж погасла. І після того ще більш згустилася темрява над тюрмою.

Що це, віщий знак подають йому загадкові небеса?

«Ну, кресоніть іще раз, вогненним череслом розпанахайте хмари!»

Він довго стоїть біля вікна, взятого в покруч заліза, стоїть і жде. Коли б можна, сам шугонув блискавицею в небо, та ба, люди навчились навіть блискавку заковувати в залізні шори.

Як йому тісно тут, як тісно!

Він відривається од вікна, знову заметався по камері.

Раз, два, три, чотири...

Туди й назад, туди й назад. Скільки він зробив таких поворотів?

А ніч тече й тече над ним темною рікою, і вже давно потонули в її смолистій течії далекі зорі.

Так і не дочекався тієї ночі грози.

Стомлений в'язень лежить на холодних нарах. Важкі, олов'яні повіки закрили очі. Він лежить у тяжкому забутті, й сам не відаючи, спить чи марить. І вчуваються йому перегуки півнів. А може, то й справді долітали до

нього з міських околиць їхні тривожні голоси і накликали ті спогади з далекого дитинства?..

«Спогади! Спогади... Ви повертаєте нам так багато тоді, коли, здається, ми все втратили. Ви наша жура і розрада. Ведіть же мене, спогади, через терни і грати туди, звідки починалася моя дорога. Війніть на мене ще раз красою звіданого мною світу. І нехай ті чудесні видіння, які побачу я у мареннях чи уві сні, нададуть мені сили й снаги мужньо вистояти в двобої.

Неси мене, думко, розрадо моя, під ясніі зорі, на тихії води...»

І тюремнії стіни розсувалися від його полум'яних бажань, і він виходив під похмуре небо, ішов на поклик далеких блискавиць, крізь глупу ніч усе далі й далі... Ішов з холодних завій півночі у південні широкі степи, ішов, як місяць у небі, осяваючи ніч, доки не загорілись рожеві світанки, доки не простелилися перед ним росянисті стежки дитинства.

2

І вже бачить він себе на руках матері в тихому батьківському саду. Над ними розлога липа гуде бджолами, мов золотистий дзвін. Липа заткалася жовтуватими сережками, крильцями і промінням сонця...

На порозі будинку з'являється усміхнений батько, високий, світлочолий, чорновусий і лагідний. Батько підходить до них з матір'ю, бере на руки сина і високо підкидає до променистого мережива старої липи:

— Агов, Юрку!

І той хлопчик — не віриться, що то був він,— дзвінко сміється, неначе в густій кроні запашного дерева озиваються сотні дзвіночків. Сміються батько й мати, і усміхається сонце в небі, розсипаючи повсюдно промінці золотого сміху.

Осипається липовий цвіт.

Батько стоїть замислений під зеленим наметом, запорошений золотистою пергою. І вже снується виткана з тої млистої, духмяної куряви дивна казка.

...Вони їдуть широким шляхом, що прослався серед запашного липового клечання. Старезні дерева стоять обіч дороги і пахнуть свіжим хлібом, вощиною і медами. Жайворонки в'ються над головою, засипають віз

піснями і квітами, з яких мати сплітає вінок. У руках батька жмуток жита, мов сріблистий пернач.

Було це справді колись чи війнуло далеким сном з рожевого дитинства? Адже трапляється, що часом сни повторюються.

Широкий шлях, мов велетенський пояс, який кинула поміж хлібів чарівна мавка і відкрила перед малим хлопчиком звабний світ.

У відкриту душу хлопчика ясним видінням увійшла казка й залишилась там назавжди.

...Не все він пам'ятав з далекої подорожі, малий був, та щоразу, коли розповідала про цю мандрівку мати, в його пам'яті оживали нові й нові картини.

...Риплять вози над Десною. На одному з них лежить він, причаївшись, і дивиться в небо. А воно все нижче й нижче опускається до землі, ніби хоче прилучити до скрипучої валки й свого чумацького воза. Як гарно лежати на возі, що пахне сіном, дьогтем, вербовими полудрабками, і споглядати небо. В узголов'ї в тебе мати, то її теплі ніжні руки торкаються твоїх скронь. На передку разом з погоничем — батько, про щось гомонять стиха. А ще далі у сяйві місяця блищать на ярмі занози. Муругі воли впираються головами в зоряне небо і несуть його на крутих рогах, як велику зірчасту попону, злегка похитуючи... І вже не добереш, чи то видзвонюють залізні занози в кленовім ярмі, чи дзеленькають золоті дзвіночки, так густо розвішані в небі.

Дзінь-дзінь... Дзінь-дзінь...

Прогуркотів віз через міст, перекинутий над водами Десни, загуло шосе під дерев'яними колесами, заблищали вогні Чернігова... Та Юрась уже не чув і не бачив того: солодко задрімав, припавши головою до теплих материнських колін.

Батько підняв його сонного з воза, заніс «малого чумака» до чернігівської хати. Ранком прокинувся в ній Юрко і скрикнув від подиву — стільки в ній було сонця!

Ніби сподіваючись на чудо, він розплющує очі і відразу ж із сонячного світу марень провалюється в тюремну чорноту.

І навіщо він розплющив очі? Тепер йому знову доведеться повільно й довго вибиратися з могильного каземату, доки опиниться в світі мрійної казки.

В'язень заплющує очі і жде.

Але казка не приходить. Казка не любить чорноти і грат. «Казко — втіхо моя! Не тікай хоч ти від мене, не залишай мене в горі і самотності. Війни на мене з далеких деснянських плес настояними пахощами трав, терпкими сльозами верболозів, прилинь ластів'ячим щебетом з крутого берега! Ну повернися ж до мене!»

Зусиллям волі він повертає себе туди, де був так недавно. Густі, чорні трави обступають його звідусіль. Нарешті він натрапляє на загублену в тернах стежку і, вхопившись за нитку-павутинку, повертається в світ марень...

Зелене узгір'я випливає із синьої мли. На пагорку серед рожевих яблунь — батьківський дім. Він стоїть, обернений ясноокими вікнами до сонця, до мальовничих берегів Десни.

Тиха Сіверянська вулиця підступає до їхнього будиночка високими гіллястими ясенами. В затінку тих ясенів любив сидіти батько з малим сином, розповідати про сирітку дівчинку Харитю, про старезного чаклуна діда Хо, який живе у лісі й страхає людей, хоч сам він немічний і безсилий...

Батько розповідає так, що гаразд і не добереш, де казка, а де правда. Сидів би і слухав його без кінця.

— А де ж твій коник Воронько? — осміхнувшись, запитує батько, і тільки тепер Юрась згадує, що він вивів свого іграшкового коня пастись на моріжок під ясени та й забув.— Чи не подався Воронько кудись із двору?

Хлопчик схоплюється і біжить до ясенів, у затінку яких спокійно дрімає коник. Любить малий свого Воронька, вірить, що він справжній, живий, тільки зачарований. Пройде час, і злий чаклун зніме з коника свої чари, і тоді заскаче Воронько на подвір'ї, заірже й понесе малого вершника далеко-далеко, може, аж на край світу...

Батькові видно, як малий Юрко припрошує коника пастись. Але Воронько стоїть, не нагинає до травиці голови. Тоді пастушок кидається рвати високу траву, що росте в міжряддях саду, коло кущів смородини. Набрав великий жмут, несе коникові, примовляє ласкаво:

— Їж, конику вороненький, набирайся сили...

А за мить він уже на спині в коника і летить ускач.

Хоч насправді коник і вершник стоять на місці, під млосними ясенами, і майки падають на них, як жарини. І все ж батько знає — летить його синок над деснянськими луками, над лісами та полями, бо коник у нього не звичайний — чарівний, кращий за будь-якого горбоконика.

«Літай, мій хлопчику, літай, доки малий! А коли виростеш, хто знає, які коні і куди занесуть вони тебе...»

Стомлений коник і вершник облітали все Задесення і зупиняються в рідному дворі під зеленими ясенами.

— Де ж це ви мандрували так довго, Юрку? — зустрічає сина зраділий батько.

— З чаклуном воювали, тату, з тим, що за Десною в темному лісі живе. Воронько його стоптав копитами, а я мечем...

Теплими руками батько знімає свого малого козака з коника і веде в глибінь саду. Бабуня розповідала йому й Оксанці, що в їхній садок щоночі прилітає жар-птиця. От коли б підгледіти!

Вони сідають під розлогою яблунею, і батько знову починає мережити словами казку. Снується шовкова основа, і тчуться з тої дивної пряжі образок за образком.

За Черніговом — безконечне привілля, створене з голубих, синіх, зелених барв, живий килим, затканий колосистим маревом нив.

— Татку! А куди веде ця дорога?

— На Седнів, сину, а ще далі на Сосницю і Новгород-Сіверський,— задумливо каже батько.— Колись цим шляхом подорожував Шевченко і навіть картину намалював «Могили коло Седнева».

— І ми підемо з тобою до Седнева, татку?

— Ні. Це далеко, сину,— усміхається батько.— Ми ось волошок мамі нарвемо в житах і повернемось додому. В тебе, мабуть, уже ніжки болять?

— Ні, татку. Я б оце йшов та йшов, щоб побачити ті могили, які малював Шевченко. Я люблю подорожувати.

— Малий ти ще. От коли виростеш, побачиш світу широкого. Скрізь побуваєш.— І батько поклав теплу руку на дитячу голівку.

Над ними вгорі не вгаває жайворонок, сіє на землю свої пісні. Ніжні звуки жайворонкового багатоголос-

ся пливуть над нивами, проникають у душу батькові й синові, що стоять під зеленою стіною жита, звівши очі догори.

— Як гарно співає ця пташка...— мовив тихо хлопчик.

— То жайворонок, сину. Соловей степу...

— А де він живе?

— У житі. Тут і діток своїх виводить.

— І перепілки водяться в житі, і волошки цвітуть. То, виходить, серед житів живуть птахи й квіти? А звідки я узявся, татку?

Михайло Михайлович теплим поглядом обняв сина.

— І ти в степу народився, мій колосочку. Тебе маленьким мама в житі знайшла... Від того в тебе і очі такі, на волошки схожі,— пригортає сина зворушений батько.

Забрівши в лан жита, вони рвуть волошки, тулячи квітку до квітки в блакитні пучечки. Батько замилувався синком, і здалося йому, що то не квіти в руках малого, а голубі жайворонки впали з неба.

Тихо шумлять колоски. Юрко пригортає жмутик колосків до вуха.

— А колоссячко теж уміє говорити, татку. От тільки не доберу, що воно мені хоче розповісти.

— Воно співає хвалу життю, синку. На те воно й жито.

Вони нарвали багато-багато волошок і білих ромашок, на межнику склали в букет і, задоволені від прогулянки по степу, повернули до міста. Чернігів зводився на горі громаддям кам'яниць у відсвіті призахідного сонця.

Від Десни віяло свіжістю лугового сіна, білим шумовинням верболозових соків, настояним кореневищем старих верб. Уже сутеніло, коли батько з сином добралися на свою Сіверянську вулицю. Схвильована мати чекала їх за ворітьми.

— Де ж це ви так довго блукали, землелюби мої? — обняла вона Юрка.

— Серед житів, мамусю, там, де я народився,— щебече малий Юрко.

Віра Устимівна веде змореного сина до хати, вкладає хлопчика в ліжко і ще довго сидить над ним, прислухаючись, як тихо й спокійно дихає дитя, упившись степовим повітрям.

Не почула, як за спиною виріс Михайло Михайлович, провів рукою по тугих косах. Відкинулась назад, припала головою до чоловікових грудей.

— А ти знаєш, я скоро ще одного хлопчика або дівчинку серед житів знайду...

— От і добре. Нехай колоситься рід наш, Віронько.

Юрась чує ту розмову крізь сон, солодка дрімота охоплює його, і він пливе далі й далі на зелених хвилях житів, услід за маревом, а потім підхоплює його на свої крила жайворонок і вони удвох летять у височінь блакитного неба.

Все вище й вище...

Мама каже, що коли уві сні літається, значить, росте він, росте! Жайворонки, які щовесни прилітають із вирію, приносять йому і пісні свої, і силу, і щедрі літа...

Чий же то лагідний і тихий голос ллється, ніби із стелі, й сповнює дивним світлом кімнату? А в тій кімнаті сидять четвірко діток — два хлопчики і дві дівчинки,— туляться одне до одного, як пташенята, і слухають.

Та це ж голос їхньої бабусі Гликери! Сидить вона в колі малих онуків і розповідає не казку, а дивну бувальщину про їхнього татка, як був він малим, отаким, як вони тепер. Бабуся розповідає про веселого дідуся Михайла, про його мандрівки по Поділлю, про те, як він з Кривдою боровся, та не міг її здолати.

І бачить Юрко свого діда, невгамовного непосиду, в кожушку з сивим коміром, у чорній баранячій шапці. Стоїть він, розхристаний, на широкому шляху поміж старезних лип, розпашілий, бо тільки-но бився з Кривдою, що напала на нього в образі старої відьми. На цей раз дав дідусь відьмиську доброго прочухана, і втекла кривонога в дупло, заховалась у стовбурі липи, причаїлась до слушного часу...

Менші Юркові сестрички та братик Роман аж скрикують від ляку, бояться відьми. І бабуся, збагнувши те, переводить мову на інше, починає розповідати про святвечір. Наспівує онукам дивну пісню-щедрівку.

І вже ожили в дитячій уяві засніжені села, закучерявлені сивими передріздвяними димами. А посеред села хата їхніх дідуся та бабусі. До неї товпляться щедрівники, співають святешних пісень, і бабуся Гликера обдаровує їх пирогами, горішками та цукерками.

Різдвяна ніч пропливає над селом, сіє над хатами золоті скалки. Зелені, засніжені ялинки виходять такої пори з лісу і йдуть самі до хат бідарів обдаровувати діточок бурштиновими шишками.

Дивний, чарівний світ розкриває бабуся перед онуками. Хоч сама вона сліпа. Чорна ніч уже ось відколи стоїть в її очах, і вони, малі онучата, заміняють бабусі очі.

— Бабуню, бабуню! — просять діти.— Розкажіть нам ще якусь казку!

— Гаразд, дітки, розкажу. Тільки сидіть тихо. А ти, Юроньку, принеси-но, голубе, мені водички.

За мить він подає бабусі кухлик з холодною водою. Напившись, бабуня витирає пальцями губи і, окинувши незрячим поглядом своїх пташенят, починає нову казку:

— Було це давно-давно на нашому ж таки Поділлі, ще як люди не покріпачені жили...

Тихий, лагідний голос чується здалека...

Ніч була вітряна, неспокійна, раз по раз стугоніла віконницями. Може, від того задеснянського вітру і прокинувся Юрко. В кімнаті темно й тихо. Тільки вітер шарпав віконниці, ніби злився на них, що не пускають його до хати.

Та, крім того стугоніння, Юрко почув якісь шерехи, що долинали з вітальні. У вузеньку щілинку під дверима проникала тоненька смужка світла.

«Чого ж це тато й мама не сплять?» — подумав хлопець, підвів голову з подушки, прислухався. З вітальні доносилися ледь чутні голоси. Юрко безпомильно впізнає батьків приємний вуркотливий голос, ніжний і лагідний материн, і ще чийсь третій — грудний, неспокійний і схвильований.

Юркові не терпиться: хто ж це до них приїхав серед ночі? Тихо зводиться з постелі і в одній сорочині ступає босими ногами по вузенькому килимку на світло до вітальні.

Мов білий голуб, випурхнувши з теплого гніздечка, він з'явився на порозі. Батько здивовано звів брови. Мати сплеснула руками, і тільки якась незнайома жінка весело усміхнулась йому назустріч.

— Юрасику! Хлопчику мій любий! — і кинулась гаряче обнімати сторопілого племінника.

Тільки тепер Юрась упізнав тітку Ольгу, про яку часто згадував батько, називаючи її «невгамовною» вчителькою. Після бурхливих гарячих обіймів тітка, ніби опам'ятавшись, стала посеред хати розчервоніла, висока й пружна.

Темно-вишнева сукня облягала струнку жіночу постать, високий комір обвивав шию, і з-під нього білими ніжними пелюстками виглядав ще один — накрохмалений, підкреслюючи смугляве лице тітки Ольги, її зачіску. Припухлі гарячі губи, дотик яких ще кілька хвилин тому Юрко відчував на своїх щоках, пашіли вогнем, чутливі ніздрі нервово здригались, а в глибоких темних очах — і радість якась, і туга.

— Ти б, синку, йшов спати,— сказав тихо батько,— привітався з тіткою Ольгою — і досить. Завтра наговоришся...

— А ви надовго залишитесь у нас, тітонько? — кліпнув голубими очима племінник.

— Не знаю,— відповіла вона якось непевно і зітхнула.

Мати взяла сина за руку і повела до спальні. Менші сестрички Оксанка й Ірина та братик Роман спали міцно й солодко, не підозріваючи, що до них у дім прибула така дорога гостя.

— Тітка Ольга тепер у нас житиме?

Мати нічого не відповідала, лише провела рукою по Юрасевій голівці.

— Чого ж ти мовчиш, мамочко?

— Синку, ти вже величенький, і від тебе не слід приховувати правду,— сказала пошепки мати.— Тітку Ольгу переслідує поліція. Розумієш? За те, що вона революціонерка. В Боярці під Києвом, де жила тітка, жандарми перевернули все догори дном, але, на щастя, Ольга втекла, переховувалася у добрих людей, а тепер нишком приїхала до нас. За нею стежить поліція, щоб схопити, кинути в тюрму. Ти розумненький хлопчик — нікому не скажеш, що в нас живе тітка Ольга. Адже ж так?

— Я люблю революціонерів, і сам, коли виросту, стану революціонером, як Гарібальді...

— Ой бунтарю мій! — провела мати гарячою долонею по щоках хлопця.— Ну, спи, спи, колосочку мій!

Пішла мати, щільно причинивши за собою двері. А Юркові не спиться. І чого та поліція причепилася

до їхнього роду? Не лише за тіткою Ольгою ганяються жандарми. Вони й батькові не дають спокою. Розповідала мама, що давно-давно, коли татусь вчителював на Поділлі, в селі Лопатинцях, не давали жандарми йому вільно жити. Налітали часто, мов кажани, серед ночі, все чогось шукали у татка.

А мама? За що її переслідують жандарми? Звідала і вона царської тюрми. Хоч і давно це було, а й тепер деякі чернігівські гімназисти з багатого роду зневажливо називають його маму революціонеркою. Ну й нехай! Він тільки пишається цим, а коли виросте, доведе тим білоручкам, які повинні бути революціонери.

«От стану таким, як був Артур!» І вже оживали в дитячій уяві сторінки з роману «Овід», і бачив Юрко сміливих повстанців в горах далекої Італії...

Власні думки і прочитане з книжок сплітається в єдиний клубок, усе міняється, рветься і знову снується пасмами сивих туманів...

3

На хиткому човникові випливає він на плесо дивної ріки. На ній зустрічаються і тихі заводі, і чорні круговерті, і піщані мілини.

— Здрастуй, Десно! Голуба моя купіль...

Мовчить Десна, хлюпотить хвилями в зелені береги, бережно відносить легенький човник у тиху заводь. І стомлений весляр чує, як десь у вербах воркують горлиці, ніби сурмлять у золотий ріг: «Тур-ту-ур-тур-р-р!»

Причаливши до берега, він вискакує з човна, біжить луговою стежкою. За копицями запашного сіна зустрічає батька. Іде він, замріяний, босий, з вудками за плечима.

— Де ж це ти запропав, Юрку? — хитає головою батько.

І він не знає, що сказати у відповідь.

Він такий радий, що зустрів батька на луках, що іде разом з ним на рибальство, що терпкі пахощі трав проникають йому в груди, що від навколишнього віє роздоллям, волею.

Над Десною зелений шум і щебет. До туркотливих горлиць приєднує свій голос зозуля. Вона, здається, і не кує, а неначе б'є дзьобом у м'які голубі кульки, які

відразу ж лопаються, мов мильні бульбашки, і від цього в гущавині дерев котиться ніжний перегук: «Ку-ку, ку-ку, ку-ку!»

Юрко любить зозулине кування. Він зупиняється і точнісінько так, як це роблять чернігівські хлопчаки з околиці, гукає в зелену гущавінь:

— Зозуле, зозуле, скільки мені років жити на світі?

Батько теж зупиняється, усміхається до сина і жде. А Юрко з тремтінням у серці лічить свої літа.

— Раз, два, три, чотири...

Вже й на другий десяток перевалило, а зозуля весело кує і кує. Вже й за тридцять пішло. Усміхається до незримої зозулі хлопець і вже сміливіше лічить літа свої.

— Тридцять сім, тридцять вісім, тридцять дев'ять, сорок, сорок один, сорок два...

І раптом замовкає зозуля. Та хлопчик уперто жде, тільки на обличчі у нього тривога: «Зозуле, де ж ти? Чому замовкла? Хто тебе налякав? Куди ти полетіла, занісши на крилах мої літа?»

Мовчить зозуля. Хлопчик мов закам'янів, стоїть і жде. Батько сумовитим поглядом дивиться на сина, здогадуючись, що діється на серці у вразливої дитини.

Та ось із-за темних вільх долітає знову: «Ку-ку, ку-ку, ку-ку!»

Обличчя в Юрка оживає, на ньому з'являється усмішка, і він починає лічити далі. Зозуля не вгаває. Здається, вона хоче спокутати за те, що так несподівано обірвала своє наспівування. Вже Юрко налічив за сотню, а вона все ще кує...

Прояснілий батько весело каже:

— Будеш довго жити, сину,— і кладе руку Юркові на плече.— Ходімо, козаче!

І знову вони йдуть зеленими берегами, такі схожі один на одного, батько й син, і разом з тим такі відмінні, як бувають різними старі і молоді дубки.

Біля густих кущів верболозу помічають старого рибалку. Дід сидить на корчі і чаклує щось над поплавками. Забачивши Коцюбинського з сином, старий Корній гукає:

— Добрий день, Михайле Михайловичу! Завертайте сюди. Воно в гурті й каша смачніша. О, і ти, Юрку, на Десну захотів?

— Та напросився хлопець,— відповідає батько.—

Хоч він, правда, у мене трохи боїться води. Одного разу мало не втонув на бистрині.

— Не бійся води, синку,— глянув сивими очима дід.— Кому не судилося у воді помирати, той не втопиться. І я, брат, не раз тонув, та, бач, живий. Десна — вона така, що тільки випробовує нашого брата. Вдачу гартує. І хто не піддасться їй, того вона, як свого сина, полюбить.

— Та я й не боюся вже,— осмілів Юрко.— На човні люблю до схід сонця плавати, крізь тумани...

— О, то добре, коли дитину на природу тягне,— похвалив дідусь.— Інший би маніжився в постелі, а ти, бач, босий по росах... Молодець! Хоч і самого письменника син, а не цураєшся землі. Ану, підійди лишень до мене, я тебе навчу, як треба вудку настроїти.

Юрко червоніє і ступає крок до старого. Від діда Корнія віє луговим сіном, кулешем і риб'ячою лускою.

— Ось так і будемо гуртом рибалити. Риби чи наловимо, чи ні, а якусь штукенцію я вам розкажу, Михайловичу, може, де і вставите в свою книжку.

Михайло Михайлович Коцюбинський чемно дякує за товариство, сідає неподалік від старого Корнія. Цей дід знає стільки дивних історій, що його й справді варто послухати.

Але цього разу дід Корній не вдається у розповіді, а задумливо дивиться на поплавки, що злегка тремтять на деснянській хвилі. Видно, старого обсіли інші думки. Переборовши вагання, він звертається до Михайла Михайловича:

— Люди гомонять, нібито в Петербурзі колотнеча не вщухає. Пробі, до справжньої революції діло йде. Га? — І зводить дугами кущуваті сиві брови. Насторожено жде, що скаже Коцюбинський.

— Піднімається народ, несила більше терпіти. І в нас на Україні повсюди страйки та заколоти. Гнівом наливається земля.

— Бо обидно людям, що працюють вони денно і нощно. А що мають з того? Одні мозолі та злидні в придачу. Не з добра і я на старість рибалкою став. Коли б не Десна, то, може б, опух з голоду, а так, спасибі їй, пошле мені великодушно якусь рибинку. А замолоду я де тільки не працював! Де не носила мене заробітчанська доля! Всю Таврію обійшов, Донщину і Кубань

власними ногами зміряв. Господи, скільки тієї землі на білому світі! І все панська. У мене колись було півтори десятини, та й ту забрали пани за борги. А без землі як селянинові жити? Що рибині без води.

Юрко прислухається до голосу діда Корнія, забуваючи про свою вудку. Хлопцеві цікаво знати, де та Донщина, де Кубань. Назви ніби гарні, та чомусь із сумом згадує про них старий.

— Чи то ж землю селянам наділятимуть, коли революція розгориться і панів, того, вихором здує?

— Аякже. Заради тієї землі і боротьба точиться,— відповідає батько.

— От би дожити до того часу, коли все буде по справедливості,— сумовито хитає сивою головою дід Корній.— Тільки навряд! За панами теж неабияка сила! І жандарми, і військо. Куди проти них з голими руками. Мабуть, ще не один год пройде. Це хіба, може, ваш Юрко діждеться тієї пори. У нього все попереду. А мої года спливли, як вода в Десні, і ніколи не повернуться назад, як не потече Десна з гирла до верхів'я, не потече...

Тихо на Десні. Вітер беззвучно колише високі трави, мов грайливий косар, широко розмахує голубою косою, стеле тонкі стебла до землі, то знову підводить їх китичками до неба, жалкуючи навіки покласти у прив'ялий покіс отаку красу.

Десь на острові, який дід називає Телячим, виводить одуд: «Хуту-тут-хуту-тут!» Старий Корній прислухається до немудрого співу птаха, перекладаючи його по-своєму:

— Птиця і та он сумної затягла: «Худо тут!» Ой худо, одудику! Та куди з рідної землі полетиш? Сам знаєш, що худо, а, бач, прилетів з теплого краю, до того гнізда, в якому народився. А як же нам, людям? У нас крил немає. Хоч би й наважився полинути за море.

— Рідна земля! Вона, немов марево, манить і кличе. Фата моргана! — додав Коцюбинський. Хоч ні дід, ні Юрко не зрозуміли тих дивних слів.

— А й справді, для бідного хлібороба земля як марево,— хитає сивою головою дід.

...Спливає літній день на хвилях Десни. Сонце опускається за тихими вербами, запаливши червоним полум'ям береги. Здається, горять луки, верболозові

кущі, палають, мов хати, і навіть Десна миготить відсвітом далекої пожежі.

Все враз змінюється, відпливає кудись: і Десна, і верболози, і навіть дід-рибалка. А вони з батьком уже сидять на призьбі будиночка на тихій Сіверянській вулиці. Над Черніговом стоїть ніч, тільки за Десною далеко десь, ніби край розпанаханого світу, палахкотять тривожні пожежі.

— Що то горить, тату? — дивується Юрко.

— Земля палає в гніві, синку.

— А дзвони? Чуєш, татку, дзвони? То теж земля дзвенить?

— Може, що й так, дзвонить на сполох...

Батько раптом підвівся з призьби, ступив крок до далеких вогнів і зупинився у відсвіті заграви, що палахкотіла за Десною. Тихо шепотів щось, неначе думав уголос. Вражений Юрко ще ніколи не бачив таким батька. Затамувавши подих, він вслухався в дивні батькові слова:

— Фата моргана! Земля! Червоне марево! — І вже зовсім тихим голосом продовжував: — Щоночі тепер пожежі. Як тільки смерке і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом, і до самого рання осінні хмари наче троянди...

Траплялося, вогонь подавав звістку вогню. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу...

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали!.. Горять, і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась у хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом, і цвіли хмари на небі, немов троянди...

Повільно затихає батьків голос, тільки глухі дзвони ще бовкають десь у рожевім тумані. Увесь натягнутий, мов тятива лука, батько сідає на призьбі поруч малого сина, кладе гарячу руку на Юркове плече.

— Чого тремтиш, сину?

— Страшно, тату...

— Не бійся. Ті вогні запалив гнів народний.

— Я не вогнів боюся... Ти якось дивно говорив, татку... Здавалось, сам полетиш на ті вогні.

— Я думав, синку, вголос. Часом таке трапляється зі мною. Може, ти колись прочитаєш у книжці про все те, що навіяла нам з тобою ця роздмухана вогнями ніч.

І раптом батько глухо закашлявся, схопився рукою за горло, ніби хотів затиснути болісний хрип.

Сухий кашель роздирав йому наболілі груди, шматував легені, стискав серце. Хворий зігнувся від нестерпного болю, відійшовши кілька кроків од призьби. Нарешті ущух страшний клекіт у батькових грудях.

— Що з тобою, таточку?

— А, бодай не говорити! Пекельний вогонь душить мене зсередини, синку.

Від тих слів схлипнув Юрко.

— Нічого, синку. Кріпися, козаче! Ти ж у мене найстарший.

Далекі пожежі поволі пригасають, тільки чад пливе над Десною, спадає над Черніговом, та ще десь недалеко гудуть, рокочуть приглушені дзвони...

Ні, то не дзвони пливуть, а гуде рояль. За ним музикант з лев'ячою головою, з сивуватими козацькими вусами і чутливими тонкими пальцями народжує з клавіатури дивовижні звуки.

Батько, спершись ліктями на полірований горіховий столик, сидить у задумі, він у полоні чарівної музики. Мати стоїть край вікна, обнявши Оксанку. Менша Іринка всілася поруч з батьком на м'якому кріслі. А вони з братиком Романом примостилися на диванчику позаду. Вся родина зібралась у вітальні, щоб послухати прославленого композитора, який завітав до них у гості.

Юркові аж дивно, що їхній старенький кабінетний рояль «Дідерікс», який вони з Оксанкою просто звуть дідусем, вилучає з себе чарівні звуки. Він рокоче, мов орган, гримить, то враз стихає, то знову заговорить, скоряючись пальцям великого музиканта.

Микола Віталійович, захопившись імпровізацією, починає стиха наспівувати.

І поставала в уяві хлопчика дивна картина: широкий степ, над ним шугають орли, безконечна дорога губиться за обрієм. Край дороги — криниця, і біля неї воли ревуть тривожно, високо здійнявши рогаті голови. Вони чують щось недобре...

Помер, помер чумаченько в неділеньку вранці,
Поховали чумаченька в зеленім байраці.
Насипали чумаченьку високу могилу,
Посадили на могилі червону калину.
Прилетіла зозуленька та й сказала: «Ку-ку!
Подай, сину, подай, орле, хоч правую руку!»
«Ой радий би я, моя мати, обидві подати,
Та налягла сира земля, не можна підняти».

Зойкнувши важким стогоном, замовкли баси. Затихає голос співака. І в тій скорботній тиші чути, як зітхає мати край вікна та ще хлипає вразлива Оксана.

Простора вітальня сповнюється запахом степу, ніби навстіж відчинилися її вікна у світ широкий. Юрко оглядає кімнату, наче вперше оце бачить її. Батьків письмовий стіл з чорнильним приладдям і ручкою, що має не просте, а золоте перо. Ним татко написав і «Харитю», і «Ялинку», і «П'ятизлотник», і навіть «Фата моргана»... Над столом на стіні великий портрет Тараса Шевченка. Здається, Кобзар заслухався музиканта, зажурено насупив брови. Трохи нижче на шафі — портрет матері. Яка ж вона молода й красива, його рідна ненька! Над високим чолом гордо здіймається пишна зачіска чорного волосся. Очі глибокі, повні доброти й ласки, брови чорні застигли, підкреслюючи білину високого чола. Гнучку шию охоплює білий комірець, прикрашений брошкою з янтарем. Такою мама була до одруження, коли ще вчилась у Петербурзі на Бестужевських курсах. А тепер вона змінилась. Під очима лягли зморшки. Стоїть, обнявши Оксанку, і в її глибоких очах стигнуть сльози.

На замерзлих шибках цвітуть химерні півонії та папороті. Надворі лютує мороз, а в них у хаті тепло, затишно і трохи сумно. Ніби сюди завітало літо з далеких південних степів, війнувши в душі гірким запахом євшан-зілля... І все те принесла музика Миколи Віталійовича. Ось вона знову звучить акордами з чорного нутра рояля, заповнює вщерть кімнату, і, здається, кожна річ у кімнаті бринить піснею.

На прохання батька чарівник композитор киває головою в знак згоди і чутливими пальцями пробігає по клавішах. Тиха жура ллється з рояля, потім вона обертається на повів вітру, як буває в хвилину передгроззя. І Юркові здається, ніби рояль жадає бурі. Композитор широко розводить руки, мов орли крила, і опускає їх на чутливу клавіатуру. І вже гримить на всю хату

рояль. Він розриває плетиво химерної папороті на вікнах, лине хтозна-куди, і в той поклик бурі вплітаються два голоси — батьків і Миколи Віталійовича:

Вічний революцьонер—
Дух, що тіло рве до бою,—
Рве за поступ, щастя й волю,—
Він живе, він ще не вмер!

Чорні й білі клавіші б'ють, мов молоти в кувалду, крешуть блискавиці, народжують усе нові й нові громи. Вони линуть могутньою лавиною. То не грізне море наступає на скелястий берег, то ідуть колони робітничі, під ними вгинається брук... Нові й нові голоси вплітаються в пісню, що шугає над головами демонстрантів. У тій пісні Юрко впізнає ще один голос, голос матері:

Він не вмер, він ще живе!
Хоч від тисяч літ родився...
...Словом сильним, мов трубою,
Міліони зве з собою...

Пісня підхоплює малого Юрка, несе на своїх крилах, і він — уже частка тієї могутньої лавини.

А рояль гуде, клекоче. В ньому вчувається брязкіт заліза, передзвін мечів і ще щось незбагненне. Останні акорди рокочуть, мов грім.

І де в світі тая сила,
Щоб в бігу її спинила,
Щоб згасила, мов огень,
Розвидняющийся день?..

Бувають пісні, які відзвучать, віддаленіють, зникнуть, немов хмарина в далекому небі, залишивши по собі неясне почуття. Ця ж пісня залишилась у Юрковому серці назавжди, щоб збуджувати всевладний голос духа, щоб народжувати в грудях громи.

Зелене плетиво дикого винограду заснувало причілок веранди батьківського дому.

Двері з просторої кімнати розчинені навстіж в кучерявий сад. Під вікном — робочий стіл, над яким схилився батько.

Подих гарячого літа тихим леготом входить у кімнату, злегка ворушить папери на письмовому столі.

Батько замислений сидить, підперши рукою підборіддя.

В уяві письменника оживають герої «Фата моргани». Проходить Маланка і шепче святі слова про землю, з'являється Андрій Волик з покаліченою рукою на тлі згаслої гуральні. Марко Гуща звертається з бунтарськими словами до людей, юна Гафійка вишиває червоний прапор, гаптуючи на ньому слова: «Земля і воля». І ось те знамено вже злітає над збудженим натовпом, неначе трепет пожежі...

І оживає батьківський голос.

«Життя безупинно і невблаганно іде до мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а й чуже. Врешті хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається».

І вже лягають на білий папір рівним почерком слова.

«Я чую, як чуже існування входить у моє єство, як повітря крізь вікна, як води притоків у річку. Я не можу розминутися з людьми. Не можу бути самотнім...»

Гасне день на вечірньому прузі. Зайшла ніч. А батько все ще не спить, говорить з людьми, які обступили його, наповнили його душу.

«Не заважайте йому думати»,— не раз, бувало, просила дітей мати. І вони свято оберігали його творчий неспокій.

А хто то крадеться попід будинком? Ніби привиди, вже стоять під вікном жандарми, вони вже на веранді, грюкають до хати.

— Гей ти, відчиняй!

Сполохана мати накидає на плечі хустку, біжить до дверей. Батько закам'яніло стоїть біля письмового столу. Зачувши грюкіт, із спальні вискочили старшенькі діти. В їхніх очах тривога.

Жандармський ісправник — вусатий мордань — гортає на столі папери.

— Все пишеш?! Вільнодумець! Проти царя-батюшки бунтуєш! Ми тобі покажемо землю і волю! — В руках у жандарма сторінки рукопису «Фата моргана».— Ти в мене поморгаєш, писака,— погрозив кулачищем.— Ану збирайся!

Мати заступає батька.

— Куди ж ви його? Не смійте! А ні, то і мене беріть!

— Мало тобі було Варшавської тюрми? Соціалістка! Чернігівської захотіла?

І тоді малий Юрко підбігає до жандармів.

— Не чіпайте! — зціпив молоді кулачата.

— Ах ти щеня,— відштовхує його вусатий жандарм.

Мовчки підбігла Оксанка і стала поперед батька, тамуючи сльози.

Вусатий ісправник, схожий на сома, злим поглядом глянув на них. Сердито буркнув:

— Ну й сімеєчка! Більшовицьке кодло. Та ми вас розколошматимо.

За вікнами чорна ніч. Десь далеко за Десною гуркоче грім.

4

Відстугоніла над Десною гроза. Парує земля, напившись щедрот весняної зливи. І сам він, зволожений дощем, парує, пашить, тягнеться душею до прояснілого неба. Разом із сестричками та братиком Романом працює Юрко в саду. Кожне трудиться на своїй грядці: обкопує деревця, поливає квіти. Змалку батько й мати навчили їх плекати свою власну деревину — кленочок чи акацію, кущ бузку чи троянд.

Мати й зараз з дітьми. Навчає меншеньких, як тримати лопату, як скородити граблями грядку. А Юрко з Оксанкою коло дядька Степана. Цей чорновусий Степан просто-таки чарівник. За кілька літ в їхньому садку такого натворив! Гілочки, які щепив до напівдиких яблунь та груш, прижилися і вже плодоносять. А зовсім молоденькі пагінці цієї весни так рясно зацвіли!

Юрко з Оксаною за помічників у садівника Степана. Та й самі вже навчилися тримати в руках садовий ніж, робити окуліровку, а то й щепу, і мали від того неабияку радість.

— Це ж диво дивне,— захоплювалася Оксана,— тримаємо ми з тобою, Юрку, в руках сонну гілочку або бруньку з оченятком зеленим, переносимо її, як те маля, до іншого дерева, притуляємо в свіжий надріз під кору, до соків дерева, яке стає для них матір'ю. І ось, бач, прийнялися і наші гілоньки та вічка, які ми робили торік.

І справді, ніжні віти щеп та бруньки окуліровок прижилися, пішли в ріст. Хіба це не радість відчувати, що ти дав їм життя?

Брат і сестра стоять під яблунею, мов заворожені.

— Що, милуєтесь ділом рук своїх? — підійшов до

них Степан.— А таки добре прийнялися. Мушу вам сказати, що ви легкі на руку. Будуть з вас садівники. От пророчу!

Чорновусий Степан стоїть такий земний, простий і красивий. Він ще зовсім молодий на роки. Мати і батько звуть його просто Степаном, а вже вони — дітвора — дядечком.

Змалку Степан захопився садівництвом, спасибі добрим людям, навчили, працював під рукою в досвідчених садівників. Тепер от і сам владарює над деревами. Вже ось кілька літ дядько Степан наглядає за їхнім садом. Частенько буває в них весною та восени, коли біля дерев найбільше роботи. В родині Коцюбинських його вважали своїм.

— Дерево, воно, як і людина: йому і місце під сонцем потрібне, і тепло, і ласка. Так-то, Юрку і Оксанко! А скільки в нас іще тих грушок та яблуньок росте серед бур'янів, чагарів! І звуть їх дичками... Та коли б же тільки дерева такечки росли, а то й люди отак глушаться. Цвітуть весною ніби й рясно, а врожаї бідні, бо осипається цвіт від граду, від морозу, від бідності соків земних. На жаль, світ ще не досконалий, діти. Старих корчів та тернових колючих хащів у нас чимало. Щоб розчистити місце для саду, багато гострих сокир треба і людей сміливих та невтомних.

Юрко слухав чорновусого Степана і відчував, що він говорив про дерева, а мав на оці людей. І сокири, про які згадував садівник, чомусь асоціювались із вогнисто-гартованою сокирою Тараса Шевченка, якою закликав Кобзар «будити хиренну волю»...

— Я, коли виросту, теж садівником буду! — не зводячи очей з дядька Степана, палко промовив Юрко.

— Хвалю за добрий намір,— заграв густими чорними бровами Степан.— А до того часу, може, земля омолодиться, буде де насаджувати сади і тобі, й Оксані...— І по хвилі додав: — Он батько ваш теж ніби садівник. Хоч доводиться йому іти крізь хащі тернові на своє підсоння, де має бути сад. Нелегко йому...— І, не доказавши, садівник кидає теплий погляд на вікна, відчинені в сад.

Батько! Він справді любить сад і людей любить, заради них працює, пробивається крізь терни, як оце тільки-но сказав чорновусий Степан.

Для Юрка батько був першовідкривачем, учителем,

порадником і найкращим другом. Усе, що він мав, передавав своєму синові, від серця до серця,— доброту свою і ніжність, і свою закоханість у життя, і протест проти несправедливості, і прагнення принести щастя людям. З якою ніжністю він любив квіти й дерева, хліба! Він умів говорити з ними, як з людьми. І часто казав Юркові, що дерева розуміють усе, от тільки не можуть сказати. А може, й шепочуть щось поміж собою, та люди не збагнуть їхньої мови.

Скільки тут дерев, які насадив батько! І оці молоденькі липи, і кучеряві черешні, і троянди, що підступили дівочим хором до самої веранди. Вони мов кличуть господаря вийти в сад. Але батько зажадав самотності. Власне, він у кабінеті не сам. Певно, добрі люди, вимріяні ним герої, обступили його, і він розмовляє з ними мовою серця, все щось пише і пише. Але ж хіба дадуть вільно творити лихі люди? Вчора знову приходив стражник, звелів іти до жандармського управління. Було воно недалеко від їхнього дому, на зеленій Сіверянській вулиці.

Вікна жандармського управління день і ніч націлені на будиночок Коцюбинських. «Недремне всевидюще царське око», як називав його батько. Так і жили по сусідству Правда і Кривда. Як скрізь, так і тут, на принишклій околиці Чернігова.

Батько гнівався з нежданого приходу «гостя», обурювався, але змушений був іти. Його тримали там до самісінького вечора, і налякана мати через те дуже непокоїлась. Вона знала по собі, що там добрих речей не говорять, а на допитах вимотують душу.

Нарешті батько прийшов. Юрій перший кинувся йому назустріч.

— Таточку, рідний, що трапилось?

— Тобі ще рано знати, синку,— і махнув рукою.

Тільки пізно увечері, замкнувшись у кімнаті, батько про щось довго розповідав матері, ніби виливав свій біль, свою образу і втому.

Сьогодні він не пішов на роботу в земську управу, зранку почуває себе зле. Мабуть, немила йому ота праця серед чиновництва й казенщини. Часто повертався додому стомлений, переодягався і глибоко дихав на повні груди. Але ж треба з чогось жити, і батькові доводилося віддавати казенній службі дорогоцінний час, перевтомлювати і без того хворе серце.

Та не відпочиває батько. Після сніданку сів за стіл і, не відриваючись, пише. Може, знову з-під його пера вийде якесь оповідання? У відчинене вікно Юрко бачить, як батько, стомлений, устає з-за столу і йде в сусідню кімнату. Може, незабаром і до них у садок загляне? Хоч би трохи розвіявся від праці серед зеленого шуму дерев.

Але батько не йде. Зате прилітають у садок його думки. Протяг, що гуляв по кімнатах, підхопив папери, які лежали на столі, виніс їх у вікно, ніби пурхнула на волю зграя білих голубів. Забачивши те, діти зраділо кинулися ловити папірці.

Юрко підхопив кілька аркушиків аж біля паркана. Очі самі потяглися до красивого батькового почерку.

«Ми живемо, як на вулкані, або, краще, ми самі той вулкан, джерело якого сліпий уряд хоче засипати трісками і тим спинити вибух...

У нас скрізь панує думка, що, заким дістанемо спокійне і культурне життя, буде загальне повстання, яке змете весь старий політичний лад».

«І це написав батько,— дивується і радіє в душі Юрко,— на вигляд тихий та сумирний, написав на другий день після повернення з жандармського управління!»

Малий Юрко, склавши аркушики докупи, заходить у будинок і мовчки кладе перед батьком на столі.

Батько ні про що не питає, нічого не говорить, та по синових очах помічає, що Юрко читав листа, написаного до Івана Франка. Ну що ж, нехай. Адже хлопцеві уже чотирнадцять літ.

Змалку Юрко поріднився з правдою. Ще тоді, коли мати розповідала йому про далекий Петербург, про те, як вона, бувши курсисткою, зустрічалася з народником Олександром Ульяновим, який не побоявся виступити проти самого царя. Повісили царські сатрапи сміливця. Ні, цар-батюшка — не сердечний та добрий государ, не помазаник самого бога на землі, а коронований кат. Про це Юрко вичитав у Тараса Шевченка, про це каже і мати, правдива і ласкава, і батько, чесний та добрий.

Правда! Одного разу на чернігівському базарі Юрко бачив старого кобзаря. Схиливши голову, люди слухали пісню «Про Правду і Кривду», що була для них піснею і плачем власної душі.

А вже щира Правда сидить у темниці,
а тая Неправда з панами в світлиці...

Зачувши передзвін кобзи, підбігли стражники до гурту, накинулись на кобзаря. І люди заступили своїми тілами старого та його кобзу, щоб не розтоптав якийсь поліцай юхтовим чоботищем.

«Тату, тату! А чого ті стражники співати пісень забороняють?» — запитував Юрко у батька. «Гей, сину, мій малий сину! Хіба раз за пісню нашу хапали нас царські посіпаки, кидали кобзарів наших у тюрми? Питаєш чого? Бо пісня найбільше багатство наше, якого не можуть відібрати у нас прокляті пани. Пісня — то все для народу нашого, то історія наша, створена не книжниками-літописцями в тиші королівських покоїв, а народом, під вітрами колючими, на пожарищах та попелищах рідного дому, в бойових походах та в неволі на гіркій чужениці. Пісня є нашим бойовим кличем, стягом, який тримають наші зморені руки».

Змалку Юрко любив українські пісні. Цілими годинами слухав, як співають дівчата на Десні або на колодках тихими вечорами. Любив ходити разом з матір'ю на концерти народного хору, що організувався при чернігівській «Просвіті». В ній згуртувалися найпередовіші сили української інтелігенції, обравши його батька — Михайла Коцюбинського — своїм головою.

І оживає в пам'яті той далекий вечір, коли мати зодягла його в святкове вбрання і вони пішли на концерт.

Перед початком концерту до людей, що заповнили зал, з гарячою промовою звернувся батько. Він говорив про Шевченка, про заклик Кобзаря «обух сталить», згадав Івана Франка і його безстрашних каменярів, що розбивають молотами скелю. «Та кам'яна перепона стоїть і зараз на нашій важкій дорозі. І ми мусимо розбити ту тверду скелю, хоча б довелося вкрити кістками шлях до нового життя,— кидав батько в притишений зал вогнисті слова.— Від дружніх ударів наших молотів народиться могутня сила, яка струсоне грозою світ. Земля і небо вже сповнені великого передгроззя. Скоро буде буря! Скоро!»

Приголомшені, розгублені жандарми стояли біля дверей, неначе їх і справді прибило громом, і не знали, що робити. Обірвати промовця, заборонити говорити? Але ж «Просвіта» вважається легальною організа-

цією. Хто б міг подумати, що цей тихий Коцюбинський говоритиме отакі крамольні речі?

Та ось нарешті він скінчив. Прошуміли в залі оплески, ніби з Десни залетіли зграї птахів і бентежним лопотінням крил сколихнули насторожену тишу. І розпочався концерт.

На сцені веселкою переливались стрічки, гаптовані рукава жіночих сорочок, керсетки та плахти, вишиті чоловічі сорочки й широкі червоні пояси, сивими хмарами кучерявились смушеві шапки над головами співаків і синім морем хвилювались широкі козацькі штани.

Юрко вперше бачив таке видовище, такі розмаїті переливи барв, і все це вигравало не тільки гамою тонів та відтінків, а й народжувало пісню, таку ж багату й барвисту:

Туман хвилями лягає по степу німому,
Вже і сонечко сідає, час і нам додому.

Чарівні звуки полонили зал. Тихе золоте надвечір'я війнуло і сюди із степового роздолля. Косарі з косами і в'язальниці з граблями похитуючись заходять у село і вносять водночас з пахучими снопами лагідну, вечорову пісню:

Потомились, наробились,
Час і спочивати...

На зміну першій пісні приходить друга. І видіння враз міняється. Високий тенор почав ту пісню з кування зозулі, і вслід за ним важким стогоном озвався хор:

Ой заплакали хлопці-молодці,
Гей, у турецькій неволі-тюрмі...

Ніколи не доводилося малому Юркові чути такого співу. Це був не звичайний спів! За допомогою чарівних звуків малювалися дивні картини.

Далека бусурманська Туреччина, голі, кам'янисті береги, в глибокому підземеллі темниця, а в ній прикуті ланцюгами запорожці. Все в них забрали вороги, одна лише пісня й залишилась. Та й тієї не дозволяють співати, покрикують вартові. Ото хіба попадеться якийсь жалісливий яничар, що зберіг у серці материнську колискову, зжалиться над невольниками. Пісня зачарує його, і, заслухавшись, він бачить рідний український

степ, бачить, наче уві сні, бо забув його давно-давно...

І здається Юркові, що вже й він сидить поміж козаків, прикутий ланцюгами, хоче рвонутись, та міцні кайдани турецькі тільки бряжчать залізяччям, скрипучими звуками вриваються в пісню.

— Юрку! Та йди вже! Чуєш, тобі пора! — гукає на нього від дверей розпорядник вечора і, схопивши за руку, тягне хлопця на залитий яскравим світлом кін.

Він вийшов на сцену і застиг перед настороженим залом. Уперше йому довелося декламувати вірші перед такою великою аудиторією. Від незвички в серці похололо, перехопило подих і Юрко на мить розгубився.

Сотні очей дивились на нього з напівтемного просторого залу і ждали. Хлопчик їм подобався. Зодягнений в український костюм — у сині широкі штани та вишиту плоскінну сорочку, охоплену червоним поясом,— він був схожий на маленького запорожця.

— Чий же то козарлюга? — долинув на сцену тихий шепіт.

— Син Коцюбинського...

Цей шепіт з перших рядів залу ніби привів до пам'яті Юрка. Хлопчик стрепенувся і вже спокійно окинув очима зал. У третьому ряду скраю він помітив батька та матір. Батько ледь помітно кивнув синові, ніби хотів сказати: «Сміливіше, синку, сміливіше!»

Ступивши кілька кроків до авансцени, юний читець тихим голосом заговорив:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо.

І на цих словах зробив довгу паузу. А потім ще тихше сказав:

Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло...

У залі тихо. Ніби й справді його приспав читанням хлопчик. І серед того мовчазного напруження зі сцени раптом злетів тремтливий голос:

І не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь.
Бо вже не плачу й не сміюсь...

Шевченкові слова в устах хлопчика сповнені безмірної туги.

І знову пауза. Важка, довга. Сотні очей дивились на хлопчика, що стояв опечалений на авансцені, схиливши голову. Та раптом він стрепенувся, відійшов кілька кроків убік і, підвівши руку, в темінь сцени вигукнув:

Доле, де ти! Доле, де ти?

Мовчки обвів тужним поглядом сцену і принишклий зал, опустив руку й з гіркотою в голосі сказав:

Нема ніякої...

Він ще раз обвів поглядом навколо, підняв догори стиснуті в кулаки руки, кинув самому богові виклик:

Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої!

У залі зчинилося щось неймовірне. Люди схопилися з місць і гаряче плескали в долоні, вітаючи юного читця, який з такою пристрастю прочитав знаменитого Шевченкового вірша.

Схвильований Юрко вклонився і шугонув за лаштунки. Він стояв у напівтемряві і сам не відав, чого тремтів. Хвилювання ще не вляглося в його малому серці. Розчулені батько і мати шанобливо схиляли голови в бік сусідів, приймаючи поздоровлення й похвали на адресу сина. На віях у Михайла Михайловича бриніла сльоза, і він, нахилившись, змахнув її тремтячою рукою.

Озлобилося за той вечір на батька грізне начальство: «Та це ж відкритий бунт! Мало йому, що написав ту книгу «Фата моргана», так тепер іще закликає отих Прокопів та Марків до нового заколоту! Грому йому захотілося! Гранітну скелю — царський трон — хоче похитнути! Негайно присікти того вольнодумця!»

Насуплений губернатор нервово перегортав «Дело», принесене з жандармського управління, в якому все було записано про чернігівську «Просвіту». На одному з аркушів того «Дела», підкреслені, рябіли слова: «...с открытием общества «Просвіта» во главе его стали тотчас же руководители, заподозренные или изобличенные в преступной революционной деятельности лица, благодаря чему деятельность «Просвіти» стала направляться к достижению революционных целей».

«Доведеться кінчати з цією «Просвітою»,— вистукував по столу налитими пухлими пальцями губернатор.— А може, краще з Коцюбинським? Обезглавити, так би мовити, оте малоруське товариство, зробити його просвітянським, прирученим і покірним. До речі, про це ж саме говорили якось помірковані українські поміщики. З них можна підібрати потрібного «добродія» на головування».

— Так і зробимо,— відклав губернатор «Дело» на край столу.— От тільки повернеться той писака з мандрів до Чернігова. Поліція доповіла, що подався Коцюбинський десь на Полтавщину до ліберального поміщика Чикаленка. Знову, мабуть, напише якусь крамольну штуку! Знаємо ми цих бунтарів у чиновницьких фраках!

— У Полтаві, кажуть, якийсь Панас Мирний об'явився,— доповідав ісправник.— Написав роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?». Назва книги, знаєте, така — мужицька. А хто б, ви думали, її автор? Цивільний генерал, статський совітник Рудченко. Удень натягував на себе мундир, висиджував на службі, а вночі скидав того мундира і вже в полотняній сорочці та в штанах з очкуром писав заборонені твори.

— Ти скажи! — дивувався губернатор.— Оце ж, мабуть, і наш так вільнодумствує. В народ подався...

Червень розкошує на землі і на небі. Серед кононівських ланів, налитих зеленими хлібами, стоїть замріяний Коцюбинський, мружить очі до сонця, вслухається в спів жайворонка і стиха говорить:

— На небі сонце, серед нив — я.

Зворушений дивною красою, письменник іде стежкою серед хлібів. Навколо киплять жита. А над головою сонце.

І озивається він до сонця:

— Сонце! Я тобі вдячний! Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні.

Назустріч Коцюбинському стежкою, що пролягла поміж хлібів, від села іде людина. Це селянин не старий, але замучений життям, в латаній полотняній одежі, в потемнілому солом'яному брилі.

Вдалині видніється село, купи чорних солом'яних

стріх, неподалік на дорозі дівчата в хмарі пилюги повертаються з чужої роботи.

— Добрий день! Як ся маєте? — вітається Коцюбинський до селянина, неначе до давнього знайомого.

— А бодай не казати... Нужда та злидні... Кругом така розкіш, таке багатство,— окинув поглядом степ,— а нам то що з того?

Селянин дістає з кишені кисет, скручує цигарку, витяг губку, кресало і кремінь, викресав іскру, прикурив, затягся димом.

— До кого прийшла гарячка та подушила дітей, тому легше. На іншого зглянеться бог... А тут аж п'ять ротів, як вітряки, щось треба кинути на жорна.

— Говори, говори,— заохочує його письменник.

— Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру,— мовить з болем дядько.— Мені ще нічого, рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є в морду...

І зойкнуло болем серце письменника. «Раз на тиждень б'ють людину в лице! Говори, говори!»

Селянин, ковтаючи дим, наче власне горе, закашлявся.

— Як тільки неділя — люди до церкви, а я до станового. Своїм і то боїшся слово сказати... Був тобі приятель і однодумець, а тепер продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам...

Обпік цигаркою губи, плюнув на недогарок, розім'яв у пальцях. А в душі його співрозмовника б'ється пекуча думка. «Найближча людина готова продати... Говори, говори...»

А селянин наче сповідається перед незнайомцем.

— Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам сонце світить, як не погасне? Як можемо жити?

І озвався з глибини серця голос Коцюбинського, щоб вилитись згодом в пісні степів «Інтермеццо».

«Говори, говори! Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка і грім. Освіжи небо і землю. Погаси в небі сонце й засвіти друге в небі. Говори, говори...»

На стежці поміж хвилястих житів стоять двоє: селянин і письменник. Ниви котять зелений шум на позолочених сонцем хребтах.

Сонцепоклонник скинув капелюх перед дядьком, і розійшлися вони стежками...

«Прощайте, ниви, йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, наладжені, вона вже грає».

А довкола німує вечорове поле. Почорніло небо і жита.

Не встиг батько повернутися до Чернігова, як потягла його поліція до губернатора. Юрко добре пам'ятає той нескінченний і тривожний день. Повернувся батько додому лише надвечір, пригнічений і розбитий. Мати кинулась до нього, помітивши смертельну блідість на обличчі.

— Ну, що там?

— Цілковитий порядок...— І якось болісно посміхнувся.— Нічого особливого не трапилось, крім того, хіба що губернатор увільнив мене від обов'язків голови чернігівської «Просвіти», окрім того, що заборонили нам не тільки говорити правду, а й співати народних пісень.

— Та як же це так? — дивувалась мати.— Ще недавно вони дозволяли...

— Бо своє мали на умі,— відповів батько.— «Хай співають хохли, аби не займались революцією». І раптом наш хор заспівав «Вічний революцьонер». Заскакали жандарми, мов в'юни на сковороді. Бояться пісні! Ось побачиш, Віро, вони зроблять усе, щоб і «Просвіту» нашу зробити ручною та покірною, щоб витравити з неї все добре, революційне, і залишать самі широкі штани: нехай, мовляв, гопакують у них хохли собі на втіху.

— Ніякі заборони не вб'ють нашої пісні, Михайлику,—втішала батька схвильована мати.—Ти тільки прислухайся. Чуєш? — І вона кинулась відчиняти вікно.

Оповита темрявою ночі земля співала. Пісня пливла, як сивий сон, про зеленого явора, що схилився над водою, про козака молодого, засмученого бідою.

То співали хлопці й дівчата, зібравшись на залитій місячним сяйвом Сіверянській вулиці, під плетеними тинами, ніби хотіли розважити Михайла Михайловича.

Не рад явір хилитися,
Вода корінь миє,
Не рад козак журитися,
Та серденько ниє...

Тоді малому Юркові здавалося, ніби то пісня про його батька.

В обрамленні розчиненого вікна стояли батько і мати, притулившись одне до одного, і мовчки слухали пісню. Здавалось, то й не пісня, а сама жура пливла тихою скаргою, розсипаючись на місячні скалки, зливаючись із волохатими тінями насторожених дерев.

— А що, коли у нас дома збиратимуться найнадійніші люди? Щосуботи, наприклад. І ось тут, у нашій вітальні, нехай зів'є гніздечко наша «Просвіта», не обчухрана, як лозина, а подібна до розквітлого куща калини? І тобі легше буде з людьми. Я знаю, ти не любиш самотності.

— А це ідея, Вірусю,— пожвавішав батько.— І назвемо ми ті наші сходинки літературними суботами.

— Чудова назва! Тож хай до нашого порога люди топчуть стежки. Їм буде в нас добре, як біля рідного вогнища.

Не вперше їхня хата широко відчиняла двері та вікна для тих, хто прагнув світла. Щосуботи сюди сходилися люди, мов на святвечір. Приходили літні чоловіки і зовсім молоді студенти, семінаристи, гімназисти, може, трохи старші від Юрія.

То були прихильники красного письменства, поборники рідного слова, яке жорстоко переслідувалося царатом. То були знавці історії та етнографії рідного краю, творці національної музики й пісні. То були люди, які боролися за правду, за те, щоб оновити світ...

І говорили вони про це досить відверто й сміливо, незважаючи на те, що через дорогу хижо наводило своє невсипуще око на крамольний дім Коцюбинського жандармське управління.

Часто, бувало, на тих суботах гості просили Михайла Михайловича прочитати щось ненадруковане і уважно слухали, як він неквапно читав свої твори лагідним, тихим голосом.

Юрко, примостившись десь у куточку, слухає, вбирає гарячі слова серцем. І добра ласкава мати спостерігала сина, милуючись зосередженим обличчям хлопця, помічаючи в глибині його синіх задумливих очей захоплення і подив.

Серед гостей бував тихий, сором'язливий юнак, якого звали Павло Тичина; Юрко недавно познайомився з ним, довідавшись, що той семінарист захоплюється

поезією і не має ніякого бажання стати в майбутньому особою духовного сану. Голос у Павла був співучий, ніжний. Коли він читав свої вірші, то, здавалося, співав натхненно, як розтривожений птах, або вигравав на сопілці, мов пастушок-дударик. Вірші у Павла ніжні, прозорі, неначе зіткані з променів сонця.

Хлопчикову увагу привернув і юнак, худорлявий з вигляду, замислений, з на диво блакитними чистими очима. Звали його Василь Еллан. Іноді і він читав свої вірші на суботах; у натхненних рядках молодого поета чулися мужні мотиви. Кажуть, цей худорлявий юнак збунтувався проти свого батька попа і замість того, щоб готувати себе до попівського сану, став на шлях революційної боротьби. І справді, хіба такому запальному юнакові та бути духівником? Глашатаєм на барикадах! Вірші Еллана гострі, як вістря багнета, у них дивним переплетінням сполучалися і мрійна задума, і ніжність, і поклик до бою.

Юрко ставив собі в приклад цих двох батькових гостей. Шкодував у думці, що немає в нього такого таланту. Щоправда, він нищечком писав вірші й оповідання, але відчував, що не в цьому його покликання. Останнім часом захопився читанням політичних книг, які відкривали йому очі на світ, сповнений страшних протиріч і несправедливості. Відчував підсвідомо, що його стихія не в поезії, а в безпосередній боротьбі за долю народу.

Тож і здружився він з такими гарячими головами, як і сам: з Віталієм Примаковим, з Валеріаном Імшенецьким, з Семеном Туровським. А незабаром почалися в хлопців свої сходинки та читання.

Мати давно здогадувалась про захоплення Юрія, але не стала перечити. Вона бачила в синові свою юність, пориви і прагнення свого чоловіка. Можливо, те, чого не вдалося зробити їм, довершать їхні діти. Нехай ідуть по дорозі, яку обрало їхнє серце.

Суботи, довгождані суботи! Ви були святом для юної допитливої душі. І зерна, які сіяв батько із своїми друзями, дали свої сходи на синовій ниві.

Коли припинилися суботи, коли батько, гнаний хворобою, змушений був податися в далекі теплі краї, не осиротів його дім. До нього топтали стежку Юркові друзі, гарячі однодумці, які готували себе до наступних боїв за правду.

І все ж без батька в домі було сумно. Здавалось, за ним журилися і кучеряві ясени, і терпким настоєм цвіту печалилась липа, а пізньої осінньої пори червоними слізьми плакали жоржини. Всі вболівали за господарем. Чи знайде він на чужині розраду та полегшення і тихий спочинок? Чи не буде йому тоскно на далекому острові Капрі, що загубився в Середземному морі? Кажуть, там багато сонця й тепла, але чи зігріють вони зранену батькову душу?

А тут по Чернігову хтось пустив чутку, що поїхав неблагонадійний український письменник до російського бунтівника Максима Горького, бо з ним заодно, і тепер йому шлях на батьківщину заказаний. Сам напросився на заслання.

У гімназії начальство дивилося на Юрка скоса. «Який батько — такий і синок»,— не раз говорив про нього директор гімназії, маючи на увазі Юркову пристрасть до літератури, його захоплення Шевченком, Чернишевським. Мабуть, начальство мало свої «очі і вуха» серед гімназистів, які доносили про молодого Коцюбинського.

А невдовзі стався випадок, що довів начальство до скаженої люті. Писали гімназисти самостійний твір з російської літератури. Начальство розраховувало, що гімназисти писатимуть про любов до царя і отечества, висловлять вірнопідданість дому Романових.

Юрко написав роботу, що відповідала темі, але в ній не було рабського схиляння перед государем та царедворцями, перед єдиною неділимою Росією. Юний гімназист посилався в своїй праці на висловлення Пушкіна і Бєлінського, наводив цитати з їхніх творів про патріотизм діяльний, справжній, спрямований на те, щоб кожна людина віддавала всі свої сили заради щастя народу, заради того, щоб бачити свій народ, свою вітчизну вільною, без гноблення соціального і національного.

Захопившись, юнак навів кілька рядків з Тараса Шевченка та Івана Франка, стверджуючи справедливу думку, що і росіянам, і українцям, і всім великим та малим народам властиве почуття національної гордості.

Не вагаючись і хвилини, Юрко здав працю, добре знаючи, що накличе на себе гнів начальства. І гнівна

буря вибухнула. Коли до рук начальства потрапила праця Юрія Коцюбинського, воно розмалювало її синіми та червоними олівцями, всіявши крючкуватими знаками запитання та оклику.

— Як він смів, цей хлопчисько, отаке писати! Та ще, бач, цитує мужицьких поетів Шевченка і Франка! Та за таке треба гнати з гімназії!

Негайно викликали матір. Стурбована Віра Устимівна стояла перед грізним інспектором гімназії, який накинувся на неї з погрозами:

— Ну, що, пані Коцюбинська, виховали сина? Радуйтесь! Яблуко від яблуні далеко не відкотиться. Батько його сочинитель, пише твори на малоросійській мові, і синок теж пішов по його доріжці... Та й ви, скажу вам відверто, з душком. Недаремно вас тримали у варшавській цитаделі... І взагалі...

Віра Устимівна не витримала:

— Прошу вас не читати мені моралі. Я, дякувати богові, не вчуся у вашій гімназії. Якщо ви хочете сказати мені щось про мого сина, то говоріть, послухаю. Але без крику, пане інспектор.

Від тих слів він аж скривився. Смикнув окуляри, став швидко протирати скельця хустинкою.

— Пробачте, що я нагадав неприємні факти з вашої біографії, але ж поведінка батьків, по всьому, вплинула на сина... Ми, педагоги, і мусимо все фіксувати. Я обурений поведінкою вашого Юрка. Ви тільки погляньте на цю роботу. Та це ж крамола! Відкритий заклик до бунту! Які цитати підібрав! Із Бєлінського, Добролюбова. А це вже чорт знає що. Притягнув сюди Шевченка в баранячій шапці і ще якогось малороса чи австрійця — Франка. Ні, це ганьба! За це треба гнати з гімназії. І навіть більше! Я вас предупреждаю, мадам, ваш синок дійде до тюрми...

— А ви не лякайте нас, пане інспектор. Лякані! — відповіла Віра Устимівна.

— Знаємо і це... Але, майте на увазі, всякому терпінню є край.

— Я теж так думаю,— посміхнулась вона загадково.

Так нічого й не добився інспектор. Мусив вгамуватися, хоч і затаїв злобу. Коцюбинські виявилися не з полохливих.

Дома син і мати мали з приводу цього розмову. Турбуючись за сина, мати просила Юрка надалі бути обач-

нішим і не дратувати начальство, яке й без того чортом дивиться на їхній дім.

А увечері Віра Устимівна сіла писати чоловікові листа в далеку Італію на острів Капрі. Писала про золоту осінь на Україні, про те, як буйно цвітуть жоржини в їхньому саду, як журиться за господарем сад. Писала про те, що всі вони скучили за ним і чекають його нетерпляче. Писала і про дітей, хвалилася, що добре вчаться. Щоб не хвилювати батька, не все сказала про Юрка. І все ж прорвалося... «Тільки за Юрка все ж я боюся, в нього непорозуміння з начальством гімназії. Має він неважну репутацію в очах начальства, і його ледве там терплять...»

З власного досвіду Віра Устимівна знала, чим усе це може закінчитися. Поділяючи синові погляди, вона як могла оберігала його від небезпеки, від необачного кроку, добре знаючи, що в хлопця ще не досить зміцніли крила. Жаль, коли їх обпалять лихі люди і не дадуть набратися сил для високого, сміливого польоту.

Для всієї родини було святом, коли від батька надходили листи з Капрі. Юрко читав їх уголос для сестер і брата, і здавалося дітям, що батько посилає їм дивні казки, розповідаючи про Древній Рим, про овіяні легендами міста Мілан, Палермо, Неаполь, про країну цезарів, рабів і гладіаторів. У підручнику з географії Юрко знаходив на карті маленьку цяточку серед блакиття морських вод, і показував меншим:

— Дивіться, це і є той острів Капрі, на якому відпочиває наш татусь разом з Максимом Горьким.

А одного разу, пізно восени, коли облетіло жовтогаряче листя з їхнього саду, прийшов від батька лист, у якому він писав і про сина. Юрко запам'ятав те місце дослівно:

«Досадно мені, що я не встиг поздоровити Юрка в день його родин. Цілую його міцно, цього 15-літнього мужчину, і тішить мене дуже те, що він розуміє, нарешті, як треба відноситись до своїх обов'язків, та старається серйозно працювати, добре вчитись. Скажи йому, що це робить мені велику приємність, бо коли вже тепер він так працює над собою, так добре вчиться, то це дає надію, що з нього вийде розумна і працьовита людина».

Признатися по правді, Юрко трохи дивувався. Адже він знав, що мати сповістила батькові і про те, яку він

написав працю в гімназії. І що ж, від батька ні слова докору. Навпаки, він, здається, пишається з того, що його син обрав круту стежку. Значить, татусь схвалює дії свого сина? Значить, із свого сонячного далека він благословляє його на боротьбу? «Спасибі за довір'я, мій хороший, мій добрий татку!» — розчулений до сліз, з глибокою вдячністю думав Юрко про батька і в думках переносився до нього за тисячі кілометрів, під гаряче італійське небо.

Ночами йому снилося безмежне блакитне море і серед водяного простору скелястий острівець, а на тому острові батько розмовляє з мальвами, мов із живими українськими дівчатами в червоних стрічках: «Здоровенькі були! Як живеться вам на чужині?»

Італія! Далека загадкова країна! Це тут, на вузькому Апеннінському півострові, зародилась і зміцніла могутня Римська держава. Країна великих поетів. Країна Вергілія, Горація, Ціцерона.

Не знає, чим йому полюбилася ця країна. Може, великою історією своєю? Бунтарством Спартака, генієм Леонардо да Вінчі, терновою судьбою великого Данте, мудрістю безстрашного Джордано Бруно, вільнолюбством Гарібальді? Багатющу історію і літературу Древнього Риму він читав в оригіналі, полюбивши юним серцем співучу й клекітну латинську мову. Для нього вона не була мертвою. Які крилаті думки висловлені цією мовою!

Старенький учитель гімназії пишався своїм учнем. І тепер, коли батько гімназиста перебував в Італії, часто викликав Юрка відповідати урок по латині.

Одного разу він звелів Юркові прочитати напам'ять Горація. Може, старому вчителеві захотілося самому відвести душу, впитися красивим звучанням латині, яку він сприймав, як музику: може, хотів він словами Горація нагадати юним гімназистам про те, що не все вбила чорна реакція, що в строфах класичної поезії жевріють вогні, здатні спалахнути полум'ям у молодих серцях?

Юрко відчув це душею і читав «Оди» великого поета, ніби вони народилися в його власній душі.

Він читав про тих сміливців, які, нехтуючи небезпекою, не боячись гніву богів і тиранів, сміливо виступають на бій за велику долю.

На якусь мить він зробив паузу і вже з вірша не Горація, а Сенеки процитував крилаті слова: «Per aspera ad astru! — «Через терни до зірок!»

У класі стало тихо-тихо. Товариші-однодумці палаючими очима захоплено дивились на Юрка. Старий учитель сухими пальцями нервово смикав сиву борідку.

— Ставлю вам п'ять, Коцюбинський,— сказав він, протираючи скельця окулярів.— Латинь ви знаєте блискуче, молодий чоловіче. Запам'ятайте, панове гімназисти, латинська мова — то велика сила! В ній живий вогонь слова!

У коридорі розкотисто задзеленчав дзвоник, ніби провіщав тривогу. На перерві до Юрка підбіг Віталій Примаков, а за ним Валеріан Імшенецький, Олексій Стецький...

— А здорово ти сказав, Юрку! Через терни до зірок! Нехай це буде нашим девізом. Згода, товариші? — блиснув очима Віталій.

— Згода! — І молодечі руки сплелися на знак присяги.

«Далекий дзвонику! Озовись до мене, війни терпким спогадом школярських літ! І нехай гарячі руки моїх побратимів, які в міцному потиску спліталися тоді на вірність, простягнуться до мене через залізні терни тюремних грат!»

5

«Віталію! Друже мій Віталію!

Тисячі верст пролягли поміж нами і тисячі днів розлуки. Але що ті версти, що ті розлуки! Вони безсилі порушити, розірвати нашу дружбу, наше щире побратимство. Ти десь далеко на краю світу, а от, бач, і прийшов до мене, пробився крізь тюремні мури, як сонячний промінь проривається через чорне плетиво грат.

Спасибі тобі, друже, що прийшов до мене в гості. Сідай ось тут, на твердих нарах. Тобі до них не звикати. Пробач, що не почастую тебе яблуками і грушами з батьківського саду, як колись бувало. Маю кусень арештантського хліба та кухоль з водою. Ти раніше за мене пізнав той тюремний харч. Розділимо його навпіл. Вип'ємо до дна з того келиха, який уготувала нам доля, і згадаємо, друже мій Віталію, далекі весни нашої

юності, коли схрестились на житейських шляхах наші стежини.

Сідай, товаришу, сідай! Я згадуватиму, а ти слухай...

Чи пам'ятаєш ти, Віталію, як ми вперше зустрілися з тобою взимку 1909 року? Ти тільки-но приїхав з рідного села Шуманів вчитися до Чернігівської гімназії. Низенький на зріст, але плечистий, кремезний, моторний, з на диво бистрими блискучими сірими очима, ти був схожий чимось на войовничого джуру. Не вистачало тобі лише списа та лука з стрілами. Але ти й без цього був досить войовничий. Може, саме тому ми, твої нові товариші, прозвали тебе Печенігом. Спершу ти гнівався за таке прізвисько, в твоїх очах спалахували лихі іскорки (і справді щось від печеніга), а потім звик. Кожен учень гімназії мав якесь прізвисько і, звісно, не сам вибирав його. Такий неписаний закон школи.

Тільки трохи згодом ти розказав мені і моїй сестрі Оксані, чому гнівався за те прізвисько, що твій рід ніякого відношення до тих войовничих печенігів не має, а походить із степовиків Дикого поля.

«Дід мій Григорій — козацького роду,— не без гордощів розповідав ти.— Ще дід мого діда втік від пана шляхтича та й подався до Запорозької Січі. Впросився, щоб прийняли його до кошового товариства. Січові братчики прийняли втікача і одразу ж охрестили, як велить запорозький звичай, нового козака — Приймаком. Звідти й пішло прізвище наше Приймаки, це вже, коли діда взяли в москалі, якийсь фельдфебель переінакшив на Примакова».

З усього видно, що ти був закоханий у свого діда Григорія, бо навчив він тебе любити навколишній світ. Змалку брав тебе на полювання та рибальство, і спав ти з старим у човні на тихих водах дніпровських плес. Від свого діда ти довідався про далеке минуле нашого краю, про славне Запорожжя, про звитяжні козацькі походи на турків і татар, про легенди, що оживали з минулого, як громове відлуння далеких гроз.

Ми любили з тобою, Віталію, ходити по ярмарках та базарах і слухати мандрівних кобзарів, що в піснях та думах оспівували багатостраждальну й героїчну історію нашого народу.

Та ми розуміли вже й тоді, що не старими пищалями та гаківницями можна вибороти волю для рідної землі і не журна кобза збере до гурту молоді полки. Старе

минає безповоротно. Ні, іншу, сильнішу зброю мусять взяти до рук покоління нових звитяжців, і замість кобзи дужі могутні перекати грому оповістять про початок великої битви.

Саме тому ми заклали з тобою нелегальний революційний гурток, заприсягнувши приймати в нього тільки найвідважніших. Саме тому ми вивчали в тому гуртку твори Кампанелли, Жан-Жака Руссо, Фейєрбаха, Гегеля, Бебеля, Маркса, Енгельса і Леніна.

Пригадуєш, друже, наші гарячі дискусії в школі красномовства і наш, нехай маленький вогник,— нелегальний революційний журнал «Червоний прапор», у якому ти був за головного заспівувача і редактора?

Ти став мені за брата, Віталію, а мої батько і мати прийняли тебе в нашу велику сім'ю, як рідного сина. Пригадуєш, як ми часто збиралися в нашому домі за читанням книг, як ми жадібно вбирали в себе все, що було овіяне подихом революції?

А ще, пам'ятаю, ти любив, коли сідала за рояль моя сестричка Оксана. Як вона чудово грала! Які пісні лилися з-під її співучих пальців! Вони заповнювали всю кімнату і наші молоді душі. Під враженням тої музики ти, пригадую, написав вірша і присвятив його карооокій Оксані.

Оксана! Вона була твоїм першим коханням...

Пригадуєш, як одного літа ми поїхали всі гуртом до вас у гості в село Шумани? Твій батько працював там за вчителя, а мати, добра, хороша мати, вела господарство і виховувала дітей. Бо, крім тебе, ще були Володимир, Борис, Григорій, Євгеній. «Справжня козацька сім'я»,— жартував твій дід.

Ми були не такі собі білоручки гімназисти, а й любили працю на рідній землі. Ніколи не забуду, як ми жнивували на вашому полі. Може, чи не вперше взяли з тобою коси і врізалися в золоту стіну жита. Нам здавалися ті коси за козацькі шаблі, і через те так завзято і невтомно ми вимахували ними, кладучи жовтогарячі покоси. Ми не зважали на те, що наші незміцнілі руки нили від болю. Все ж, що не кажи, а ми з нації хліборобів і мусимо пізнати на собі оту премудрість праці косаря, і оте натхнення, і піт солоний на чолі, і золотий порох жнив.

Ми косили, а Оксана,— моя сестра, а твоя ніжна, добра подруга,— за нами в'язала снопи разом з іншими

дівчатами, що були запнуті білими хустками і цвіли на полі, мов ромашки.

Які то були жнива! Який блакитний день видзвонював над стиглими нивами! Наші душі злітали у високость і там десь, обнявшись із жайворонками, бриніли в пісні.

Заплющу очі, й досі мені ввижається той день, і відчуваю повів гарячого літа в груди, і ніздрі мої лоскоче стиглий запах снопів. Нічого я так не люблю, як запах снопів тільки-но скошеного і зв'язаного хліба. Що ж, діди наші були хлібороби!

А в неділю ми веселим гуртом розважались на луках. Пам'ятаю, ти подав думку влаштувати змагання на конях: хто кого пережене. В тобі таки жив дух печеніга, а чи просто степовика з Дикого поля, дух запорозького вершника.

Ми мчали навскач, мов навіжені, на неосідланих конях і, мабуть, були схожі тоді на печенігів або половців. І разом з нами гасали сільські хлопчаки-пастушки, захоплені високою мрією, нібито вони солдати тільки-но створеного тобою війська, визнавши тебе за повноправного отамана.

Оксана ніяк не хотіла відстати од нас. У моєї сестрички взагалі було багато хлоп'ячого. Ми ще малими облазили з нею всі дерева над Десною і ганяли наввипередки луговими стежками. От вона вибрала і собі коня. Був він непоказний, гривастий, схожий на коня Пржевальського. Пастушки звали його Реп'яшком. Хлопчики гаряче почали умовляти Оксану не сідати на того колошматого буланого коника, доводячи, що він норовистий. Але не такою була моя сестричка, щоб послухатись.

Вона взяла того Реп'яшка за вуздечку і опинилася на спині. Зачувши на собі незвичайного вершника, коник рвонув ускач, а далі мов ошалів, понісся щодуху галопом, хвицяв ногами, намагаючись скинути зі спини сміливе дівчисько.

У мене похололо в душі. А ти раптом зблід, миттю кинувся на вороного коня і помчав навздогін за Оксаною. Ти наздогнав її тоді, коли вона вже злетіла з норовистого Реп'яшка, але все ж трималася за вуздечку, і кінь тяг її по землі. Схопивши за гриву схарапудженого коника, ти зупинив його, підвів із землі Оксану.

Але в її темно-карих очах не було й трохи переляку.

Оксана сміялася, хоч з усього видно, їй було не до сміху. Незважаючи на твої і мої протести, дівчисько знову скочило на Реп'яшка, вхопилось за гриву і погнало коника вскач. З півгодини вона гарцювала на луках. Сільські хлопчаки дивувалися з її сміливості та впертості. І норовистий коник здався дівчині, визнав у ній вершника.

Я й сам дивувався з відчайдушності сестри. Звідки це в неї? А потім збагнув. Вона хотіла довести, що до пари тобі, дорогий Печеніже, що ти не помилився в ній. Що б не сталося в майбутньому, вона летітиме з тобою поруч на коні, хоч би він став чортом...

Перша любов, кажуть, сліпа і безрозсудна. Мабуть, не в усіх. У вас з Оксаною вона була, може, й безрозсудною та шаленою, але разом з тим і кришталево чистою, і вірною. Ви могли б піти одне за одним на край світу. І це сталося так потім...

Але не будемо думати про те, що сталося потім. Нехай незахмарена наша юність посидить разом з нами на цих тюремних нарах. Адже ми передбачали і це, коли захоплювалися Спартаком, Гарібальді і Оводом, нашими мужніми декабристами і народниками, коли клялися бути схожими на героїв Пушкіна, Лермонтова, Тараса Шевченка, на Кармалюка і Довбуша. Бо в наших грудях жили душі тих, хто «карався, мучився, але не каявся» і в пекельних степах оренбурзьких, і «в глибині сибірських руд», і в засніжених острогах за Тоболом...

Віталію! Друже мій Віталію!

Ти вже йдеш від мене? Ідеш за свій крижаний Тобол? Туди, де страждали в засланні Чернишевський і Павло Грабовський. Що ж, у кожного своя доля...

Ну, а я лишаюсь у Петрограді. У казематі «його величності правителя нової Росії Олександра Керенського». Хоч довго не втримають мене тут жандарми. Не втримають! Я бився з ними на Литейному мосту і битимуся й тут, серед похмурого каміння та заліза. Я не скорюся перед силами зла і сваволі!

Я таки діждуся тебе і зустріну на берегах Десни чи Дніпра.

А поки що, зламавши залізні прути на підсліпуватому тюремному вікні, я полину на ті дороги, які мені ввижаються здалеку. Ми ще не все згадали. Нам треба багато ще прочитати із спільної книги життя».

6

За вікном цвіте бузок. За вікнами день, зітканий із чистої блакиті. За вікнами гудуть дзвони і розгойдані луни пливуть над Черніговом.

Що то весна! Все в ній незвичайне, все грає. І земля, і небо, і повітря сповнене голосними передзвонами.

У Юрка від того радісно на душі. Бо й серце відчуває весну; не тільки в природі, не тільки в буйному цвітінні саду, у високих прозорих небесах, а й у власній душі теж бриніла весна.

Може, весна та буде сповнена не лише сонячного блиску, рясного цвітіння і солов'їного щебету? Певно, що ні! Будуть і дні грозові, і сиві хмари часом закриють сонце, і дощі з градом прошумлять над його головою. Дарма! Після грози ще ширшим здається виднокіл, ще вище підіймається небо і душа твоя лине до зір.

Всього буде на життєвім шляху. Та ніхто не знає, що буде потім. А поки що над головою ясна блакить і небо як велетенський дзвін.

А поки що до нього все йдуть та йдуть гості, вірні товариші і друзі, простора хата вже гуде веселим юнацьким гомоном.

Сьогодні в домі Коцюбинських багато гостей. Прийшли Юркові товариші, і Віра Устимівна рада з того, що її господа знову ожила.

Ще зранку Юрко несміло попросив матір приготувати чай для його гостей; вона тільки усміхнулася, здогадавшись, що справа не в чаї.

Коли гості зібралися, Віра Устимівна шанобливо запросила всіх до столу, частувала чаєм, печивом і цукерками. Зібралося їх чоловіка з десять, переважно хлопці, серед них вона добре знала найближчого Юркового друга — кругловидого непосиду Віталія Примакова. Цей часто буває в їхньому домі, можна сказати, свій; поруч з Віталієм сидить чорнявий Семен Туровський, а за ним — невеличкий на зріст, білявенький і якийсь по-дівочому сором'язливий Олексій Стецький. Праворуч за столом примостились Шафранович, Валеріан Імшенецький, Женя Журавльов, а на диванчику сиділи, стиха перешіптуючись поміж собою, дівчата — дочка Оксана, Рива Гордон і Соня Соколовська, Оксана Листопад.

Коли глянути збоку, звичайні собі гімназисти, стри-

мані, врівноважені, зібралися на гулянку, може, гратимуть у фанти або ще в якусь невинну гру. Але Віра Устимівна знає, що за тою гімназичною стриманістю до певного часу дрімає-жевріє вогонь. Тільки-но вона вийде з дому, він розгориться. Недарма ж сюди прийшов отой сивуватий чоловік Семен Михайлович, якого юнаки звуть своїм учителем.

Пригостивши Юркових друзів, Віра Устимівна непомітно зникає, щоб не заважати. На якийсь час у кімнаті залягає тиша. Потім дівчата швидко кинулись прибирати посуд, але не весь, дещо треба залишити для конспірації, і самовар також — нехай виблискує, мов царська корона. Адже поблизу, через дорогу, жандармське управління, так і жди непроханих гостей.

— Якщо зайдуть, то нехай сьорбнуть окропу,— жартує Віталій.

— Та їм зараз ніколи — великдень! Христосуються десь із чаркою,— весело кидає Валеріан.

— Ну то що ж, «приобщаймося і ми до таїнств»,— усміхається Семен Михайлович, і в глибоких очах старого політкаторжанина грають лукавинки.

І враз юні обличчя стають зосереджені, очі потяглися до промовця.

— Я вам розкажу сьогодні, друзі, про праці Володимира Ілліча, в яких він говорить про невдачі революції 1905 року, висуває перед пролетаріатом нові завдання.

За вікнами не вгавають великодні дзвони. Увесь Чернігів аж гуде. А тут, на околиці міста, у затишній вітальні Коцюбинських, тихо ллється мова сивоголового чоловіка, і зосереджено слухають її юнаки та дівчата. Що їм ті церковні дзвони, коли інші дзвони кличуть їх на широкі дороги життя!

— Революція 1905 року, вчить нас Володимир Ілліч, була лише генеральною репетицією до майбутньої пролетарської революції,— говорить старий політкаторжанин.— Отже, попереду у нас бої! Нелегкі бої, до яких ми повинні готувати себе, юні друзі. А щоб вийти переможцями у тих битвах, треба багато знати, треба вчитися. Революція робиться не лише зусиллям мускулів, хоч без них вона — пуста гра. Глибоке усвідомлення того, куди, якою дорогою йти,— ось що потрібне ще, щоб перемогти тиранію...

Поступово в розмову втягуються юні слухачі, розповідають учителеві те, що прочитали з рекомендованих

книжок, відповідають на поставлені запитання. Запальний Віталій Примаков говорить про розходження і незгоди між більшовиками та меншовиками, посилаючись на місцеві приклади з практики Чернігова.

— Меншовики — то угодовці. Вони лише на словах за революцію, але за яку? Щоб і сіно ціле, і кози були ситі. Напускають туману. А говорити вони майстри! Для більшої солідності повідпускали бороди, зовні на торговців схожі, хоч видають себе за марксистів.

У гурті сплеснув сміх. Керівник здивовано зводить брови.

— Ви пробачте нам,— пояснює, червоніючи, Семен Туровський,— то ми з «борід» сміємо́ся. Розумієте, з легкої руки Віталія всі ми так звемо чернігівських меншовиків. Бороди!

— Непогане дали прізвисько,— посміхнувся Семен Михайлович.

— А вони нас звуть «пташками»,— пояснює Рива Гордон.— Але ми не ображаємося. Навіть горді з того. Бо знаємо, що у молодих птахів скоро виростуть, зміцніють крила.

— Юність — то найкраща пора життя. І тому, хто в молодості обере собі вірну дорогу, не страшні будуть ніякі труднощі. Боротьба загартовує людину. Ви знаєте, що Володимир Ілліч Ленін, ще будучи юнаком, став на шлях революційної боротьби. Згодом він заклав основи пролетарської партії, повів сміливців на боротьбу.

Керівник зупиняє погляд на Коцюбинському, просить його розповісти про ставлення більшовиків до селянства і висвітлити питання про землю. Аграрне питання особливо близьке Юрієві. Юнак цікавиться ним, чимало вже знає з книжок, які є в бібліотеці Михайла Михайловича, недаром гуртківці звуть Юрка «аграрником».

Юрко підводиться з стільця і, спершись лівою рукою на рояль, говорить неквапливо й спокійно. В його словах немає такого вогню, як, скажімо, у Віталія Примакова, але відчувається глибина, послідовність мислення, невідпорна логіка фактів.

Адже вчиться він разом з товаришами в «школі красномовства», яку вони створили за пропозицією Віталія Примакова.

У їхній школі існує правило: говорити без шпаргалки, не по написаному, викладати тільки свої думки. Ко-

жен учень «школи красномовства» зобов'язаний студіювати визначні праці та промови Ціцерона, Карла Маркса, Лассаля, Жореса, Леніна, вчитися у них логічного мислення, переконливості, звичайно, риторики. Без красномовства навіть важливі думки, сказані в'яло й не виразно, до слухачів не доходять.

Якщо в запальності й красномовстві Примаков був першим серед юного товариства, то Юрко першим по глибині викладу і спокійній аргументації. Говорив він просто, з особливою силою наголошуючи на окремі слова та речення. Якщо виступи Віталія походили на яскравий спалах сухого кострища, то промови Юрка нагадували той вогонь, що палає в ковальському горні, повільний, але від якого топиться залізо.

Так він говорив і тепер.

— Більшовики вважають селянство, найбідніше селянство,— наголосив він,— своїм союзником у революційній боротьбі. Пролетарська революція, в якій селянство не бере участі, не йде за робітничим класом, не матиме успіху. Володимир Ілліч Ленін учить: пролетаріат, як найбільш передовий революційний клас, повинен впливати на трудове селянство, вести його за собою. В противагу більшовикам меншовики вважають, що селянство — це дрібнобуржуазна стихія, не варта уваги. У свій час народники, а згодом есери, вважали, що саме селянство Росії є, так би мовити, головним рушієм революції. Таке твердження помилкове. Селянство, ми маємо на увазі трудове селянство, бореться за землю. Земля для нього все: і життя, і праця, і світла надія.

...За вікнами цвіте бузок, здається, хтось огорнув зелені кущі шовковистими рожево-голубими полотнами. За вікнами у веснянім розмаї колишеться сад і пливуть у тугому повітрі великодні дзвони...

А тут, у зеленім будиночку, оточеному кучерявими ясенами та густими липами, б'ється чисте джерело. Шумить водограєм і вже біжить струмком нестримним з крутого пагорка вниз до великої ріки, вливає до неї і свою молоду силу.

Після закінчення занять хлопці й дівчата попросили Юрка і Оксану показати батькові «скарби» — подарунки від друзів-письменників, фотографії з автографами, сувеніри.

І Юрко показував товаришам предивні вироби гу-

цульських різьбярів — топірці, скриньки, сопілки, вишивки кролевецьких дівчат, опішнянську кераміку — куманці, мисочки, глечики і баранці...

— Оце наш батько привіз із Криворівні, коли був у Карпатах. А оцей рушник подарували йому кролевецькі вишивальниці. Ці вироби з майоліки — пам'ять про Опішню, згадка про те, як батько їздив до Полтави на відкриття пам'ятника Котляревському...

Метка й проворна Оксана показувала товаришам портрет Максима Горького з дарчим написом Михайлові Михайловичу, батькові листи з Капрі... І не втрималась, щоб не похвалитися тими листами, в яких Олексій Максимович звертався до неї...

Віталій узяв з рук листа. Хлопцеві було особливо приємно, що великий Горький знає його Оксану і написав їй із сонячного Капрі. Отже, виходить, і він любить цю щебетливу ластівку теплою батьківською любов'ю. Метнувши погляд сірих очей на розчервонілу дівчину, Віталій прошепотів:

— Тільки ти не загордись! Чуєш, Оксанко? І пам'ятай, що я ревнивий.

І вже обоє весело засміялися.

Хлопці й дівчата з інтересом оглядали все те багатство, захоплювалися красою народних виробів, багатою бібліотекою письменника з унікальними книгами, що любовно зберігались у цьому домі, нагадуючи про Максима Горького, Миколу Лисенка, Володимира Короленка, Панаса Мирного, Івана Франка, Лесю Українку.

Книжки... Книжки... Всі полиці заставлені томами. Понад двісті книг мають дарчі написи авторів. Кабінет письменника був схожий на своєрідний музей. Від цих стін віяло святістю.

А за вікном скриплять ясени, і шовковиста бузкова кипінь несе свої пахощі, паморочить голову хмільними настоями далекої весни...

Блакитноока Стелла підходить до рояля і довгими чутливими пальцями пробігає по клавішах. І полилася дивна музика... Стояв би і слухав її без кінця і краю, дивився б у ясні очі дівчини, що прийшла до нього першим юнацьким коханням.

А Оксана з Віталієм уже заспівали:

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди...

«Мила батьківська домівко! Як ти далеко зараз від мене! Мабуть, журиться в кутку налитий печаллю рояль... Тільки спогади солодким щемом б'ють мені в груди.

Не покидайте хоч ви мене в тюремній самоті...»

Він охопив руками гарячу голову, чув, як билася у скронях бунтуюча кров, зусиллям волі переніс себе далеко-далеко...

І ожила в уяві нова картина.

Над придніпрянськими луками ніч розсипала зорянисту казку. Коні розбрелися по зеленому пасовищу, фуркотять ніздрями в синій темряві. З-за кущів чути, як вони раз по раз б'ють у землю копитами, неначе скликають до себе сміливих вершників, готові понести їх у шабельні січі.

Над річкою палахкотить багаття, освітлюючи задумані обличчя пастухів, які, забувши про все на світі, слухають Віталія. А він розказує сільським парубійкам та наймитам про далекі бої, що точилися колись на Україні, про вільнолюбне низове козацтво, про славну Запорозьку Січ...

І поставали перед їхньою уявою чубаті вершники на баских конях, мчали вони степами, курними шляхами назустріч ворогові. Майоріли на сонці малинові хоругви, виблискували сріблом та злотом козацькі шаблі, і гострі піки хиталися темним частоколом над гривами коней, над кудлатими шапками запорожців.

— Запорозькі козаки були сміливі й відважні люди. Про їхню мужність та відвагу ще й тепер кобзарі співають думи. Може, чули і ви давню пісню козацьку про непідкупного Байду або про хороброго Морозенка? Співають їх на ярмарках наші мандрівні перебенді...

— Аякже, чули,— озиваються серед нічної тиші сільські хлопчаки.

І оживають перед ними галасливі ярмарки, і десь там, у самому закутку, навкруг кобзаря зібрався величезний натовп дядьків у свитках, молодиць у намітках, дівчат, заквітчаних стрічками, босоногих дітей, що заслухались думи кобзарської про далеке минуле України.

Бачили і себе серед того гурту пастухи, чули, як дзвенять струни і пливе тихий старечий голос:

Ой Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче.
За тобою, Морозенку,
Вся Вкраїна плаче...

І здається, під тихий бренькіт струн кобзи захоплено говорить Віталій:

— Читав я недавно книгу про Северина Наливайка. Який то був козак! Горою стояв за бідний скривджений люд. А ще був такий полковник Іван Богун, який бився на шаблях з ворогами. У всьому світі не було рівного йому рубаки. А згадаймо таку книгу, як «Тарас Бульба».

— Не читали ми,— з жалем зітхають пастухи.— Розкажи нам, Віталію, розкажи,— тягнуться тісніше до вогню.

І серед тиші літньої ночі Віталій розповідає про книжку Гоголя. Читав напам'ять цілі сторінки про Тараса Бульбу та його синів, про звитяжні бої під Дубно, про зраду Андрія Бульбенка і його смерть від руки батька.

Заслухавшись Віталія, сільські хлопчаки забули про все на світі. Забули про те, що вони вночі пасуть коней, хто свої, а хто — хазяйські. І вже бачили вони себе не пастухами й наймитами, а козаками чубатими на баских конях, з шаблюками при боці. То вони мчать на Дубно. То вони хочуть прорватися на Варшаву, щоб відбити в ляхів Остапа — старшого Тарасового сина... То вони гуляють над Дністром разом із старим козацьким полковником Тарасом Бульбою.

А ніч-чарівниця сипле з неба зорі і навіває дивні думи, несе на крилах мрії далеко-далеко... Віталій говорить і говорить, розпалившись коло багаття, і сам він як той вогонь.

— Не раз, не два підіймався наш народ на битву проти лихого панства, проти ворогів — чужинців і своїх лукавих та зрадливих старшин. Немало крові пролилося по всій Україні...— І, поринувши в далеку розбурхану стихію, Віталій розповідає сільським хлопчакам усе, що встиг узнати про славне й трагічне минуле свого народу, читає по пам'яті Тараса Шевченка:

Б'ють пороги, місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!

Нема Січі, очерети
У Дніпра питають:
«Де то наші діти ділись,
Де вони гуляють?..»

Хтось із пастухів журно зітхає в нічній темряві:

— То невже ота воля ніколи до нас не пригорнеться і бути нам довіку в ярмі у багатіїв?

— Не посоромимо прадідів наших! — озивається дзвінкий голос.

— Правду кажеш, хлопче,— підхоплює його Віталій.— Скоро настане пора бити панів лукавих і встануть, оживуть знову козаки. У тих полках будемо і ми, хлопці, правнуки козацькі, сини бідної волі...

Затамувавши подих, слухають промовця пастухи, зодягнені в полотняні сорочки та штани, накинувши на плечі латані-перелатані свитки. Поміж ними сидить Юрій Коцюбинський, якого запросили нічлігувати до Дніпра. Слухає Юрко і дивується з свого друга, як він уміє добре розповідати, запалювати людські серця.

Слухає ніч, слухають Дніпро і Десна, і ніхто не відає, що прийде незабаром такий час, коли оцей безвусий промовець стане на чолі створених ним полків вільного Червоного козацтва. І поведе він отаких, як оце, змужнілих пастушків під багряними знаменами революції за новий світ, творячи нову історію України.

Але тихше, тихше... Про це знають тільки зорі і через те загадково переморгуються між собою в недосяжній вишині. Про це знають тільки зорі...

Старий осокір задумливо стоїть над крутим берегом ріки у відсвіті палаючого багаття. Гілля осокора взялося пухнастим цвітінням сивого клоччя. Юркові здається — той осокір схожий на сивого бандуриста, який зупинився отут, незрячий, від давніх козацьких часів, здійнявши над плечима стострунну кобзу. За багато-багато літ та кобза переросла на буйну крону, та й тепер іще виграє на ній старезний осокір, підставляючи вітрові свої чутливі і пружні струни...

Грай, бандуристе, грай!

А рано на світанні стугоніла земля від кінських копит. Мчали коні, вилітаючи з сивих туманів, гнані юними вершниками. Летіли, розвіваючи гриви і поли латаних свиток. У руках хлопчаків замість списів та шабель — вербове кілля і кленові палиці, а замість мали-

нової хоругви — червона хустка, потай взята якимсь одчаякою з материної скрині.

Шаленим шквалом мчали верхівці. Попереду на вороному коні — Віталій Примаков. І нікому з них це не здавалося хлоп'ячою грою в козаків. Адже й орлята навчаються літати, мовби граючись.

Може, то був перший рейд Примакова, що простугонів копитами свого загону десь у межиріччі Дніпра і Десни, розбудивши світанкову рожеву каламуть.

7

Вітри далекого 1912 року поверталися до нього із завихрених доріг. І коні, буйногриві коні, що на них він гасав колись разом із сільськими пастухами, шаленим галопом несли його на курні дороги, які він сходив за юних літ.

Він пам'ятає, як зеленіли тоді поля, бо й сам засівав їх, працюючи в економії поміщика Василевського. Під час канікул, бувало, подасться на тиждень-два в село. Його кликала любов до землі. Хотілося пізнати, як живуть хлібороби, ті, хто засіває свою вузеньку нивку, і ті, хто від зорі до зорі працює на чужій ниві.

І даремно тішив себе «друг» їхньої родини, ліберальний панок Василевський, що юний гімназист захоплюється його культурним господарством і, мабуть, заздрить його багатству. Іноді він загравав з Юрком. Бувало, почне розмову здалека про землю і господарство, про те, що ми, мовляв, українці,— нація хліборобів і що майбутнє наше в хліборобстві, а не в тій європейській цивілізації. І аж ніяк не в робітництві, якого на Україні немає. У нас є один хліборобський клас.

«Знайомі пісеньки ліберальних хуторян»,— думав Юрко і, не стерпівши, вступав у суперечку:

— Немає такої хліборобської нації, пане Василевський. І тим більше хліборобського класу немає. Ви от говорите про землю, а кому вона належить, та земля, і хто на ній працює?

— О, ти вільнодумствуєш, хлопче,— повів густими бровами панок.— Запам'ятай, Юрку, я й сам вболіваю за народ, і, звісно, шаную твого батька й матір, і тобі щиро добра зичу. Не зв'язуйся ти з отими ідеями про історичну роль пролетаріату. У нас його немає, розумієш? Та, може, й краще! Віддатися пролетарям — це

значить запродати інтереси України. Заведуть ті більшовики нас не на ту дорогу.

— Пролетарі — то справжні революціонери. А українське панство по-доброму землі селянам не віддасть.

— А я от візьму та й віддам,— сміявся хитро Василевський.— Ну нехай не даром, але за маленький викуп. Треба ж мені компенсувати все те, що вклали в цю землю мої батько й діди. Не йти ж мені потім самому в найми до «нових хазяїв моєї землі»? Хочеш, організуємо вільне сільськогосподарське товариство, членами якого будуть і селяни? Тебе з часом, коли ти виростеш, зробимо управляючим і покажемо всім «аграрникам»-політикам, як треба хазяйнувати по-новому. Адже сільська община, яка склалась у нас віками,— це, можна сказати, первісні зародки соціалізму.

Юрко вступав з поміщиком у суперечку. Тоді, щоб не загострювати до краю дискусії, хитруватий панок поляскував Юрка по плечу пухкою долонею і примирливо казав:

— Та ти шустрий! Як півник! Не знав я, що у моєї доброї знайомої Віри Устимівни росте такий марксист! Ну, та нічого, ти хлопець молодий, з часом це пройде...

Ой не пройде, пане Василевський!

Ми з вами різні люди. Адже ви просто граєтесь у лібералізм, як і в свою любов до України. Що з того, що ви проповідуєте національне братерство? А яка йому ціна? Коли один з братчиків у поті чола свого працює на рідній українській землі, яка належить вам, добродію, заробляючи гіркий кусень хліба. Що з того, що ви збудували свій розкішний палац під українську хату? Прикрасили ту показну оселю українським орнаментом, поставили в ній дубові лави, різьблені мисники й полиці? Що з того, що ви часом самі любите одягати синю чумарку і солом'яного бриля? Однак не прикриєте національним убранням душі своєї, душі поміщика-землевласника.

Про це не раз, бувало, Юрко говорив і небозі Василевського Роксані. Була вона дивна, ця зніжена, мрійна панночка, в якій, здавалося, жило дві особи. Ось уже кілька років училася вона в Сорбонні. На літо Роксана приїжджала з далекої Франції в рідні пенати. Скидала модне паризьке вбрання і одягала білу плоскінну вишиту сорочку, плахту, керсетку, зелені сап'янці,

а то й білу свитку і відразу ж змінювалася, мов та актриса, якій треба було вийти на сцену, щоб зіграти героїню — просту дівчину з просвітянської мелодрами.

Щоправда, їй личило це вбрання. Була Роксана красива й струнка, з великими блакитними очима — неоціненним даром українських небес. Вона прагнула до зустрічі з Юрком, розповідала йому, як там, на далекій чужині, нудьгувала за Україною. Розчулена й сентиментальна, вона обнімала яблуні в саду й цілувала червоні рожі, що горіли біля причілкових вікон. Дівчина не в жарт гнівалася, коли Юрко підсміювався з такої розманіженості, і дорікала, що він безсердечний, не розуміє, що таке любов до рідної землі.

— А по-моєму, Роксано, ваша любов — фальшива гра! — казав їй прямо у вічі Юрко, доводячи небогу Василевського мало не до сліз.— Любити Україну — це значить служити їй усіма своїми помислами і ділами. Любити Україну — це не означає схилятися перед її нехай навіть героїчним минулим. І аж ніяк не значить хапатися за її широкі штани і білі свитки. Хоч, по правді кажучи, я не менше вашого полюбляю наше українське національне вбрання. Любити Україну — це значить боротися за її майбутнє. За те, щоб зайняла вона своє почесне місце серед інших народів і націй, а не була звичайним прицепом біля якогось навіть великодержавного воза...

— Але ж, Юрку, зрозумійте, що коли ми підемо по шляху отого прогресу, до якого кличете ви, тоді ми — Україна, все втратимо, що в нас є самобутнього, національного. Нас подавить Захід. Знівелює цивілізація, і нічого тоді не залишиться ні від наших степів-перелогів, ні від тихих сіл, ні від хаток у вишневих садках. Бо й вони згинуть, як згине все національне, і навіть оце наше таке миле і прекрасне вбрання. Коли не стане цього, не стане й мови, і культури нашої... І будемо ми роздягнені й голі на велелюдному торжищі.

— Ви, панно Роксано, по собі судите,— допікав Юрко.— Я давно помітив, коли скидаєте національне вбрання і одягаєтесь у європейське, ви переходите на французьку мову.

— Я ніколи не думала, Юрку, що ви такий злий,— кліпала вона блакитним квітом очей, струшуючи з вій солоні роси.

Дивна та Роксана. До Юрка доходили чутки, ніби

небога Василевського закохана в нього і хотіла б знайти в ньому свого однодумця й щирого друга. Може, й справді ця мрійна, наївна дівчина не байдужа до нього. Тільки різні вони з нею люди. І дороги в них різні...

Через те й уникав з нею зустрічатись.

Вечорами ішов до сільських хлопців та дівчат. Вони вже звикли до цього голубоокого міського юнака і не сторонилися, не цурались його. Знали всі, що він син Михайла Михайловича Коцюбинського, який написав таку правдиву книжку про життя селян, а отже, і про їхню долю.

Зібравшись на колодках, забувши про гулі, юнаки й дівчата подовгу слухали чернігівського гімназиста, який розповідав казкові дива... Про небо, що мерехтіло зорями, про те, що то світяться не божії очі, а вогнисті сонця, які палають від нас за мільйони кілометрів. А ще розповідав той гімназист про те, що настане час, коли людина підніметься у висоту, полетить на інші планети. Але перш ніж станеться таке чудо, треба спочатку вирватися людині з кайданів, якими скували її на землі пани та жандарми царські...

Одного разу повертався він від поміщика Василевського додому в Чернігів, ішов степовою дорогою поміж житів. Стояла жнивна пора. Повсюди на нивках працювали косарі та женці. На кожній вузенькій смужці дві постаті — косар і в'язальниця. Бувало й так, що й дві жіночі хустки біліло над покосами.

І тільки на одній нивці Юрко помітив самотню згорблену жіночу постать; надриваючись, вона ледве тягла важку косу. Пройшовши кілька кроків, клала косу набік і, втерши піт із чола, схилялась над покосом, починала в'язати сніп. Одна-однісінька на нивці — і за косаря, і за в'язальницю.

Юрко рішуче завернув до жниці. Привітався. Для годиться попросив напитися води. Молодиця подала тикву з-під полукіпка. І він жадібно пив холодну воду. Потім попросив у молодиці косу.

— Та що ви, паничу! — знітилась молодиця.— Куди вам до коси! Та й молоденький ви, а коса силу любить.

— Нічого, я спробую,— м'яко сказав Юрко і провів мантачкою по блискучому лезу.

Над нивою заграв сталевий передзвін: «Дзень-дзень,

чак-чак!» Жінка усміхнулась. А цей панич молодець! Уміє мантачити косу.

Набравши повні груди степового повітря, Юрко розмахнувся, і коса врізалася в стигле жито. «Шерех-шерех!» Уже виносять грабки на стерню рівний покіс...

Ще крок, полиск коси, шерхотіння сухих стебел, і знову жовтогаряча хвиля на стерні від полеглого колосу.

Молодиця радісно сплеснула руками. От тобі й панич! А з вигляду такий молоденький, щоправда плечистий, і тепер уже видно — дужий у руках.

— Господи! Може, це мені сам бог послав косаря,— прошепотіла вона і кинулась до покосів, сповивала один за одним гарячі снопи.

А розгарячілий Юрко ішов та йшов, залишаючи по собі золотий слід на ниві. За ним поспішала молодиця, встеляючи стерню тугими колосистими снопами.

Так вони працювали мовчки, доки сонце скотилося до вечірнього пруга. Нивка була невеличка, вузенька, і молодий косар швидко звалив бідарське жито. Коли вже закінчив, помантачив косу і, як годиться хазяйновитому косареві, поклав її на полукіпок.

Молодиця стояла перед ним розпашіла чи то від праці, чи від щастя. В прояснілих очах жінки і радість, і подив, і вдячність. Полотняна сорочка, що стала мокрою від поту, обліпила її гнучке тіло, високі груди то піднімались, то опускались від поривчастого дихання.

«Боже мій! — подумав Юрко.— Як ця жниця схожа на мадонну! З такої тільки картину малювати. Ось вона, не Сікстинська, а наша, чернігівська мадонна, із золотим снопом біля грудей...»

— Хто ж ти, косарю молодий! І кому мені дякувати за таку поміч? — запитала зворушена молодиця.

— Так собі, перехожий,— знизав плечима Юрко.— А чому ви на полі одна — і за косаря, і за в'язальницю?

— Немає в мене косаря, хлопче.— І потемніли під віями блакитні небеса.— Ще весною забрали його стражники за те, що ніби похвалявся він панові Рагуліну пустити червоного півня. Забрали мого Степана і погнали аж у Сибір... Одна я зосталася на білім світі. Та ще немічний свекор залишився дома і дитя, що тільки на ноги зіп'ялося.

— Панові Рагуліну? Це не тому, що в Горішньому живе?

— Атож. А ви звідки його знаєте?

— А вашого чоловіка не Березенко прізвище?

— Березенко, хлопче, Березенко,— здивувалась молодиця.

— То я його знаю. Він не раз приходив до нас у Чернігів. Сам він знався на садівництві і робив нам щепи й окуліровку в саду.

— Матінко! То ти син Віри Устимівни,— сплеснула руками молодиця,— і Михайла Михайловича, дорогого заступника нашого?

— Так,— зніяковіло сказав Юрко.

— А мій Степан не раз, бувало, про вас розказував. І тебе хвалив. Тепер бачу, що недарма, до роботи ти беручкий і ловкий. Спасибі тобі, косарю мій, за поміч... Вік не забуду. Якщо зустріну колись свого Степана, розкажу йому. От тільки чи змилується над нами доля.

— Зустрінете, тіточко! Повернеться ваш Степан. І, може, ще кукурікатимуть у пана Рагуліна червоні півні.

— Бережися хоч ти, юначе! А то почують лихі люди такі речі, донесуть, тоді не здобрувати тобі. Жаль буде такого косаря...

Попрощався він з молодицею, пішов далі степовою дорогою на Чернігів. Оглянувся, а молодиця все ще стояла край золотого житнього полукіпка, замислена і строга, прекрасна чернігівська мадонна.

Набіг вітер-степовик. Відпливли колосисті жита жовтогарячою хвилею. Померкло запашне поле...

8

Темна ніч стоїть над мурами, неначе мати-жалібниця, і лише краєчок тернової хустки видно крізь грати.

Серед нічної тиші долинає в камеру цокіт копит. Проскакав, мабуть, ескадрон кавалерії. Не сплять козаки! Може, знову помчали на якийсь завод втихомирювати робітництво?

Відцокотіли копита, і знову тиша. Десь у кутку тонко пропищала миша і шурхнула в нору. Спить тюрма, а йому не спиться. Та й навіщо йому той олов'яний сон, в якому навалюються на тебе кошмари.

Краще він буде думати, згадувати юність свою.

Душа його рветься крізь залізний ятір, що затуляє вузьке тюремне вікно. Її не втримають ніякі перепони. Вона вже витає далеко звідси.

На залитому живим злотом подвір'ї стоїть батько. Добрий, ласкавий і завжди трохи засмучений. У глибоких очах його — тиха зажура. Може, від того, що багато горя народного вбирає його чутливе серце? Батько стоїть у білому костюмі, без капелюха, серед червоних маків та півоній, серед жовтогарячих гвоздик і золотистих безсмертників і, здається, про щось говорить з квітами. За плечима у батька палахкотять мальви — червоні, рожеві, темно-брунатні. Вони мов дівчата, що вирядились на свято Івана Купала, заквітчавшись розмаїттям пелюсток. Батько дуже любить мальви і часто розмовляє з ними, як із живими. Це він разом з дружиною та дітьми зростив і викохав і мальви ці, і маки, і буйні кострища півоній. Он ті дивні, колючі кактуси на клумбах завезені з далекого півдня. Юрко помічає, що батько особливо хвилюється, коли стоїть перед цими квітами.

— Ні, ти тільки поглянь, сину,— каже він Юркові,— подивись на цю гостю з півдня. Сіра крона твердого листу, зубчатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розрослася по терасах і коронує скриту силу землі. Здається, така непривітна й колюча, а як зацвітає. Ось так і люди. Часом вони, може, і незугарні з себе, але кожна людина має своє квітування...

Батько говорить про дерева і квіти, як поет, і від того світлішає, і тиха зажура зникає з його глибоких очей, а натомість там іскряться веселі скалки сонця.

Усе, що він мав, усе щедро віддавав своїм дітям, виховуючи в них чуйність і доброту до простої людини, любов до землі, до краси і поезії. Скільки разів, бувало, він брав з собою Юрка за Десну, в степи за Чернігів і в дальші мандри, розкриваючи перед сином дивовижний і прекрасний світ! Світ контрастів, світ багатства й злиднів, світ, по якому ідуть поруч щастя і горе, сльози і сміх.

— Дивись, Юрку, і пізнавай цей світ. У ньому ще багато недовершеного, багато зла й несправедливості, та з часом люди зроблять його кращим, щоб зло не затьмарювало світла сонця.

Особливим здавався батько, коли повертався з Капрі.

Засмаглий під небом Італії, він світився сонцем і лагідністю. Вечорами розповідав у родинному колі про враження від мандрівки, про той далекий південний край, і Юркові хотілося хоч раз побувати там, де зимують українські птахи і цвітуть вогнисті мальви.

І батько взяв-таки його. Щоправда, не на Капрі, а в Карпати, в зелене царство гір і шумливих потоків, де стоять обнявшись смереки і буки, де гуляє вітер на полонинах і сурмлять трембіти, де клекочуть у надхмар'ї сизокрилі орли.

То були незабутні дні. Жили з батьком у хаті старого гостинного гуцула. Дерев'яна оселя верховинця стояла на високій кичері, а внизу клекотів, пінився Черемош. Кругом гори, дика первісна природа, все оповите легендами, казками, дивними повір'ями і святою незайманістю.

Щоранку вони з батьком сідали на проворних гуцульських коней і вирушали в гори. Яких тут тільки не було рослин! Юрко так захопився, що за кілька днів зібрав чудовий гербарій — вдома покаже друзям. Але хіба втиснеш у якийсь гербарій тутешні пісні та легенди! Їх можна взяти хіба що в душу.

Захоплені щоденними мандрами, вибиралися з батьком на полонини до пастухів, сиділи біля ватр разом з чабанами; батько щось записував, з головою заглибившись у первісне життя казкової Гуцульщини. Над горами пливли тихі світлі ночі. До зірок, здавалося, рукою подати. Іноді зірвавшись, вони шугали над плаями, підпалювали багаття чабанам, кресали вогні об каміння. І тоді здавалося Юркові, що і їхнє багаття розгорілося від вогню зірок, які впали з неба.

Світало. Голубі, сині, фіолетові, рожеві пасма снувались над горами.

І бачив вражений юнак широкий, безкраїй виднокіл. За горами вставали гори, немов велетенські хвилі, здіймаючи на своїх гребенях зелену піну смерек.

Гори дзвеніли. І гомінке відлуння котилося міжгір'ям синім серпанком туману.

Старий гуцул сидів на поваленій бурею ялиці і розповідав сумну бувальщину про Івана та Марічку, що сталася в їхніх краях. Батько вбирав мову сивого гуцула в чутливу душу, щоб згодом розказати людям навіяну горами казку.

Вирізьблювалися все чіткіше тіні од високих дерев,

припавши темними силуетами на галявинах, і були вони схожі на химерних рукатих велетнів.

— То тіні наших забутих предків,— вказав люлькою на темні обриси старий гуцул і знову запихкав великою різьбленою люлькою, пускаючи кучеряві хмаринки диму.— Вони ходять завжди поміж нас, оті мовчазні волохаті тіні, виступаючи з-за дерев. Вони спостерігають, як ми живемо: чесно чи зрадливо, і якщо котрий з нас прогнівить пам'ять предків наших, тіні забирають того з царства зелених гір у потойбічний світ. І тоді від них залишаються лише тіні, та й то, хто яку заслужив. У кого довга, як та смерека, а в кого маленька й корчувата, ніби той пень.

«Які ж дивні повір'я народилися в цьому карпатському краю,— думав вражений Юрко.— Які казкові бувальщини і легенди таїть у собі Верховина! Часом озивається вона вустами ось такого суворого старого гуцула, щоб повідати світові свої казання».

— Гори, вони теж говорять, Михайле Михайловичу. Не всяк, правда, може почути їхній голос. Але ви-то здатні, бо відчуваєте ту мову серцем. І ти, легіню молоденький, перехоплюй ту вдачу у свого батька,— повертав гуцул зморщене обличчя до Юрка.— Вуха людині дав бог, щоб вона слухала ними буденні шуми і голоси, а серце, хлопче, здатне почути людські жалі, й страждання, і скупі радощі, і таємничий гомін наших гір. А щоб ти не забув, небоже, нашого краю, подарую я тобі топірця, якого сам зробив з молодого бука. Най він буде тобі опорою доброю, коли підійматимешся вгору, і зброєю надійною проти всякої нечистої сили.

Той подарунок старого гуцула він зберігав, як найдорожчу пам'ятку про Карпати, а з ним ще й тайстру, вишивану бісером, якою обдарувала його дідова онука Іванна.

Вони й зараз, мабуть, висять на стіні батьківського дому над його осиротілим ліжком: вогниста тайстра, схожа на жар-птицю, і топірець.

Верховино, далека Верховино! Яких тільки ти не навієш думок людині в самотині! Яких не пошлеш видінь серед темної ночі!

І вже бачив він себе з батьком, як підіймаються вони на Чорногору. Батько так захопився тими сходинами на гору, що забув про своє хворе серце.

Задихавшись, він зупинився лише тоді, коли досяг

вершини. Скинув бриля і, оголивши сяючу голову, стояв на синіх вітрах, простягнувши на схід руку:

— Юрку, Юрку! Ти поглянь, сину! Там десь, за далекими перевалами, розкинулась неосяжним привіллям Україна, і наш Київ, і Чернігів... І ще багато міст та сіл, аж до самого Чорного моря та Азова, аж по голубий Дунай. А починається вона тут, від Чорногори, яка найвище здіймається до сонця. Мені залишилось небагато жити на цьому світі, знаю... А хочеться бачити якнайбільше. Бо люблю я землю свою, Юрку. Заповідаю тобі свою любов до неї і до народу свого, такого талановитого і безталанного...

Батько ніколи не був таким зворушеним, як тоді, на Чорногорі. Ніби уві сні він продекламував уголос свої власні рядки:

Жаль маю до землі,
Бо тіні, що вкривають її,
Пересунуться на інше місце.
І де було тьмяно і сумно,
Знову ляже золото сонця...

Та мандрівка на вершину дорого коштувала батькові — надірвав і без того хворе серце, але не шкодував за тим.

— Зате яку красиву, яку чудову картину ми побачили з тобою, Юрку,— казав він синові.— А бачити людині світ, розуміти його красу, то найбільше щастя.

То була остання батькова подорож у широкий світ. Не допомагали вже й ніякі ліки. Останню в своєму житті осінь він проводжав з вікна клініки Образцова... Бачив, як жовкло, осипалося листя в Київському ботанічному саду і на тополях широкого бульвару. Востаннє милувався айстрами, що прийшли прощатися до його вікна. І все ж навіть у ті сумні хвилини його немічні руки написали лебедину пісню, яка називалася «Хвала життю».

9

Холодного зимового дня нещасливого 1913 року він повернувся до занесеного снігами Чернігова. Відтоді в їхній хаті поселився сум. Мати і діти бачили, як поволі згасає батько, хоч іноді він намагався бадьоритись і тягся кволою рукою до пера.

Сувора зима того року відходила неохоче. Навіть на початку квітня здіймалися такі метелиці, що у вікнах батькового кабінету ставало чорно.

— Хто то вікна закрив? — сердився батько.— Відчиніть віконниці, дайте мені глянути на весну!

Діти, як уміли, пояснювали батькові, що то важкі снігові хмари закривають ясноту весняного дня, заспокоювали хворого. А одного разу Юрко приніс із чернігівських узлісь у подарунок батькові голубі проліски. Той зрадів квітам, мов дитина, тримав у пучках, немов блакитні ключі від чарівних кладових землі, які от-от мають відкритися людям і сонцю.

І все ж з кожним днем він згасав. Віра Устимівна і діти ходили невеселі, стурбовані за його здоров'я. Не хотілося вірити в сумний кінець. Усе ще жевріла надія, що київські лікарі допоможуть йому, поставлять хворого на ноги. Може, ще подолає сильна душа кволе серце, і поїде їхній батько далеко за море, у теплі краї, на Капрі, і звідти писатиме до них ніжні й радісні листи: «Я знову ожив серед чарівної природи Італії, під її високим небом...» Може...

Але тепер, коли вони щоденно бачили свого батька, немічного і блідого, коли замість спокійного і лагідного, він часто бував роздратований і навіть злий, діти розуміли — не від добра те. Хвороба підточує його, виводить з рівноваги, і завжди добрий та лагідний батько ставав колючим, неврівноваженим.

Може, душить його гризота, що не побачить він більше, як цвіте під вікнами власного дому бузок, не почує, як кує зозуля: «Доброго ран-ку-ку!», як співають жайворонки в полі і зеленою хвилею хлюпають жита з далини кононівських ланів?

Уже відчувалося наближення весни: бузкові кущі набубнявіли бростю, з стріхи спадали дзвінкі краплі, мов березовий сік, заливчасто співали синиці, в садку важко осідав сніг, стікаючи вниз веселими дзюркотливими ручаями.

Надходила пора передвесінніх екзаменів у гімназії. І діти Коцюбинських старанно готувались до важливого іспиту. Не вистачало ще засмутити хворого батька поганою оцінкою.

Одного разу всі четверо: Юрій, Оксана, Ірина і Роман сиділи за столом у їдальні, готували уроки. Іноді тихо гомоніли, щоб не тривожити батька, який лежав за две-

рима в кабінеті. Часом із-за дверей чулося шелестіння сторінок, мабуть, батько щось писав. А може, хотів прогнати невеселі думки за читанням якоїсь книжки?

Несподівано двері до їдальні рвучко відчинились і на порозі в коричневому халаті, блідий і сердитий, з'явився батько:

— Хто з вас брав книжки з моєї бібліотеки?

Діти застигли. Чотири пари очей дивились на батька з острахом і сумом. З дитинства привчали їх не чіпати нічого ні на столі, ні в шафах батькової бібліотеки. Хто ж міг порушити це правило тепер, коли батько тяжко хворий і його роздратовує найменша дрібниця?

Усі мовчать, з жалем дивляться на батька, що стоїть гнівний у дверях, тільки тремтять у нього сірі губи.

— Хто, я вас питаю, брав мої книжки? — хрипло спитав він удруге.

— Я,— коротко відповів Юрій і підвівся з-за столу.

Якусь хвилину вони стоять один проти одного, насуплені і зосереджені. Один — старий, немічний, лисий, другий — зовсім ще юний, з русим пушком над губою, обличчя залите рум'янцем сорому.

— Говори, для чого брав ті книжки? — ступає крок батько, підкреслюючи слово «ті».

— Я працював над темою «Аграрне питання в Росії»... Мені потрібний був саме Ленін.

— Ти вивчаєш аграрне питання? — дивується батько і ступає ще крок, і темно-коричневі поли його халата розходяться, мов двоє великих немічних крил.— Для чого?

— Я готуюсь вступити до партії,— відповідає Юрко, дивлячись батькові в очі.

— До якої партії?

— До партії більшовиків.

— Ти? Мій син?!! — зовсім уже іншим голосом каже батько, і в його очах, які досі були сухими й колючими, враз поступає промениста волога.

— Так, батьку...

Сестри і менший брат, здивовані й принишклі, сиділи за столом, мати стояла біля рояля, натягнута, немов струна. Знадвору вітер гримотів віконницями, ніби заблукань-подорожній просився на перепочинок до хати.

Батько застиг посеред кімнати, вражений такою новиною. На його обличчі ні гніву, ні докору.

— Ну що ж, синку,— тихо сказав він і хотів ступити

крок до столу, але враз похитнувся, і Юрко ледве встиг його підхопити.

Спираючись на синове плече, він заходить до кабінету, лягає на білу постіль і ледве чутно каже:

— І коли ти виріс, сину?

Він лежить і важко дихає, поклавши руку на груди, де стомлено б'ється хворе серце. Найстарший син стоїть біля нього в узголів'ї. Син, який десятирічним хлопчиком пам'ятає палаючі пожежі за Десною, пам'ятає, як народилася в нього думка написати повість про кривавий світанок — «Фата моргана». Тоді на полиці його бібліотеки потрапили книжки, в яких Ленін писав про землю, про одвічні думи селянські... Ті книги добре послужили йому як письменникові. Нехай тепер послужать його синові, який став на шлях боротьби. Ким він буде? Може, тим бунтарем, що часто приходив до нього і давно просився в книжку, накликаючи грім і блискавку. Що ж, після цього не страшно й умирати. Зітхнув полегшено.

— А я думав...— шепоче батько, розплющивши очі.

— Що, тату?

— Думав, що ти просто любиш землю, як хлібороб. Того й ходиш до поміщика Василевського орати, сіяти і жати. Тебе навіть хтось у жарт прозвав «прикажчиком». Здається, дядечко...

— Я знаю,— відповів Юрко,— він не любить мене і чіпляє до мене всякі прізвиська, мов реп'яхи.

— Чого ж це? — здогадується батько, про кого йде мова.

— Бо я колись назвав його престололюбцем.

На блідо-сірому обличчі батька з'являється безсила усмішка.

— За віщо ж ти його так?

— Дуже він вірнопідданий. Накричав на мене, що я читаю нелегальні книжки. Коли б його воля, скрутив би всіх соціалістів. Він і на тебе злиться, тату.

— А може, дядько боїться за тебе, Юрку? Молодий ти ще, недосвідчений... Ну, та бог з ним. Ми з ним справді різні люди,— кволим голосом каже батько.— Але будь, сину, терплячим і ввічливим. А до поміщика Василевського ти більше не ходи. Обіцяєш мені, сину?

— Обіцяю. Хоч, скажу по щирості, до поміщиків мене ще приведе дорога,— сказав він твердо.

Батько здогадався, що має на увазі син:

— І давно ти з політикою маєш справу, Юрку?

— Вже кілька років у революційному гуртку. Збираємось таємно, вивчаємо твори Маркса, Енгельса, Лассаля, Леніна... Зі мною ще Примаков Віталій, Туровський, Мурінсон, Журавльов, Стецький.

— Знаю. Гарні хлопці,— і склепив стомлено очі. Боже мій! Коли виріс Юрко? Доки він їздив по далеких світах, зіп'явся хлопчик на ноги. Виріс під українським небом, як молодий дубок під вітром і сонцем. «Спасибі тобі, Віро, що скеровувала сина на добру стежку»,— подумав він про дружину. Як швидко йде час. Ще недавно вони разом з сином їздили в Карпати, і тоді йому здавався малим Юрко. Лазив по горах із чабанами, слухав у колибах їхні легенди та пісні, тягнувся незміцнілими руками до трембіти, підіймався високо в гори, де клекотали орли... І ось тепер тягне його в незвідану висоту! Що чекає його? Та краще нехай він буде подібний до горьківського сокола, аніж бути вужем.

На обличчя Михайла Михайловича лягла тінь. Він знову заплющив стомлені очі, і спомини перенесли його в далекий світ... Бачив все те, що колись пережив, ніби очима сторонньої людини...

Залитий сонцем острів Капрі в Середземному морі. Горбасті хвилі набігають на берег, здіймають білі гриви, наростає шторм.

Поміж хмарами і морем шугає буревісник...

На крутому березі стоять троє в полоні тривожного передгроззя.

Задивились на море.

І на горду птицю, що шугає поміж хмарами і морем.

— Яка краса! — захоплено мовить Ленін.— Бунтуюча краса стихії... Скажіть, Олексію Максимовичу, мабуть, в таку хвилину народилась «Пісня про буревісника»?

Горький мовчки хитнув головою. Він увесь мов крилань, здається, сам от-от злетить в надхмар'я.

Закипає бурунами море.

Ленін, захоплений грізним, величним видовищем природи, читає захоплено, злегка картавлячи:

— «Над седой равниной моря ветер тучи собирает. Между тучами и морем гордо реет буревестник, чер-

ной молнии подобный...» — Звів очі до Горького.— Знаєте, батеньку. Ми, більшовики, давно взяли цей ваш твір на озброєння! І не тільки цей. Про повість «Мать» я вам уже казав. Дуже цікава, потрібна і сучасна книга...

Ленін рвучко повертається до задумливого Коцюбинського і, продовжуючи свою думку, говорить:

— Як, до речі, і ваша, Михайле Михайловичу, «Фата моргана». Ви прекрасно знаєте життя села, «його бунтарський дух». Так про селянство у нас ще ніхто не писав.

— Михайло Михайлович великий правдолюб і художник,— говорить Горький.— Пригадую я в його блискучій новелі «Інтермеццо» є дивної сили слова: «Розпечи гнівом небесну баню, покрий її хмарами твого горя, щоб були блискавка і грім. Освіжи небо і землю, погаси сонце і запали друге в небі».

Ленін в захопленні:

— Чудово! Який гнів! Яка образність! Ви знаєте, Михайле Михайловичу, українську мову я розумію і люблю. Жаль, не довелось побувати на Україні. А сім'я жила в Києві — дружина, сестри і брат... А у вас велика родина, Михайле Михайловичу?

— Мама, дружина і четверо дітей...

— То ви, батеньку мій, багач! Така сім'я! Цікаво познайомитись.

І він, зворушений увагою Ілліча і як людина трохи сентиментальна, витяг з кишені фотографії, показує Ленінові:

— Ось, будь ласка, знайомтесь. А будете в Чернігові, ласкаво просимо в гості.

Ленін розглядає фото дружини і дітей:

— Милі симпатичні дітки. Цей юнак мені дуже подобається,— сміливе відкрите обличчя,— говорить він про найстаршого сина.

— Писала недавно дружина, що Юрка погрожують виключити з гімназії за вільнодумство і непокірність.

— Ну от, бачите,— радіє Ленін.— Молодець! З такого напевне виросте бунтар.

Неподалеку в невеличкій бухті італійські рибалки причалюють човни, витягують сіті з рибою. Рибалки забачили Леніна, Горького і Коцюбинського, махають привітно руками.

— Олексію Максимовичу, погляньте! Он старий

синьйор Спандро нас кличе на поміч! — сміється від задоволення Ленін.— Гайнемо!

Рибалки радісно зустрічають трьох росіян.

— А, синьйор Ленін,— усміхається старий Спандро.— Так куди ж ви так згарячу! Ще хвиля накриє.

— А ми хвилі не боїмось! Ну, братці, взяли! — гукає Ленін і перший схопився за цупке мотузяччя рибальських сіть.

Забризкані морською піною, рибалки витягують сіті з рибою на берег, жартуючи наспівують «Дубинушку», яку чули від Шаляпіна.

На березі шум, сміх, трепет риби і подих наростаючої грози.

— Може, знову наваримо руської ухи? — каже Спандро.

— А! Сподобалось! — Ленін весело сміється.

— Ай хороший ти руський синьйор,— говорить Спандро і, повернувшись до Горького, додає: — Так сміятися може лише чесна, правдива людина...

Потемніло небо, розгулявся шторм. Буревісник шугає в хмарах, ніби чорна блискавиця.

Ленін стоїть на скелястому березі, обличчям до моря:

— Нам би такого шторму в Росії!

Набігає хвиля, змиває видіння.

...Михайло Коцюбинський відкриває очі. Перед ним син Юрко. За вікном гуде вітер, гримить віконницями, розгулялась весняна завійниця.

— Ну, синку, благословляю тебе на трудне, але чесне життя. Будь мужній і правдивий. Може, ти побачиш і бурю, і гнів, і запалене в небі друге сонце, якого я так і не дочекався...

Знеможений хворий відкинув на подушку руку, яка вже не могла тримати пера...

Чорним крепом оповита кленова труна. Терпкий запах хвої, густі сльози живиці спадають з вінків. Усе, все одяглося в траур.

Над труною стоїть у чорному мати. Стоїть, як німа печаль. Очі виплакані, повіки червоні, щоки запали, і вся вона налита горем і тугою. Коло неї — сестри, Роман і він. Стоїть в узголів'ї батька в чорній косоворотці, до болю стиснувши губи, щоб не розплакатись.

Стогнуть церковні дзвони, тужить півча, і все це пли-

ве в гіркому тумані ладану й смирни. Монотонно гугнявить щось батюшка: йому байдуже, кого відспівувати. А може, й радіє в душі, що відійшов ще один грішник із цього світу. «Та й довго ж він не ходив до церкви, можна сказати, богохульствував. А все ж довелося прийти, не живому, так мертвому». Батюшка не каже цього, але Юрко відчуває його думки душею, це звучить у тягучому попівському співі. Тільки те й робить, що повторює слова про грішні діла небіжчика та про каяття душі.

Зараз мають виносити труну. Вже вишикувалися семінаристи, щоб з похоронними піснями супроводжувати небіжчика через усе місто до могили на Болдиній горі. Але що це? По церкві пробіг здивований шепіт. Забігали церковники. На обличчях семінаристів подив і обурення.

Хтось із семінаристів підходить до Юрка і тихо шепоче:

— Тут таке, що й сказати соромно. Розумієш, ректор семінарії заборонив нам співати, проводжати твого батька в останню путь.

Червоніючи, семінарист відходить. У глибінь церкви зникають усі співаки.

«Ну й до дідька вас усіх, з ректором вашим і похоронними псалмами! — кипить у душі Юрко.— Обійдемося без вас. Батькові заспіває востаннє хор народний, той хор, який він створив, віддавши йому і свою власну пісню».

Незабаром почне виходити процесія з цього божого дому. Швидше б на повітря. Хай весняне сонце востаннє поцілує високе батькове чоло.

Зненацька до церкви, подзвякуючи шаблею, заходить роззолочений поліцмейстер.

«Чи не збирається замінити попа? — думає з гіркою іронією Юрко.— Щось у них справді багато спільного: і позолота, і сиві бороди, тільки й відміни, що в одного хрест, а в іншого шабля. Кожен діє своїм жезлом».

Поліцмейстер став біля олтаря, відкашлявся і хрипло вигукнув на всю церкву:

— Граждане! По указу його благородія господина губернатора, во ізбєжаніє всяких інцидентів, будь-які промови та співи на похоронах запрещаються. Це раз. І во-вторих, запрещається нести вінки попереду труни. Покійник не якийсь там архієрей чи губернатор, похо-

рони повинні бути скромні і благопристойні. Все. Можете двигаться!

— Та це ж богохульство! — шепоче в натовпі якийсь сивий дідусь, і побожно хрестяться під свічками жінки.— Такого не чувано досі.

Юрко вже не кипить, він посміхається. Люди, дивлячись на нього, сплескують руками: чи не стерявся з горя хлопець?

«Ні, православні, не стерявся! Просто сміюсь, спостерігаючи дивовижну єдність духовних властей з поліцією. Ось тут, на виду у всього, як кажуть, хрещеного миру, ви ще раз показали себе, слуги бога і престолу. Сміюся і плюю на ваші ризи й мундири».

Через увесь Чернігів простягнулась процесія. Без співів і скорботних промов. Рухається, як печальна ріка, ще, може, промовистіша в своєму безмов'ї. Тільки дзвони гудуть, гудуть, і вже не в одній церкві, а по всіх чернігівських церквах та соборах. То добросерді дзвонарі на свій страх і риск проводжають мідними лунами чисту і світлу душу.

Ось і висока Болдина гора. Тут батько любив часто відпочивати, милуючись чудовим краєвидом і голубою стрічкою Десни. Тут він буде спочивати вічно. Свіжа могила глипає своєю страшною чорнотою. Останнє прощай. Плач і тужіння. І наперекір усім заборонам у натовпі хтось починає пісню:

Служил ты не долго, но честно
Для блага родимой земли,
И мы, твои братья по делу,
Тебя на кладбище снесли.

Та це ж пісня поета Мачтета, близького батькового друга, з яким він познайомився ще в дні своєї молодості в Житомирі!

Хтось із жандармів кричить: «Замолчать!», але той хрипкий голос тоне в урочисто-траурних звуках пісні.

Глухо б'ють молотки, вганяючи цвяхи у віко труни... На білих полотнах опускають домовину. Падають перші грудки землі. В очах у Юрка стає чорно. Та він зусиллям волі відгонить ту слабість і встигає підхопити матір, яка, втрачаючи сили, схиляється на плече найстаршого сина...

І вже лягають на могилу вінки, привезені сюди з усіх кінців України, як вияв палкої любові до свого сина,

до великого сонцелюба і поборника рідного слова.

...Коли вернулися з похоронів додому, на осиротілому батьковому столі лежала ще одна телеграма. Вона прийшла з далекого острова Капрі, де цвітуть печальні колючі агави, де залишався в батька сердечний друг.

«Большого человека потеряла Украина — долго и хорошо будет помнить она его добрую работу... Смертен человек, народ бессмертен. Глубокий мой поклон народу Украины.

Максим Горький»

Юрко читав ту телеграму, і сльози застилали йому очі.

...Над Черніговом приглушено гули церковні дзвони.

...Через кілька днів після маївки, що відбулась за Десною, більшовицький посланець із Петрограда поздоровив Юрка Коцюбинського з прийняттям його до партії більшовиків.

І там, де ще недавно було сумно й тьмяно, блиснув промінь сонця.

10

Блиск сонця і пітьма. І знову чорне лахміття ночі повиває день, огортає землю. А до світанку ще так далеко...

«Не вічно триватиме ніч. З вогню народиться наш день, Юрку. З вогню і полум'я».

Хто це говорить до нього тихим добрим голосом батька? Та це ж Семен Михайлович, той, хто сходив несходимий Сибір, хто тричі тікав із каторги, той, хто навчив його, юного гімназиста, розуміти глибінь життя.

«Ти тепер, Юрку, належиш до партії борців. Не чекай від неї нічого, крім радощів бою. Міцно стій, хоч би що трапилось у житті. Все може бути — тюрми, заслання, каторга. Але сам знаєш, у нашій пісні співається: «За волю народу, за його права не страшні кайдани, солодка тюрма...» Це не просто красиві слова. Співали і ми цю пісню в Туруханському краю. З України вона докотилася й туди і, обійшовши півсвіту, вернулась назад. «Солодка тюрма». Щоб зрозуміти все те, треба стати справжнім революціонером, переконаним борцем, одержимим...»

Поволі віддаляється, змовкає голос, ледь доноситься з-за глухої стіни. «Ти чуєш мене, Юрку?»

Чую! Чую! Говоріть!

Але голос пропадає. Тільки приглушеними перестуками мовить стіна. Що вона хоче йому сказати?

Нарешті стіна розступається, і оживає перед ним видіння.

...Семен Михайлович стоїть на перехресті чернігівських вулиць, у нього в руках книга.

— Це я приніс тобі, Юрку. Обов'язково почитай. Ти у нас тепер керівник юнацького революційного гуртка. А вожакові потрібно більше знати. Старайся залучити до гуртка найкращу учнівську молодь і більше з робітництва. Заняття провадьте обережно, лише зрідка дозволяю сходитись у вас дома. Тепер літо і найкраще збиратися на берегах Десни.

— Добре, Семене Михайловичу.

Попрощався з своїм ватажком Юрко, іде вулицями Чернігова на Сіверянську. Під рукою книжка. Швидше б добратися в свій сад, припасти до її сторінок.

Та, як на зло, поблизу домівки дорогу Юркові заступає околодочний. Ворушить, мов тарган, рудими вусами, брязкає об тротуар довгою шаблею.

— Здоров, гімназисте! — вітається підозріло.— Де був? А що це несеш? Книжка? Ану дай подивлюся.

— Не маєте права! — спалахнув Юрко.

— Давай, давай! Раз кажу, значить, маю право.

Він вихопив із Юркових рук книжку, націлив на обкладинку булькаті очі:

— «Происхождение семьи, час-тной собстве-нно-сти и го-су-дарства»,— прочитав по складах і повторив знову: — «Частной соб-ствен-ности». Дивно! Що за книга така? Вроді й не крамольна, га?

— Самі бачите...

— Та бачу,— зам'явся поліцейський.— Вроді й не політика...

— Ну, звичайно, ні. Про приватну власність іде мова та про те, як виникла наша держава,— прикинувся наївним Юрко.

Околодочний покрутив книжку в руках і, зітхнувши, сказав:

— Ну, бери, раз так. Моє діло провірить... Наказано зверху. Підозрілий ти, гімназисте, от що.

— У вас немає ніяких підстав так говорити.

— Моє діло — сповняй закон. Сам господин поліцмейстер наказав строго: «Знаємо ми тих Коцюбин-

ських! Усі вони більшовики!» А їх благородіє даром не скажуть. Пойняв? Щастя твоє, що книга благонадійна, а то не здобрувати б тобі. Ну проходь, проходь, гімназисте.

Юрко в душі сміється з околодочного і швидко зникає за хвірткою. Обережно крадеться до своєї «бібліотеки». Там, за густим плетивом зелених кущів агрусу та смородини, схованка нелегальної літератури. Сьогодні до тих книжок додається ще одна, написана соратником Карла Маркса — Фрідріхом Енгельсом.

Сад задумливо шумить густими кронами. Як же рясно розрослися гіллячки, давно колись прищеплені дядьком Степаном! Уже плодоносить прищеплене садівником зміцніле гілля. А дядько Степан далеко звідси. Може, поневіряється там, звідки недавно втік Семен Михайлович?

І постав в уяві юнака засмаглий, мускулистий хлібороб і садівник, якому лихі люди не дали засівати зерном, заквітчувати молодими щепами землю, одірвали його від землі, від красуні дружини і запроторили на каторгу.

І вже бачив він молоду жницю серед вузенької ниви скошеного жита, з якою випадково зустрівся два роки тому.

Добре діло робив дядько Степан. До безплідного і забутого дерева прищеплював родючу брость, і виростали з неї яблуні та груші. Змалку він заздрив дядькові Степанові, переймав у нього мудру й просту науку садівника. Чи не те і він зараз робить, прищеплює буйну брость на деревця молодої шкілки. Добре слово, посіяне у відкриту душу, формує людину, і виростає вона не сонною дичкою, а кучерявиться могутньою кроною. Він буде саме таким садівником!

Із-за кущів бузку нечутно підкралася сестричка Оксана. І вже вдвох розглядали книжку, яку дав Семен Михайлович.

— Передай, Оксанко, всім нашим, що післязавтра, у неділю, зберемось на Десні. Збір на Телячому острові, опівдні.

— Добре, Юрку, передам.

І стоїть сестра в променях призахідного сонця, гнучка й висока, схожа на розквітлу маківку.

...Того вечора він поливав квіти на батьковій могилі. Над Болдиною горою спадала прохолода. Старий дуб ловив зеленими долонями свіжі роси. Напившись досхочу вологи, квіти палахкотіли всіма барвами. За життя батько так любив квіти, вони й тепер були з ним, прикрашаючи пагорбок землі, і, здається, про все, що чули і бачили на осяяному сонцем світі, стиха розповідали тому, хто спить у глибокій домовині.

«Чи не посадити б ще мені на батьковій могилі кактус,— замислився Юрко,— він так любив їх, та й життя його було чимось схоже на ці сірі, колючі квіти, які на диво розцвітали ніжними червоними пелюстками.

— Добрий вечір, юначе,— привітався до нього незнайомий.

— Добрий вечір! — І він запитливо глянув на літнього вусатого чоловіка, зодягненого дещо старомодно, як любили тоді вдягатись українські ліберали.

— Не дивуйся, хлопче. Може, ти мене й не знаєш, а я тебе знаю добре. Ми з твоїм батьком давні приятелі. Царство йому небесне. А це добре, що ти квіти посадив на його могилі. Але ще краще було б, коли б ти добрими ділами шанував батька і став справжнім українським патріотом...

— А я шаную свого батька, не знаю, як вас величати, добродію,— насторожено відповів Юрко.

— Ой навряд чи похвалив би тебе батько за те шанування! Чув я дещо про тебе, Юрію. Чув, що ти правду шукаєш, але не там, де вона лежить. Не тою дорогою ідеш, юначе. Та не хмурся, вислухай до кінця. Я тобі добра зичу, хочу на вірну дорогу вивести. З ким ти зв'язався, Юрію? До більшовиків липнеш. А хто вони, ті більшовики? Чи багато їх є на Україні? Справжні революціонери в їхню партію не йдуть. Немає чого нам, українцям, поклонятися їхньому пророкові Марксу. Ти придивися гарненько, хлопче, з кого складається та партія? З москалів та євреїв. Може, скажеш, не так? У тебе самого хто найліпші друзі? Постривай, не кипи! Я все знаю, Семен Туровський. А хто він? Мало що єврей, так ще й син багатія — лісопромисловця. Батько тисячами ворочає, а синок від нидіння бавиться в революцію. А Рива Гордон хто? Донька купця. А той Імшенецький Валеріан? Син повіреного адвоката. А Мурінсон, Шільман, Аронштам, Шафранович? Усі євреї. Альоша Стецький той, правда, з православних, але чи

то москаль, чи поляк. Ну, Примаков, то, правда, з наших, як і ти, хоч прізвище в нього й зрусифікували москалі.

— Ви хто, пане, підісланий провокатор чи переодягнений жандарм?

— Не кипи, юначе. Я вибачаю тобі грубість, бо й сам був колись молодим. Тільки заради твого батька хочу врятувати тебе від згуби. Твій батько був українець, великий українець! Він очолював нашу «Просвіту», він словом добрим прославив нашу націю. І тобі, його синові, належить іти з нами. Ми, українці, повинні гуртуватися в українську соціал-демократичну партію. На чолі цієї партії стоїть видатний письменник Володимир Винниченко. Мудрий чоловік. А тебе, сина письменника, обплутали більшовики. Схаменися, доки не пізно, хлопче!

— Ну годі, пане добродію! А тепер я вам скажу. Ви, мабуть, не дуже-то добре знали мого батька. То нехай вам буде відомо, що він по духу був теж більшовик. Не кривіться, добродію. Здається, вас величають Теофан Глібович. По речах ваших здогадався. Чи не в музеї пана Тарновського ви працюєте, а заодно і в чернігівській «Просвіті», ну і, звісно, серед чернігівських есерів неабияка птиця. Бачу, що ви поінформовані непогано. Що ж, наша організація не приховує своїх переконань і намірів. А друзі мої, хто б вони не були за національністю, ті, хто йде за Леніним. Серед них не тільки робітники, а є й вихідці з інших класів. Що ж тут дивного? Російське та українське дворянство дало чимало революціонерів. Згадаймо хоча б декабристів. Софія Перовська, як вам відомо, була донькою вельможі, царського губернатора. Той, хто з чистою душею іде в революцію, стає пролетарем по духу, і над ним не тяжить ні багатство, ні привілейоване становище батьків.

— О, та ти майстер говорити! — мовив добродій.— А я, по своїй наївності, думав, що ти просто «блудний син», і хотів, бач, подати тобі руку помочі...

— Красно вам дякую. Не утруднюйте себе.

— Переконаний більшовик! — заграв вусами добродій.— Хто б подумав, що ми, українці, на свої гроші викохуємо відступника. Хіба не ми призначили пенсію твоєму батькові за життя? На наш кошт вчився ти і твої сестри та брат. Ой боюсь, що виросте в роду Коцюбинських, на наше безголів'я, ще один Сава Чалий! Біда,

біда наша. І звідки в безталанного народу нашого родяться перевертні?

Та Юрко вже не слухав його, швидко пішов широкою алеєю парку, кинувши наостанку колюче:

— Сом у чумарці.

Призахідне сонце запалило в Десні води, і вони взялися золотавою кригою...

Пісня лине ніби з-під землі. Приглушена, сумовита, хоча й смішно бадьориста, вересклива пісня, хриплувата й ущерблена, як і солдатська доля.

Вона б'ється в такт гупанню важких чобіт, хитається над блиском сизих багнетів:

Солдатушки, браво, ребятушки,
Где же ваши жены?
Наши жены — ружья заряжены,
Вот где наши жены!

Пісня безкрило падає на чернігівський брук і завмирає. З усього видно, солдатам не до пісні. Обличчя їхні стомлені, зарослі бородами, в очах туга. Та фельдфебель наказує: «Запєвай!» І.що мусиш робити? Співай, хоч самому плакати хочеться.

Юрій стоїть з Віталієм на розі вулиці, проводжаючи тривожним поглядом солдатів Тверського полку, що кілька місяців тому розквартирувалися в старих казармах на околицях Чернігова. І були в тому полку солдати, мобілізовані з усієї Росії.

Війна вже шаліла на далеких галицьких полях та мазурських болотах. Бородаті рязанські «мужики» і українські «дядьки», вдягнені в сірі солдатські шинелі, умирали, йдучи в атаки проти німецьких скорострільних кулеметів, «за віру, царя і отечество».

Глухий відгомін війни докотився і до тихого Чернігова. Що не день, дедалі більше поліщуків одривали від землі, від хліборобства, переодягали в солдатські мундири і, набивши «православним воїнством» теплушки, гнали на захід.

А натомість із вогневих позицій прибували до Чернігова вагони, переповнені пораненими, та ще переводились у глибокий тил поріділі тепер резервні полки. Потріпані частини поповнювали молодими рекрутами з усього тихого Полісся, муштрували їх до сьомого поту, щоб, на ходу перешикувавши, в ешелонах відправити на позиції.

Солдатам Тверського полку несолодко жилося в тилу. День і ніч їх муштрували фельдфебелі та штабс-капітани, за найменшу непокору шмагали бідолах шомполами.

«От уже про кого можна сказати народним прислів'ям — «Б'ють і плакати не дають». Більше того, ще й співати примушують»,— подумав Юрко, проводжаючи солдатів тужливим поглядом.

Відгупала, відспівала хрипло солдатська колона. Тільки стоптаний почорнілий сніг лишився на холодному бруку, по якому пройшли тисячі важких чобіт.

— Вся Росія зараз під рушницею,— сказав у задумі Юрко.— І куди вона йде, голодна і роззута, в солдатських обмотках, бита не раз шомполами і нагаями? Куди?

— Один порятунок — революція! Але для цього треба оцим безправним солдатам розкрити очі. Розказати їм, що вони люди, а не худоба. І що доволі їх сікти шомполами. Та це ж сатанинство! — кипів від обурення Віталій.

— Правду кажеш, друже. Ми мусимо за всяку ціну проникнути в казарми. Хоч це й важко. Прискіпливі унтери пильнують. Та й поліція не дрімає. Хіба не вони — царські служаки — загнали нашого друга Туровського в заслання. Але нас цим не залякають!

— Сибіру боятись — з правдою не дружити! — відповів власною приказкою Віталій.— Ти розумієш, Юрку, переказували мені земляки з Шуманів, які перебувають у 437-й чернігівській дивізії як ополченці, що і їх шмагають нагаями. Плачуться та горюють. Багатьох з них я знаю. Бідолашні тихі хлібороби. Що з ними робить царат!

— То, може, напишемо про все це листівку до солдатів, розкажемо, що Ленін говорить про війну? І понесемо ту листівку до людей, одягнених у сірі шинелі.

— Ти мене знаєш. Я за тобою ладен і в огонь, і в воду.

— Ну, тоді сьогодні увечері зустрінемось на квартирі в нашого приятеля друкаря Семена. Шрифт у нього є, паперу я принесу.

Тої ночі вони працювали з Віталієм і молодим друкарем Семеном до самого ранку. Закінчили роботу лише на світанні. І тут же, зморені, заснули. Ранком прийшла Оксана, принесла поїсти хлопцям.

Сестра з гордістю дивилася на брата і на Віталія. Ко-

ли б можна було, вона б охоче пішла з ними в казарми, але Юрко не дозволив, ще насварився, ніби вона й справді така вже маленька. Звелів негайно йти додому: і так мама, напевно, хвилюється. І Оксані довелося скоритись.

Юрко і Віталій, заховавши листівки за пазуху, підперезалися пасками і рушили ніби на прогулянку. Не доходячи до рогу вулиці, Віталій оглянувся і помахав Оксані рукою, від чого у дівчини в грудях розлилося ніжне тепло.

— Щасти вам, хлопці! Дорогі мої! — прошепотіла дівчина і завернула в провулок. Пішла на свою Сіверянську.

Хлопці без пригод добралися до казарм Тверського полку. За цегляними мурами тиша. Але спробуй підійти ближче, відразу здійметься тривога — не дрімають патрулі.

— А що, коли перекинути через огорожу,— запропонував Віталій.— Хтось із солдатів підбере.

— Якби ж то так! А коли потраплять наші листівки не в солдатські руки?

— А ми в різних місцях перекинемо.

— Спробуємо.

Вони не встигли перекинути третього жмута листівок, як із-за рогу з'явився патруль. Два бородані, помітивши, що незнайомі жбурляють щось через мур, накинулись на юнаків.

— А що це ви тут робите, студентики? Стій, ні з місця, а то стріляти будемо!

Довелося скоритись. Рудобородий солдат підійшов впритул, почав обмацувати Віталія і Юрка. Знайшовши за пазухою листівки, сказав суворо:

— Ви що ж це, хлопчики, в революцію бавитесь?

— Не бавимось, а прийшли до вас, щоб доставити правду,— вихопився Віталій. Адже однак не приховаєш того, що було: піймалися на гарячому.

— А хто ж вас учив жбурляти правду через мур? — примружив око рудий бородань. І в його очах хлопці не побачили гніву.

— Немає добрих знайомих, щоб передали в руки,— відверто сказав Примаков.

— Ану давай лишень сюди, що там у тебе зосталося,— тоном наказу промовив рудобородий і лукаво усміхнувся.

— Будь ласка,— витяг з кишені газету «Правда» Віталій.— Давай і ти, Юрку.

Рудобородий солдат забрав від хлопців листівки та газети і, засунувши в пазуху, сказав спокійно:

— Ваше щастя, хлопці, що на своїх, можна сказати, натрапили. Гарячі зелені голови. Ви ж від якої партії, хлопці?

— А ми так, самі від себе,— поспішив відповісти Юрко.

— І то добре. А газета «Правда», видать, більшовицька. Так-от що, студенти чи гімназисти, якщо вам удруге заманеться до нас завітати, то будьте обережніші. Не робіть так необачно. На такому ділі легко й попастись. Ясно?

Присоромлені хлопці стояли перед бороданем, не знаючи, що сказати. Другий солдат, маленький, сірооокий, злякано бігав очима, переступав з ноги на ногу. Нарешті не втерпів, сказав до однополчанина:

— Пішли, Єгоре! Як би нам самим не попасти в біду.

— Зараз підемо. Ви не дивуйтеся з нього, хлоп'ята. Цього солдата з тиждень тому били шомполами за те, що прочитав листа від родичів, у якому писалося про землю та про бунт проти пана. Настрахався, сердега. Хоч битий, звісно, не він один. Багатьох наших сіромах полощуть шомполами пани офіцери. І мордобою вистачає. Та брешуть, усіх не переб'ють! Ну, бувайте здорові, хлопці. Якщо у вас буде що передати нам, то приходьте в суботу за казарми, де осокори. Я вас там чекатиму. Та глядіть, тримайте язика за зубами. Не знаю, чи ви граєтесь у революцію, чи, мо', й навсправжки. Збоку на маминих синків схожі, а по очах бачу — сміливі хлопці.

Патруль пішов собі поволі, а здивовані хлопці стояли біля муру, самі дивуючись з такої зустрічі.

— Ну, мабуть, хтось із нас у сорочці народився.

— Можливо,— погодився Юрко.— Але час іти, а то коли б із нас не зняли тієї сорочки.

У суботу надвечір вони принесли нові листівки під осокори бородатому Єгорові. Він уже виглядав хлопців. Передаючи листівки, Юрко сказав:

— Тут і про вас є. Про те, як шмагають шомполами солдатів Тверського полку. І заклик до протесту й непокори...

— Молодці, що придумали,— похвалив Єгор.— За це заступництво солдати вам спасибі скажуть. Ну, до по-

бачення, хлопчики. Приходьте через тиждень на це ж місце. А там, дивись, я вас і в казарми проведу. Дехто з наших солдатів хотів би з вами поговорити. Не побоїтесь?

— Що ви? — спалахнув Юрко.— Революціонери нічого не бояться.

— Та ще тоді, коли побратаються з солдатами,— додав Віталій.

— А ви й справді соколики-молодці,— похвалив Єгор.— Ну, бувайте здорові.

11

Він провалюється в глибоку вовчу яму, і зверху на нього сиплеться земля й потрощене сухе гілля.

Важка задушлива темрява навалюється на нього. Нічим дихати...

Він хоче вирватися з обіймів пітьми, але куди не поткнеться — глуха стіна, ніби попав у кратер вулкана.

Чорно, душно, моторошно...

Тільки у вузький отвір проникає слабкий промінь світла. Він тягнеться руками, щоб ухопитись за нього, мов за рятівний круг. На щастя, круг не обривається. Він вибирається на поверхню.

Навколо стоїть похмурий ліс, повитий темрявою. Десь поблизу кричать сови.

Він кидається з цього проклятого місця, і дерева гукають йому вслід: «Куди ти біжиш, навіжений? Адже ти сліпий! Вдаришся об стовбур головою!»

«Де мої очі? — з тривогою думає він.— Де мої очі?» І, упавши в чагарі, шастає руками в колючих травах, ніби й справді може знайти свої очі, як знаходять у лісі опалі жолуді.

Раптова блискавка розриває пітьму, і він знову бачить повитий ніччю ліс, волохаті чагарі, густі зарослі папороті.

Нараз із хащів вискакує зграя вовків з палаючими очима і з гарчанням кидається на нього.

І знову біжить він крізь ніч, крізь ліс на смугу світла. За ним, важко хекаючи, біжать вовки і кричать людським голосом:

— Не втечеш! Ми тебе знову заженемо у вовчу яму!

Кінчився ліс, а з ним і темрява, відстали й вовки. Він

стояв край дороги і бачив нескінченну валку бранців. Їх гнали татари в ясир. Людолови запримітили його і на конях кинулись за ним. Свиснула в повітрі мотузка, зашморгнулась у нього на шиї, і вже поволокли його яничари до невільничого гурту.

На крутому урвищі стоять приречені люди. На них кидаються з довгими ножами чорні конвоїри, одним помахом ножа зносять з плечей голови і кидають з урвища вниз...

Величезна гора з людських голів росте й росте... Де він бачив щось подібне? Ага, пригадав! То було на картині художника Верещагіна — величезна гора людських черепів. А тут лежали чубаті голови, вони були ще живі. І серед них він упізнав голову Віталія Примакова...

Хтось схопив його за волосся, блиснув перед очима ніж, зараз і його голова полетить до того страшного звалища.

Від жаху він скрикує і важко спливає з чорного дна кошмару на поверхню...

Розплющує очі і не добере, де він. У кімнаті напівтемно. Крізь зачинені віконниці у щілини пробивається золотава смуга світла. Хтось хлипнув у глибині кімнати. Легкі кроки по м'якому килиму. Дівчина в білому схилилась над ним.

— Юрку! Братику мій дорогий!

«Та це ж Оксана!» — здогадується Юрко і тягнеться до неї кволими руками.

Видіння кошмару ще стоїть у нього перед очима. Серце калатає в грудях, мов навіжене, невідомо — від страху, що обступав його хвилину тому, чи від несподіваної радості. Адже то був лише страшний сон, хворобливе марення, і все те прогнала Оксана, його добра сестра.

Уперше за два тижні хвороби до нього повернулася свідомість. Він не пам'ятає, коли знепритомнів, бо ходив до останнього дня, доки не звалив його тиф. Не пройшли йому дарма часті відвідини солдатських казарм... Два тижні перебував тяжкохворий між життям і смертю. Добре, що молодий організм вистояв, переборов тяжку недугу.

Зраділа Оксана гладить рукою високе братове чоло і вже не відчуває під чутливими пальцями отого пекельного жару. Значить, таки минула криза, про яку

вчора обнадійливо говорив лікар. Змилостивилася над ними доля. Не віддала смерті Юрка!

— Дай мені, люба, водички.

— Мамо! Мамочко! — вигукує радо сестра.— Юрко просить води.

В сусідній кімнаті брязнув посуд, мабуть, упустила щось мати від хвилювання, а за мить відчинилися двері і найрідніша в світі душа вже припала над ним, зрошувала сина гарячими материнськими слізьми.

Він хотів підвестися на ліжку, але не вистачило сил. Руки — мов надломлені свічки, важкі олов'яні ноги, пересохлий у роті язик, мов тріска...

— Тобі не можна вставати, Юрасю! І хвилюватись не можна,— умовляє мати і благально дивиться на Оксану. Потерпи, мовляв, не говори йому нічого.

Але хіба тоді міг здогадатися Юрко про біду, що впала й на нього, і на сестру Оксану?

Тільки через три дні, коли йому стало краще, а Оксані вже несила було терпіти, повідала вона братові про ту чорну біду:

— У тюрмі наш Віталій, братику. У тюрмі. Схопили його поліцаї два тижні тому. Може б, і тебе лихо не минуло, та прийшли жандарми до нас, а ти лежиш без пам'яті, гориш у тифозному вогні. Спочатку не повірили, чи не прикидаєшся, але потім дійшло і до них, що ти на грані смерті...

— Як же він попався? — бідкався Юрко.

— Ти пам'ятаєш, як ви разом писали листівку до солдатів,— тихо розповідала Оксана.— Коли ти зліг, Віталій надрукував з Семеном листівку і одної ночі разом з Тьомкіним пішов розклеювати...

«Так, так»,— пригадує Юрко. І поставало з глибин пам'яті все, що вони писали з Віталієм: «Бичем зігнали вас у казарми, одірвали від рідних ланів, дружин і дітей, щоб через два-три тижні повезти новий запас людського м'яса під німецькі кулі».

...А сестра, схлипуючи, повідає про ту ніч, коли ці гарячі слова ожили в сотнях листівок на вулицях Чернігова, біля Народного дому, на Богуславській і на П'ятницькій, на Базарній площі...

— Віталій уже повертався додому, як раптом засвистіли поліцейські свистки. За ним гналися. Та він утік від погоні. Але хтось навів поліцію на слід. Не встиг Віталій заскочити до хати, як уже ламали двері. Зна-

йшли у нього кілька листівок, брошур, револьвер з патронами, знайшли ще багнет від німецької гвинтівки... Тепер втішається поліцмейстер, що спіймав небезпечного злочинця. Тримають Вітю в камері-одиночці. Нікого до нього не пускають, часто допитують, хочуть довідатись про співучасників. Та не такий Віталій, щоб його зламати. З гімназії його виключили. Книжки заборонили передавати в тюрму. І все ж я передала йому кілька, а в корінці одної заховала папірець з азбукою Морзе. Дякував за передачу. Але тепер стало зовсім строго. Не знаю вже, чим йому допомогти...

Сестрині слова важким болем лягають Юркові на душу. От і вдарила перша біда! Розлучила його з вірним другом. Сам він мало не віддав богові душу через той клятий тиф. Ну, та це вже минуло, а там і на ноги стане. А як же бути Віталієві? Для урядовців він державний злочинець. Не випустять вони його з пазурів, ані товаришів його Тьомкіна і Аню Гольденберг. Чим же їм допомогти? Коли б не ця чортова хвороба!

— Слухай, Оксанко,— кволим голосом озивається він до сестри.— Треба, щоб у місті знову з'явилися наші листівки. Розумієш, щоб одвести підозру від наших друзів.

— Розумію, братику,— загорілась вона.

— Листівки я сам напишу, а ти мусиш розклеїти їх по місту. Крім того, я тобі дам адреси наших товаришів, тільки щоб ні одна душа не довідалась. Ясно?

— Я все, все зроблю...

...У кімнату знадвору заглядає блакитний березень. Зі стріхи видзвонюють краплі, а вони удвох з сестрою сидять за складанням листівки. І слова, мов відлиті кулі, лягають на папір. Уночі їх надрукує Семен. А ще через ніч листівки, мов білі голуби, розлетяться по місту. Чуєш нас, Віталію?

Віталій не здавався.

Дарма сподівався жандармський полковник утисками, «комфортом» одиночної камери, карцером зломити волю сімнадцятирічного юнака. Ніщо не допомагало. Полковник шаленів, наказував підлеглим ще сильніше взяти в залізні шори непокірного гімназиста.

— Ваше високоблагородіє, той Примаков обіцяв влаштувати нам новий скандал на весь Чернігів,— доповідав полковникові упрілий начальник тюрми.—

Хоч би вже швидше забрали його до Києва. Диявол, а не хлопець.

— А ви вже й злякались.

За кілька днів чернігівська тюрма стала свідком незвичайного мітингу. З одиночної камери, вікно якої виходило на вулицю, несподівано заговорив молодий в'язень.

Дзвінкий голос Примакова лунав у тихому надвечір'ї. Перехожі зупинялися на вулиці проти тюрми і, збившись у тривожний натовп, слухали незвичайного промовця.

А він стояв за гратами і кидав із в'язниці палкі слова:

— З милості царської, ласки жандармської я, чернігівський гімназист, опинився в тюрмі. Закинули мене в камеру-одиночку. А я не люблю самотності. І вирішив я, товариші, поговорити з вами. А то вивчив урок з історії держави Російської, а відповідати нікому. Що вдієш, звичка гімназиста.

Триста літ стоїть дім Романових на видноті в усього світу. Триста років вірою і правдою «служать» нам царі та царята з того дому пресвітлого, дбаючи про те, щоб міцні були тюрми, щоб жили ми в тому «раю», по горло ситі нагаями та шомполами, які відпускає нам його величність цар-батюшка!

Товариші! Чи не нагадує вам оця чорна похмура тюрма державу Російську? Ось так і вона стоїть, обгороджена високим муром, обнесена дротами, з чорними вікнами, в які не проникає крізь грати сонце.

Триста літ сидять на нашій шиї поміщики, дворяни, жандарми... Дім Романових, мов велетенський павук, своїми щупальцями охопив усю країну, всі народи і п'є, і ніяк не нап'ється крові людської.

...Розлючені нечуваним зухвальством в'язня, тюремні наглядачі увірвалися до камери, вибили з-під ніг арештанта табуретку, приставлену до вікна, і Віталій повис на руках, тримаючись за грати. Та він не переставав говорити.

Поліцаї схопили його за ноги, силою намагаючись одірвати від грат. Хтось величезною шершавою долонею закривав рота, тамуючи приглушений крик.

— Ми тобі заткнемо пельку, чортів виродку! — лютує начальник тюрми.— Дать би тобі духопелу за всіма патентованими правилами фізичного впливу, та

жаль, що спотворимо вигляд, до суду не загоїться,— досадував тюремник і наказував наглядачам бити так, щоб не залишалося на тілі синяків.

А за вікном ревіла розгнівана тюрма і долітали вигуки обурення з вулиці.

Довго тягнуться дні в тюрмі. Та ще коли сидить в'язень у камері-одиночці і йому не дозволяють передати ні книг, ні передач із волі. Рідну матір і то всього лише раз пустили на побачення з сином.

Варвара Миколаївна не плакала, хоч горе розпирало їй груди, запеклося невимовною тугою в очах. Віталій це бачив. Дозволяючи зустріч із сином, тюремне начальство сподівалося, що мати вплине на сина, умовить його розкаятись, скоритися властям. Та не такою була стара Примачиха. Обнімаючи сина в тюрмі, вона шепотіла йому, що пишається ним, і благословляла на трудне життя борця. Він гаряче цілував матір, яку вже відривали од нього тюремні наглядачі.

А незабаром надійшов день відправки арештованих по етапу на Київ. На світанку їх вивели на тюремне подвір'я. І знову стали в один ряд гімназист Примаков, швець Цімберг, учень фельдшерської школи Тьомкін і кравчиня Аня Гольденберг. Їх повели разом з іншими арештантами вулицями ще сонного Чернігова. Позаду залишались вали з старовинними чавунними гарматами петровських часів, крута Болдина гора і кронистий дуб над могилою Михайла Михайловича Коцюбинського, і там десь, у зелені садів, рідний будиночок, в якому, мабуть, ще спить, нічого не підозріваючи, Оксана.

«Прощай, дорогий мій Чернігове, мабуть, не скоро пройду я вільно твоїми вулицями. Хто знає, коли ще пощастить мені побачити тебе, голуба красуне Десно! Чи пройду я колись серед високих трав разом з Оксаною, як ходив ще недавно, струшуючи роси на твоїх берегах! Прощай і ти, Оксано, дорога моя ластівко!»

Одного літнього дня відбувся суд. Короткий, строгий і «правий» суд, на який треба було сподіватись. Примаков відмовився од запропонованого йому адвоката. «Не будемо грати комедію «правосуддя», панове! Ви мене судите, а захищати себе буду я сам».

Звістка про те, що на суді буде мати, Оксана і друг Юрко, надавали Віталієві сили. Приїхали за сотню верст, із Чернігова. Юрко, коли довідався про суд, подався на велосипеді в Шумани і повідомив матір. «Спа-

сибі тобі, мій дорогий вірний друже»,— з вдячністю думав Віталій про побратима.

На київських вулицях цвіли липи. Стояло гаряче літо 1915 року. А в одному з будинків за закритими дверима Київський військово-окружний суд розглядав справу Примакова та його друзів.

Віталій тримався на суді мужньо. І коли на засіданні, яке вже відбувалося при відкритих дверях, йому надали останнє слово, він гордо кинув в обличчя служителів Феміди:

— Ви звинувачуваєте нас у бунті проти існуючого ладу? Ви називаєте це злочином? Але хіба можна назвати злочинцем того, хто веде боротьбу проти зла? Злочином треба назвати все те, що провадить царський уряд, і насамперед страшну війну, яку він затіяв. Так, панове судді! Ми поширювали прокламації і вели агітацію проти війни, але вважаємо це не провиною нашою, а заслугою перед народом. Судіть нас. Та скоро прийде і на вас суд.

Далі йому не дали говорити.

Суд оголосив вирок Віталієві та його товаришам — позбавити всіх прав і заслати на довічне поселення в Єнісейську губернію.

Другого дня всіх засуджених поголили, одягли в арештантські халати.

Настали останні хвилини прощання. Приглушені жалі і сльози. На грудях Віталія б'ється Оксана, а він намагається обняти її, брязкає важким залізом арештантського ланцюга:

— Не плач, Оксано! Я вернусь! Жди мене!

— Я ждатиму! Все життя ждатиму!

З Юрком він поцілувався, як брат, усміхнувся і сказав весело:

— Коли ми знову зустрінемось, Юрку, у мене на руках не буде цього проклятого залізяччя.

Далека дорога в Сибір. Хто тільки не ходив по ній! Хто ще нею пройде! Ще не відають ті, кому судилося в майбутньому пройти цей страдницький шлях. Краще й не знати.

Володимирко! Горезвісна Володимирко! Дорога смерті! Дорога незчисленних жертв! Ти ще немало проковтнеш мужніх синів народу! І тисячі проклять упадуть на тебе, арештантська дорого!

Може, хтось пройде по тобі, переміряє версти вдруге

і втретє і, проклинаючи злу долю, пожаліє, що не загинув на тобі першого разу.

О проклята богом і людьми, арештантська дорого, що прослалася через усю Росію на тисячі верст у Сибір!

Зимового дня на початку 1916 року царські жандарми пригнали напівживого, змученого Віталія Примакова в село Ярки, Канської округи, Єнісейської губернії. Після перенесеного в дорозі тифу він був схожий на тінь.

12

Тінь Примакова відпливає кудись і тане в тумані.

Юрій Коцюбинський лежить на нарах. Гарячі трепетні думки. Вони підхоплюють його на крила і несуть, несуть. І сам він уже не знає, чи то далекі видіння оживають перед його уявою, а чи пропливають сни, воскрешаючи минуле...

Здається й справді, ніби тільки що прокинувся він і не поспішає розплющувати очей, намагаючись утримати видіння. Але від нього залишились збляклі барви, розмиті водою, позбавлені виразності.

Тканина видіння стає мов серпанок тонкий і прозорий. От-от розповзеться. Але треба дужче замружити очі. Дужче! Він мусить додумати, добачити все до кінця.

В очах пливуть і пливуть червоні кола. Здається, поблизу палахкотять вогні, мають до нього крильми.

І бачив він багаття на деснянському острові. У відсвіті кострища стоять дерева, мов насторожені велетні. Навколо вогнища сидять його бойові товариші. Він упізнає серед них Соню Соколовську. Освітлена полум'ям, у фіолетовій косинці, вона глибокими очима дивиться на нього. Поруч з нею чорноволоса Рива Гордон, очі, як вуглини. Міцно стиснуті губи, на плечах біла вовняна хустка. Ночі вже прохолодні, хоч надворі й серпень. Ліворуч, прилігши до вогню, сперся на лікоть Семен Туровський. Недавно повернувся він до Чернігова з далекого заслання.

На валізу сіла немолода вже жінка в легкому плащі. Сиві пасма висвітлює вогонь. Це Розалія Самійлівна Землячка, яка прибула до них з Петрограда для зміцнення зв'язків. Саме з цієї нагоди вони зібралися на збори за Десною.

Йому доручили товариші доповісти про роботу чернігівської організації більшовиків. Він розповідає про те, що чернігівські революціонери діють спільно проти війни та царської сваволі. Заодно виступають більшовики і есери. Всі прокламації, які розповсюджує об'єднаний комітет, підписуються «Південна військова організація», щоб нікому не було кривдно.

— А це вже ви даремно блокуєтеся з есерами,— кидає з місця Землячка.— Ніяких блоків з ренегатами.

— Але есери бувають різні, Розалїє Самійлівно,— заперечує Коцюбинський.— Доки вони йдуть з нами, треба використати цю силу в інтересах більшовиків. Деякі з них явно стають на наші більшовицькі позиції. А нам такі люди потрібні. Вони пройшли чималу школу. І потім ще одне: у чернігівських есерів є своя матеріальна база — шрифт, папір. Чому ж нам не скористатись з цього для популяризації більшовицьких ідей? — гаряче доводить він.

Дискусія розпалюється. Одні виступають за блокування з лівими есерами, інші проти. Розалія Самійлівна наполягає на своєму. А вона як-не-як представник центру.

Та він, Юрій Коцюбинський, переконаний, що на даному етапі необхідно використати всі сили для боротьби проти царату, братовбивчої війни, за перетворення її з імперіалістичної на громадянську.

— Якщо ми проголошуємо братання з німецькими солдатами, то чому нам відкидати будь-які контакти зі своїми співвітчизниками, людьми, які виступають проти царату, за революцію, хоча й не визнають повністю нашої більшовицької програми?

Гарячі суперечки з приводу стратегії і тактики точилися тоді по всій країні. І кожен мав право вільно висловити свою думку.

Не знав, не відав Юрій Коцюбинський, що через багато літ йому дехто пригадає отой виступ. Оті гарячі слова, сказані біля яскравого багаття поміж задумливих осокорів, на зеленому острові за Десною.

...А може, мала рацію Землячка? Хіба нині не есер Шликов виступає проти нього як відвертий ворог? З такими немає чого блокуватись.

До чортів того Шликова!

Він напружує пам'ять, щоб пригадати, що було після зборів. І ніяк не пригадає... Перед очима пропливає

білий папірець з двоглавим царським орлом. Що то за папірець? Напружує пам'ять і враз згадує. Та то ж повістка! Наказ від самого царя-батюшки, який кликав його, Юрія Коцюбинського, на військову службу.

Важка втома вливається в нього. Здається, всесильна ніч увійшла і в зморене тіло.

І приснився йому сон. Ніби він стоїть на порозі батьківського дому, в рідному Чернігові, а поруч — його добра, ласкава мати:

«Ти таки вернувся, сину мій, дорогий Юрку! Вернувся. Я знала, що ти прийдеш. І не вірила, коли мені передавали страшну вість, ніби тебе розстріляно в Петрограді... Ходімо до хати. Я тебе яблуками почастую. Це вже з тієї яблуньки, Юрку, яку ти сам посадив і викохав».

З вітальні назустріч йому кидаються сестри Оксана й Ірина, брат Роман, повисають на шиї.

Мати допомагає синові скинути приношену, поруділу шинелю, вішає в передпокої на гачок.

«Який же ти став, Юрку! А борода яка густа! Наче тобі й не двадцять один рік, а сорок. І що тільки робить з людьми ота війна!»

«А на війні страшно?» — запитує Роман.

«Він теж записався до більшовиків»,— шепоче на вухо про брата Ірина.

«Ну, коли так, то не страшно»,— сміючись, відповідає меншому братові.

«А ти, братику, не зустрічав на війні Віталія?»

Не встигли вони сісти гуртом за стіл, заставлений стравами, як у відчинене вікно залетів важкий чорний крук, ударився об стіну, прокаркав людським голосом:

«Тривога, тривога!»

За звичкою він кинувся до своєї шинелі, накинув на ходу, вискочив надвір. Але батьківського двору вже не було. Перед ним пооране снарядами поле, окопи та колючі дроти.

Із-за дальніх пагорбів б'ють ворожі гармати. Снаряди летять, мов чорне гайвороння, і падають десь в окопах. Добре, що перелітають. Та ось сталеве вороння все ближче та ближче падає на російські бліндажі. Гармати б'ють частіше, аж двигтить од вибухів земля. Хтось кричить йому:

«У бліндаж, в окоп, господин прапорщик!»

І він кидається в землянку. Страшний вибух розно-

сить бліндаж, здіймаючи чорний стовп. Важко поранений, він падає на дно вирви і задихається в тому проваллі.

Треба встати з цієї могили, встати, доки не задихнувся. Зусиллям волі він виривається з темних обіймів землі і прокидається...

Прокидається і відразу не може збагнути, що він не на дні вирви, а в тюремній камері. І що то не гармати б'ють, а стугонить, рокоче над містом гроза.

Гроза! Крізь переплетіння грат до нього в камеру шугають блискавиці, на мить вона освітлюється примарним світлом і знову поринає в пітьму.

Коцюбинський зривається з нар, кидається до вікна, підставляє лице свіжим вітрам з Балтики, ловить губами дощові краплі.

— Гроза! Гроза! — шепоче він зраділо.— Грими, довгождана і благословенна. Викреши з неба ще і ще раз грім і блискавку. Розтопи вогнем чорне небо!

Він уже й сам не помічає, що повторює слова, сказані колись його батьком. Його душа жадала грому і блискавки. Блискавки і грому!

ЧАСТИНА ДРУГА

ПРАПОРЩИК РЕВОЛЮЦІЇ

Сурмою світовою
Сімнадцятий рік заграв...
Володимир Сосюра

1

...Це було зовсім недавно.

Весною він приїхав до Пітера. Після закінчення Одеської школи прапорщиків його, Юрія Коцюбинського, призначили молодшим офіцером 7-ї роти 180-го піхотного полку. Так військова дорога привела його від берегів Чорного моря на Балтику.

Пам'ятає, як уперше він ішов по Невському проспекту, зацікавлено оглядав місто, яке з історії знав давно... Місто, що виросло на берегах Балтійського моря за часів Петра Першого, збудоване трудом кріпаків, козаків і солдатів. Скільки тут загинуло сивовусих лицарів, вигнанців Запорозької Січі! Скільки разом з ними, безталанними небораками, потонуло в північних болотах новгородських та рязанських мужиків! То на їхніх кістках звелися ці гордовиті кам'яниці.

Петроград! Велична й пишна столиця Російської імперії. Місто розкішних палаців і тюрем. Знаменита Петропавловка, в якій після смерті знаходили притулок російські царі — в золочених саркофагах, і тут же, поруч з мертвими владарями, у темних підземеллях страждали заживо поховані непокірні російські революціонери.

Там, десь у похмурих казематах, доживав віку підступно обдурений жорстоким Петром чернігівський козацький полковник Павло Полуботок, мучився у задушливих камерах безстрашний Кибальчич, мріючи про політ до зірок... За стінами цієї страшної фортеці сидів приборканий Тарас Шевченко, пишучи бунтарські вірші...

Скільки їх там перебуло, гордих, нескорених, замучених і закатованих бунтарів далекого минулого!

Але скоро вже, скоро під могутніми ударами мозолястих рук упадуть стіни мурованих фортець. Уже тріщать мури найбільшої тюрми народів, яку тільки знала історія,— стіни старої царської Росії...

Молодий прапорщик ходив вулицями міста. Над Петроградом голубіло чисте небо, зовсім як на рідній Україні. В переливах весняного сонця золотилися куполи Ісаакіївського собору. На фоні весняної блакиті ще чорнішим й зловіснішим здавався шпиль Петропавловки, націлений у небо, наче багнет.

Мідний вершник летить у потоці легкого марева, пришпоривши шенкелями бронзового коня. І здається, за ним навздогін скаче, ніби на помелі, огрядна кам'яна баба, спершись ногами на голови своїх генералів та фаворитів. От вони,— Катерина II і Петро I.

І враз згадалося молодому прапорщикові шевченківське: «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину».

Що ж, летіть, летіть на чавунних конях, короновані кати. Тікайте в пітьму ночі. Та не втечете від гнівного суду, що вже гряде над Росією!

...Вітри історії шаленіли над Петроградом. Лютнева хуртовина була лише провісником всенаростаючої бурі.

Відлютував шаленими завіями лютий, під могутнім натиском його вітрів захиталася імперія, затріщав трон і впала царська корона. Та місто не вгамовувалося, клекотіло, вирувало, ревло, як клекоче сувора Балтика в грізному штормі.

І вгинався петроградський брук під могутньою ходою демонстрантів, і тікала тиша від надсадного реву оркестрів, від брязкоту шабель та цокоту копит.

У ті дні Петроград був схожий на фронтове місто. Через його вулиці та площі, через квартали й мости проходив поки що незримий фронт. Він увібрав у себе тисячі ручаїв і струмків, як убирає весняні води Нева, набухнувши до краю, перед тим як зламати кригу.

У квітні скресла Нева, вийшла з берегів і разом з нею вийшло з камінних берегів місто, прорвало вікові загати, ринуло могутньою повінню революції.

Нарешті і на північ прийшла весна. Зламала вікові крижані закови. В Росію повернувся Володимир Ілліч Ленін, щоб стати біля керма революції.

Пролетарський Пітер радо вітав свого вождя на Фін-

ляндському вокзалі. Під звуки «Марсельєзи» Ленін вийшов із вагона. Пролетарі і солдати підхопили його на руки, пронесли крізь тисячний натовп і поставили свого полководця на броньовик.

І з цієї незвичайної трибуни Ленін виголосив промову, закликаючи народ до соціалістичної революції.

На броньовику в супроводі клекотного тисячного натовпу Ленін проїхав від вокзалу в центр міста до палацу Кшесінської, де містився більшовицький штаб — Центральний Комітет партії.

Мабуть, саме той квітневий день і був першим весняним днем Росії. Ленін збирав до бою пролетарські когорти. На клич вождя відгукнулись тисячі відважних борців. З далекої сибірської каторги через усю Росію пробивались до Петрограда політкаторжани — загартовані в боях більшовики. До Леніна потяглися зодягнені в сірі шинелі і бушлати робітники та селяни, солдати і матроси, які не хотіли більше служити ні царям, ані їхнім опришкам. Люди вірили у революцію.

«Мир хатинам, війна палацам!» — гриміло над Пітером, над окопами, обплутаними колючими дротами. Насторожені палаци російської столиці лячно блимали вікнами, ще не відаючи про те, що небазаром осліпнуть, хоч і відчували біду. І спали біля чавунних оград кам'яні гривасті леви.

«Скоро, напевне, земні громи розбудять їх, струсонуть імперію. Скоро! Як добре, що дорога привела мене сюди, на береги Неви»,— радів у передчутті бурі прапорщик.

Над Петроградом голубіла весна. Напинала над містом пруткі вітрила. Вітер сіверко гнав високу хвилю з моря на Неву.

Юрій ще раз глянув на проясніле небо, усміхнувся легкій білій хмарині, що пливла на південь, і прискорив кроки. За рогом уже виднівся палац Кшесінської. Там на нього чекає Микола Ілліч Подвойський, керівник «воєнки», більшовицький ватажок революційних солдатів, а для нього, Юрія, ще й добрий земляк з рідної Чернігівщини.

...Навколо столу в кімнаті Подвойського сиділи кілька чоловік військових і про щось гаряче сперечалися. Вони не відразу помітили, як на порозі з'явився високий, стрункий прапорщик і нерішуче застиг біля дверей.

Микола Ілліч одірвався від паперів, сказав дружньо:

— Проходь, товаришу Коцюбинський. Якраз вчасно нагодився,— і, обвівши стомленим поглядом присутніх, сказав: — Знайомтесь, товариші, це прапорщик Юрій Коцюбинський.

— Чи не родич, бува, письменника Михайла Коцюбинського? — поцікавився військовий у шкірянці, високий худорлявий чоловік в окулярах.

— Його син,— відповів за Юрія Подвойський,— а мій, можна сказати, хрещеник. Сідай, Юрку, ближче. Ми тут обговорюємо питання про роботу наших агітаторів у полках,— пояснив Подвойський.— Головне зараз привернути військові частини на наш бік, на бік більшовиків. Є чимало солдатів, які вагаються, ми мусимо їх загітувати, довести їм, що Керенський та його прибічники захищають інтереси не трудового люду, а буржуазії. Це вони стоять за продовження війни до переможного кінця, яка насточортіла солдатам. Ми ж, як відомо, стоїмо за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську.

— Армія повинна повернути багнети проти своїх класових ворогів,— блиснув скельцями окулярів чоловік у шкірянці.

— А для цього треба позбутися есерів і кадетів, яких чимало набилося до полкових солдатських комітетів,— глянув з-під волохатих брів чорнобородий.— Треба, щоб у кожному полку, батальйоні, роті були наші люди.

— Пропоную у всіх частинах і підрозділах Петроградського гарнізону провести мітинги, на які послати наших кращих товаришів агітаторів з «воєнки»,— знову заговорив Подвойський.— На тих мітингах внести резолюції від нашого імені, від імені партії більшовиків, про недовіру Тимчасовому уряду Керенського, про заміну тих членів полкових, дивізійних та армійських комітетів, що скомпрометували себе й не виконують волі солдатів.

Микола Ілліч Подвойський говорив неквапливо, ніби диктував слово по слову до проекту майбутньої резолюції.

Юрій Коцюбинський відразу здогадався, що в кімнаті Подвойського відбувається засідання більшовицького штабу, який скеровує всю революційну роботу в час-

тинах Петроградського гарнізону по більшовизації армії та флоту.

Він прислухався до думок і пропозицій членів «воєнки», людей, що були такі несхожі між собою, але одностайні у своїх намірах і прагненнях. Були тут і літні люди з помітною сивиною на скронях, фронтові бородані, були й молоді на вигляд, та, певно, бувалі солдати й офіцери, які стали на бік революції.

Подвойський був серед них чи не найстарший за віком. А може, його так старила борода з густою сивиною та глибокі зморшки під очима, що свідчили про не одну безсонну ніч.

Дивно склалося життя цієї людини. Народився він у тихому українському селі Кунашівці під Ніжином у родині попа. Вчився в Ніжинському духовному училищі, потім у Чернігівській духовній семінарії. Та не про духовний сан мріяв запальний юнак. Змалку зневірився у всемогутній силі бога, зрозумівши, що людина може знайти щастя в боротьбі.

Незабаром за рекомендацією ЦК стає на чолі партійного видавництва «Зерно».

Та недовго він пробув на волі. Знову арешт, два роки відсидів у катівнях Петропавловської фортеці. За дорученням Леніна в 1912 році Подвойський створює матеріальну базу для видання більшовицької газети «Правда» і бере активну участь в її редагуванні.

Він був пропагандистом, журналістом і солдатом водночас. Напередодні Лютневої революції царська охранка знову, п'ятий раз, заарештовує Подвойського і вже вготувала йому дорогу на Сибір. Та після зречення царя від престолу воля усміхнулась Миколі Іллічу, і він за дорученням ЦК очолює революційні робітничі загони, роззброює поліцейських та жандармів, захоплює палац Кшесінської, куди незабаром переходить Центральний Комітет партії та військова організація більшовиків... Тепер невтомний Микола Ілліч разом зі своїми товаришами виробляє нові плани. Петроград повинен підняти червоний прапор пролетарської революції, повівши за собою на битву всю Росію...

Схилившись над картою, Подвойський відмічає, де розташовані найбільш надійні більшовицькі війська, де дислокуються козачі полки, вірні Керенському. Окремо в нього значаться частини, які ще вагаються,— туди треба негайно послати агітаторів «воєнки».

Усе робиться продумано, завбачливо, з урахуванням «за» і «проти». Все як перед наступом. Адже це теж наступ. Поки що відбувається ідейна боротьба, так би мовити, безкровна, але не менш запекла. Від успіхів, завойованих сьогодні, залежатиме подальша доля революції.

Над столом пливе сивий дим цигарок, здіймається аж до стелі. Від нервового збудження закурили; жували самокрутки, то затискували недопалки між пальців, обпікали загрубілі рудуваті пучки. І кожен, певно, в ту мить, як і він, Коцюбинський, думав: як то воно буде? Де доведеться йому стати в годину вирішальну й грізну? Коли б уже швидше надходила вона. Вся душа так і рветься до бою.

А за вікном палацу Кшесінської пливуть у високому небі білі хмарини та ще долинають перегуки пароплавів з Балтійського порту...

За годину нарада закінчилась, і люди стали розходитись. До Коцюбинського наблизився високий бородатий чоловік у вилинялому френчі і, подавши руку, сказав:

— Будемо знайомі — Павло Дибенко. Я теж ваш земляк, родом із Чернігівщини. Може, чули село Людків? По-моєму, це найкраще село на всю Чернігівщину. Давно я не бував у рідних краях. Тепер Балтика стала моєю рідною домівкою. Коли матимете можливість, прошу в гості.

— Дуже радий з вами познайомитись,— трохи зніяковівши, промовив Коцюбинський.— І за запрошення спасибі.

За хвилину пішов і Дибенко, в кімнаті залишився тільки він та Подвойський.

— Ну от, бачиш, ще одного земляка зустрів,— заговорив Микола Ілліч.— Багато тут нас з України. Цей Дибенко — ватажок балтійських моряків. Кремінь, а не чоловік, і душа в нього чудова.

— А хто той, що цікавився моїм родоводом?

— То Антонов-Овсієнко, теж наш земляк. Відчайдушний чоловік. З Леніним не раз зустрічався. Одне слово, бойовий товариш. Як бачиш, народ у нас підбирається бувалий і сміливий. Для тебе, Юрку, теж знайдеться робота. І не лише в 180-му піхотному полку. Там і без тебе добрих хлопців чимало. Таких, як Куделько, Занько, Тер-Арутюнянц, Рудник, Клим, Вишневський. Орли, а не хлопці!

— На жаль, у нас є чимало й воронів,— з прикрістю сказав Коцюбинський,— таких, як Шликов, голова нашого полкового комітету, він на нас, більшовиків, чортом дивиться.

— Що правда, то правда,— погодився Микола Ілліч.— Не зовсім добре, що Шликов у вас верховодить.

— Не дуже-то й верховодить,— заперечив Юрій,— які б ми були більшовики, коли б дали йому волю.

— Це ти добре говориш, Юрку. Шликова необхідно тримати в належних рамках, а коли що, то й виставити з полкового комітету. Хто там у нього заступник?

— Долматов.

— Ну і як він?

— Долматов людина безпартійна, ще й сам не знає, до якого берега пристати, хоч видно з усього — він офіцер чесний і порядний.

— Так-от, Долматова ти візьми на себе, Юрку, і обов'язково приверни на наш бік. Господарями 180-го полку повинні бути більшовики.

— Ясно.

— До речі, що там у вас сталося з прапором, який подарували вам робітники Путіловського заводу? — запитав Подвойський.

— Досить неприємна історія. Прапор, подарований нам пролетарями в перші дні Лютневої революції, ми оберігали як символ революції і братнього єднання, та кілька днів тому якийсь негідник уночі по-злодійському пошматував червоне знамено, залишився лише держак у кутку.

— А де ж були охоронці прапора?

— Кажуть, задрімали і нічого не чули, не бачили.

— Тут щось не те,— потер борідку Микола Ілліч.— Я певен, що це ганебне діло зробили спільники Шликова.

— І я так думаю,— погодився Коцюбинський.

— Але це треба довести. От і доведи, Юрку. Спробуй сам стати слідчим, поговори з солдатами. Не вірю я, щоб усе було шито-крито. Одне слово, нам треба наступати, а не оборонятися.

— Та я вже вхопився за ниточку, от тільки б до клубочка добратись.

— Ну от. Бажаю успіху. Але в мене до тебе є інша справа,— вів далі Микола Ілліч.— Хочемо послати тебе як агітатора в інші полки. Що ти на це скажеш?

— Якщо треба, я готовий.

— Треба, Юрку, треба. Сам знаєш, кругом зараз мітинги. Солдати хочуть знати правду. У нашому ділі ти не новачок, чотири роки вже член партії. Досвід підпільної роботи у тебе є. Отже, тобі, як кажуть, і карти в руки. Ми тут радилися в Петроградському комітеті й вирішили послати тебе у гренадерський гвардійський полк. Розумієш, його треба розагітувати.

Подвойський підвівся з місця, заходив по кімнаті, розповідаючи Коцюбинському про суть справи. Ще з лютого гренадерський полк підтримував зв'язок з одним діючим полком на Південно-Західному фронті. Солдати-фронтовики, яким осточортіла війна, відмовились брати участь у бойових операціях. Щоб якось вплинути на них, меншовики-угодовці з ЦВКу поспішно провели мітинг у гренадерському полку і за допомогою полкового комітету, зокрема кадета Брагіна, нав'язали солдатам резолюцію, що засуджувала непатріотичний вчинок фронтовиків, кваліфікуючи це як зраду.

— Одне слово, солдатів-гренадерів натравили на своїх же братів-фронтовиків. Це вже підлота. Ми, більшовики, не можемо з цим примиритись. От «воєнка» і вирішила послати тебе до гренадерів.

— Дякую за довір'я.

— Май на увазі, там сидять зубаті кадети, есери і особливо той Брагін — хитрий бестія, прихований монархіст. Треба його вибити з сідла. В полку є люди, які тобі допоможуть.

— Ну, а солдати як настроєні? — запитав Коцюбинський.

— По-різному. Але в одному сходяться. Війна їм настобісіла.

Микола Ілліч за звичкою ночухав русяву борідку і, трохи примруживши ліве око, сказав:

— До речі, в полку багато українців, як і взагалі у всіх гвардійських частинах. Цар хоч і пригнічував Україну, а набирав гвардійців серед наших земляків. Народ рослий, а головне, витривалий. Але зараз усі вони ситі по горло війною, царем і Керенським. Настав час діяти нам. І знаєш, Юрку, враховуючи те, що там багато земляків, говори з ними українською мовою. Добирайся ближче до серця...

— Постараюсь, Миколо Іллічу.

— Ну що ж, у добрий час, як кажуть у нас на Чер-

нігівщині... Скучаю я за рідною стороною. І за Десною, і за тихими лісами нашими, і за піснею. Закрутило так життя, що не випадає дорога до Кунашівки, Ніжина... Шістнадцять років минуло. За цей час ти виріс, став он яким козарлюгою. А тоді ж, пам'ятаю, тобі було не більше п'яти років. На коникові своєму гасав під ясенами. Ми ще з батьком твоїм дивилися на твої витівки і посміхались. Шістнадцять років відгуло під копитами часу,— сказав він мрійно і звівся з місця.— Постарів я, Юрку, але тільки не душею. От і в тебе, бач, борода. Хто не знає, не повірить, що тобі двадцять один рік. Але ти не думай голитися,— помітивши Юркову ніяковість, застеріг Подвойський.— Борода тобі до лиця. Поважнішим здаєшся. Всі ми тепер бородані. Такий час! От завоюємо перемогу, тоді помолодіємо відразу,—засміявся він, і в стомлених очах Подвойського заіскрилася голуба радість.

2

Вороги не дрімали.

Поки що життя не розділило їх на два ворожих табори, поки що вони перебували в одних полках, але це вже були приховані вороги.

Прикриваючись галасливими фразами про революцію, про народ, есери, кадети і меншовики звідусіль атакували більшовиків, нападаючи на Леніна, на простого прапорщика чи солдата, який поділяв його погляди. Реакція піднімала голову. Відчувалося це і в 180-му полку, де полковий комітет очолював есер Шликов.

Начитавшись за юних літ книжок, гімназист Борис Шликов захопився подвигами революціонерів-народників. Мабуть, цьому захопленню сприяло і те, що його батько — небагатий поміщик — майже зовсім розорився, і молодий синок на кожному кроці відчував зневажливе ставлення до себе з боку іменитих синків, що зверхньо дивились на отрока відставного кавалерійського майора.

Борис Шликов потягся до соціалістів-революціонерів. Але в партію не вступив, щоб не зіпсувати військової кар'єри. Незадовго перед імперіалістичною війною закінчив військове училище, став прапорщиком. У вій-

ну як фронтовий офіцер одержав підвищення, здобувши чин поручика.

Може, синок пішов би далі за батька, дослужився б до полковницьких погонів, якби не почалася в Росії заваруха. От тоді Борис Петрович Шликов згадав про своє захоплення революціонерами-народниками і, збагнувши, куди повертає барометр, оголосив себе соціалістом-революціонером. Він швидко знайшов собі однодумців, і бравого поручика можна було часто бачити на солдатських мітингах, де він виголошував досить-таки революційні промови, виступаючи проти царя-батюшки.

В лютому 1917 року він виплив на поверхню, і бурхливі хвилі понесли Бориса Шликова далі. Особливо після того, як одного разу він прилюдно зірвав з себе погони.

Саме тоді його обрали солдати головою свого полкового комітету, а згодом Борис Шликов став і депутатом Ради робітничих і солдатських депутатів Васильєострівського району.

Шликову вже снилося, що він незабаром стане командиром полку, а там піде ще вище. Та на перешкоді його бажанням стали більшовики. Вони кликали солдатів далі революціонізувати армію. Чимало прапорщиків 180-го полку — такі, як Юрій Коцюбинський, Тер-Арутюнянц та їхні однодумці,— вже посягали і на його владу голови полкового комітету. Зовсім розбестили солдатів. Виступають проти політики Тимчасового уряду, не бажають воювати за вільну демократичну Росію, закликають до братання з німцями.

Якщо так підуть справи далі, то полетить усе догори дном і тоді вже не втриматися йому на вершині. І тому-то Шликов круто повернув праворуч. Якнайдалі від тієї революції, доки не пізно. Треба залізною рукою наводити порядок серед бунтівної солдатні. Передусім необхідно приструнчити більшовиків. Чому б йому не взятися за того циганкуватого вірменина Тер-Арутюнянца? Іногородця легше повалити, а потім і до інших добратися, таких, як Коцюбинський...

Довідавшись про те, що за дорученням Петроградського комітету більшовиків член «воєнки» офіцер Тер-Арутюнянц виступав на мітингах маршових рот, закликаючи солдатів не йти на фронт, не воювати за інтереси буржуазії, Шликов вирішив створити справу

проти «зрадника». Він урахував, що проти офіцера не російської національності легше діяти, на такого все можна звалити, і тому-то звелів скликати збори офіцерів, лікарів та чиновників полку, щоб учинити суд над більшовиком. Нижчих чинів наказано на ті збори не пускати. Солдатів Шликов побоювався.

— Тер-Арутюнянц зганьбив честь офіцера,— нападав Шликов на невгодного прапорщика.— Він виступає перед солдатами з пораженськими промовами, закликає не йти на фронт. Це зрада революції. І тому-то ми, офіцери 180-го полку, вважаємо за неможливе перебування Тер-Арутюнянца в наших рядах. Ми вимагаємо позбавити його високої честі офіцера, звільнити з полку і віддати до суду за зраду революції і батьківщині!

Шликов, посилаючись на те, що питання, мовляв, не дискусійне, відразу ж запропонував прийняти резолюцію. Один із вірнопідданих офіцерів, однодумець Шликова, прочитав заготовлену резолюцію, яка слово в слово повторювала все те, про що тільки-но говорив розгніваний голова полкового комітету. Вже хотіли голосувати, але з рядів вихопився Коцюбинський:

— Я протестую проти такої сваволі. Що за суд? Іменем кого ми судимо чесного офіцера, нашого брата? І за віщо? За те, що розповідав солдатам правду про війну? За те, що викривав імперіалістичну суть війни і закликав перетворити її в громадянську? То нехай вам буде відомо, пане Шликов, що і я виступав перед солдатами з такими промовами. Судіть і мене, якщо ви маєте на це право. Ваш суд схожий на жалюгідну комедію, на фарс. Ви прикриваєтесь іменем революції для красного слівця! Революція ще буде, панове.

Прибічники Шликова зчинили неймовірний галас, вимагаючи судити і Коцюбинського разом з Тер-Арутюнянцем. Але тут підвівся голова зборів прапорщик Долматов.

— Я вважаю виступ Шликова демагогічним, це по-перше,— сказав Долматов.— По-друге, наші збори не мають права приймати запропоновану тут резолюцію про Тер-Арутюнянца. Який злочин вчинив Тер-Арутюнянц, щоб ми його судили? Злочин є,— підкреслив Долматов,— але його робите ви, громадянине Шликов,— голова нашого комітету, член Васильєострівської Ради робітничих і солдатських депутатів, так, ви! Бо в країні,

в якій здійснена революція, повинна панувати повна свобода слова. І карати треба не того, хто нею користується, а того, хто придушує цю свободу слова. Товариші офіцери і солдати! Що це — відродження палочної царської дисципліни? Коли так, то я складаю повноваження голови зборів і на знак протесту залишу це зібрання. Я не хочу бути учасником розправи над товаришем, який відстоював правду.

— От тобі й Долматов! Довго мовчав, а тепер, бач, заговорив і як? — дивувалися однополчани.

На зборах зчинився гамір. Звідусіль залунали голоси обурення. Одні ставали на захист Тер-Арутюнянца, інші прагнули будь-що прийняти резолюцію, запропоновану однодумцями Шликова.

У двері грюкали занепокоєні солдати. А за мить вони таки увірвалися до залу, нагадавши офіцерам, що царські часи минули і від них — нижчих чинів — не відгородитися ніякими мурами.

На трибуну знову піднявся прапорщик Коцюбинський.

— Тут пан Шликов звинувачував нашого бойового товариша Тер-Арутюнянца в зраді революції і вітчизні. Але справжнім зрадником революції, як виявилося, є сам Шликов. І я це доведу! — пересилюючи галас, вигукнув Коцюбинський.— Признайтесь, як на сповіді, Шликов. Хто розірвав червоний прапор, що нам подарували петроградські пролетарі?

Шликов зблід, схопився з-за столу, замахав руками, і слова його потонули в гнівному солдатському гулі.

— Не викручуйтесь!—обірвав його Коцюбинський.— Той прапор ви розірвали своїми руками. Вас дратує червоний колір революції? Символ нашого єднання з робітництвом. І це робить так званий голова полкового комітету, член Ради робітничих і солдатських депутатів! Та ви, пане, прихований монархіст!

— Я протестую! — заволав Шликов.— Це наклеп!

— Ну, то нехай про це скажуть очевидці. Ану, розповідай, товаришу Кирилін!

З гущі солдатів піднявся високий піхотинець, обличчя якого було подовбане віспою. Затиснувши в руках шапку, він заговорив серед напруженої тиші:

— Стояв я, значиться, в караулі коло знамена. Ніч була пізня. Товариш мій задрімав. А я не сплю. З дому листа одержав. Жінка пише, що занедужала. Діти

з голоду пухнуть. Від таких вістей не до сну, братці, самі знаєте. Воно вже й за північ перевалило. Прихиливсь я до стіни, теж ніби куняю. Аж тут проходить пан поручик Шликов. Ну, думаю, перевіряє, чи все гаразд у полку. Дістанеться нам на горіхи, що дрімаємо. Але бачу, він крадеться тишком-нишком, щоб не сполохати вартових. Ну, думаю, мовчи і не дихай, Кирилін. Прикинувся, що сплю. Бачу, підходить наш Шликов до полкового прапора, того подарунка, який нам дали товариші робочі. Підходить, оглянувся крадькома і рвонув його з древка. Я мало не скрикнув від подиву, але зміркував, що краще мені вже бути сонним, щоб на мені те не окошилося. Так ото зірвав він прапора, засунув червоне полотнище під шинелю — і гайда з казарми. А на ранок знайшли від того прапора саме шмаття за казармою. Оце і все, братці. Заприсягаюсь вам, товариші, як перед богом, що сказав чисту правду.

Напружена тиша прорвалася гнівом обурення.

— Та за це судити треба!

— Гнати Шликова з полкового комітету, як контру!

— В розход такого гада!

Переповнена казарма вже не вміщала солдатів. Офіцери, які належали до прибічників Шликова, принишкли. Суд над Тер-Арутюнянцем не відбувся. Зате на лаву підсудних попав той, хто хотів віддати на розправу чесного більшовика. Припертий до стінки, Шликов скис і думав зараз, як би врятувати свою шкуру.

Прапорщик Занько з 6-ї роти запропонував резолюцію, в якій говорилося про усунення Шликова з посади голови полкового комітету і обрання Долматова. Резолюція вимагала справжньої демократизації армії, створення частин Червоної гвардії, рішучої чистки реакційного офіцерства.

Скориставшись із метушні, не без допомоги дружків, Шликов зник, плекаючи надію, що не все ще втрачено і йому вдасться звести рахунки з непокірними солдатами та ненависним прапорщиком Коцюбинським.

3

Армія мітингувала.

Мов збурене море, клекотіли солдати, і ніякими балами не можна було виміряти сили тієї стихії. Ще не

так давно мовчазні, покірні солдати, розбуджені подихом майбутньої бурі, раптом заговорили. Так прориває греблю тиха вода, що прибуває непомітно і, здолавши перепону, з ревом та шумом рине широко, зносячи все на своєму шляху.

Мітинги відбувалися в кожному полку, батальйоні, роті. Говорили до хрипоти. Виступали досвідчені оратори, які колись вивчали риторику, штудіювали в свій час Ціцерона і Демосфена, говорили представники всіх політичних партій — більшовики і меншовики, кадети і есери, трудовики і максималісти... Говорили й прості неписьменні солдати, які дома в себе на сільському сході не могли колись сказати й слова. Але війна навчила їх говорити. І тепер неписьменні бородані рвалися до трибун, немов до плуга, ніби можна було словом, як лемешами і чересламн, переорати землю, перевернути увесь світ.

За дорученням Петроградського більшовицького комітету і «воєнки» Юрій Коцюбинський проводив збори та мітинги серед солдатів. Виступав з промовами то в Лузі, то в Ревелі. Одного разу, коли він мав виступати в Ямбургу, його схопили прибічники Керенського і посадили в тюрму як зрадника, що, мовляв, разом з Леніним хоче запродати Росію німецькому кайзерові.

Два дні й дві ночі просидів він у арештантській камері полку. Ніхто не приходив до нього, тільки похмурий вартовий мовчки подавав у камеру хліб та воду.

На третій день двері відчинили якісь солдати.

— Гей ти, бородатий! Ти й справді від Леніна до нас приїхав?

— Від партії більшовиків, а значить, і від нього,— відповів Коцюбинський.

— А ти Леніна бачив?

— Бачив, і не раз. І промови його слухав. Зовсім недавно довелося мені бути делегатом І з'їзду Рад.

— Та ну! — здивувався плечистий солдат.— Ну, і що ж він там говорив? Про землю, приміром.

— Про це я й хотів вам розповісти,— усміхнувся Коцюбинський,— а ви мене за це під арешт.

— Та ти не обижайся, прапорщику. Сам знаєш, яка знялася заваруха. Наші офіцери кажуть, що ти німецький агент.

— І на Леніна те ж саме кажуть,— озвався другий.—

Ну, деякі й повірили. А ми, брат, засумнівалися. Стали поміж собою думати та гадати і вирішили тайкома від офіцерів наших до тебе прийти. Вартовий теж за нами руку держить. Так що ти не бійся. Говори сміло.

Коцюбинський одразу здогадався, з кого складалась незвичайна делегація, і намагався бути щирим із солдатами, які шукали правди.

— Офіцерня наша тільки на словах за революцію. Поначіпляли червоні банти ще в лютому, а душі в них чорні,— напівшепотом говорив плечистий солдат.— Їм що, пограються у революцію та й знову за старе. А нам вона, брат, ота революція, потрібна, як повітря, як земля. Всі ми з бідняцького селянського класу.

Переговори делегатів закінчилися тим, що солдати звільнили Коцюбинського з тюрми і повели просто на мітинг. Революційно настроєні фронтовики всупереч волі офіцерства домоглися свого.

Так із запізненням на три дні Коцюбинський усе ж виступив перед солдатами Ямбурзького гарнізону. Він розповів їм про позицію більшовиків у питаннях про мир і землю, закликав приборкати своїх офіцерів, прихованих монархістів та кадетів, і приєднатись до революційних частин Петроградського гарнізону, що рішуче виступають на боці більшовиків.

Солдати вислухали агітатора уважно і під надійною охороною, щоб знову чого не сталося з представником більшовиків, супроводили Коцюбинського аж до Петрограда.

А наступного дня він уже поспішав на мітинг солдатів гренадерського полку, про який йому говорив при зустрічі в штабі «воєнки» Подвойський. Їхав він не сам, а разом з товаришем Криленком, якого перед цим викликав Подвойський, заждавшись Коцюбинського з Ямбурга. Ну що ж, удвох охотніше та й надійніше!

Зустріли їх у гренадерському полку насторожено. Видно, що угодовці з меншовицького ЦВКу постаралися тут. Та й полкові комітетчики з прапорщиком Брагіним не дрімали.

Полк глухо гудів, зібравшись на величезному плацу поблизу казарм. Першим піднявся на трибуну Криленко. Він стояв на видноті у чорній шкірянці.

— Товариші солдати! Ми прибули до вас за дорученням Петроградського комітету більшовиків та відомої вам «воєнки» — солдатської організації. Ми не

можемо мовчки дивитись на беззаконня і сваволю, які чиняться в армії, на ту наругу, що її зазнає простий солдат. І це робиться вже не іменем колишнього царя Миколи, а іменем так званого революційного Тимчасового уряду.

Натовп зашумів, сколихнувся і тісніше подався до трибуни, на якій стояв Криленко з високо піднятою рукою, затиснувши в правиці кашкета.

— Що ж це робиться, товариші? Ваші брати солдати, які перебувають на позиціях, відмовляються вести братовбивчу війну, а ви тут, стоячи в резерві, засуджуєте їхні дії як зрадників?

І сколихнувся, зашумів плац сірими шинелями і шапками.

— Я не вірю, що це ваша думка! — голосно вигукнув Криленко.— Вам її нав'язали угодовці-меншовики і ваші полкові комітетчики, вірнопіддані Керенського.

— Рішення було прийнято одностайно і демократично! — вигукнув Брагін.

— Неправда! Не всі голосували!

Натовп загомонів, прорвався вигуками. Не всі тут були однодумці. Криленко переждав, доки вгомониться сіре солдатське море, і знову заговорив, подавши Юркові умовний знак.

Коцюбинський зрозумів відразу. За мить уже стояв поруч Криленка на трибуні. Солдати з цікавістю розглядали високого бородатого прапорщика.

— Товариші! — вигукнув Криленко.— Я хочу зараз передати слово представникові 180-го полку прапорщикові Юрію Коцюбинському!

— А він часом не родич Керенському? — кинув хтось із солдатів.— Щось і прізвища в них дуже схожі.

Коцюбинський не розгубився:

— Аякже, родич! Коваль бабі рідний швець, через дорогу навприсядки! — відповів він українським прислів'ям, і над солдатськими головами прокотився регіт.

«Мабуть-таки, серед гренадерів чимало українців»,— згадав при цьому Юрій Коцюбинський і заговорив до солдатів українською мовою. І враз усі притихли. Тільки якийсь поліщук чи полтавець вигукнув здивовано:

— Ти диви, землячок!

— Земляк, браття солдати,— підхопив те слово Коцюбинський.— І приїхав я до вас, щоб розповісти

правду про війну. Крім горя, крові та розорення вона нічого не несе трудовому людові. По вас бачу, всі ви здебільшого хлібороби. Вам би тримати зараз чепіги від плуга, а не рушниці, та пройтись по теплій ріллі, засіваючи її зерном-пшеницею. А ви ось уже понад три роки тримаєте рушниці, які вам дав цар Микола. Нині царя скинуто, та натомість прийшли панове керенські і галасують про війну до переможного кінця. То, може б, ті крикуни самі взяли рушниці? А вам би й додому час, де на вас чекають жінки і діти, розорені оселі, неорані, незасіяні нивки, де на вас давно чекає панська земля, яку настав час забрати в хліборобські руки.

Тисячний натовп покрив ті слова схвальними вигуками:

— Оце вірно!

— От тобі й родич Керенського, ріже правду-матінку в очі!

— Хіба це справедливо, товариші: ваші брати, які гибіють на фронті, відмовляються вмирати на бранному полі, а ви таврує́те їх ганебним іменем зрадників?

Над солдатським натовпом — гробова тиша.

— А чи знаєте ви, що командування, вірнопіддане Керенському, озброїло полонених чехів і дало їм наказ стріляти російським гренадерам у спину, якщо вони не йтимуть у бій? Оце і є справжня чорна зрада!

Солдатський натовп ніби прорвало динамітом.

— Що ж це таке?

— Чужими руками своїх стріляють!

— А може, це ще й брехня? Адже говорить більшовицький агітатор!

— Сам ти брешеш, як той сірко! — почулося у відповідь.

— Тут є представники від фронтовиків,— вів далі Коцюбинський.— Вони ще скажуть своє слово.

Два солдати вже стояли на трибуні за широкою спиною Криленка. Зачувши, що про них іде мова, вони підняли догори руки, ніби вітаючи гренадерів.

— То є істинна правда, товариші браття. Полонені чехи змушені були взяти зброю і стати над нами наглядачами. Їм наказано стріляти по нас як дезертирах, зрадниках отечества! А які ж ми зрадники? І за що нас судити? А коли вас завтра пошлють на вірну смерть?

— Меншовики напустили на нас туману!

— На брехні далеко не заїдуть!

З натовпу до імпровізованої трибуни пробивались охочі говорити. На трибуні поруч з Коцюбинським опинився якийсь невеличкий на зріст солдатик, тримаючи в лівій руці рушницю, у правій жмакав сиву шапку-плетьонку.

Там, серед своїх товаришів, він був хоробрим, поривався говорити. Але, вибравшись на трибуну і глянувши на схвильоване море солдатських голів, збентежився. Слова, які лежали на серці, зникли невідомо куди, і він відчував себе, як невмілий плавець серед розбурханого моря.

Солдати очікували насторожено. «Ще мить, і в натовпі здійметься такий галас, що тоді вже буде пізно говорити,— тривожився в думках солдатик.— Ну, будь що буде!» І він хриплим голосом почав:

— Я єсть солдат гвардійського гренадерського полку,— і задихнувся.— Уродженець Полтавської губернії. Зовусь Семен Перетятько.

І знову завмер. Мовчали й солдати. Невідомо, чим ця незвичайна промова схвилювала фронтовиків. Мабуть, услід за оратором кожен з них думав, якого полку він солдат, як звуть його самого. Бо вже поступово стали забувати власні імена. А коли Семен Перетятько назвав свою Полтавску губернію, згадали фронтовики рідні краї — Київську, Тамбовську, Чернігівську, Херсонську губернії.

А солдатик вів далі, уривчасто кидаючи слова:

— ...Пирятинського повіту... село Березова Рудка...

І згадували солдати свої повіти, рідні села, вишневі сади і тихі діброви.

— Маю дві десятини землі, шестеро дітей! Жінка Варка! — вигукував солдатик.

І кожен з фронтовиків уже бачив, ніби уві сні, свою земельку, гірку десятину чи опруг, бачив своїх дітей, босоногих Іванків та Маринок, і кожен згадував свою Варку, свою дружину, згорьовану солдатку.

— За що ми воюємо, солдатики? Раніше нам вбивали в голову, що за віру, царя та отечество. Тепер, слава богу, царя скинули, а отечество наше підібгали під себе буржуї, точать з нього кров, як воду, а нас змушують воювати за неправе діло, за те, щоб і далі обдирати наших удів та сиріт. А чи не пора б послати під три

чорти отих панів услід за царем-батюшкою. І заодно нашого Брагіна — крутія і обманщика!

Солдатик осмілів, розійшовся. І вже не відчував себе таким скованим, як напочатку. Його слухали, як нікого досі на багатолюдних мітингах. Та й промова його була найкоротша, закінчилась вона тим, що солдат загнав у дощаний поміст трибуни багнет і, підкинувши в повітря шапку, вигукнув:

— Долой війну! Хай живе революція і товариш Ленін!

Цей солдат-земляк добре-таки допоміг Юрієві Коцюбинському і Криленку, розворушив зачерствілі солдатські серця. Коли після Семена Перетятька на трибуну виліз голова полкового комітету есер Брагін і почав закликати солдатів зберегти вірність Тимчасовому уряду, його не захотіли слухати:

— Стара пісенька! Надоїло! Насточортіло!

— Есер кадету ока не виклює!

— Ми не повинні піддаватися на вудочку більшовицьких агентів, а підтвердити і на цей раз свою попередню резолюцію,— розпинався перед солдатами Брагін.

— Другий раз не обдуриш!

— Язик у тебе довгий, а душа, мабуть, з лопуцька! Та й та не за солдата вболіває.

— Годі нам забивати баки! Он на фронті нашим братам у спину стріляють. Так і до нас черга дійде...

Пересилюючи солдатський гул, Брагін накинувся на Коцюбинського:

— Що ви слухаєте цього сепаратиста! Якою мовою він до вас говорить? Малоросійською? Я до вас звертаюсь, браття великороси! Чи не ясно, куди гне більшовицький агент? Він хоче розчленувати нашу державу. Та це німецький агент!

— Говорити рідною мовою до моїх земляків мені ніхто не заборонить, пане Брагін, і це не сепаратизм, а законне право кожного народу. А у вашій душі, видно з усього, живе великодержавник, шовініст!

— До нас триста років говорили по-російському, і ми хоч би що,— озвався хтось із солдатського натовпу.— Тут уперше почули рідне слово, а де в кого вже в носі закрутило.

— А що ви від нього хочете,— озвався якийсь волжанин,— пан Брагін з дворян, папаша в економії ха-

зяйнує, а він у нас у полку управляти хоче. Тільки навряд.

— З дворян теж бувають революціонери,— не здавався Брагін.

— Бувають, але не такої масті!

— Солдати! Я вимагаю тиші. Полковий комітет доручив мені зачитати резолюцію,— наполягав на своєму Брагін і, незважаючи на галас, почав читати резолюцію. Та в ту мить Коцюбинський рішуче виступив наперед, закривши собою непоказну постать Брагіна.

— Товариші солдати! Брати! — піднявши руку над тисячним натовпом, гукнув голосно.— Досить нам меншовицьких, кадетських та есерівських резолюцій! Нам революція потрібна!

— Правильно! Не резолюція, а революція! Справжня! — стоголосо заревіла солдатська маса.

Прибічники Керенського принишкли, зрозумівши, що їхня карта бита. Позеленілий від злості Брагін кусав тонкі сірі губи. Права рука сіпалась, раз по раз тягнулася до чорної кобури. Коцюбинський опік його голубим вогнем і подумав: «Лютий, гад! Цей спроста не зійде з дороги».

— Я пропоную висловити недовір'я Тимчасовому уряду Керенського,— заговорив Коцюбинський, коли нарешті настала тиша.— Ми, більшовики, стоїмо за мир, за передачу землі селянам, за те, щоб владу до своїх рук узяв народ в особі Рад робітничих і солдатських депутатів. Сьогодні на своєму мітингу ви, товариші солдати, повинні заявити про свою солідарність з фронтовиками, які не бажають воювати за інтереси буржуазії. Ми закликаємо вас висловити свою одностайну підтримку більшовикам і товаришеві Леніну.

Тисячі рук, стомлених, натруджених від важких рушниць, звелися догори. Гвардійці дружно проголосували за більшовиків.

Так народився «Наказ делегатам», в якому була висловлена колективна солдатська думка про війну і мир, про землю і владу. Наступного дня той «Наказ» обговорювали вже в інших полках і батальйонах. Палаючий смолоскип розгорявся, переходив з одної частини до іншої, аж доки не розгорілося велике полум'я по всьому Петроградському гарнізону.

І тієї пожежі вже не міг погасити ніхто!

4

Палац Кшесінської клекотів від солдатів. Де й поділись його таємнича тиша і загадковість. Здавалося, що то й не палац, а розкішний вокзал для вельможного панства, в який раптом увірвалися непрохані пасажири — солдати і матроси, розбрелися хто куди по дзеркальних залах та коридорах, чекаючи, доки надійде їхній поїзд.

Ніколи в стінах цього палацу не було таких відвідувачів. Сірі солдатські шинелі і чорні бушлати на фоні блискучих полірованих стін та дверей, сивий дим від цигарок заволікає дзеркала й кришталеві люстри. Пропахлі потом сиві шапки-плетьонки — на позолочених вішалках. Брязкіт чайників і котелків, сухий перестук прикладів об білий мармур сходів.

Ще недавно оці бородаті солдати сиділи в окопах, били нужу і кляли царських генералів; ще зовсім недавно оці фронтовики вмирали, ідучи в атаку під вогнем німецьких кулеметів, грудьми рвали іржаве плетиво колючих дротів, гинули в чорних вибухах війни... І ось тепер хлинули солдати з осточортілих фронтів, заволоділи палацом царської фаворитки, отаборившись у ньому, ніби на зимових квартирах.

Сьогодні в цьому палаці має виступати Ленін.

Тож і набилося сюди стільки фронтовиків. Прибули не тільки делегати Всеросійської конференції більшовицьких військових організацій, а й багато солдатів із частин Петроградського гарнізону, які давно мріяли побачити й почути Леніна.

180-й полк послав на ту конференцію не тільки своїх делегатів, а й полковий оркестр. Як не опиралося командування, не бажаючи відпускати музикантів, та Коцюбинський домігся свого.

І тепер, сидячи в залі разом зі своїми однополчанами, Коцюбинський слухав, як полкові музиканти злагоджено виконували марші, звеселяючи солдатів.

Стихли мідні труби, в глибині сцени з'явилися керівники «воєнки» на чолі з Подвойським. Серед них делегати відразу ж упізнали Леніна.

Могутній шквал овацій струсонув палац. І в ту ж мить гримнув оркестр. Урочисті звуки «Інтернаціоналу» полонили зал. Такого ще не чувано в цих стінах. Сотні воїнів стоячи слухали революційний гімн. Коцю-

бинський бачив, як урочисто застиг Володимир Ілліч, біля нього Подвойський — керівник «воєнки».

Стихла музика, та ще довго не влягалася бурхлива овація. Солдати палко вітали свого вождя. Він стояв на трибуні, піднявши над головою руку, мружив веселі іскристі очі і чекав, доки вгамується людське море.

...Володимир Ілліч говорить, і кожне його слово лягає на серце солдатам, прапорщикам, бувалим загартованим більшовикам, усім тим, хто став на бік революції. Ленін говорить просто і натхненно, його слова проникають у людські душі. Він говорить про неминучість переростання революції буржуазно-демократичної в соціалістичну, про те, що пролетаріат не зупиниться на півдорозі.

— Нам потрібний мир. Нам потрібна земля! Нам потрібна влада Рад! Такі більшовицькі лозунги сьогоднішнього дня.

Важкі солдатські долоні, на яких бугрились мозолі не від молота й коси, а від рушниць та лопаток, виданих інтендантствами государя імператора, плещуть, немов б'ють молотами в кувалди.

Юрій Коцюбинський й собі аплодує, захоплений блискучою промовою Володимира Ілліча. Поруч — його бойові товариші із 180-го запасного піхотного полку: Занько, Куделько, Тер-Арутюнянц, Вишневський. Усі вони делегати від солдатів революційно настроєного полку, який розмістився на Васильєвському острові.

— Ці лозунги є водночас і вашими лозунгами, настійними вимогами солдатських мас,— говорить Ленін.— І саме тому вони переможуть, бо за нами стоїть народ!

— І до чого ж правильно! От чоловік! Ніби в моїй душі побував,— обертаючись до Коцюбинського, висловлює своє захоплення схвильований солдат.

Це добре знайомий Коцюбинському солдат Перетятько, з яким вони нещодавно зустрілися на мітингу. Забачивши тут Коцюбинського, земляк кинувся до нього, як до брата, сів поруч.

— Мені б хотілося ближче до трибуни, а то гаразд недочуваю,— пояснив ніяково.

Він сидів, витягнувши худу шию, притуливши долоню до правого вуха, тягся до трибуни. Тільки коли зал вибухав оплесками, Перетятько й собі гупав у широкі долоні, стиха перемовляючись із Коцюбинським.

Якусь хвилинку Володимир Ілліч переждав, доки вляглося вируюче солдатське море, і знову заговорив до фронтовиків:

— З кого складається наша армія? З робітників і селян, одягнених у сірі солдатські шинелі. Їм ненависна війна, яку затіяв царат і пани поміщики та капіталісти. Армія революціонізується, вона не хоче воювати за інтереси буржуазії. Серед солдатів та офіцерів є чимало справжніх революціонерів, які ведуть воістину героїчну роботу по більшовизації армії. Наше завдання зробити армію своїм оплотом. Царя скинуто, але на цьому революція не кінчається. Попереду ще бої...

Володимир Ілліч застерігає фронтовиків, що контрреволюція не спить, вона може перейти в наступ. А коли так, то трудящі маси повинні бути на сторожі, тримати порох сухим, щоб перемогти в рішучій битві.

— Ви чули, що каже Володимир Ілліч? Революція повинна перемогти скрізь! І в Петрограді, і в нас на Україні. Правильно! Значить, і там треба комусь воювати. От я і думаю своєю головою, чи не податися мені до свого Пирятинського повіту землю ділити. В Петрограді, як той казав, і без мене вода освятиться, а в Пирятині хто людей поведе проти панів та глитайні? Чи як, по-вашому?

— Доберемося і до Пирятина,— усміхнувся Коцюбинський.

— А звісно ж,— похитав головою солдат.—То ви, мабуть, у Петрограді воюйте, а я в Пирятин подамся. Треба, щоб скрізь Ленінові люди були. Чи як, по-вашому? — не вгавав Перетятько.

— Можливо, й так,— погодився Коцюбинський.— На Україні збираються здорові національні сили, які прагнуть до свободи, але чимало підіймається й ворогів, що несуть нашому народу згубу.

— Треба не допустити цього,— непокоївся Перетятько.

З доповіддю на конференції про мету, завдання і форми роботи військової організації виступив Микола Ілліч Подвойський. Він говорив про величезне значення військової організації в справі зміцнення зв'язків пролетаріату з селянською біднотою і перетворення армії в оплот революції.

— Наша військова організація є складова частина РСДРП, вона, як відомо, ставить перед собою основне

завдання, яке є головною метою нашої партії, а саме — пропаганду і розповсюдження серед солдатських мас більшовицьких принципів, ідей революційного соціалізму, роз'яснення тактичних лозунгів, програмних вимог нашої партії. Членом нашої військової організації може бути кожен, хто погоджується з першим пунктом статуту нашої партії. Гасла, які висуває ЦК партії більшовиків, є нашими гаслами, товариші, бойовими лозунгами солдатських мас...

— То це, виходить, і я майже партійний! — задоволено промовив Семен Перетятько до Коцюбинського.

— А партія й складається з таких, як ви. Саме в цьому її сила, дорогий земляче.

Ленін, спершись на праву руку, сидів за столом і уважно слухав Подвойського. Іноді, схилившись, він щось записував. А за хвилину вже, відклавши олівця, ясним поглядом охоплював зал, пильно вдивляючись у бородаті обличчя солдатів.

«Ми вас не підведемо, дорогий Володимире Іллічу,— перемовлялися зі своїм вождем солдатські серця,— ми всі підем на останній, рішучий бій. В Інтернаціоналі повстане рід людський і здобуде право на життя, на світлу долю!»

Хоч ніхто не знав, якою буде та доля і що чекає їх на тернистих дорогах.

5

Над Петроградом стояли білі ночі. Сонце спускалось за обрій, та день не згасав. Він ставав лише голубувато-синій, і в небі загорялися несміливі блідуваті зорі.

Червень видався сухим і теплим. Дні стояли гарні, ніби Південь перемістився на береги Балтики, і вночі в Літньому саду сіялося чарівне місячне сяйво і невидимі промені, що лилися від сонця, схованого десь поблизу за Шпіцбергеном.

Уночі, коли місто нарешті засинало, зморене від турбот неспокійного дня, здавалося, усе ставало на місце. Високий шпиль над Петропавловкою здіймався в небо, ніби хотів наштрикнути на себе необережну зорю. Александрійський стовп зводився багатопудовою брилою, виблискуючи гранітом проти місяця. Мідний вершник гнав невідомо куди свого розжоханого коня, і залізні хоботи розведених мостів повисли над Невою...

В Літньому саду грілись під місяцем мармурові русалки, тихий шепіт закоханих долинав із тінистих алей.

То розсипали сміх юні дівчата, ровесниці віку, яким випала пора дівоча на грізний час революції...

Її подих відчувався в усьому. Навіть ці чарівні білі ночі були сповнені тривоги. Петроград не міг спати. Він дрімав насторожено, готовий при першій тривозі загриміти залізними спинами своїх мостів, озватись брязкотом зброї, стати на бій з самим собою. Бо невидимий фронт проліг через усе місто, краючи його на два ворожих табори.

Юрій Коцюбинський любив такі ночі над Петроградом. Перевіривши пости, обійшовши казарми, він стояв, замислений, під світлим небом півночі в душевних розмовах сам з собою.

Добре, що в нього, Коцюбинського, є надійні товариші. На них можна покластися. І він бачив перед собою високого, енергійного Куделька, задумливого, широколобого Занька, білочубого, завжди усміхненого Клима, невеличкого на зріст, але жилавого й рішучого Рудника, неквапливого, розсудливого Долматова. З такими можна гори перевернути. За такими хлопцями 180-й полк піде в огонь і в воду.

Не спиться прапорщику Юрієві Коцюбинському.

Вороги відступили, хоч, звісно, не склали зброї. Десь подівся Шликов, мабуть, причаївся до слушного часу.

Поміж солдатами ходять чутки, що ночами в казарми навідуються поплічники Шликова, намагаються знюхатись із своїми спільниками. Є такі і в полку серед командирів. Про солдатське око вдають, ніби вони за нові порядки, а душа чорна, злобою дише.

Заснули казарми. Сняться, мабуть, солдатам рідні домівки, дружини, діти і, звісно, земля, за якою вони так скучили. Руки так і рвуться до чепіг. Хто-хто, а він, Коцюбинський, знає. Бо й сам любить ту землю. Пройти б оце зеленим полем за Черніговом, де звелися колосисті хліба. А на деснянських луках о цій порі трави, мабуть, по пояс або й до плечей. От би врізатися в них косою, щоб аж дзвеніла, щоб лягли прив'ялі покоси сіна, запашні косарські стежки.

На якусь мить він полинув думками в рідні краї, і вчувався вже йому мелодійний передзвін коси і підпадьомкання перепелів у нескошених травах...

Але несподівано уловлює інший звук. Важкі солдат-

ські чоботи крешуть каміння. Хтось ніби йде попід муром. І не один, а троє. Коцюбинський вдивляється в білу каламуть ночі і помічає двох солдатів та якусь жінку в темній хустці. Куди ж це вони? І що за люди?

Легко кидається напереріз, наказуючи зупинитись. Солдати, почувши наказ, розгублено стали. Зупинилась і жінка.

— Хто такі й куди йдете? — підійшов Коцюбинський.

— А, це ви, господин прапорщик,— заговорив довготелесий солдат.— Ми, той, солдати 3-ї роти, за наказом нашого командира ведемо оцю анархістку-єврейку в штаб гарнізону.

— За віщо і коли її арештували?

— Та ще вдень,— озвався другий солдат.— Прийшла вона в казарму з агітацією, ну, а наш ротний її за коси та в кутузку. А тепер ось ми, можна сказати, по етапу ведемо.

Смуглява жінка років двадцяти п'яти, стиснувши тонкі губи, мовчки дивилась на незнайомого прапорщика. Вона ще не збагнула, хто він і чого так допитується. Чи не нависла над її головою нова біда?

— Хто ви? — звернувся до жінки Коцюбинський.

— Це що, знову допит? — відказала вона гордо.— Мені набридло говорити з офіцерами, пане прапорщику.

— Чи ба яка! — промовив довготелесий солдат.— Отак вона і з нашим ротним, так і креше, так і креше. Одне слово, відьма.

— Накажете йти, господин прапорщик, товаришу Коцюбинський? — заговорив другий солдат.

При цих словах обличчя жінки враз змінилося, вона потяглась очима до прапорщика і, ступивши крок, швидко заговорила:

— Ви товариш Коцюбинський? То я вас знаю... не особисто, звичайно, а від товариша Володарського. Він мені про вас розповідав. За дорученням Петроградського комітету я прийшла в 180-й полк, щоб поговорити з солдатами. Розумієте, я агітатор... Але під час мітингу в 3-й роті мене схопили за наказом якогось служаки-прапорщика. Вдень тримали під замком, а тепер ведуть невідомо куди... Я ніяка не анархістка і не шпигунка. Я агітатор від більшовиків, прізвище моє Віра Слуцька.

— В акурат жидівка, сама каже. То воно й видно по

обличчю і косах. А про більшовиків то вона вам туману напускає, бо знає, що ви у нас, той, з більшовиків,— втрутився в розмову довготелесий солдат.

Коцюбинський строго глянув на конвоїрів і коротко відрубав:

— Я вас не затримую, солдати. Можете йти в казарму. Арештована залишиться зі мною. Ясно?

— А нам що,— відповів довготелесий солдат,— тільки ж ротний звелів доставити арештовану в штаб гарнізону. То як же воно буде?

— Скажіть, що я взяв її на свою відповідальність.

— Ой попаде нам від ротного! — чухав потилицю другий солдат.— Ви вже того, господин прапорщик, товаришу Коцюбинський, коли що, то й за нас заступіться, га?

— Можете йти спокійно.

Потупцювавши ще трохи, солдати пішли не оглядаючись. Коцюбинський з Вірою Слуцькою рушили від казарм, пройшли браму і опинилися на вулиці.

— Дякую вам за спасіння, товаришу Коцюбинський. Коли б не цей щасливий випадок, не врятуватися б мені від тюрми.

— Іншим разом, коли надумаєте прийти в полк, звертайтеся до мене. В нас є згуртована більшовицька організація. Ми вас не дамо скривдити. А самі не ризикуйте. В полку є ще чимало наших ворогів.

— Обов'язково прийду,— усміхнулась вона, і обличчя її посвітліло.

Де він бачив її? І коли? Чи то була якась інша дівчина, до неї подібна?

І враз на нього глянуло з сивої мли чернігівського узгір'я смугляве обличчя Стелли. В неї були такі великі і печальні очі, довга чорна коса, вишневі губи, ніс з горбинкою, трохи печальна і разом з тим така мила усмішка.

Одного разу навесні вони рвали зі Стеллою в лісі конвалії. Вся галявина від білих дзвіночків ніби запорошена снігом. Серед тих квітів стояла вона — тоненька, висока, в жовтому платті, схожа на нагідку. Він назбирав тоді їй величенький букет конвалій. Зворушена його увагою, Стелла нюхала ті духмяні квіти, і він бачив на очах дівчини сльози.

Як давно це було!

А потім у них дома вона грала на роялі якусь пісню,

ніжну, журливу, як усі пісні про перше кохання, що здебільшого кінчається нещасливо.

Він глянув на Віру, що йшла з ним поруч, так схожа на ту далеку Стеллу, як бувають подібні сестри, і раптом запитав:

— Ви любите конвалії?

Вона здивовано звела на прапорщика великі очі і, усміхнувшись, сказала:

— Люблю, хоч і пахнуть вони якось млосно й навівають журу...

— Це правда.

Вони пройшли ще кварталів зо два поруч. Потім Віра зупинилась. Вдячно глянула на бородатого офіцера, якому, певне, вже років під сорок і який ще не забув у цьому страшенному вирі війни, як пахнуть конвалії.

— Ну, будемо прощатися,— простягла маленьку теплу руку,— дякую вам, товаришу...

Поволі рушив назад, охоплений думками. Перед очима постала галявина, заквітчана конваліями, і бродить по ній весела ватага чернігівських гімназистів, а поміж них Стелла і сестра Оксана...

Оксана! Сьогодні нарешті одержав від неї довгожданого листа. Сестричка ділилася своєю радістю. З далекого Сибіру повернувся із заслання його кращий друг Віталій Примаков. Два роки він пропадав десь у Єнісейській губернії. Сестра пише, що жив він у селі Шилаєві, а потім в Абакані. Там зустрічався із Стасовою і Свердловим. Пройшов справжню більшовицьку академію. Після того як грянув Лютий — ринулися арештанти додому. Рушив увесь Сибір, забитий політичними засланцями. І на далекому Єнісеї зламало кригу. В арештантських вагонах їхали вони додому, і серед них — Віталій. Довгий, безконечний шлях. А попереду воля, рідна домівка.

Коцюбинський пригадує сестрин лист і ніби чує її дорогий серцеві голос:

«...Уже навесні, коли у нас на Україні все зазеленіло, приїхав він, братику, до Києва. Не гаючи й хвилини, подався до Чернігова. Ну, а з вокзалу прямо до нас. Мене дома не було, ти ж знаєш, у Москві я вчилася на курсах Народного університету Шанявського. Мама відразу дала телеграму. Одержала я і полетіла додому.

То була незабутня зустріч... Віталій змарнів, схуд і увесь час кашляє. Боюсь, чи не схопив він з ласки

царської сухоти. Погостювавши у нас кілька днів, подався Віталій додому, в рідні Шумани. І я з ним. Бідна мати, як вона за ним перемучилась! Побачила його, кинулася на груди...

Побули кілька днів у Шуманах. Ожив Віталій. Матері по господарству допомагає. Ну, а потім повернулись ми до Чернігова, відзначили свої заручини. Ти ж знаєш братику, я поклялася чекати його із заслання хоч би там що. І він приїхав, мій дорогий, довгожданий Віталій. Так що поздоров мене, Юрку, а заодно і Віталія. Він став тепер нам справжнім Приймаком (пам'ятаєш, ти ще жартував так), а я стала його нареченою.

Ми поєдналися в час грізний і тривожний. Але хіба коли-небудь відступала любов перед небезпекою? У давні грізні часи люди любили і жили як могли. А я вірю, що нам з Віталієм випаде світла доля і ми побачимо ясний день, народжений у грізних битвах за революцію. Ми, власне, самі боремося за те прийдешнє. Віталій уже з головою поринув у революційну роботу. Чернігівці радо прийняли його до своїх лав...»

«Що ж, я радий за тебе, сестро, і за мого друга Печеніга радий,— з теплотою в серці думає Юрій Коцюбинський.— Коли ж тільки я привітаю вас, любі мої?»

Мабуть, не скоро.

Не здогадувався тоді прапорщик Коцюбинський, що зустріч з Примаковим не така вже й далека і відбудеться вона отут-таки, на берегах Неви...

Відходить біла ніч. Над Петроградом зоря змінює зорю. І Юрій пригадує Пушкіна, починає вголос читати вірші, які глибоко увійшли в серце ще з гімназії:

И ясны спящие громады
Пустынных улиц, и светла
Адмиралтейская игла,
И, не пуская тьму ночную
На золотые небеса,
Одна заря сменить другую
Спешит, дав ночи полчаса...

Уже й зовсім світає. Над казармами 180-го полку заграла сурма. А від Путіловського заводу басовито прогудів перший гудок. Він рокотав серед світанкової тиші якось тривожно, ніби сповіщав не про початок роботи, а про небезпеку, що підкрадалася до міста, незважаючи на тихі білі ночі.

Ніч завжди є ніч, навіть тоді, коли вона коротка,

навіть тоді, коли вона струмує світлом з небес. Тиша ночей завжди оманна, навіть тоді, коли ніч виступає в білій одежі. Молодий прапорщик знав про це і тому не спав.

6

Ранком четвертого липня Подвойський по телефону викликав до себе Коцюбинського. Керівник «воєнки» повідомив, що до міста прибули кронштадтці, що разом з революційними підрозділами, які прийшли з Петергофа, Орієнбаума, Красного Села, вони зібралися біля палацу Кшесінської і готові щохвилини ринутися в бій проти контрреволюції. Одне слово, у повітрі запахло порохом, можливі всілякі несподіванки.

На ходу порадившись із товаришами, членами полкового комітету, Коцюбинський кинувся в штаб «воєнки», домовившись із друзями, що полк в будь-який час піднімуть по бойовій тривозі.

Він поспішав до палацу Кшесінської і не впізнавав міста. Петроград клекотів мітингами і демонстраціями, на вулицях зводили барикади. Розгарячілі кулеметники запалили першу іскру. Вони послали своїх агітаторів в інші революційно настроєні полки, закликаючи збройно виступити проти уряду Керенського та його угодовських міністрів.

Ще два дні тому, здавалось, ніщо не віщувало бурі. Хоч, правда, і тоді вже лунали голоси: «Доки терпітимемо Керенського!» Але більшовики терпляче роз'яснювали таким, що збройний виступ за даної ситуації вважають завчасним.

І от маєш! Море вийшло з берегів. Хіба можна стримати могутню повінь революції?

Становище, яке створилося, вимагало від більшовиків очолити стихію, надати виступам організованої форми, не впасти в авантюру і водночас продемонструвати свою волю й рішучість перед правителями Росії.

Коли Коцюбинський прибув до палацу Кшесінської, там уже все вирувало. Над головами багатотисячного натовпу розвівались червоні знамена. На вантажних автомашинах встановлені кулемети. Над ними красномовні гасла: «Хай згине буржуазія від наших кулеметів!»

Бійці 1-го кулеметного полку, матроси-кронштадтці

з рішучим виглядом вишикувалися перед будинком. Усі чекали виступу Леніна.

Коцюбинський знав рішення ЦК партії більшовиків про недоцільність у нинішній момент вступати в бій. Ленін недавно попереджав, що буржуазії вигідно викликати революційні маси на вулиці передчасно, ще до того, як революційні заворушення охоплять усю країну. Петроград, звісно, велика сила, але цього замало, щоб перемогти повсюдно. Чи не викличуть матроси вогонь на себе і не впадуть жертвою своєї гарячковості? Видно, що обурення солдатів і матросів дійшло до краю, коли вони зважилися на такий крок.

— Леніна! Леніна! Леніна! — стоголосо гриміло над багатотисячним натовпом, билось прибоєм об кам'яні стіни палацу.

І ось він з'явився на балконі, зустрінутий бурхливою овацією. Вгору полетіли кашкети і безкозирки. Червоні знамена шугонули, здається, ще вище, вогнистими язиками сягаючи балкона.

Ленін підніс догори правицю, і поволі все стихло. Коцюбинський стояв далеченько — хіба проб'єшся крізь таку живу стіну,— і до нього ледь долітали слова Іллічевої промови.

Ленін хотів вгамувати розбурхане солдатське море. Він гаряче вітав революційних солдатів і матросів, казав, що партія вірить в їхній душевний порив. Вселяв у їхні серця віру, що справа пролетаріату переможе, але треба бути обачними, розсудливими, щоб не піддатись на ворожі провокації.

Деякі слухачі стояли розчаровані. Вони були певні, що Ленін відразу поведе їх на бій проти буржуазії — з нею нічого довго церемонитись. А Ленін, бач, говорить розважливо, радить не гарячкувати, застерігає не піддаватись на вудочку провокаторів. Буржуазія тільки й жде, щоб скористатися з якогось приводу і піти в наступ, оголосити в країні терор. За нею стоїть неабияка сила. Щоб схопитися з ворогом, треба бути у всеозброєнні, а головне — використати слушний момент.

«Що ж, може, воно й так,— погоджувались найбільш помірковані.— Згарячу виступити — можна тільки нашкодити революції. Але ж як подумати, то ті угодовці-меншовики, есери та кадети своїм крутійством залили за шкуру сала і солдатам, і робітникам та селянам. Треба якось показати їм нашу революційну силу. Нехай

не думають, що взяли вони самого бога за бороду».

Голос Леніна наростає, і вже виразно чути, як долинають з балкона його пристрасні слова. Володимир Ілліч закликає солдатів до витримки, стійкості і пильності.

Заспокоєний натовп схвально зустрічає ті слова.

Після мітингу Коцюбинський зустрівся з Подвойським.

— Ну, чув, що говорив Володимир Ілліч? — звів на прапорщика стомлені очі Микола Ілліч.

— Чув, хоч стояв далеко. Більше бачив, що твориться навколо. По-моєму, в повітрі пахне порохом.

— Треба уникнути збройної сутички з контрреволюцією. Непідходяща ситуація. Наша партія вирішила виступити з мирною демонстрацією. Але все може трапитись. Розумієш? Я говорю за дорученням Леніна. Вам необхідно підняти свій полк і у бойовій готовності привести до Таврійського палацу.

— Ясно,— коротко, по-військовому відказав Коцюбинський.

— Юрку,— мовив тепло, по-батьківському Микола Ілліч,— я знаю тебе давно, боєць ти надійний, але, може, саме сьогодні ти складаєш екзамен на зрілість. І не тільки ти, уся наша партія... Будь обачний, не дай себе й своїх товаришів спровокувати. Лише в крайньому випадку діяти рішуче. Передай своїм товаришам, що ми покладаємося на вас.

Через годину 180-й полк зайняв своє місце біля Таврійського палацу. Кілька рот розташувалось на Литейному мосту. Коцюбинський особисто попередив командирів рот про витримку і стійкість. Треба уникнути збройної сутички, але й не допустити погрому.

На вулицях міста було чимало матросів, настроєних досить войовничо. Вся площа навколо палацу і прилеглі вулиці гули від солдатських лав. Люди увесь час прибували. Могутнім потоком ішли все нові й нові колони демонстрантів.

У розкішних апартаментах Таврійського палацу засідав Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, що складався переважно з есерів та меншовиків. Уже кілька місяців красномовні оратори переливали з пустого в порожнє, виголошуючи галасливі промови про революцію, звинувачуючи більшовиків в анархії, у зраді революції.

І ось зараз, побачивши з вікон палацу шеренги вишикуваних солдатів і матросів, угодовці розгубились. Де й поділося їхнє красномовство: сиділи розгублені й принишклі. Чи не хлине ця могутня лавина в розкішний палац і не винесе їх геть могутнім потоком. Налякані розмахом демонстрації, меншовики і есери швидко зблокувалися з Тимчасовим урядом.

Уряд Керенського скинув з себе машкару демократичності, показавши своє справжнє лице. Більшовиків можна знищити тільки силою. За розпорядженням головнокомандуючого Петроградським військовим округом генерала Половцева до Петрограда були викликані вірні Керенському військові частини. Вже стугонів брук від карбованого кроку юнкерів Володимирського училища, вицокували об каміння ковані копита козацьких коней 9-го кавалерійського полку, поспішали викликані з фронту інші регулярні частини, яким генерал Половцев наказав «залізною рукою навести порядок у столиці».

На вулицях зчинилася стрілянина по колонах мирних демонстрантів. У натовпі путіловців, які прийшли сюди з дружинами й дітьми, почулися крики:

— Та що ж це, братці! Знову, як за царя Миколи, по нас стріляють!

І розгнівана сила робочого люду вже готова була хлинути на кінних козаків.

Над колонами 180-го полку прокотився глухий гомін. Обурені солдати й собі схопилися за зброю.

— Чого стоїмо? Будемо чекати, доки по нас відкриють вогонь? Бий контру! — кипіли гнівом солдати.

— Спокійно, товариші! Не піддавайтесь на провокацію! — з'явився в гущі розгніваних солдатів Коцюбинський.— Ми з вами були і не під таким вогнем. Вистоїмо!

І в ту ж мить праворуч спалахнула стрілянина. Кулі тонко протужили в повітрі і вдарились об стіну, сипонули на солдатів штукатуркою.

— Який там гад по своїх стріляє?—закричали солдати.

— Товаришу прапорщик, дозвольте пальнути по контрі.

Коцюбинський кинувся до солдатів, щоб угамувати пристрасті.

— Без мого наказу не стріляти! Чуєте? Строго-настрого забороняю.

— Чому така нерішучість? Контра підводить голову, а ми мовчимо? — галасував перед солдатами якийсь кронштадтець.— Ви бачили, солдатики, оцю нашу більшовицьку газету. Це «Правда». Ось гляньте, вся перша сторінка — біла, зовсім чиста. А чого, я вас питаю? Бо Керенський та його опришки заборонили друкувати більшовицький заклик до народу — братися до зброї! Нам затикають рота, по нас стріляють, а ми мовчимо!

Коцюбинський звернувся до матроса:

— Слухай, браток! Ти справді морячок чи тільки вирядився в кльош? Ану топай звідси, не баламуть людей!

— Що? Ти забороняєш мені говорити? Товариші солдати! І цей бородатий прапорщик у вас за комісара? Та він же, з усього видно,— кадет. Клянусь богом морів Нептуном. А бородище яке! Гляньте, як у буржуя. В розход його, братці!

Ошалілий матрос схопився за маузер, та в цей час на нього навалилося кілька солдатів.

— Ану, ти, замовч, моряче. Ми краще знаємо свого комісара, ніж ти. Не горлань! А то щоб не послали тебе до твого морського бога рибу пасти. Самі знаємо, що робимо. Чув, що говорив Ленін? Потрібна витримка. А ти розкудкудакався, мов курка, хоч яйця і не зніс.

Дружний регіт прокотився в гурті. Морячок пручався в дужих руках солдатів.

— Та він, мабуть, анархіст! Забрати в нього маузер!

Коцюбинський розумів, що от-от виникне суперечка. За моряка можуть заступитися балтійці, і тоді вже не втримати ні тих, ні інших. А ворогам тільки того й треба.

— Відпустіть його! — наказав солдатам.— А ти, братухо, прибережи свій порох до слушного часу.

І все ж без крові не обійшлося. Контрреволюція, скориставшись із виступу революційно настроєних мас, вдалася до погромів і арештів. Дві доби полк Коцюбинського був у грізному вирі.

А шостого липня з фронту надійшли вірні Керенському нові підкріплення і контрреволюція заговорила мовою ультиматуму. Того ж дня було розгромлено приміщення редакції газети «Правда», друкарню «Труд». Уряд Керенського дав розпорядження арештувати всіх учасників демонстрації, очистити від більшовиків палац Кшесінської і Петропавловську фортецю. Відчуваючи за собою силу, реакція з кожною годиною нахаб-

ніла. Сфабрикувавши за допомогою провокаторів звинувачення проти Леніна, нібито він — німецький шпигун, уряд Керенського наказав арештувати Ілліча.

Ця звістка приголомшила Коцюбинського. Але що робити? Над полком нависла загроза розпуску. Уряд уже розпорядився розформувати всі військові частини, що брали участь у демонстрації 3—5 липня. Якийсь солдат проніс у казарму газету «Живе слово». Фронтовики відразу ж накинулися на те «Слово», сподіваючись дізнатися про останні новини. Але «слово» виявилось не живе, а отруйне. Та й чого можна було чекати від брудної газетки, яка ганьбила більшовиків. З неї солдати дізналися про те, що контрреволюція полює на Леніна. Якісь два колишні соціал-демократи — Плаксінський і Панкратов — виступали з брудною статтею, звинувачуючи Леніна в тому, що він, мовляв, німецький шпигун.

— От сволота, що вигадують, а ще соціалістів з себе корчили!

— У Державній думі засідали, негідники.

— Христопродавці вони, а не соціалісти. Мабуть, такі, що й рідного батька продадуть.

— Прийде і на них колись погибель. Брешуть!

Наливались гнівом солдати, стискаючи кулаки, вболівали за Леніна:

— Як він там? Ви не чули, товаришу Коцюбинський?

— Будемо сподіватись, що ворогам не вдасться схопити Володимира Ілліча.

— Вимагають з'явитися на суд, газетка ось пише. Ти ба, які знайшлися законники! Самих їх судити треба за зраду революції. Керенського і всю його зграю до суду!

— А знаєте, що втнув англійський посол, пан Б'юкенен? — озвався прапорщик Занько, однодумець Коцюбинського.— Написав ноту панові Терещенку — міністрові закордонних справ, а в тій ноті, негідник, наполягає відновити смертну кару для всіх військових, поставити вимогу перед солдатами, щоб вони видали більшовицьких агітаторів для покарання.

— Он ба, чого захотів, дипломат! Ну, це вже чорта лисого діждеться! Ми не іуди, щоб своїх продавати!

— Стіною стоятимемо один за одного.

— Так, тільки стіною, і тоді нам не страшний ніякий ворог,— заговорив Коцюбинський.— Хай контрреволю-

ція не тішить себе легкою перемогою. Ми, власне, ще не вступали в битву. А коли вступимо, то не здобрувати ворогам.

— Чутка така: арештовано більшовиків-матросів з лінкорів «Петропавловск», «Республика» і «Слава». Ще кажуть, нібито Керенський видав указ, в якому звинувачує революційні кораблі у зраді, в тому, що вони, мовляв, зганьбили себе контрреволюційними діями.

— Парадокс,— кинув прапорщик Куделько.

— Значить, і до нас скоро доберуться. Неспроста тримають у казармах під охороною козаків,— важко зітхнув чорновусий солдат.

— Кажуть, ніби Шликов знову об'явився серед нас? — чи то запитав, чи то стверджував один солдат.

— Де? Коли і хто його бачив? — занепокоївся Коцюбинський.

— Та от мій землячок Севастьянов бачив, як крутився він минулої ночі біля казарм з двома якимись незнайомими офіцерами.

— Від такого добра не жди.

— Може б, вам, того, краще зникнути, щоб не вскочити в біду? — порадили Коцюбинському солдати.

— Хоч би там що, а ми будемо разом з вами,— твердо сказав Коцюбинський.— Більшовицькі офіцери не кидають своїх солдатів напризволяще в біді.

— І ми вас не кинемо, товариші,— тісним колом оточивши своїх прапорщиків, запально доводили солдати.

І все ж небезпека невідворотно насувалася.

Темної липневої ночі, коли зморені солдати спали в казармах, на революційний полк упала біда. Вірна Керенському козачня обезглавила 180-й полк. Підступно й підло були арештовані Коцюбинський і його найближчі товариші, революційно настроєні офіцери. Усунувши призвідців «бунту», козаки роззброїли полк. Спохватилися солдати, та було вже пізно...

Сиділи в казармах без виходу, ніби арештанти. Поміж солдатів повзли всякі тривожні чутки: не сьогодні-завтра розформують полк, розкидають кого куди по інших частинах... От тобі й свобода!

...Грюкнули за спиною двері, хряпнули важкі тюремні замки. Коцюбинський заметався в тісній камері. Сірі, мокруваті стіни, ковані двері, невеличке вікно,

заплетене гратами. От і весь тобі світ, похмурий і гнітючий.

Минуло кілька днів і ночей безконечно тягучих, немов смоляниста твань. Тюремщики робили все, щоб приголомшити, знесилити в'язня. Та він не скорявся.

Юрій розумів, сили можна було брати лише в собі. Чи ж вистачить у нього внутрішнього гарту і стійкості? Мусить вистачити. Настав час і для нього скласти справжній екзамен мужності.

Коли б тільки не ця проклята самотність!

Але він знайшов і проти неї засіб. Він накликав до себе в камеру своїх близьких і друзів, він говорив з ними, і від того в цій темній і сирій пастці не було так тоскно.

Відходила ще одна ніч. Безсонна, зоряна, сповнена дивних марінь і видінь. Небо було для нього величезним екраном, на якому бачив своє власне життя, побачив крізь чорноту тюремного вікна, в синьому мерехтінні зір, в далекій місячній куряві минулих літ...

І все те видиме і пережите надавало йому сили знести злигодні й напасті, які випали на його долю. Здавалось, теплий нічний вітер прилетів з далекої України, війнув терпким подихом трав із рідного Задесення, освіжив бентежну душу.

Він бачив себе немов у велетенському чарівному дзеркалі. І ніч, уже не ніч, а добра бабуся з далеких поліських нетрів, гадала йому по зорях, вказувала далекі дороги, які він ще мав сходити в своєму житті.

Меркли зорі в сірому небі над Петроградом. А Юрій все ще стояв біля вікна, перехрещеного гратами, жадібно вдивляючись в загадкову височінь, немовби прощаючись із зорями.

Поволі вони пригасали, як лампади, тільки одна ранкова зоря палахкотіла вогнисто, розсипаючи в небі променисті скалки.

Привіт тобі, вранішня зірко, провісниця ясного дня!

7

Генерал Половцев вирішив надати справі офіцерів 180-го піхотного полку особливого значення. Адже заводіями в тому непокірному полку були більшовики. Нині вони всі сидять за гратами. Треба будь-що кваліфікувати їхню справу як бунтарів і зрадників,

підвести до військового трибуналу і цим самим показати солдатні, що доволі мітингувати, уряд має на меті навести залізний порядок у всіх військових частинах.

Доручати цю справу цивільним юристам ніяк не можна. Серед них чимало м'якотілих лібералів. До того ж арештовані люди військові. Треба, щоб хтось з офіцерів вів їх справу, і не просто якийсь рядовий офіцер, а людина, що носить у серці зненависть до більшовицьких заводіїв.

Половцев зрадів, коли така людина знайшлася. Ним виявився поручик Шликов, колишній голова полкового комітету, до того ж депутат Ради робітничих і солдатських депутатів, незаслужено ображений більшовиками. Те, що поручик Шликов нещодавно сам бавився в революцію, не було перешкодою, навпаки, той, хто опікся раз на молоці, буде дужче дути на воду.

Генерал особисто викликав до себе поручика Шликова і передав йому своє рішення. Сказав без всякої дипломатії, по-солдатському виклав суть справи і його завдання як особливо уповноваженого слідчого в справах офіцерів більшовицької «воєнки».

— Серед них є і ваші знайомі,— осміхнувся генерал,— та ми сподіваємося, ви будете керуватися вищим принципом захисту отечества. Друзі друзями та істина для нас дорожча, особливо в цей смутний час.

— Я зроблю все, щоб бунтарі понесли заслужену кару,— відкозиряв Шликов, і в його очах генерал помітив радісно-хижакуватий блиск.

— Ми в цьому не сумнівалися, коли зупинили на вас, поручику, свій вибір. Дійте. Бажаю успіху.

Шликов радів від того призначення. От коли він поквитається з Коцюбинським і його братією за свою ганьбу. За те, що вони вигнали його під свист і вигуки солдатні з полкового комітету.

Що ж, він зійшов з дороги, перебув у тіні до слушного часу, а тепер фортуна посміхнулася і до нього, сам бог дав таку нагоду — поквитатися з більшовиками.

В передчутті особливого задоволення Шликов радісно потирав руки: «Що ти тепер заспіваєш, прапорщику, коли зустрінеш мене в ролі слідчого військового трибуналу? І не один ти. Знаємо ми і Долматова, і того несамовитого вірменчика Тер-Арутюнянца, і всю вашу більшовицьку братію. Сидите, голубчики, в тюрмі 1-го комендантського управління, і нині я ваш бог і повели-

тель. Доля ваша у моїх руках. Тепер, здається, не викрутитесь». Розгніваний військовий міністр і прем'єр Керенський наказав суворо покарати бунтівників. Польові суди увійшли в силу. «Так би й давно,— радів Шликов,— а то вдарилися в демократію, запанібрата ручкалися з солдатами. От і навчила біда. Будемо обачнішими. Нічого загравати з черню...»

Над Петроградом ще сіріло, а поручик Шликов уже був на ногах, нашвидкуруч поснідав і, згораючи від нетерпіння, подався на місце своєї роботи до в'язниці.

Караульні жандарми відкозиряли новому слідчому перед дверима, і Шликов з поважним виглядом зайшов до кабінету, задоволено вмостився в м'яке крісло за масивним дубовим столом.

Якийсь плюгавенький чиновник з міністерства юстиції швидко доповів йому, виклав на столі кучу паперів, що мали складати суть справи.

— Не треба деталей. Я знаю,— сказав Шликов гоноровито.— Ви поки що вільні, коли треба, я покличу, а караульні нехай за дверима чекають на мій наказ.

«Ну що ж, з Коцюбинського і почнемо»,— заговорив сам до себе поручик, взяв чисту папку на столі і старанно великими літерами вивів на обкладинці «Дело о государственном преступнике прапорщике Г. М. Коцюбинском». Поклав ручку з пером на каламар, зняв з носа окуляри, і вони впали на «Дело», гукнув голосно, щоб почули за дверима:

— Привести сюди арештованого Коцюбинського!

Годинник лунко цокає на стіні, ворушить вусами стрілок.

— Ну, де він там? — нетерпеливиться Шликов і відчуває, що в нього чомусь мокріють руки.

Минають хвилини, на порозі з'являється зарослий бородою Коцюбинський. Він був готовий до всього, але, по щирості сказати, не сподівався зустрітися з поручиком Шликовим, та ще в ролі слідчого. Щось ніби кольнуло Юрія всередині, і неприємний холодок пробіг по всьому тілу. Але Шликов не помітив замішання. Тим більше, що то була одна мить, і за хвилину Коцюбинський цілком оволодів собою.

— Ну, от ми й зустрілися з вами знову, товаришу Коцюбинський,— єхидно посміхнувшись, заговорив Шликов.— Чи, може, ви мене не впізнаєте?

— Впізнаю,— метнув голубими очима Коцюбинсь-

кий.— А знаєте, поручику, роль слідчого вам більше личить, ніж роль бойового офіцера.

Шликов грається срібним ланцюжком крупної в'язі, в кінці якого висить замість брелока свинцева кулька.

— То була романтика революції, якщо хочете знати,— засліплення. І саме дякуючи вам я прозрів... Після того, коли ви з солдатнею витурили мене з полкового комітету і стали повновладним більшовицьким заводієм 180-го полку. Ну от і догралися, товаришу арештант.

— Це краще, ніж бути жандармом,— кидає Коцюбинський.

— А ви колючий. Ніби й інтелігентського роду, можна сказати, син письменника... А мужик. Правда, і батечко ваш з мужиків, усе життя водився з Горьким.

— Не так, як ваш — потомственний дворянин.

— Колючий, колючий. Ну, та нічого, скоро ми повисмикуємо ваші колючки,— примружив ліве око Шликов і затарабанив пальцями по «Делу».

Якусь хвилину вони сиділи мовчки один проти одного. Слова, сказані тільки що, були лише початком двобою.

В зеленкуватих очах поручика заграли лихі бісики. Він торжествував. Відчуття власної сили п'янило його. Тепер не треба вдавати з себе революціонера, грати роль голови полкового комітету. Революція — то чад, який, на жаль, затуманив і йому голову. Добре, що все це швидко минулося. І ось, дякувати богові, все стає на своє місце.

— Так, так,— протягнув після довгої мовчанки Шликов.— Я маю честь вести вашу справу. Чи знаєте ви, колишній прапорщику Коцюбинський, у чому звинувачуєтесь?

— Ні.

— Гм. Дивно! Так-от. По-перше, ви звинувачуєтесь в тому, що з 1913 року перебуваєте членом РСДРП більшовиків, партії антиурядової...

— Але ви теж, здається, були членом партії соціалістів-революціонерів?

— Есери не більшовики...

— Свята правда... Я горджусь приналежністю до партії більшовиків. Можете записати про це у свій протокол.

— О, це вам робить честь!

— Знаю,— посміхнувся Коцюбинський.

— Я хотів сказати, вам робить честь рицарське визнання, а не приналежність до партії бородатого Маркса,— намагався уточнити поручик.

— Ви поганий юрист, Шликов.

— А це ми ще побачимо,— позеленів слідчий.— Ось передо мною лежить так званий «Наказ делегатам». Він добре вам знайомий. Ви мовчите, не заперечуєте? Тим краще. Я маю відомості, що його писали ви, пане Коцюбинський, так би мовити, до деякої міри унаслідували професію свого батька, малоросійського письменника, який, до речі, теж закликав до бунту.

— Я зворушений тим, що ви читали книги мого батька.

— Читав, читав... Так-от у «Наказі солдатам 180-го полку», офіцером якого ви були, пишеться ось що: «Товариші солдати, якщо ми хочемо завоювати мир, який би забезпечив нам свободу і незалежність, то ми повинні припинити братовбивчу війну, скинути капіталістів, взяти в свої руки владу в особі Рад робітничих і солдатських депутатів...» Ай-я-яй,— похитав Шликов головою.— А селянських депутатів і немає. Як же це так, пане Коцюбинський? Кажуть, ви горою стоїте за селян? Можна сказати, більшовик-аграрій, а про селян і забули. Чи не мали на це установочки? Але, пробачте, я відхилився... Розумієте, за хлібороба душа болить. Що поробиш, есер...

— Ви комедіант, пане Шликов.

— Комедіант,— пересмикнувся Шликов.— За те вам доведеться, Коцюбинський, зіграти в житті досить трагічну роль. Але відкинемо взаємні образи. Службове становище зобов'язує мене говорити по суті справи. Відповідайте, ви писали цей «Наказ»?

— Я, і вважаю це за честь,— блиснув голубим спалахом очей Коцюбинський. Хоч міг би сказати, що то була творчість усіх його товаришів. Але навіщо? Нехай не подумає, що він, Юрій Коцюбинський, перекладає вину на всіх.

— Що ж, це похвально! Приємно мати справу з сміливим противником,— криво посміхнувся слідчий.— Отже, покладемо цей документик у вашу папочку. Перейдемо до наступного пункту звинувачення.

Коцюбинський сидів спокійний, ніби й не слухав Шликова, мовчки дивився у вікно. Під стінами тюрми

росло чахле дерево. Хоч надворі ще стояло літо, воно вже пожовкло і від найменшого подиху вітру губило іржаве листя. Бідне, нещасне дерево! Хто посадив його під стінами солдатської тюрми? Може, якийсь земляк з України, нудьгуючи за рідними гаями і дібровами, ткнув у скупу землю деревце, може, вітер заніс насіння, і воно вчепилося поміж розщелин бруку під стіною, і дощові краплі, падаючи з даху, напували його цілющою вологою.

— Ви більшовизували полковий комітет, свідомо підривали авторитет Тимчасового уряду серед солдатів. Ви закликали не підкорятись військовому міністрові Керенському, одержуючи інструкції від більшовицького штабу. Ви, нарешті, звинувачуєтесь у тому, що за наказом Подвойського четвертого липня вивели свій полк на вулиці Петрограда з метою захопити владу агентами Леніна...

— То була мирна демонстрація...

— Не перебивайте! По-п'яте, вже будучи в тюрмі, ви стали ініціатором ось цього листа-послання до VI з'їзду більшовиків. Сам Свердлов, замаскований єврей, читав його з трибуни, і «Правда» помістила його на видному місці... Ось вам доказ...

Коцюбинський потягся до газети, на яку вказав Шликов рукою. Швидко пробіг очима, посміхнувся задоволено. Адже досі не знав, чи дійшло їхнє послання до більшовицького з'їзду. А зараз ось воно...

— «Ми, одні з перших політичних в'язнів у «вільній» Росії, шлемо наш товариський привіт з'їздові РСДРП.

Ми знаємо, що та наклепницька і брудна кампанія, яка тепер ведеться при потуранні вітчизняних оборонців урядових партій проти революційної соціал-демократії, і нас зокрема, є лише відголос походу реакції проти пролетаріату. Але ми сміливо і бадьоро дивимось у майбутнє — адже там близьке торжество робітничого класу. Дружної роботи, товариші! Ми віримо в нашу перемогу!..

Ю. Коцюбинський, М. Вишневський,
М. Тер-Арутюнянц, Клим,
Куделько, Занько»

Знать, недарма писали вони в камері отого листа, роздобувши огризок олівця і шмат поруділого паперу.

— Ну от, бачите, незаперечний факт. Але це ще не

все,— розгарячився Шликов.— Ви навіть з тюрми зв'язалися з своїми земляками, і вони з Чернігова вітають вас як мученика, героя,— кинув Коцюбинському ще одну газету Шликов.

Здивований Юрко потягся очима до газети. На другій сторінці внизу, під заголовком «Провінція», йшли повідомлення з місць. І серед них, на видноті, крупним шрифтом — відкритий лист чернігівців до свого земляка:

— «Чернігівська губернська конференція РСДРП (більшовиків), що відбулася 10—11 серпня 1917 року, посилає гарячий привіт дорогому товаришеві і земляку Коцюбинському, що зазнав спільної долі борців за свободу і революцію, і висловлює глибоке обурення з приводу зовсім необгрунтованого і страхітливого звинувачення його в державній зраді.

Нам, чернігівцям, особливо добре відома і пам'ятна його робота ще в чернігівській підпільній організації. Ми знаємо, він був і залишається послідовним і витриманим марксистом, і всі ті обвинувачення є лише випробуваною зброєю контрреволюційної буржуазії, і для нас, його товаришів, особливо яскраво підкреслюють «безпристрасність» нашого «революційного» уряду».

— Ну що ви на це скажете,— потирав руки від задоволення поручик, втішаючись тим, що зібрав проти Коцюбинського такі незаперечні факти.

— Щиро дякую за газети, пане Шликов. Ви зробили мені таку приємність. Признаюсь, я не чекав від вас такої ласки.

— Ви ще й глузуєте! — шарпонув газети Шликов.— Ну що ж, посміхайтесь, тим гірше для вас. А для мене це факти. А факти — незаперечна річ.

— О так, пане Шликов...

— Я вам раджу як офіцер офіцеру — одумайтесь. Адже ви інтелігентний чоловік. І чого вам водитися з тими більшовиками. Вони затягнуть вас у трясовину...

Коцюбинський звів допитливо очі на Шликова.

— Забудемо наші суперечки і незгоди. Щире признання дасть вам можливість повернути честь офіцера. Керенський уміє цінувати людей, які доведуть на ділі, що вони помилялися, але стали на єдино вірний шлях.

— Вашими устами б тільки мед пити,— усміхнувся Коцюбинський.

— Киньте всякі вагання. Ну, погарячкували обидва трохи, а тепер будемо писати протокол.

Шликов взяв до рук папку і приготувався писати.

— Не поспішайте, пане поручик. Незважаючи на ваші «докази» й умовляння, я себе винним не визнаю.

— Але ваша вина доведена. Ось ваші листи, заяви, виступи. Суцільний більшовизм, заклик до бунту...

— А яка ж це вина? Це програма моєї партії, яка для мене є найвищим законом.

— Більшовицька партія заборонена, чуєте? Поза законом! А ви, довірений Подвойського чи самого Леніна, підіймаєте свій полк на збройне повстання! Це бунт! Державний злочин!

— Повстання ще буде, пане слідчий!

— Та ви оптиміст. Сидіти в тюрмі, бути на волосок від смерті і думати про революцію, яку давно придушено. Ленін і той утік з Петрограда.— І окуляри Шликова замахали в повітрі блискучими крильми оправи.

— Більшовики не мають звички тікати. Ви просто злитесь, що не спіймали Леніна в свої лабети. І не спіймаєте! Запевняю вас, поручик! Скоро революція струсоне всю Росію!

Шликов схопився з крісла, немов ужалений, і вже не міг себе стримати:

— Ви, більшовики, хочете погубити Росію. Мало вам Лютневої революції, подавай соціалістичну! Поналазило в Петроград всякого різноязиччя — малороси, латиші, євреї, поляки. Всякі там Подвойські, Овсієнки, Дибенки, Криленки, Чудновські, Коцюбинські, Дзержинські... Збунтували чернь! І кожному подавай свою республіку. Ні, я бачу, Росії потрібен батіг, щоб утихомирити різноплеменну голоту, яка рветься до влади, яка роздирає тисячолітню Російську державу...

— Ціную вашу відвертість. Так би й давно, а то гралися в революцію, розглагольствували перед солдатами.

Шликов збагнув, що цей прапорщик глузує з нього. Схопив склянку, налив води, випив до дна.

— Стара звичка до дискусій! Чорт забирай.

Сідає за стіл, барабанить пальцями по папці.

— З вашими нервами трудно бути слідчим, пане Шликов,— поспівчував Коцюбинський.

— Ну, досить теревенів. Будемо писати протокол зізнання.

— Я нічого не писатиму.

— Я гадав, що у вас залишилося щось від офіцера. Де там! Ви запеклий більшовик, а відтак і злочинець. Будемо кінчати цю розмову? Але, дотримуючись правил юриспруденції, змушений вам зачитати висновок. Отже, слухайте: «Постановою особливої слідчої комісії від 20 липня про участь Коцюбинського Георгія Михайловича в липневому повстанні 180-го піхотного запасного полку притягнути Коцюбинського по 51-й і по 100-й статтях кримінального кодексу, за яким він звинувачується в підтримці збройного повстання Петроградського гарнізону для насильного взяття із рук Тимчасового уряду влади і передачі її Раді робітничих, солдатських і селянських депутатів для повалення в Росії державного ладу...» Вам ясно? За таке по голівці не гладять! — устав із-за столу слідчий.

— Ясно,— відповів спокійно Коцюбинський,— але і ми вас голубити не будемо, коли ще раз зустрінемось у бою...

— Забрати арештованого! — гарикнув слідчий.

На порозі виросли два солдати-бородані. Мовчки стали обіруч Коцюбинського, мов архангели, озброєні рушницями.

— В камеру його! — звелів Шликов.— В камеру-одиночку! Нехай посидить на сухарях та воді.

— Спасибі за ласку, пане слідчий. Од вас я більшого і не сподівався. Кінчилась ваша гра в демократію.

— Забрати його! Чого стоїте? — загорланив на солдатів Шликов.— Іди, іди, не опирайся, правдолюб знайшовся! Недовго тобі сидіти на казенних харчах. Я тебе підведу до найвищої міри...

Чорні лабіринти коридорів то петляли праворуч, то спадали східцями вниз і нагадували штольню в темній шахті. Коли вартові підвели Коцюбинського до камери, з темного коридора виступив похмурий наглядач.

— Приймай арештованого. Звеліли в одиночну,— доповів конвоїр.

— Понаганяли вашого брата, що скоро й місця не буде,— забубонів наглядач.— Добре, що минулої ночі звільнили цю камеру, мабуть, душа того арештанта уже на небесах.— І наглядач перехрестився в'язкою ключів.— Ой господи, твоя воля, гріхи наші тяжкії.

«Лякає чи, може, й правда?» — подумав Коцюбин-

ський, переступаючи поріг вогкої камери. Позаду хряпнув засув, дзенькнув замок, і стало тихо, як у могилі.

Здавалося, про нього забули всі: слідчі, тюремники, мовчазні вартові. Тільки тоді, коли відходила ніч, забравши з собою миготливі зоряні плахти, і небо ставало сірим, тільки на світанку двері камери відчиняв вартовий, щоб подати арештантові шмат черствого хліба та ще іржавий жерстяний кухоль з водою...

Три дні й три ночі. Це зовсім небагато, коли людина живе на волі. Але якими довгими здаються вони, ці три доби, коли ти один серед тюремних стін, серед могильної тиші, коли ти не знаєш, не відаєш, що чекає тебе попереду!

До нього хтось і справді сидів у цій камері. В'язень залишив на стіні слова останнього привіту живим: «Прощайте! І люди, і зорі. Сьогодні на світанку мене розстріляють. Кедров».

Невже того бідолаху розстріляли? Все може бути. Все «законно». Знову введені в армії польові суди, відновлена смертна кара. Керенський не став баритися і прийняв «слушну» пораду англійського посла.

А може, то просто якийсь тюремник надряпав цвяхом на стіні слова, щоб залякати таких, як він, щоб зламати волю? Чи то не слідчого Шликова підступна робота?

Ну що ж, поборемось, панове!

Не довіку ж триватиме це одиночне ув'язнення, не безконечно снуватиметься ніч. Хоч би що там робив Шликов, не вдасться йому без суду здійснити чорне діло. Розрахунок у нього простий — скрутити в баранячий ріг непокірних офіцерів збільшовиченого полку. Будь-що залякати, зламати волю. Але ми вистоїмо! Навіть розрізнені стінами і гратами.

На тюремній вежі пробило чотири години. Починався довгий, нудний і похмурий день, без зірок, з якими можна було говорити... Ото хіба що на картузах вартових блищатимуть мідні кокарди, німо засвідчуючи, що часи Миколи ще не минули...

8

По коридору загупали важкі кроки. Брязнув замок на дверях, заскрипіли іржаві петлі, і на порозі виросла

темна постать вартового. Він пильно глянув на арештованого, ніби хотів щось сказати очима, і мовчки поставив біля дверей миску з тюремною бурдою, поклав шмат хліба.

Їсти не хотілося, але Коцюбинський підійшов до арештантського пайка, забачивши під куснем хліба якийсь папірець. Швидко схопив його в руки, підбіг до вікна, щоб видніше було читати.

«Ваші товариші, солдати 180-го полку, оголосили голодовку в знак протесту проти сваволі і беззаконня...» Підпису не було ніякого. Хто написав цього папірця? Його друзі по ув'язненню чи вартовий за їхнім проханням? Може, цей мовчазний наглядач співчуває ув'язненим солдатам?

Що ж, спасибі вам, друзі, за звістку. Я буду з вами в цю сувору годину. Ми протестуватимемо разом, ми не здаємося.

Він рішуче кинувся од вікна і постукав у двері. Раз, удруге, втретє. Зачовгали коридором кроки. Знову хряпнув замок, і вартовий став на порозі.

— Заберіть назад харчі. Я їсти не буду. Я оголошую голодовку в знак протесту. Так і передайте своєму начальству і панові слідчому.

Обличчя вартового ніби кам'яне.

— Що ж, моє діло маленьке, подай — прийми.— І, не поспішаючи, він потягся рукою до миски та хліба.— А записочку знищіть,— сказав він пошепки і довірливо глянув у очі Коцюбинському.

Розвиднялося. Біля тюремного муру на безвітрі стояло покручене деревце і сухими ротиками жухлого листя благало в неба дощу. Жодна росинка не впала за ніч на його віти. І все ж воно якось жило. Та й земних соків дістається йому мало. Кругом цегла і камінь. А, бач же, стоїть наперекір усім напастям. «Що ж, проживемо й ми, кленочку, брате мій»,— озвався до нього серцем Коцюбинський.

В обід до камери заскочив сам начальник тюрми. Кричав, лаявся, погрожував:

— Голодовки захотілося! Попереджаю, якщо ви не відмовитесь від свого наміру сьогодні, ми жартувати не будемо. Самі попросите шмат хліба, здихаючи від голоду. Чорта пухлого дамо!

— Не лякайте мене, пане начальнику. Я знаю, на що йду. І забирайтесь геть звідси!

Начальник тюрми, огрядний здоровань з короткими їжакуватими вусами, чкурнув до дверей. Від цього високого бородатого арештанта всього можна чекати. А очима як блиснув! Ніби обпалив голубим вогнем. Ну що ж, нехай голодує. Бреше, скоро згасне оте полум'я в голубих очах.

...Тільки надвечір Коцюбинського повели на допит. «І це вже добре,— думав він, ідучи довгим коридором.— Подіяло, виходить. Найстрашніше в тюрмі — бездіяльність».

Розлючений Шликов зустрів його погрозами:

— Героя з себе корчиш? Голодувати надумав! Нас не здивуєш! Російська тюрма бачила немало диваків, які самі лізли в зашморг. Ну-ну, голодуй... Може, з тебе більшовицька зараза вийде.

— Я вимагаю дати мені можливість письмово викласти протест і мотиви мого голодування.

— Га, чого захотів! А ти знаєш, що старі закони відійшли в небуття? В зв'язку з тим, що перемогла революція,— підкреслив він глузливо,— а нових ми ще не написали. Так що потерпи, прапорщику.

— Це сваволя, знущання!

— А хіба не сваволя з вашого боку, панове більшовики, здіймати бунт проти існуючого ладу, який тримався в нашій державі понад триста літ? Хіба не ви винні в тому, що государя нашого скинуто з престолу? Ми, російське офіцерство, мов дурники, подалися було вліво. А тепер бачимо, що треба залізною рукою наводити порядок у державі.

— Я й без цього вашого зізнання знав, що ви монархіст, пане поручик.

Шликов сердито гримнув кулаком по столу:

— Ми не на полковому мітингу. Ви підсудний, а я слідчий, і прошу знати своє місце.

— Ви не маєте права мене судити.

— Мовчать! — загорлав Шликов.— Гей, вартові! Попросіть до мене пана Брагіна.— І вже до Коцюбинського, єхидно посміхаючись: — Зараз я надам вам щастя зустрітися з вашим добрим знайомим — прапорщиком Брагіним, з яким ви, здається, зустрічались у гренадерському полку.

До кабінету зайшов високий, сухорлявий, як хорт, прапорщик Брагін. Він метнув очима на Коцюбинського і єхидно сказав:

— Ну, пане прапорщику, чия ж тепер взяла?

— Сміється той, хто сміється останнім, Брагін.

— Ви ще надієтесь сміятись? Ото хіба що на кутні.

Шликов поклав широку, як весло, руку на стіл і сказав строго офіціальним тоном:

— Будемо говорити за всіма правилами судочинства. Прапорщик Брагін викликаний мною, як один із головних свідків у справі більшовицьких агентів, зрадників Росії. Він має засвідчити, що ви, підсудний Коцюбинський, разом з відомим більшовиком Криленком закликали до бунту солдатів гренадерського полку і розігнали солдатський комітет, обраний ще в лютому на законних підставах. Ви це стверджуєте, прапорщику Брагін?

— Не тільки стверджую, а й наполягаю, щоб записати до протоколу. І, крім того, додати, що цей колишній прапорщик Коцюбинський завзятий сепаратист. Він проповідував ідею відриву Малоросії від Росії, підбурював солдатів до бунту.

— Так, так, продовжуйте,— заохочував Шликов.

— Він прямий агент Подвойського, такого ж, як і сам, більшовика-малороса, ватажка «воєнки». Він — німецький агент.

Коцюбинський засміявся.

— Чого ви смієтесь? — не стерпів Шликов.— Та вам плакати треба, чуючи такі звинувачення від свідка.

— Саме того я і сміюся. Ви з успіхом могли б помінятися ролями з паном Брагіним. Він — слідчий, ви — найперший свідок. Обидві кандидатури цілком підходящі для такого брудного діла.

Такого не міг стерпіти ні слідчий, ні свідок. Вони ладні були кинутися на свою жертву, та в цей час хтось постукав у двері.

— Хто там? — озвався Шликов.— Зачекайте!

— А може, все таки можна? — відхиливши двері, заговорив якийсь чоловік у цивільному, з великим шкіряним портфелем у руках.

— О, це ви, Павле Ксенофонтовичу! Прошу! Дуже до речі. Ми тут ведемо допит,— і, розшаркавшись, вийшов назустріч поважному гостеві.— Оце і є той Коцюбинський,— кивнув Шликов у бік арештованого.

— Так, так, маю честь...— швидко заговорив Павло Ксенофонтович.— Я уповноважений Тимчасового уряду. Ми з вами належимо до одної партії, пане Коцю-

бинський, до РСДРП. Тільки я, пробачте, до фракції меншовиків, а ви, на жаль, більшовик... От і привела вас доріженька до тюрми. Співчуваю вам. А Ленін, знаєте, того — втік! Не хоче навіть з'явитися на суд. А вам, пішакам, доводиться розплачуватись і за нього. Але це я між іншим. Ви пробачте, пане прапорщику, ми з вами пізніше трохи поговоримо. А зараз даруйте. Маю нагальну справу до слідчого Шликова.

— Дякую за увагу до моєї особи,— не без іронії відповів Коцюбинський.— Вам, напевне, уже сказали, що я оголосив голодовку на знак протесту і домагатимусь свого звільнення з тюрми.

— О так, я знаю про це. Але радив би вам не заходити так далеко. Їсти треба, голубчику мій. Людина живе для того, щоб їсти.

— По-вашому, може, й так,— посміхнувся Коцюбинський.— А по-моєму, вона живе для того, щоб боротися. Може, саме це принципове розходження і спричинилося до того, що ми з вами фактично в різних партіях.

— Та ви, бачу, гострий на слово,— замиготів скельцями окулярів.— Але згадайте мудре прислів'я: «Язик мій — ворог мій» і тримайте його міцно за зубами. Щиро вам раджу.

— Дякую за пораду. Але і ви свого глядіть не відкусіть,— уже виходячи з кабінету, кинув Коцюбинський.

— Ну, бачите, що це за фрукт! — скочив з-за столу Шликов.

— Небезпечний тип. За таким давно плаче шибениця. Все це правильно, панове. Але зрозумійте, що ми з вами мусимо бути дипломатами. Ці більшовики навіть із тюрми ведуть проти нас війну. Там, на волі, робітники і солдати мітингують, обурюються, тиснуть на нас, на Тимчасовий уряд. Ситуація дуже складна. Треба все робити обачно і мудро. Витримка, у всьому витримка, панове. А ви погарячились. Я вас розумію. І сам на вашому місці, може б, повернув круто. Цей бородань такий, що розпече навіть залізо. Але ж ми на видноті, чорт забирай. Ми змушені вести гру, як досвідчені шахісти.

— Ви прийшли допомагати нам чи заважати?

— Допомагати. І ви не гарячіться, пане Шликов. Саме завдяки моїй рекомендації вас зробили слідчим. Я, голубчику мій, юрист, закінчив юридичний факультет Петербурзького університету, а ви школу прапор-

щиків. Мені видніше, як вести справу. Вас легко звинуватити, як людей необ'єктивних. Для більшовиків це причепка.

Брагін і Шликов мовчали. Та й що вони могли сказати? Засліплені злобою, вони хотіли якнайшвидше розправитися з Коцюбинським і його товаришами.

— Ви знаєте, цей Коцюбинський дуже популярний серед солдатів. Як там не є — син письменника, що стояв за народ. Та й сам він мастак писати. Читали в газеті «Новая жизнь», яку редагує добрий приятель Коцюбинського-старшого Максим Горький, статейку цього прапорщика? Нині ця газетка ходить по солдатських руках. Петроградський більшовицький комітет наступає на ЦВК. Хоч-не-хоч, з усім цим треба рахуватись.

— То що ж це, знову відступати? — потемнів Шликов.— Ну, нехай судити їх зараз не можна, голодом будемо морити. Тим паче що вони самі на це напросилися...

— Треба, щоб голодовка була припинена. Арештованим усім без винятку пред'явити обвинувальний висновок. Ваш намір зламати їх поодинці не дає належних результатів, а діє проти вас. За стінами тюрми відомо, що більшовицькі офіцери сидять в одиночках. Свердлов заявив протест ЦВКу. Назріває скандал, панове.

— Неприємна ситуація!

— Одне слово, усіх перевести в звичайні камери, як належить у таких випадках, камери слідчого дізнання. Голодовки ні в якому разі не допускати. Зрозумійте мене, панове, інакше не можна. З усякої іскри може спалахнути полум'я. А ми вже й так усі сидимо, мов на вулкані.

Шликов дедалі більше хмурнів. На душі в нього було неспокійно: «От, чорт! Зірвалося. Ну та гаразд. Зачекаємо трохи. Однак ти, прапорщику, від моїх рук не втечеш...»

9

Сонячне світло ллється в камеру крізь плетиво грат. Легке, тремтливе вечірнє проміння, ніби пасма золотистої пряжі, снується в дальній куток, вихоплює з вогких сутінків арештантські нари.

Тиха пісня лунає ніби з-під землі:

Зоре моя вечірняя, зійди над горою,
Поговорим тихесенько в неволі з тобою.
Розкажи, як за горою сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка воду позичає.
Як широка сокорина віти розпустила...
А над самою водою верба похилилась.

Журним хором пливуть по камері голоси, б'ються в грати, летять далі, за тюремні мури. І звідки взятися цій пісні на холодних берегах Неви? Не знає вартовий, син далекого Дніпра, що в одній із тюремних камер сидять його земляки. Вслухається він у пісню і мовчки рукавом змахує з очей сльозу. Солдатові кривдно, що поставили його оберігати тюрму, де тужать-співають його брати-небораки, в якій б'ється боркана залізом рідна пісня...

Юрій Коцюбинський лежить під самою стіною. Пісня, як цілюще зілля, лікує його серце. Спасибі хлопцям, що заспівали його улюбленої. Він прислухається до басовитих голосів Занька і Клима, до ніжного тенора Куделька і сам намагається душею підспівувати друзям.

Знову вони всі разом, в одній, можна сказати, хаті. Щоправда, над головою не дах казарми, а тюремна стеля, та все ж вони в гурті, а не по камерах-одиночках, у гіркій самотині. Тепер і поговорити можна, і навіть пісню заспівати. Спочатку наглядачі грюкали, бувало, у двері, забороняли співати, а згодом змирилися. Та й пісні такі, що за душу беруть навіть тюремників.

— І до чого ж ті хохли співучі! І в радості, і в горі співають...— бурмотить за дверима сивовусий наглядач ще олександрівських часів, схожий на таргана.

Пісня поволі затихає, і на хвилинку в камері западає німа тиша.

— А ви знаєте, товариші, з піснею воно і в тюрмі веселіше,— каже жартома невгамовний Занько.— Вийдемо на волю, хор організуємо хіба ж такий!

— Так,— задумливо мовить Клим,— а в одиночці збожеволіти можна.

— Ой перемучилося в тюрмах царських нашого брата! І не тільки чоловіків, а й жінок,— зітхає Кудельнко.— Чули про відчайдушну Віру Фігнер, понад двадцять літ просиділа. Тільки оце, кажуть, у лютому на волю випустили.

Юркові пригадується рідна мати, і батькова сестра, і безстрашна землячка Віра, яка спалила себе живцем

у Петропавловській фортеці на знак протесту. Згадується Надія Сигида, вірна подруга Павла Грабовського, що загинула в сибірському засланні...

— Велика ідея людям незламну силу дає,— говорить до товаришів Коцюбинський.

— А й справді-таки! Візьміть декабристів, чи народників, чи, скажімо, нас, більшовиків, у тюрмі борці ще більше єднаються,— озвався Вишневський.— Недаром же кажуть — справжні друзі пізнаються в біді.

З ранку й до вечора в камері не припиняються розмови. Останнім часом на допити майже нікого не викликали. Видно, загальмувалося діло у запопадливих слідчих. Нерішучість — перша ознака слабкості. А коли так, то з новою силою на них треба натискувати.

З волі доходять у тюрму різні чутки. Найбільше непокоїла в'язнів доля Володимира Ілліча Леніна. Посіпаки Керенського мало не схопили Леніна. Та й тепер шастають по всьому Петрограду, намагаючись напасти на слід.

За тюремною стіною гупали важкі кроки. Змінявся караул. Скісні промені сонця проникали крізь заграто-ване вікно, і, знудьгувавшись за волею, в'язні підставляли тим лагідним посланцям сонця змарнілі обличчя, ловили руками мерехтливі зайчики.

Відходило коротке північне літо.

З Балтики дедалі частіше дули холодні вітри. В повітрі запахло осінню. Сизі хмари пливли низько в небі, мало не чіпляючись за позолочені хрести Ісаакіївського собору. Важкі, переповнені вологою хмари ще не хлинули дощами, і в їхніх темних сувоях дрімала нерозхлюпана сила грози.

Петроград жив, мов у лихоманці, між двох огнів, і все чогось ждав.

Все було нестале, хитке. Одні події змінювались іншими, і від того непевність ставала ще більшою. Все було тимчасове: і уряд, і ціни на ринку, і настрої. Ніби відчуваючи неминучу загибель, Керенський і його міністри вирішили взяти курс на жорстоку політику, будь-що придушити небажаних більшовиків, не допустити великої смути. Від революційних фраз есерів, кадетів та меншовиків залишилось саме строкате лахміття, знахабніла реакція підводила голову. Лютувала козачня, обласкана ще царственим домом, вірний страж імперії. Вулицями Петрограда в чорних волохатих

шапках гасали вершники, ніби демони, і залізні копита ошалілих коней вицокували по бруку марш смерті.

Більшовикам довелося піти в підпілля. VI з'їзд партії відбувався нелегально, раз по раз міняючи адреси.

Ленін змушений був переховуватися далеко від столиці: за ним повсюди нишпорили агенти Керенського. Вождь більшовиків жив у звичайному курені, він писав свої статті, схилившись над колодою, косив сіно і спав серед прив'ялого запашного різнотрав'я неспокійним тривожним сном.

Неспокійно спали і його однодумці, товариші, друзі. І ті, які переховувалися на нелегальних квартирах, і ті, хто опинився у тюрмі.

Кінчався серпень. На безмежних просторах Росії та України стояли нескошені хліба. Нікому косити. Бо вже четверте літо косарі-хлібороби змушені були змінити коси на рушниці. І теперь смерть широко, на півсвіту розмахувала косою, стинаючи голови бідолашним косарям.

Серпень засипав землю гарячими осколками зірок. Пересичена рваним залізом і шрапнеллю, земля неохоче вбирала ті подарунки неба, і зорі гасли в небі, немов ракети.

Кінчався серпень. От-от мали нахлинути горобині ночі. Власне, вони прийшли раніше, ніж на них сподівалися.

Генерал Корнілов — верховний головнокомандуючий,— спираючись на підтримку контрреволюційних партій і реакційного офіцерства, заручившись підтримкою імперіалістичних держав, підняв в армії заколот.

25 серпня Корнілов зняв з фронту третій кінний корпус, кинувши його на Петроград. Генерал замишляв залізною рукою і шаблями козаків навести порядок у столиці, задушити все, що зв'язане з іменем революції, встановити в країні військову диктатуру.

Над Петроградом проспівали сурми тривоги. Тепер уже й Керенському було не до жартів. Полум'я насувалось і справа, і зліва. Керенський боявся дати народові зброю, бо й сам виступав у ролі душителя революції.

Тільки партія більшовиків могла стати на чолі мас. Переслідувана, репресована, але не розгромлена, вона очолила боротьбу.

27 серпня увечері відбулося надзвичайне засідання

Петроградського комітету, на якому з доповіддю виступив більшовик Бубнов. Від імені партії Бубнов виклав більшовицьку програму.

«Ми повинні очолити боротьбу і повести за собою маси до справжньої революції. VI з'їзд нашої партії визначив шляхи нашої грядущої перемоги!»

Тієї ж ночі тисячі петроградських більшовиків були направлені на заводи і в казарми. Робітничий Петроград підіймався, мов гранітна скеля. 25 тисяч червоногвардійців вирушили назустріч корніловському корпусу.

Сила рушила на силу. Хто кого!

Тривожні звістки з волі дійшли і в тюрму. Одного серпневого ранку вартовий, який співчував арештованим більшовикам, передав у камеру промонархічну газетку. Зголоднілі за живим словом з волі, в'язні накинулись на неї і були вражені тривожною новиною. Газета крикливо сповіщала про сміливу акцію великого російського патріота генерала Корнілова, який виступив у ролі рятівника Росії.

— Ви тільки послухайте, товариші, що він пише, цей кандидат у російські наполеони!

В'язні тісним колом оточили Юрія Михайловича, насторожено слухали:

— «Я, генерал Корнілов, верховний головнокомандуючий, заявляю, що беру владу в свої руки, щоб врятувати Росію від погибелі. Тимчасовий уряд іде за більшовицькими Радами робітничих і солдатських депутатів...»

— Ну й загнув! — не витримав Занько.

— «Тимчасовий уряд — зграя німецьких наймитів»,— продовжував читати Коцюбинський.

— Оце так! Колошматять свій свого, щоб чужий духу боявся,— кинув Куделько.

— Не інакше як царем надумав стати генерал.

— У диктатори мітить.

— Читай, Юрку, далі.

— «Я, генерал Корнілов, син козака-селянина, люблю свою батьківщину і доведу свій народ до Установчих зборів. Наказую не виконувати розпоряджень Тимчасового уряду, а скорятися моїм наказам...»

Закінчивши читати корніловський наказ, Коцюбинський обвів очима тюремне товариство.

— Схоже на те, що в таборі наших ворогів зчинилася

бійка. Буржуазія вже невдоволена Керенським і висуває на арену імпозантнішу фігуру. Йдеться до військової диктатури.

— Кепські справи, якщо цей тарган у погонах захопить столицю.

— Війною на Петроград іде. А нас тут у тюрмі тримають! — кипів від гніву Тер-Арутюнянц.

— Що ж робити?

— Звідси дати нашим ворогам бій,— запропонував Коцюбинський.— Напишемо гуртом свій протест. Яке вони мають право тримати нас у тюрмі, коли революції загрожує небезпека. Коли кожний боєць потрібний там, на фронті, де вирішується доля вітчизни.

— А до кого ж будемо писати? Кому скаржитись? — розвів руками Куделько.

— Центральному Виконавчому Комітетові, з угодовської ласки якого ми опинились у тюрмі,— пояснив Коцюбинський.

— Так вони ж приховають нашого листа, сволота,— висловив сумнів Долматов.

— А ми другий примірник пошлемо в нашу газету, більшовицьку...

— Оце діло! — загорілись товариші.— Пиши, Юрку!

Незабаром в петроградській газеті «Рабочий» було надруковано гнівний протест «Голос заключенных», адресований урядові Керенського:

«Ми, ув'язнені з вашого відома в тюрмах більшовики, не можемо спокійно сидіти за гратами, коли контрреволюція веде наступ. Бути на волі в цей час — не лише наше святе право, це наш святий обов'язок. Ми повинні бути на волі. І якщо ви не бажаєте бути пособниками контрреволюції, ви вживете заходів для нашого звільнення...

Ще раз ми вимагаємо волі! Ми чекаємо...»

Голос ув'язнених почули брати солдати, почув робітничий Петроград. Та глухий і німий уряд Керенського ладний був віддатися в руки білого генерала Корнілова, аніж дати волю небезпечним більшовикам.

Угодовці з ЦВКу теж ані пари з вуст. Меншовики і есери боялися більшовиків дужче, ніж корніловців. А такі, як Брагін і Шликов, лише мовчки потирали руки від задоволення. Нарешті прийде справжня міцна влада! До чорта всю цю гру в демократію!

Слідчий Шликов наказав посилити охорону арешто-

ваних. Всякі допити припинилися. Зараз, мовляв, не до того, особливий воєнний стан. А там видно буде...

Тюремні стіни мовчали. І тоді в знак протесту ув'язнені знову оголосили голодовку, відмовилися від арештантської бурди і глевкого хліба, вимагаючи свободи.

Коцюбинський і його бойові товариші знали: там, на волі, у них є справжні друзі й захисники. Вони прийдуть їм на допомогу, як тільки з'явиться найменша можливість. Прийдуть! Про це оповістив Юркові в записочці Микола Ілліч Подвойський — керівник більшовицької «воєнки».

Уночі в камеру долинав віддалений гарматний гул. Десь там, на підступах до Петрограда, билися солдати революції з генералом Корніловим. У тих запеклих боях, що часом освітлювали червоним спалахом небо, вирішується і їхня доля.

Важко було сидіти солдатам, які звикли до боїв, коли йдеться про долю революції. З кожним днем слабли сили, паморочилося в голові. Лежали покотом на нарах, ніби в забутті. Голодування переносили не всі однаково. Коцюбинський бачив, як тяжко було Занькові — в очах у нього якась туга. Звичайний шмат чорного хліба, а як без нього буває людині тяжко!

— Нічого, товариші, якось обійдемося без того хліба,— говорив він.— В житті є важливіші речі, ніж отой гіркий кусень та тюремна юшка.

Уночі, коли, забувши про голод, товариші засинали тривожним сном, Коцюбинський не спав. Худий і змарнілий, він подовгу стояв біля вікна і вслухався в ніч. На фоні темно-синього неба виступали химерні зубці фортеці. Кам'яні мури нагадували Юркові стару Росію. Отак і вона стоїть похмурим громаддям під покровом темної ночі. Але настане час, і ясне світання розірве чорну завісу хмар, і впадуть кам'яні мури з гострими, як списи, шпилями, з іржавим плетивом грат...

Десь поблизу цих тюремних мурів котить свої хвилі холодна Нева. Північні океанські вітри часто наганяють хвилю з моря, і тоді Нева виходить із берегів, затоплює місто. Схоже на те, що скоро розгуляється Нева. Вдарять солоні бризки у Мідного вершника. І стане бронзовий Петро, засновник Петрограда, свідком великих потрясінь. Коли б він навіть хотів зупинити їх, не поворухне важкою металевою рукою. Хоч би сам втримався на скажено здибленому коні.

— Ти й досі не спиш, Юрку? — озвався з кутка Тер-Арутюнянц.

— Щось не спиться, друже.

Тер-Арутюнянц підійшов до вікна, став поруч з Коцюбинським, заговорив стиха:

— А я, знаєш, задрімав. І приснився мені сон... Ніби я вдома, в своїй сонячній Вірменії, серед царства гір... І зустрічає мене мати, напуває козиним молоком, частує смачним чуреком, які можуть випікати тільки у Вірменії. Який гарний сон! Ти віриш у сни, Юрку?

— Буває, що й вірю.

— От і я так. Знаєш, у мене таке предчуття, що ми скоро будемо на волі.

— Я тільки цим і живу. Вирватись! Вирватись звідси! Краще вмерти в бою, аніж у цих проклятих чорних стінах...

— Ми ще повоюємо, Юрку. Ось побачиш.

На тюремній башті сторожка пробила північ. Глухі удари надтріснутого дзвона пливли, ніби з могили, і розносили за грати сум.

Тільки високо в небі весело переморгувались мерехтливі зорі. Що їм до швидкоминучих страждань землі? Вони вічні!

10

— Коцюбинський!

— Я.

— Виходь.

Востаннє глянувши на порожню камеру, Юрій Коцюбинський вийшов у коридор. Русявобородий солдат-конвоїр таємниче підморгнув йому:

— Вас викликає комендант.

— А де мої товариші? — запитав занепокоєний Коцюбинський.— Що з ними?

— Та вони вже на волі, товаришу прапорщик,— весело сказав солдат.— А це й до вас дійшла черга.

Комендант тюрми зустрів Коцюбинського похмуро. По стомленому обличчю було видно, що йому набридла вся оця катавасія з арештованими солдатами й офіцерами. Одні наказують тримати під замком, інші наполягають випустити на волю. Живеш між двох огнів. От і зараз більшовики таки домоглися свого, натиснули на урядовців Керенського, взяли Коцюбинського та його товаришів на поруки. Дивина! Мабуть-таки,

за ними сила, коли доводиться випускати на волю таких бунтівників, як оцей Коцюбинський. Він і в тюрмі нікому не давав спокою. То протести, то листи до газет писав, а коли не допомогло, підбурив своїх товаришів на голодовку. Таку здійняв бучу, що увесь Петроград заговорив. Дісталося і йому, комендантові. Скандал! У тюрмі революційного уряду Росії — голодовка! Всього лише три дні, як угомонилися арештанти. І то після того, коли їм було гарантовано якнайшвидший розгляд справи. А зараз, бач, як обернулося, наказано: випускай на волю! А йому що? Аби тягар з плечей.

Порившись у шухляді, комендант знайшов документи Коцюбинського, приготовану виписку і поклав на стіл.

— Що ж, розписуйтесь, прапорщику, і ви — вільні. Поздоровляю, ваша взяла!

— Дякую,— блиснув голубими очима Коцюбинський, і в його голосі звучала неприхована іронія.

— Мені-то правда, немає за що,— щиро признався комендант,— коли б моя власть...

Та в цей момент на столі коменданта задзеленчав телефон, і тюремний начальник поспішно схопив трубку.

У трубці лунав чийсь неспокійний голос, по обличчі коменданта пробігла гримаса, він, як сич, зиркнув на Коцюбинського.

— Це ваші поручителі непокояться, прапорщику,— кинув він, відхиливши набік трубку.— Давно не бачилися. Хочуть з вами говорити. Прошу вас...

Коцюбинський з хвилюванням узяв трубку:

— Алло! Я вас слухаю! Хто це?

— Вітаю тебе, Юрку! — почувся знайомий голос.

— Микола Ілліч! Товаришу Подвойський! Дорогий!

— Я чекаю на тебе, Юрку. Ти нам дуже потрібний. Може, з ходу і відразу в бій? Розумієш, зараз у цирку «Модерн» збирається мітинг. Було б добре, коли б ти на ньому виступив. Щоправда, ти, певно, кволий після голодовки...

— У голові трохи паморочиться, але, мабуть більше від щастя! Адже я на волі! І за це вам, товаришу Подвойський, і всім товаришам по партії велике спасибі. Коли треба, я зараз прийду...

— Ну от і добре. Я тебе чекатиму біля входу до цирку. Гаразд? А вже потім до своїх, у полк...

— А хіба полк не розформовано?

— Ні. Після відомих тобі липневих подій солдатів роззброїли і загнали в казарми. Живе твій полк, Юрку! Ну, а зброя — річ наживна...

Коцюбинський так зрадів цій звістці, що навіть забув про коменданта, який сидів насуплений за столом.

Розписавшись про одержання документів, Коцюбинський рушив до виходу. Зітхнув на повні груди, опинившись за муром на широкій петроградській вулиці.

Свіжий осінній вітер, здавалося, проникав у груди, вигравав на серці.

Воля!

Нарешті воля!

Аж самому не вірилося. Після тісної задушливої камери такими просторими здаються вулиці, і все якесь незвичайне: і будинки, й дерева дихають свіжістю, і високе небо над головою виткане з голубого шовку.

Від швидкої ходи аж упрів. Чи то одвик ходити швидко, чи давалася взнаки голодовка. У голові трохи паморочилось, ніби на похмілля. Як же він виступатиме на мітингу? Чи не переоцінив свої сили, давши згоду Подвойському виступити? І одразу ж прогнав цю думку. Може, саме там, серед людей, він набереться сили. Він так скучив за товаришами, за радісним відчуттям бою...

Ще здалека Коцюбинський помітив біля входу в цирк високу, трохи сутулувату постать Подвойського. Микола Ілліч був у своїй незмінній військовій формі з потертим планшетом у руках.

— Ну, здрастуй ще раз, Юрку,— обняв він схвильованого Коцюбинського.— Та й борода ж у тебе стала! Чудо-борода! Ну, ходімо, Юрку,— підхопив він земляка під руку.— Нас уже ждуть...

— Миколо Іллічу, скажіть мені, будь ласка, що це за мітинг?

— Це мітинг земляцтва. Сьогодні ми зібрали солдатів-українців, завтра має відбутися мітинг латишів, післязавтра — грузинів... Розумієш, так легше нам, більшовикам, дійти до солдата, розказати йому все, до чого прагне його наболіле серце. Адже ми не можемо не враховувати національних особливостей і тих

подій, які відбуваються зараз на Україні, в Грузії, у Вірменії. До того ж нам значно легше скликати такий мітинг, оскільки він легальний. Зрозумів? Ми мусимо використати всі форми і засоби легальної боротьби.

— Ясно,— кивнув у відповідь Коцюбинський.

Удвох вони пройшли за сцену. Мітинг уже клекотів. З трибуни говорив якийсь солдат, закликаючи своїх земляків махнути рукою на Петроград і гайнути по домівках на Україну, робити свою революцію.

— Давай, давай, Тарасе! — кинув із залу нетерплячий вусатий солдат, мабуть, однополчанин.— Революція — так у мировому масштабі!

— Не перебивай! Нехай говорить,— зашикали на вусаня фронтовики.

— Я так думаю, товариші братове,— вів далі промовець,— чи варто нам товктися в цій Росії, коли у нас вдома по горло своєї роботи. І потім, як той казав: дома і кочерги допомагають! А тут що? Досить з нашого брата! Погодували нужі у російських окопах!

— На Україну вирушати треба, вливатися в національні полки, щоб відстояти довгождану волю нашого краю. Тут москалі без нас впораються.

Не встиг солдат закінчити, як на трибуну вискочив якийсь офіцер у малиновій черкесці, гнучкий і поривний, схожий на гончака. З вигляду немолодий уже, голова сивувата, з коротко підстриженим волоссям. Гострими очима метнув по солдатських рядах, дзенькнув шпорами і гарячково заговорив:

— Німці загрожують революції! Кайзер Вільгельм — то зубр світового імперіалізму! Хто може протистояти йому? Хто зупинить німецьких генералів? Керенський, Корнілов? Чи знайдеться ще якийсь кандидат у диктатори! Ні! Вони тільки обгорілі пеньки на великім пожарищі революції. А щоб зупинити ворога — сила потрібна. І тою силою може бути тільки російський солдат, справжній герой революції...— Голос промовця звучав на високих регістрах, дзвенів металом. Над розпашілим лобом здіймався дибки попелясто-сірий їжачок. По всьому видно, промовець був неабияким майстром ораторського мистецтва, знав, що отакі високі слова збуджують натовп.— Ми з вами, брати солдати, кров проливаємо на фронті, а вони, всі ці керенські і корнілови, хочуть правити Росією. К чорту! Всіх

міністрів, плутократів на шибеницю. Нехай ідуть за своїм царем-батюшкою до Тобольська і догнивають на звалищі історії, немов трухляччя і корчі...

— Правильно!

— Під три чорти генералів!

— Революція народжує героїв, вона народить і своїх полководців. Вірних патріотів отчизни...

— Хто це так красно говорить? — запитав у Подвойського Коцюбинський.

— Підполковник Муравйов, який недавно служив цареві вірою і правдою, але в лютому зірвав погони і перекинувся до Керенського. Щоб вислужитись перед новим правителем, Муравйов створив ударні батальйони смерті на захист Керенського. Надіявся зробити кар'єру. А тепер, бач, коли круто, повернув уліво, хоче стати рятівником революції...

— Я чув дещо про нього,— сказав Юрій.—Це, здається, він радив тому ж таки Керенському не церемонитись з більшовиками, стерти їх на порох.

— Так, так,— закивав головою Подвойський.— А тепер Муравйов видає себе за лівого есера, став близьким другом самої Марії Спиридонової, «вождя» соціалістів-революціонерів. Якраз до пари одержимій жінці.

— Як же він потрапив сюди?

— Ходить по мітингах, вивчає ситуацію, прикидає, за ким більшість, хто переможе, кому вигідніше продатись. Кар'єрист і демагог. Он ба, як розпинається за революцію. Ти тільки послухай. Після цього тобі доведеться виступати. Треба як належить відповісти цьому крикунові.

— Революція — це вихор, який змітає все на своєму шляху. Тільки той, що стоїть на ногах міцно, може встояти. Нам треба дружно взятись за руки і стояти стіною. А що слабодухі і невіри проповідують? Розлад, поділ на всякі партії, гризню за фальшиві програми. Є такі і серед солдатів,— увійшовши у роль, продовжував Муравйов.— Тут переді мною виступав якийсь сірячок у шинелі. До чого він закликав? До розброду. Та він, напевне, агент Центральної ради! Йому, бачте, захотілося самостійної України. Революція не визнає національних інтересів, не визнає кордонів. Тільки всесвітнє повстання принесе смерть імперіалізмові... А ви, малороси, цього не розумієте.

В залі залунали врізнобій голоси. Одні схвалювали слова Муравйова, інші обурювались:

— Ти на солдатика не кивай. Може, він просто бовкнув, що нам до Росії немає діла, а ти на всіх українців ганьбу наводиш.

— Ти ба, який революціонер знайшовся! Почепив бант на груди і думає, що він червоний...

— Не заважай, нехай говорить. Чоловік, видать, з головою.

— Сірячками нашого брата обзиває. Недавно погони зірвав, а замашки лишились генеральські.

— Чого ти попрікаєш? Він теж за революцію.

— Есери землю селянам дають...

— Діждешся чорта пухлого.

— Братці, та це ж Муравйов! Той, що вів проти нас батальйони смерті! — вигукнув в гніві якийсь солдат.

Вигуки наростали! В залі зчинився лемент, свист, хоч були й такі, які кричали «браво».

Муравйов терпляче переждав ту бурю. А потім підняв догори правицю і з надривом сказав:

— Кричіть, говоріть, солдатики! Я за демократію. Але з трибуни я не піду! Я кров'ю заробив собі право говорити,— надривався Муравйов, намагаючись підкорити собі аудиторію,— Я належу до лівих есерів, які багато в чому сходяться з більшовиками. Але в той же час ми не перестанемо доводити більшовикам, що вони ведуть згубну для Росії політику розчленування нашої батьківщини. Так можна дійти до того, що кожен захоче стати самостійним князьком. Сепаратистські тенденції дуже сильні. Більшовики до певної пори підігрівають їх, щоб завоювати на свій бік народи. Ленінська ідея самовизначення націй аж до відокремлення — згубна і не приведе до добра. Сепаратисти зруйнують Російську державу, і тоді всім нам капут.

— Та ба, куди гне! Великодержавник, а не соціаліст!

— Єдиної неділимої захотілося!

— Без єдності всі ми загинемо,— доводить Муравйов.

— Та воно й правда,— лунає із передніх рядів.— Дайте чоловікові договорити...

В цей час при вході в цирк з'являється Шликов. Він у простій шинелі, в шапці-плетьонці і без окулярів. Зайшов до залу, попід стіною пробивається до трибуни.

Муравйов продовжує:

— От вас, українських солдатів, зібрали на мітинг більшовики. А з якою метою? Хіба це не сепаратизм? У Петрограді, а говорять по-українському. Більшовики грають на національних почуттях. А ми ж народи-брати, у нас з вами одно отечество...

Подвойський рішуче вийшов із-за куліс, щось шепнув головуючому на вухо і знову повернувся до Коцюбинського:

— Зараз тобі дадуть слово. Будь готовий, Юрку!

Коцюбинський не встиг відповісти, як головуючий оголосив, що зараз має слово товариш Коцюбинський, прапорщик 180-го полку.

Він ступив із-за сцени. Почував себе, ніби плавець, не впевнений у своїх силах перед тим, як кинутись у розбурхане штормом море. Назустріч йому з трибуни ішов розчервонілий, перекошений від люті Муравйов, закусивши до крові губи, немов норовистий кінь вудила.

А із залу хтось радісно вигукнув:

— Ти глянь! Та це ж наш Коцюбинський!

— Юрію Михайловичу! Живий!

То подавали голос однополчани. Ті, з якими він пліч-о-пліч бився проти контрреволюції на Литейному. «Знову серед своїх! — зітхнув Коцюбинський.— Про що ж говорити?» Що йому радив Подвойський? Ага, згадав. Національне самовизначення і соціалістична революція. В залі зібралися його земляки... Вони ждуть!

— Товариші! — і від хвилювання чи від недавнього голодування сам не впізнав свого голосу. Тоді він зібрав усі сили і гукнув голосніше: — Товариші! Брати! Земляки мої!

Він говорив українською мовою, і це відразу поріднило його з аудиторією, на всіх ярусах прокотився схвальний гомін.

— Тільки що перед вами виступав запальний оратор. Він закликав вас до світової революції, нападав на Керенського і контрреволюційних генералів. Що ж, гарні слова. Але погано, коли ними спекулюють такі, як їхнє високоблагородіє підполковник Муравйов. А чи давно він був монархістом? Чи не він бив нашого брата солдата в морду? Муравйов ще недавно організовував ударні «батальйони смерті», закликаючи вести війну до переможного кінця! Чи не цей самий пан

Муравйов був приятелем Керенського і Корнілова, закликав стерти більшовиків на порох? Тепер він зірвав з себе погони. За допомогою отаких промов хоче зажити собі популярності серед солдатів. Обійдемося без перевертнів!

— Правильно! Під три чорти Муравйова!..

— Оце сказав! Молодець прапорщик!..

— Товариші! Я прийшов до вас просто з тюрми. Ще годину тому я сидів у камері. Я такий самий, як і ви, солдат. Я ваш земляк-українець. Ми зібралися сюди, щоб говорити про долю своєї батьківщини, про долю нашого народу. Ми, українці, не зрадники і не сепаратисти. Хай нас не сплутують з Петлюрою чи міністром Терещенком. Російські робітники й селяни — наші брати. Їх дім — це і наш дім. Їхня революція — це і наша революція. Ми повинні і в нас на Україні завоювати владу робітничих, селянських і солдатських депутатів. Націоналістична Центральна рада — це той самий російський тимчасовий уряд у широких українських штанях. Уряд капіталістів і поміщиків.

У залі запанувала така тиша, що було чути, як шелестіли папери на столі головуючого.

Подвойський сяяв: «Молодець Юрко!»

— Завдання полягає зараз не в тому, щоб робити в кожному селі чи місті революцію по-своєму,— говорив з трибуни Коцюбинський,— а щоб навалитись усією нашою революційною силою на головну цитадель капіталізму. Перемога революції в Петрограді буде початком нашого наступу по всьому фронту. Не можна вбити дракона з хвоста. Треба відрубати голову потворі. І чим раніше, тим краще! А дракон у нас під боком, він у Петрограді — це душителі трудового народу.

Тут Муравйов нападав на Леніна, він, мовляв, руйнує Росію, проголошує самовизначення націй аж до відокремлення. Так. Ленін руйнує стару царську Росію, щоб збудувати нову — на довір'ї і дружбі народів. Більшовики стоять за те, щоб усі нації і народи були рівні! Не вам, Муравйов, повчати солдатів, як і що робити! Нині в Петрограді вирішується доля кожного з нас, всіх народів, доля соціалістичної революції. Не до своїх домівок треба пориватися, брати. А тут, на берегах Неви, ми будемо боротися за Україну. Солдати-україн-

ці виконають свій священний обов'язок перед пролетарською революцією.

Несподівано в просторому залі цирку погасло світло. По рядах прокотилося тяжке зітхання, тисячоголосий зал загудів, мов вулкан перед виверженням.

— Спокійно, товариші, сидіть на місцях! — чути голос Коцюбинського.— Ми можемо говорити і в темряві,— звучить голос з трибуни.— Хіба не в такому мороці нас тримав царат сотні років! Може, й зараз хтось хоче погасити вогонь нашої революції. Але це нашим ворогам не вдасться...

Повергнутий у темряву зал ловив кожне слово промовця. Тільки якісь тіні кинулись за сцену до трансформаторного пульта.

— Світло, треба дати світло,— чути в темряві тривожний голос Подвойського.

І враз спалахнуло світло, ніби всіх освітила блискавка. І зал полегшено загудів.

— Отак і наша справа, товариші! Революція наша! Її не загасити нікому. Бо з нами Ленін!

Буря оплесків сколихнула зал.

11

Сіре, кошлате небо повисло над задимленим Петроградом. З Фінської затоки дме поривчастий вітер, і січе навкісний холодний дощ, періщить батогами вулиці та площі. Під ногами перехожих хлюпає грязюка. Сива завіса заволікає квартали, і в тій мряці губляться, тонуть величезні черги біля крамниць, схожі на застиглі похоронні процесії.

«Хліба, хліба!» — голодними вустами шамотить місто, то раптом прориваєтьcя болісним зойком і знову затихає, прислухаючись до приглушеного гулу гармат.

На стінах будинків і на парканах білими плямами виступають накази, відозви, прокламації і об'яви різних генералів, гастролерів, правителів і партій. Деякі з них ще свіжі, пахнуть фарбою і клеєм, деякі вицвіли, вимиті дощем, пошарпані вітром.

Навпроти Александрінського театру кисне під дощем величезна кам'яна баба. Це озадкувата цариця Катерина, в руках у неї червоний прапорець. «Навіть її величність бавиться в революцію»,—глянувши на Катерину, осміхнувся Коцюбинський.

Він поспішав на засідання Військово-революційного комітету, створеного за пропозицією Леніна для керівництва повстанням. Членом цього більшовицького штабу був і він, недавній прапорщик, командир Червоної гвардії, комендант Московсько-Заставського району, що займав величезну частину Петрограда, включаючи Путіловський завод, Балтійський і Варшавський вокзали. На території району розмістились Семенівський і Петроградський полки, гвардійські козачі частини розташувалися навколо Обводного каналу, поблизу гуртувались червоногвардійські загони путіловців і робітники заводу «Треугольник».

Важка ноша лягла на плечі молодого прапорщика. Нелегко бути комендантом такого різношерстого гарнізону. Ночами молодий комендант не спав. Треба було подбати про взаємодію вірних більшовикам частин, озброїти загони Червоної гвардії, ізолювати вороже настроєних козаків, завоювати на свій бік Семенівський полк.

Будь-що треба було оволодіти основними опорними пунктами району, забезпечити охорону заводів, взяти під свій контроль підступи до Петрограда з боку Варшавського і Балтійського вокзалів та шосейних доріг, які вливалися в місто із заходу.

Часом йому самому не вірилося, що життя зробило з нього коменданта величезного Московсько-Заставського району, що робітничі загони Червоної гвардії Васильєвського острова підпорядковані йому, як командирові, якого партія поставила на цей відповідальний пост.

То чи має він право спати, коли на нього чекають робітничі дружинники, коли треба якомога швидше озброїти червоногвардійців, дістати зброю на Сестрорецькому заводі? Коли на нього покладають надії не тільки свій 180-й полк, а й солдати Семенівського полку. Учора він був у казармах, говорив із солдатами. Є чимало таких, що тягнуть за більшовиків, але й прибічники Керенського мають силу, хоч і небагато їх. Неспроста портрет тимчасового прем'єра висить в офіцерському клубі.

Позаминулої ночі на Васильєвський острів завітав Микола Ілліч Подвойський. Непосидючий голова ВРК скрізь устигає.

— Я, можна сказати, сюди як додому приїхав,—

жартував Микола Ілліч.— Колись давно, ще в 1905 році, працював тут з робітниками. Піднімалися на боротьбу. А зараз не зрівняти. За нами іде могутня сила. Будь готовий до всього, Юрку. Скоро, мабуть, і почнемо «наш последний и решительный бой». Ленін уже в Петрограді...

«Ну що ж, це добре, — радів у душі Коцюбинський,— у народу давно вже увірвався терпець, він тільки й чекає сигналу».

Щодня Коцюбинський по кілька разів виступав на мітингах. Говорив до хрипоти, агітував, переконував, сперечався з меншовиками, кадетами, есерами.

Таких бурхливих мітингів, мабуть, іще не бачив світ. Дискусії точилися скрізь, і услід за ними мала от-от спалахнути збройна сутичка, коли вирішальне слово скажуть стволи і багнети.

У повітрі пахло грозою, хоч над Петроградом періщили холодні осінні дощі. Але в природі буває і так, що пізньої осені раптом упаде на землю страшна грозова ніч, з громами і блискавицями.

Може статись, що небо й земля озвуться громами як не сьогодні, то завтра. З усієї країни до Петрограда прибували делегати на II з'їзд Рад.

Ленін нелегально прибув до Петрограда і особисто став на чолі всіх більшовицьких сил. Отже, скоро, скоро гряне буря! Може, саме заради цього покликали його в штаб на засідання Військово-революційного комітету!

На березі широкої Неви виділяється монументальний будинок з колонами, в якому колись навчалися благородні дівиці. В лютому випещених дворянок мов вітром здуло, і тепер у Смольному міцно оселилися більшовики.

Саме сюди й поспішав Юрій Михайлович. Опівдні йому подзвонив голова ВРК Микола Ілліч Подвойський, попередивши, що він негайно мусить бути у Смольному.

Холодна сльота повисла над тривожною російською столицею. Вона потопала в мряці, як потопає в чорних водах Балтики пробитий снарядом дредноут. З настанням темряви вогні не загорялись над Петроградом, як бувало раніше. Одне — ще бракувало вугілля для електростанцій, а друге — беззахисний Петроград боявся німецьких «цепелінів», які могли при-

летіти на вогні, мов грізні дракони з чужого темного неба.

Смольний горів вогнями, більшовики не зважали на погрози німців, які окупували Ригу і загрожували Петроградові. Пред'явивши вартовим свою перепустку, Коцюбинський легко збіг сходами на другий поверх. У просторій кімнаті вже майже всі зібрались на засідання. Біля вікна сидів Антонов-Овсієнко, схожий чимось на попа-розстригу, поруч нього сутулий Чудновський. Ближче до столу примостилися Урицький і Бубнов, схожі один на одного, мов брати. За столом головуючого бородатий, змарнілий від безсонних ночей Подвойський. Забачивши Юрка, Микола Ілліч привітно помахав рукою, потім зняв телефонну трубку і коротко сказав:

— Ми чекаємо на вас, товариші.

За кілька хвилин до кімнати зайшли Свердлов, Сталін і Дзержинський. Отже, члени Військово-революційного комітету були в повному зборі. Можна розпочинати засідання.

— Товариші, вам, мабуть, відомо, що недавно в Смольному відбувся величезний солдатський мітинг, дехто з нас був його безпосереднім учасником. Солдатський Петроград стоїть на нашому боці. Дозвольте мені ознайомити вас із резолюцією цього мітингу.

Коцюбинський з великим інтересом слухав Миколу Ілліча, який стомленим, простудженим голосом читав:

— «Вітаючи створення Військово-революційного комітету, Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, гарнізон Петрограда і його околиць обіцяє Військово-революційному комітетові повну підтримку у всіх його кроках і напрямках до того, щоб тісніше поєднати фронт із тилом в інтересах революції.

Петроградський гарнізон заявляє: «На варті революційного порядку в Петрограді стоїть увесь гарнізон разом з організованим пролетаріатом. Всякі провокаційні намагання з боку корніловців та буржуазії внести замішання і безпорядки в революційні лави зустрінуть нищівну відсіч».— Закінчивши читати звернення революційних солдатів, Микола Ілліч зняв з перенісся окуляри і обвів поглядом бойових товаришів.— За нами сила, товариші! А коли так, то ми повинні вимагати від штабу Петроградського округу підкоритися

нам. Щоб цей штаб без нашої санкції не мав права виносити, друкувати і розсилати будь-які накази та відозви до військових частин.

— Правильно! — озвався сухорлявий, підтягнутий Дзержинський.— Але цього мало! Нам потрібна зброя. І ми мусимо її взяти. Як мені стало відомо, в Кронверкському арсеналі підготовано велику кількість зброї та бойового спорядження для відправки на Дон, у Новочеркаськ генералові Каледіну. Треба негайно захопити цю зброю і передати робітничим дружинам та загонам Червоної гвардії.

— Пора захопити і Петропавловську фортецю! — кинув з місця Бубнов.— Головний арсенал зброї.

З-за столу підвівся Яків Михайлович Свердлов, заговорив тихо, але кожне його слово лягало ваговито і значимо:

— Сьогодні ранком відбулось засідання ЦК з участю Леніна. Воно висловилося за збройне повстання. Володимир Ілліч сказав, товариші, що 24 жовтня ще зарано діяти, для повстання потрібна всеросійська основа, а на цей день ще не всі делегати прибудуть на з'їзд. З другого боку, 26 жовтня буде вже пізно діяти, вказує Ілліч, до цього часу з'їзд організується, а великому організованому зібранню важко вживати швидких і рішучих заходів. Отже, ми повинні діяти в день відкриття з'їзду, так, щоб могли сказати йому: «Ось вам влада! Що ви з нею зробите?» З'їзд повинен піти за нами. В даному разі здійснений факт матиме вирішальне значення. Ленін має цілковиту рацію.

Отже, товариші, постанову прийнято. Військово-революційний комітет мусить розробити стратегічний план захоплення столиці. Військові члени комітету повинні очолити надійні нам полки, захопити найважливіші об'єкти: Петропавловку, банк, телеграф, Зимовий палац і арештувати Тимчасовий уряд. Прошу вас глянути на карту Петрограда. Ось тут зосереджені наші сили, тут дислокуються війська Керенського. А оце мости. По них мусить пройти Революція! Ось тут має стояти «Аврора». По її сигналу і почнемо...

Детально з стратегічним планом ознайомить товариш Подвойський.

— Товариші! Користуючись правом голови Військово-революційного комітету, я маю намір коротко ознайомити вас з планом повстання. Він вироблений на

основі рішень ЦК нашої партії і вказівок Володимира Ілліча.

Слухаючи Подвойського, Коцюбинський внутрішньо відчував усю врочистість цієї хвилини. Адже історія вже писала своєю власною рукою присуд старому світові.

— Кожен член Військово-революційного комітету займає своє місце. Більшість із нас розійдеться по полках та червоногвардійських загонах, щоб на чолі мас битися за нашу перемогу. Головне, треба знешкодити ворога, захопити в свої руки всі шляхи, стратегічні вузли, розставити так наші сили, щоб вони діяли з найбільшою користю.

Планом передбачено, що Фінляндський і 180-й полки разом з червоногвардійцями мають охороняти всі переправи з Васильєвського острова і тримати цей район у своїх руках. Охорону підступів до Петрограда з боку Варшавського і Балтійського вокзалів доручити зведеному батальйонові червоногвардійців Московської і Нарвської застав.

Військовим кораблям Балтики наказано увійти в Неву і тримати під прицілом своїх гармат усі шляхи, що ведуть до Петрограда; з Кронштадта прибуває п'ятитисячний десант моряків. Кілька кораблів має стояти на Неві, спрямувавши жерла своїх гармат на Зимовий палац. Штаб повстання міститься в Смольному, де весь час перебуватиме Ленін.

...До пізнього вечора засідав Військово-революційний комітет. Спорожнілими вулицями повертався Коцюбинський із Смольного. У кишені гімнастерки — мандат, у якому говорилося, що він призначається комісаром Семенівського гвардійського полку. Але Коцюбинський знав, що цей полк ще треба завоювати, зробити його ударною силою революції і з його допомогою захопити Російський банк, державну скарбницю, без якої немислима перемога революції.

Не гаючи й хвилини, просто з Смольного, Коцюбинський подався до семенівців. Ішов і непокоївся: як-то воно буде? Адже в полку є різні люди. Є такі, що занадто пишаються своїми традиціями. «Ми, мовляв, полк, який створив ще Петро Перший,— окраса і гордість Росії. Не до лиця нам, семенівцям, слухати всяких там більшовицьких агітаторів. Було вже раз, коли бунтівники підняли смуту проти законного уряду в Ро-

сії 1905 року, і саме нам, семенівцям, доручено було навести порядок на Красній Прєсні...» А були й такі, що з гіркотою згадували ту чорну сторінку в історії полку, коли солдати стали знаряддям у руках реакційного офіцерства, жорстоко придушивши революційний виступ московського пролетаріату.

Не раз Коцюбинському доводилося бувати в полку, але то були, можна сказати, звичайні мітинги, а тепер треба загітувати полк на бік більшовиків, повести його за собою. Щоправда, серед семенівців у нього є вже чимало добрих друзів, революційно настроєних солдатів та офіцерів, але є, звісно, й ідейні противники, вороги. Останні, звичайно, зустрінуть його не з розкритими обіймами.

Уже стемніло, коли Коцюбинський прийшов у казарми. Солдати закінчували вечерю.

Представившись полковому комітетові, Коцюбинський попросив скликати мітинг.

За десять хвилин полк зібрався на плацу поміж похмурих казарм. На імпровізовану трибуну, споруджену коло стовпа, на якому горів ліхтар, піднявся Коцюбинський. Він стояв на видноті у всіх солдатів, хоч сам бачив лише тих, хто в перших рядах. Далі все покрила імла, тільки чувся приглушений гомін тисячного натовпу.

— Товариші! Мене прислав до вас Військово-революційний комітет, прислав не для того, щоб вам наказувати, а щоб допомогти вам розібратись у тій завірюсі, яка охопила не тільки Петроград, а й усю Росію...

Ніхто зухвало не вигукнув, не перебив його, і це вже була перша перемога. Тільки з темряви до трибуни тісніше присунувся солдатський натовп, і Коцюбинський відчув його неспокійний подих.

— Тимчасовий уряд довів країну до розвалу,— вів далі Коцюбинський.— Він не виконав своїх обіцянок, не дав народові ні волі, ні миру! Не дав селянам землі! Керенський та його міністри ідуть на поводку в контрреволюційних генералів. Наша батьківщина, за яку ми проливали кров, яка всім нам найдорожча в світі, може зазнати непоправної катастрофи, стати жертвою імперіалістичних хижаків, якщо ми з вами не врятуємо її, товариші. Потрібна справжня революція, до якої закликають більшовики.

— Більшовики — агенти німців, а їхній вождь Ленін запродався Вільгельму! — хтось істерично вигукнув з темряви.

Та на нього відразу зашикали голоси:

— Ану закрий рот, кадетська мордо! Не заважай комісарові говорити.

— На брехні та провокації далеко не заїдете, панове! — кинув у темряву Коцюбинський.— Більшовики не запроданці, а справжні патріоти. Хіба не вони заради свого народу йшли на шибениці, вмирали на засланні в Сибіру, підставляли свої груди під кулі...

— То вмри ж і ти, проклятий! — крикнув хтось, і в ту ж мить пролунав постріл.

Тонко проспівала куля і, вдарившись об стовп, одколола від нього тріску.

Коцюбинський не здригнувся. Стояв на видноті у всіх, ніби заворожений від кулі.

— Можеш стріляти ще раз! — гукнув він.— Але я звідси не піду, поки не доведу своїм братам солдатам всієї правди. Нас, більшовиків, не залякати пострілами з-за рогу, з темряви ночі...

У натовпі праворуч зчинилася возня. Хтось сердито вилаявся, і потім усе стихло. Та ось до трибуни долинув молодий дзвінкий голос:

— Продовжуйте, товаришу комісар! Цей гад уже не стрельне...

— Ти скажи, як на сповіді, комісаре, чи дадуть нам землю? — озвався бородатий солдат з першого ряду.

— Земля ваша. Більшовики про це говорять давно, і сьогодні я ще раз стверджую це, як присягу.

— Ну що ж, ми підемо за тобою, комісаре, раз тебе до нас послав Ленін. По правді сказати, насточортіли нам обіцянки-цяцянки Керенського і всієї його шатії-братії. Більшовики, видать, народ сурйозний...

— Обдурять вони вас! Чуєте, браття солдати! — кричав із темряви невеличкий на зріст офіцерик, пробираючись до трибуни.— Я прошу вислухати мене — представника російської партії конституційних демократів.

Спритний офіцерик уже стояв на трибуні, розмахуючи руками, гарячково доводив солдатам згубність їхнього наміру йти за більшовиками.

— Одумайтесь, солдати! Не ганьбіть вікової слави

нашого полку! Великий государ Петро Перший вручив нам знамено, з яким не раз наші діди і батьки виступали за честь Росії й перемагали в тих боях! Згадайте слова нашого основоположника, сказані ще перед Полтавським боєм; він говорив, що не про своє життя дбає, не про свою славу, а вболіває за славу Росії, щоб вона жила, міцніла. І ось тепер ми самі топчемо ту славу! Ідемо за бунтарями, яким недорога історія Росії, її велич, її могутність. Цей Коцюбинський, присланий до вас комісаром,— державний злочинець, він недавно вийшов з тюрми! Його негайно треба арештувати!

Височенний на зріст солдат-здоровань вибрався на трибуну, підступив до галасливого офіцера і поклав йому на плече важку руку:

— А чи не досить вам, ваше розжалуване високоблагородіє? Як по-моєму, то ви одслужили своє. Ви нам царем Петром баків не забивайте. Всі вони, царі, однакові... А щодо Росії-матінки, то саме тому ми й революцію піднімаємо, що дорога вона нам і не хочемо ми, сини простого народу, щоб копошилась на її тілі всяка вошва! Досить! Попили ви нашої крові!..

— То він про Росію лише туману напускає! Землі батьківської жалко,— озвався з солдатського натовпу якийсь земляк.

— І офіцерських погонів.

— Ти ба, який патріот! Чули таких не раз...

Солдат-здоровань обома руками взяв щуплого офіцерика і під схвальні вигуки поніс з трибуни:

— Не пручайтеся, ваше благородіє, я вас не покалічу, тільки не плутайтесь у революції під ногами, Христом-богом прошу...

Коцюбинський переждав, доки вгамується розбурхане солдатське море, і лише тоді заговорив знову. Він стояв, високий, бородатий, у відсвіті ліхтаря схожий чимось на міфічного атланта, що збунтувався проти богів і кликав синів землі на боротьбу з небесними владиками.

— Часи царів, про яких тут розпинався пан офіцер, давно минули. Нова Росія в революції здобуде собі нову славу, і ваш полк під її червоними знаменами завоює щастя і волю для трудового народу, землю для трударя-хлібороба, ясне майбутнє для дітей наших... До цього закликає вас, солдати, Ленін, партія більшовиків!

— Ми за Леніна! — озвалися солдатські лави.— Голосуй, комісаре!

Пізньої ночі Коцюбинський по телефону доповів Подвойському в Смольний: «Семенівський полк запевняє Петроградську Раду і Революційний військовий комітет у своїй вірності революції і піде за більшовиками».

Голова ВРК з радістю вислухав те повідомлення і коротко сказав у трубку:

— Добре, земляче, добре! Доведеться тільки тобі взяти під свою команду ще один полк. Військовий революційний комітет призначає тебе заодно і комісаром єгерського полку. Час гарячий, Юрку! Треба діяти рішуче і негайно.

«Ну що ж, на те й революція»,— подумав Коцюбинський і відразу ж подався до єгерів.

...Ранком посланець ВРК розшукав Коцюбинського у казармах єгерського полку і передав наказ Подвойського негайно з'явитися у Смольний.

Стомлений від безсонних ночей, Микола Ілліч зустрів Коцюбинського дуже стурбовано:

— Розумієш, Юрку. Цієї ночі на світанку юнкери захопили і розгромили друкарню нашої більшовицької газети «Рабочий путь» («Правда»). Реакція намагається вибити з наших рук могутню зброю — пресу. Щойно засідав ЦК партії. Є постанова відновити становище. ВРК доручає тобі виконати це... Я знаю, тобі нелегко,— сказав він з особливою теплотою в голосі.— Мабуть, не спав цілу ніч?

— Я готовий, Миколо Іллічу. Вернуся в полк і з своїми солдатами подамся до друкарні.

— Час не жде. А дорога в полк неблизька,— промовив Подвойський.— Ти ось що, Юрку, бери загін солдатів Литовського полку та 6-го саперного батальйону і веди на юнкерів. Солдати чекають тебе коло Смольного.

— Єсть! — відкозиряв по-військовому Коцюбинський і швидко подався до виходу.

За годину уже доповів Подвойському, що юнкерів вибито, друкарня в наших руках і до вечора вийде в світ «Правда».

— Спасибі, Юрку. Я знав, що ти це зробиш швидко й точно,— похвалив Подвойський.— А на вечір давай сюди. Є добрі новини, а для тебе бойове завдання.

Коцюбинський згадав, що сьогодні, 24 жовтня, у його рідному Московсько-Заставському районі повинен відбутися мітинг, на якому він має виступати перед робітниками і червоногвардійцями. Від Васильєвського острова басовито загув гудок — сигнал збору. Треба поспішати, люди уже сходяться.

Мітинг був велелюдний. Виступали старі робітники і зовсім юні майстрові хлопці, які рвалися в бій, говорили червоногвардійці з багряними пов'язками революційної гвардії на рукавах.

Потім виступив він, комендант району і командир двохтисячного робітничого червоногвардійського загону:

— Дорогі товариші! Є наказ партії більшовиків рушати до Смольного, де збираються сили на останній, вирішальний бій.

— Ми готові! Веди нас, комісаре!

Просто з мітингу озброєні колони рушили до Смольного.

Вечоріло. Навколо Смольного видимо-невидимо зібралося озброєного люду. А нові загони та полки все прибувають. Поміж солдатів, матросів і червоногвардійців пішла чутка, що в штаб революції — Смольний — прибув Володимир Ілліч Ленін.

Вікна Смольного яскраво освітлені. Велетенський будинок був схожий на пароплав, що застиг на рейді.

У штабі революції, крім членів ВРК, командири і комісари полків та загонів: кожний одержував бойове завдання, як має діяти та чи інша військова частина в цю історичну ніч.

— Сідай ближче, Юрку,— потиснув руку Подвойський.— Насамперед тобі подяка від Володимира Ілліча. Під час зустрічі у Смольному Володимир Ілліч поцікавився, хто той командир, який так швидко розігнав юнкерів і повернув нам друкарню. Я назвав твоє прізвище. Він подумав, потім: «Стривайте, стривайте! Прізвище мені знайоме. Це, напевне, той прапорщик, який зі своїми товаришами посилав привіт із тюрми VI з'їзду? Ага? Чудесно! А скажіть, будь ласка, він часом не родич українському письменникові Михайлу Коцюбинському?» Я відповів, що ти — його син. Володимир Ілліч просіяв: «Прекрасно. Я, знаєте, не дивуюсь, що його син став більшовиком. Передайте прапорщикові Коцюбинському від мене подяку за те, що сьогодні

тисячі наших бійців мають можливість читати «Правду». Цей прапорщик, мабуть, добрий командир. Отаких треба поставити на чолі наших полків та загонів, і Зимовий буде наш. При нагоді з цим Коцюбинським обов'язково хочу познайомитись. Батька я його знав. Зустрічався в Горького, на Капрі».

Юрій слухав, і гаряча хвиля хлюпнула йому в груди...

— Ну, так-от, на цю ніч маєш нелегке завдання,— після деякої мовчанки продовжив розмову Подвойський.— Цієї ночі крейсер «Аврора» увійде в Неву і стане біля Миколаївського мосту, щоб тримати під жерлами своїх гармат Зимовий палац. Поки що міст у руках юнкерів. Їх необхідно вибити звідти. До того ж Миколаївський міст зв'язує Васильєострівський район з центром, через нього прибуватимуть нові частини на Двірцеву площу для вирішального штурму. Операція по захопленню мосту доручається 2-му гвардійському флотському екіпажеві, до якого входять матроси, солдати і червоногвардійці. Командир — ти. Від успіху цієї операції залежить завтрашній день, розумієш?

— Розумію, Миколо Іллічу. І смію вас запевнити, що ми відкриємо шлях «Аврорі». Так і Леніну передайте...

— Ну, щасти тобі, прапорщику,— і Подвойський міцно обняв Коцюбинського.

Атака загону сміливців, якими командував член РВК Коцюбинський, була гострою, як удар меча. Юнкери не витримали. Одні впали на холодний міст, інші кинулися в каламутні води Неви, а решта, піднявши руки, здалася переможцям.

На світанку крейсер «Аврора» підійшов до Миколаївського мосту, кинув якір.

Юрій Коцюбинський стояв зі своїми друзями на мосту, зустрічаючи світанок нового дня, якому судилося стати історичним.

Ранкова зоря мерехтіла на східному небозводі. І він згадав, що її звуть Аврора. А інша «Аврора» стояла напоготові, щоб провістити народження нової доби

Стояв на мосту, охоплений невимовним почуттям всієї значимості того, що відбувалося навколо. Він сам був часткою тієї могутньої сили, що творила історію...

А вдень Юрій знову був у Смольному на засіданні більшовицької фракції делегатів II Всеросійського

з'їзду Рад, який мав відкритися увечері. Але для цього треба було йому, рядовому прапорщикові революції, пройти крізь вогонь.

Він був готовий на все!

12

Грозової ночі Юрій Коцюбинський повів гвардійців на штурм. Тисячі бородатих солдатів ішли за своїм вожаком, багато серед них було українців, які звали Коцюбинського батьком, не підозріваючи, що їхньому русобородому комісарові всього лише двадцять один рік.

Вулицями гуляв пронизливий вітер. Він летів із заходу, женучи крижаний подих зими. Солдати щулились від холоду в драних шинелях, шльопали стоптаними чобітьми по брудному брукові. Крізь діряві підметки просочувалась грязюка. Але вони йшли, і їхні ряди чітко коливались на ходу, виблискуючи сизою сталлю багнетів.

Коцюбинський ішов попереду теж у зношеній і потріпаній солдатській шинелі, тільки замість шапки-плетьонки — шкіряний картуз, а при боці важкий маузер у дерев'яній кобурі. То був подарунок друга-однополчанина Тер-Арутюнянца, який нині став комендантом Петропавловської фортеці.

«Петропавловка наша! — радів у думках комісар.— Тепер у нас вдосталь зброї». Десь поблизу займає позицію його рідний 180-й полк, озброївшись рушницями з Петропавловського арсеналу.

Петроградські вулиці вгиналися від ходи маршових колон. Солдати йшли невеликими групами, тихо займаючи вказані рубежі. А в цей час у Смольному над картою міста схилилися ті, на кого було покладено Леніним здійснити сміливу операцію. Карта розроблялася за участю самого Леніна та його найближчих соратників.

Худий, змарнілий від безсонних ночей, Подвойський віддавав чіткі розпорядження по телефону. Над планом Зимового палацу схилявся давно не голений Антонов-Овсієнко, довге волосся спадало в нього аж на очі; кремезний, широколиций Криленко, схожий на солдата, щось доводив Дибенкові — матросові-здорованю з густою темною бородою. На берегах Неви сини України,

комуністи серцем і душею, бились за нову Росію і за нову світлу долю рідної України.

Через годину вони роз'їхались із Смольного до своїх полків і батальйонів; залишився тільки Подвойський, що був тієї ночі правою рукою Леніна.

З темряви виступають обриси масивного будинку. Державний банк колишньої Російської імперії височить громаддям, мов тюрма. Куняють під стінами вартові.

Коцюбинський тихо наказує солдатам приготуватись. Але сам він надіється на те, що все обійдеться без кровопролиття. В батальйоні, який охороняє Російський банк, є свої люди.

З трьома солдатами комісар рішуче йде до головного під'їзду.

— Стій! Хто йде? — зупиняє його окрик вартового.

— Свої! Такі ж, як і ви, солдати. Нам наказано змінити вас...

— Хто наказав?

— Петроградська Рада і Військово-революційний комітет,— відповідає Коцюбинський, і в голосі його залізна твердість.

— А ти хто? — допитується старший.

— Я член Військово-революційного комітету, комісар Коцюбинський.

Охоронці банку пошепотілися поміж собою.

— Але нас приставлено сюди з наказу Тимчасового уряду,— заперечив хтось непевно.

— Можете вважати, що цей уряд більше не існує... Тому і звався Тимчасовий.

— Та воно, як по правді сказати, братці, настобісіло нам стояти під цими стінами. Стережемо буржуйські гроші, а в самих ні шеляга за душею.

— Ну, а нам же після цього куда? — допитувався старший з охорони.

— Хочете — складайте зброю і йдіть куди завгодно, хочете — приєднуйтеся до нас. Революції потрібні солдати...

І знов напружене чекання.

— Ну що ж, комісаре, приймай і нас до свого гурту.

І відразу ж кілька солдатів виступило наперед. За ними посунула решта. Солдати Коцюбинського, які першої-ліпшої миті готові були відкрити вогонь по солдатах — охоронцях банку, кинулися обнімати своїх

братів. Над масивним фронтоном банку прокотилося, як зітхання, радісне «ура!».

Доповівши Подвойському в Смольному про заняття банку, Коцюбинський одержав вказівку бути напоготові, щоб подати допомогу Антонову-Овсієнкові й Чудновському, які керували штурмом Зимового палацу. Юнкери, жіночий батальйон Керенського і вірнопіддані козаки, мабуть, не здадуться так, як солдати, що охороняли Державний банк.

Він наказує зведеному загонові підтягтися до Зимового палацу, залишивши коло банку посилену охорону. Солдати, матроси і червоногвардійці, лава за лавою, займають бойові рубежі на лівому фланзі від Мільйонної вулиці. Чути лише інколи, як брязне у когось зброя або дзенькне об патронташ порожній котелок...

І знову над Петроградом пливе темна, загадкова й тривожна ніч. Час від часу від Неви здіймаються велетенські голубі мечі прожекторів «Авроры» і, розкраявши темряву, вихоплюють з неї принишклі будинки й квартали. Полки і батальйони чекали сигналу, щоб рушити на останній штурм. Тим сигналом мав бути гарматний постріл з «Авроры». Але перед цим крейсерові мусила подати звістку Петропавловка, а вона чомусь барилася. Що ж там трапилось?

Коцюбинський нервував. Він знав, що увечері в Смольному відкривається II Всеросійський з'їзд Рад. До цього часу необхідно покінчити з Тимчасовим урядом. А поки що міністри Керенського засіли за стінами Зимового палацу, надійно огородившись багнетами вірних частин.

Пора б уже починати! Пора!

І ніби у відповідь на його бажання глухо вдарила гармата з мурів Петропавловки, а потім над настороженим Петроградом провісним громом озвалась гармата «Авроры». І в ту ж мить місто ожило. Батальйони солдатів, загони моряків і Червоної гвардії ринулись на штурм Зимового.

Двірцева площа збурилась, вдарила пострілами з рушниць і кулеметів. Підвелися на весь зріст моряки Балтики, солдати революційних полків, робітники Путилівського заводу.

Коцюбинський ждав. Хоч йому і не терпілось, але він знав: без наказу вступати в бій не можна. Подвойський сказав, коли треба буде — покличуть.

«Ударити б мені зліва, саме юнкери оголили там фронт, не сподіваючись звідти нападу,— поривається в думках Коцюбинський.— Чому й досі мовчить Подвойський? Де запропав Овсієнко?..»

Так у напруженому чеканні минає ще кілька хвилин. Та ось із каламуті, пошматованої вогнями, з темряви з'являється вістовий, на ньому бушлат і сива шапка, а на грудях — важкий кольт.

— Гей, гвардійці, хто тут у вас комісар? Я від Антонова-Овсієнка.

Коцюбинський виступив наперед. Він дивився на молоденького вістового і не вірив своїм очам. Та невже ж це Віталій? Звідки?

— Комісар Коцюбинський вас слухає,— сказав він, намагаючись говорити спокійно.

В очах посильного штабу — подив, та він переборов у собі хвилювання і відкарбував кожне слово:

— Товаришу комісар, вам наказано виступати на лівий фланг...

І вже після цього кинувся до бородатого комісара, якого б нізащо не впізнав, коли б той не назвався Коцюбинським.

— Юрку! Юрку! Друже, брате мій!

— Віталію! Приймаче! Звідки, яким вітром? — гаряче обіймав Примакова Коцюбинський.

— Вітром революції, друже! З Києва приїхав на з'їзд і, як бачиш, потрапив якраз на гаряче. Разом з іншими військовими делегатами добровольцем зголосився в бій... Ну, а тут доручення — вістовим революції. Видно, судилося нам зустрітися, Юрку.

— А таки судьба! Прекрасна судьба, друже! — зворушено сказав Коцюбинський.— Скільки ж це ми не бачились?.. Але зараз не час...

Він випростався на весь зріст, підняв догори праву руку і голосно вигукнув:

— Солдати революції! За мною, вперед!

— Ура! Ура! Ура!

У тремтливому палахкотінні прожекторів перша лава гвардійців проскочила Двірцеву площу, вже перекотилася через дерев'яні штабелі, що були своєрідним укріпленням біля мурів палацу, за якими бились юнкери. «Ще один натиск, ще один кидок!» — зціпивши зуби, рветься вперед Коцюбинський, і поруч з ним біжить Віталій Примаков, на ходу стріляючи з кольта.

Юнкери не відступали. Засівши в надійнім укритті, вони одчайдушно відстрілювалися, поливаючи вогнем з кулеметів солдатські лави. Кілька сміливців кинулися вперед, щоб подавити вогневі точки.

Ще один кидок, ще одне зусилля. Зім'ято батальйон юнкерів, але ті, що за воротами, відчайдушно відбиваються. На чавунній гратчастій брамі замелькали чорні бушлати моряків.

Та ось під могутнім натиском брама відчинилася, і нестримний потік ринувся на подвір'я Зимового, а за хвилину бій точився вже в просторих коридорах палацу.

Штурм був короткий і грізний, як буває на морі ураганний шторм.

Розгарячілі виходили з бою солдати революції, самі дивуючись із свого подвигу, не збагнувши до кінця його значення.

Під охороною солдатів провели до машин міністрів Керенського. Антонов-Овсієнко і Чудновський супроводжували арештованих до Петропавловської фортеці.

— А Керенський, кажуть, утік,— скрушно похитував головою невеличкий солдатик.

— Кажуть, ніби в бабській спідниці гайнув, мов відьма на помелі,— озвався якийсь землячок з України. І Віталій з Юрком усміхнулися, почувши рідну мову.

— Закурити б зараз, братці!

— Давай сюди! Я частую, у мене полтавський тютюнець. Жінка передала гостинця,— на радощах розщедрився солдат з України.

Налякана, сполохана пострілами ніч поволі вгамовувалась, і повсталий Петроград переступав на перший погляд непомітну грань, за якою починалася нова ера...

А Смольний у цей час вирував, вміщаючи в собі океан збуреної Росії. Смольний гримів бурею нечуваних овацій. На трибуні стояв торжествуючий Ленін.

— Соціалістична революція, про необхідність якої говорили більшовики, звершилась!

Революція п е р е м о г л а!

Смольний горів вогнями, як велетенський корабель, вирушаючи крізь ніч у велику путь.

Двоє давніх друзів задивились на урочі вогні вікон, з яких нині відкривався новий широкий світ. Сама доля привела їх сюди, освятивши суворим подихом бою.

На Двірцевій площі горіли кострища і рвали, шмату-

вали темряву петроградської ночі. Скоро полум'я вогнів запалає по всій Росії.

— Ну, ходімо, Юрку,— обнявши друга, сказав Примаков.— На нас чекають у Смольному.

Два делегати трохи запізнились на історичний з'їзд... Просто з бою вони пішли голосувати за Радянську владу, яку тільки-но виборювали в запеклому бою.

Темна ніч розступилась перед ними. Полум'я величезних багать указували їм дорогу до Смольного, туди, де стояв на трибуні Ленін.

13

Телескопи, націлені в небо, стояли згаслі. До них озивалися мерехтливим сяйвом зір далекі світи, але очі землі не відповідали. Тільки час від часу на Пулковських висотах спалахували голубі прожектори і, мов гігантські мечі, розсікали темряву ночі. Та ще гарматні постріли шарпали небо, сіючи на Пулковських горбах чорну шрапнель.

Далекі зорі тремтіли від подиву. Вони не могли збагнути, що діється на землі. Там, де ще недавно була тиша, звідки на них дивилися великі розумні очі Землі, коїлося щось неймовірне.

Здивовані зорі не знали, не відали, що на Пулковських висотах нині вирішувались земні справи, а не небесні. І що не спокійні мрійники-астрономи господарюють на сонних горбах, а солдати окопалися на них, залягли в сирих шанцях.

Пулковські висоти! Вони стали вогненним рубежем, на якому клекотів перший бій, що став початком багаторічної громадянської війни.

Пулковські висоти! Це тут зустрілися лава з лавою непримиренні противники. З одного боку, солдати Керенського та генерала Краснова, які рвалися на червоний Петроград, щоб в зародку задушити революцію, а з другого — стали проти них стіною воїни Червоної гвардії, солдати і матроси, озброєні робітники, перші хоробрі воїни революції.

Росіяни билися проти росіян, українці проти українців. Клас бився проти класу. І це підсилювало лють. І нікому не бракувало хоробрості в тій не знаній досі, нечуваній битві.

Вже й ніч пройшла, довга, неспокійна, громовинна.

Меркли зорі у високому небі. Гасли голубі снопи прожекторів, та не стихали, а посилювали свій рев гармати.

Артилерія генерала Краснова обрушила вогонь на позиції червоних. Снаряди пролітали в синім світанні, як велике чорне вороння, крякнувши востаннє, губили залізне пір'я над окопами червоногвардійців. Сонце ще не зійшло, але небо вже було червоне, і не в східній, а в західній стороні, звідки йшов зі своїми козачими полками російський генерал.

Прапорщик Коцюбинський стояв у траншеї, плечистий, високий, і розглядав у бінокль поле бою. Він бачив ворожі позиції третього корпусу красновців, над якими, мов чорні гнізда, маячили волохаті козацькі шапки. Звивиста лінія окопів то спускалася вниз, то підіймалася вгору. Вдалині виднілися залізничні колії. Сталеві рейки тяглися в розташування військ, підпорядкованих Коцюбинському, і зникали за сивими пагорбами в бік Петрограда.

На якусь годину стрілянина вщухла, щоб з початком дня бій розгорівся з новою силою. За два дні наступу красновці просунулися вперед, потіснивши червоногвардійські частини. У вчорашньому бою червоних знову спіткала невдача. На одній з ділянок фронту красновцям вдалося розгромити наші передові частини. Коцюбинському особливо було прикро те, що рота семенівців і загін балтійських моряків здалися в полон білим. Керенський і Краснов торжествували. Видавали накази, визначаючи день вступу в Петроград. До міста й справді залишалося всього лише якихось двадцять верст. Вороги вже засіли в Гатчині і всю силу свого удару спрямували на Царське Село.

З Балтики дув холодний вітер, гнав сірі кошлаті хмари. Рожева смуга світання раптом померкла, і Пулковські висоти потонули в сірій мряці. «Сьогодні знову буде важкий день»,— подумав Коцюбинський. Адже червоногвардійці одягнені сяк-так, у благеньких піджачках і в черевиках, та й з харчуванням сутужно, і патронів обмаль. Вся надія на підкріплення, що надійде з Петрограда, та на бронепоїзд, який ось-ось має з'явитися з-за мовчазних сірих пагорбів.

Коцюбинський обертається в бік Петрограда і довго водить біноклем по схилах, за якими губляться рейки залізниці, сподіваючись помітити сивий димок. Та, на

жаль, нічого не видно. «А пора б уже й прибути»,— непокоїться командир дільниці.

Вчора його разом з іншими командирами викликали до командуючого оборони Петрограда підполковника Муравйова. Вискочив-таки на гребінь високої хвилі запопадливий есер. Не без допомоги Спиридонової одержав відповідальний пост. Він сидів сердитий, насуплений, раз по раз хльоскаючи себе по халявах плетеною нагайкою, схожою на пухлу гадюку. Відкривши нараду, відразу ж накинувся на всіх командирів з лайкою:

— Де ваш революційний дух? Перед ким відступаєте? Козачня Керенського і Краснова жене революційне військо! Це чортзна-що! Мітингувати всі ви умієте,— метнув злими очима в бік Коцюбинського,— а як до діла дійшло, то кишка тонка. За революцію битися і вмирати треба, а не проголошувати промови. Я, командуючий Петроградським військовим округом, відповідаю за оборону червоного Пітера і наказую всім командирам та комісарам битися на смерть, битися до останнього патрона і не відступати. Попереджаю, я нікому ніяких скидок не дам: ні комісарам, ні старим офіцерам. Накажу, і копатимете окопи. За найменший непослух чи вияв боягузтва розстрілюватиму на місці. Власною рукою, іменем революції. Ясно? — Сивуватий ґоржик командуючого ходив на голові, ніби штучний парик. Відстовбурчені вуха налилися кров'ю, праве око весь час смикалося, ніби запорошене піском.— Дискусій не буде ніяких,— блиснув Муравйов лихим поглядом і закрив нараду.

Навіть командири, які знали Муравйова, і ті були здивовані тоном командуючого. Ніхто з учасників наради не мав змоги висловити свої думки, сказати про недостачу зброї, патронів, про слабкі ділянки оборони. «Ні, так не годиться, товаришу Муравйов,— обурювався Коцюбинський.— Ти гадаєш, що наводиш порядок, а насправді змушуєш чесних офіцерів, які стали на бік революції, копати окопи. Що це? Намагання в такий спосіб вислужитися перед революцією? Ні, це швидше походить на зраду».

Мабуть, чутки про непорядки на фронті дійшли до Петрограда. Несподівано пізно вночі в штаб оборони приїхав Володимир Ілліч Ленін. Він поцікавився розташуванням революційних сил, захисників Петрограда.

— Що це, недовіра? — насупився командуючий.

— А ви, командуючий, не гарячкуйте,— гостро глянув Володимир Ілліч.— Уряд робітників і селян повинен знати, як діють його військові власті. Так, так! Довіряти — це не значить не перевіряти. І ми питаємо з усіх однаково. І з товариша Подвойського, і з Антонова-Овсієнка. Хоч довіряємо їм повністю.

Ленін не задовольнився повідомленням командуючого про обстановку. Він сам сів за карту, детально розпитував, де і які стоять частини, чи є в них удосталь спорядження і продовольства, зброї. Виявивши, що багато людей і досі не зайняли бойових рубежів, Володимир Ілліч сказав з докором:

— Людей на фронт нагнали багато, а дати їм ради не можете. Треба негайно подбати про забезпеченість зброєю. Путіловці мають надіслати три бронепоїзди і не менше п'яти броньових площадок. Артилерія — найслабше місце нашої оборони. Необхідно, щоб нас підтримав вогнем Балтійський флот.

І тут же, зв'язавшись по телефону з командуванням Балтійського флоту, наказав негайно відрядити матросів до Пулкова. З Центробалтом Ілліч домовився, що військові кораблі ввійдуть у Морський канал і, в разі потреби, відкриють вогонь по ворожих позиціях і дорогах, які ведуть до Царського Села, і вдарять по тилах Краснова.

Та не дрімали і вороги. Генерал Краснов гнав козаків у бій. Він поспішав. У царських покоях у Гатчині гарячково діяв Керенський, розсилаючи повсюди телеграми, викликаючи з фронту війська, сподіваючись зломити непокірний Петроград.

На світанку козаки наблизились до Пулковських висот.

Коцюбинський бачив у бінокль переміщення ворожих військ, які готувались до атаки. Праворуч і ліворуч у нього залягли понад три тисячі бійців його частини, що складалася із солдатів, червоногвардійців, робітничих дружин. Серед тих бійців був і його давній друг Віталій Примаков.

Ніч відступила. Сірий день заліг на Пулковських висотах. Та ось насторожену тишу порушив один постріл, другий, третій. А вслід за цим затріщали з обох боків постріли, зататакали кулемети. І вже залютував бій над розбудженими пагорбами.

Козаки Краснова рушили в атаку. Вдарила ворожа артилерія, і залізний дощ хлинув над позиціями захисників Петрограда.

Коцюбинський подав команду вогнем зустріти ворога. І заговорили досі мовчазні траншеї. Та все ж козаки наступали. Серед них було чимало досвідчених пластунів, які повзли, припадаючи до землі. Волохаті шапки чорним клуб'ям насувалися все ближче і ближче, хоч багато з них, востаннє клюнувши землю, застигали нерухомо, ніби темні корчі.

У найкритичнішу хвилину з глибини наших позицій з'явився довгожданий бронепоїзд і, розвиваючи шалену швидкість, ринувся вперед, розтрощуючи козачі лави. Красновці подалися назад. Захоплені навальністю наступу, бійці на бронепоїзді рвалися вперед, забувши про небезпеку.

Коцюбинський відчув серйозність становища, він послав вістового до командира бронепоїзда з наказом; уміло маневруючи, відступати. Але на бронепоїзді не зважили на той наказ і за це гірко поплатилися.

Отямившись, козачня кинулася у контратаку, оточила з усіх боків бронепоїзд, перегородивши йому шлях відступу. Швидко зміркувавши, Коцюбинський наказав своїм бійцям подати допомогу бронепоїзду. Але червоногвардійці не пройшли й половини відстані, змушені були залягти на відкритих схилах, під згубним вогнем ворожих кулеметів.

Коцюбинський вів своїх бійців. Він бачив, як умирали вони, беззахисні, під кулями на Пулковських висотах, і кипів від безсилля. Хоч-не-хоч, довелося відступати, зазнавши чималих втрат. Бронепоїзд залишився у ворожих руках.

Тільки що з'явившись, як добрий вісник, він нагнав страху на ворогів, прогримів, мов громовиця в небі, і вже його немає, як немає в небі сліду від блискавки. Так і чекай тепер, що з'явиться він, укомплектований новою командою, і поливатиме вогнем своїх.

Поступово стрілянина вщухла, щоб за якусь годину спалахнути з новою силою. Вороги торжествували. Перевага була на стороні красновців. «Недосвідчені люди були на бронепоїзді,— з жалем думав Коцюбинський.— Ненависті в них багато, але вміння воювати бракує. От і вскочили в біду, поставивши під удар своїх товаришів. Що ж робити?»

Почулося стукотіння кінських копит, а за хвилину до траншеї вже долинула сердита лайка. По голосу Коцюбинський упізнав Муравйова. У траншеї мелькнула червона маківка його кубанки, і розгніваний командуючий виринув наче з-під землі.

— Так оце ви так воюєте, прапорщику? — яструбом накинувся Муравйов, смикаючи зозла поли своєї черкески.— Замість того щоб наступати, ви сидите в окопах. На ваших очах ворог захоплює бронепоїзд, а ви хоч би що? Та чи знаєте ви, прапорщику Коцюбинський, чим це пахне? Це вам не в цирку «Модерн»! Годі, наговорились! І потім, пам'ятайте, що я тут командуючий. Коли що, розмова буде коротка. В розход, як зрадника революції. Попереджаю, ви мусите відновити становище. Це раз. І будь-що наступати — це два. І три — або ви візьмете Гатчину, або я витрясу з вас душу!

Коцюбинський мовчки вислухав наказ. Знав — Муравйов на все здатний. Маючи необмежену владу, він може вчинити що завгодно. Хоч про себе Коцюбинський думав менше за все:

— Високий пост командуючого не дає вам права, товаришу Муравйов, кричати на мене і на моїх солдатів. Може, вони й самі боляче переживають невдачу. Мабуть, саме вам, як командуючому, слід було б узгодити взаємодію різних частин, у тому числі і бронепоїзда, а не кидати його в пащеку ворогові. Боюсь, що за командира там був якийсь анархіст, якому море по коліна. І от загубив людей...

— Я командира бронепоїзда знаю. Надійний офіцер... І він через вас попав у біду,— лютував Муравйов.— Розвели тут чортзна-що! Упадаєте коло бабських спідниць. Звідки тут у вас узялася іудейка-агітаторка Віра Слуцька? Що їй, немає чого робити? Приперлася на передову. Подумаєш, знайшлася Жанна д'Арк! Гнати її втришия звідси. Обійдемося...

— Прошу вас не ображати мого товариша по партії,— спалахнув Коцюбинський.— Товаришка Віра працює за завданням Петроградського комітету більшовиків як політпрацівник, вона прибула сюди разом з червоногвардійцями Васильєвського острова. Щодо сміливості, то Вірі її не позичати, товаришу командуючий...

— Годі мітингувати! Це вам не цирк, а фронт, прапорщику Коцюбинський.

— Сам знаю і дивуюсь, що відбуваються тут речі, подібні до циркових номерів.

Від гніву Муравйов затрусився. Рука потяглася до маузера. Та раптом поміж ним і Коцюбинським виріс спокійний Примаков.

— Товаришу командуючий,— звернувся він до Муравйова, дотримуючись усіх правил військової дисципліни,— дозвольте звернутися до нашого командира, товариша Коцюбинського.

У темних очах Муравйова згасли лихі вогні.

— Говори, що там у тебе,— кинув хмуро.

— Я прошу вас, товаришу командир особливого червоногвардійського загону, доручити мені з групою бійців відбити у ворога наш бронепоїзд. Немає сумніву, що ось-ось він з'явиться. Від нас залежить — битиме він по своїх, чи ми повернемо його гармати проти красновців.

Муравйов мовчав. Він зрозумів, що цей невеличкий на зріст не відомий йому червоноармієць хоче делікатно виключити його з досить складної ситуації і водночас не допустити до загострення суперечки. Що ж, може, це й краще. А то згарячу мало не наробив дурниць. Нехай самі що хочуть, те й роблять. Коли що, розбереться трибунал. І Муравйов схвально кивнув головою.

— Дозволяю вам, товаришу Примаков, з групою бійців відбити у ворога наш бронепоїзд,— не дивлячись у бік Муравйова, чітко розпорядився Коцюбинський.— Відберіть найсміливіших і дійте. Треба вже зараз зробити вилазку в обхід. Як тільки бронепоїзд рушить на нас, несподівано вдарте з флангів гранатами. Ми підтримаємо вас всіма наявними силами. Чи згоден з планом командуючий? — перевівши очі на Муравйова, не без лукавості спитав Коцюбинський.

— Дійте! — відрубав Муравйов, і за хвилину червона маківка його кубанки зникла в темних окопах, ніби провалилася крізь землю разом зі своїм господарем.

Коцюбинський негайно зв'язався з балтійцями і попросив Дибенка підтримати атаку червоногвардійців артилерійським вогнем кораблів, що стояли напоготові у Морському каналі.

— Буде вогонь, земляче! — запевнив Дибенко.

Коли Коцюбинський закінчив говорити по телефону, Примакова в траншеї уже не було. Він не з тих, кому

треба говорити двічі. Десь там, на лівому фланзі, Віталій уже вирушав у свій перший сміливий рейд, щоб несподівано впасти на ворога.

Затишшя тривало з годину. А потім знову озвалися лютою стрілянною Пулковські висоти. Красновці рушили в наступ. З Гатчини почала бити артилерія, важкими снарядами рвала холодну землю, залишаючи на схилах чорні вирви. Розчищаючи шлях піхоті, з-за пагорбів виповз броньовик, поливаючи вогнем мовчазні окопи. На ньому вже були красновські артилеристи. Коцюбинський чекав, доки вороги підійдуть ближче. Треба, щоб Примаков зі своєю групою опинився в них у тилу на фланзі, щоб снаряди з кораблів лягли точно на ворожі лави.

У нервовому збудженні він кинувся до телефонного апарата:

— Морячки! Прошу вогню!

— Єсть, вогонь!

І відразу ж далеко позаду заговорили важкі гармати, через голови червоногвардійців полетіли снаряди, ламаючи сіре небо, ніби застояну кригу, врізаючись у густі лави красновців.

— Товариші! В атаку! — надриваючи голос, закричав Коцюбинський. І, вискочивши з окопу, перший рвонувся вперед. Він чув, як позаду нього підвелися червоногвардійські роти, як загула земля від поривного наступу тисяч ніг, як могутнє «ура» прокотилося над Пулковськими висотами. Воно лунало і звідти, звідки наступали козаки генерала Краснова. І було дивно чути з обох сторін той самісінький бойовий клич, з яким ходили в атаку ще діди і прадіди на ворогів, сходилися з ними врукопашну.

Лава йшла на лаву. Всі схили Пулковських висот заворушились, захиталися горби, мов від землетрусу. Густі лави бійців у темних піджаках і пальтах, у поруділих шинелях і морських бушлатах котилися вниз. Здавалось, збурилася вся розгнівана Росія, хлинула лавою проти ворогів, які хотіли задушити революцію.

Коцюбинський на мить оглянувся. Він побачив, як за ним поспішали грізні лави з рушницями напереваги. Праворуч і ліворуч ішли все нові й нові загони та роти. А небо розколювали громи. Балтика посилала снаряд за снарядом на ворожі позиції...

Кілька бронепоїздів, що з'явилися з ворожого боку, подалися назад, ніби набираючи розгін, далі знову рвонулися вперед. Серед них Коцюбинський упізнав «свій» полонений броньовик і з тривогою в серці подумав про Віталія Примакова: хоч би не втратити друга в цьому пекельному бою.

Обстріляні в боях козаки не витримали навального наступу червоногвардійців. Волохаті шапки кинулися назад, залягли. Та по них не переставали бити з кораблів балтійці. Кавалерія, яка мала вступити в бій після прориву піхоти, нерішуче гарцювала на місці, вихопившись на горби. Та ось снаряди полетіли і туди; сплуталося все в панічному безладді, змішались вишикувані козачі ескадрони.

— Уперед! За мною, вперед! — гукав Коцюбинський і прискорював біг. Він летів розгарячілий, поли довгої шинелі розвівались. Летів у саму гущу вогню.

Якою радістю забилося серце, коли він побачив, як на броньовику, що маневрував ліворуч, злетів угору червоний прапор, а над броньованими плитами звелася постать безстрашного бійця, в якому Юрій відразу ж узнав Примакова.

— Ура! Ура! — линуло йому назустріч із захопленого червоноармійцями броньовика. Наші артилеристи вже били з його гармат по безладно відступаючих красновцях.

Червона гвардія перейшла в наступ по всьому фронту. Озвалися гармати на правому фланзі в районі села Сузії. То грізним голосом бою заговорили матроси, які прибули на вимогу Леніна з Гельсінгфорса, ліворуч ринулися солдати Ізмайловського і Петроградського полків, підтримувані броньовиками путіловців. Вістря атаки було спрямоване на Гатчину, де гарячково метався наляканий грізним наступом Керенський.

В ніч на перше листопада він утік з царського палацу, передавши свої повноваження главковерха генералові Духоніну.

Тої ж ночі революційні війська зайняли Гатчину, арештували штаб III корпусу на чолі з генералом Красновим. Перший антирадянський заколот було розгромлено.

Частина, якою командував Коцюбинський, зупинилась після бою на відпочинок у гатчинському парку. Задиміли нарешті польові кухні, зголоднілі за багато

днів червоногвардійці накинулися на гарячу солдатську кашу.

У штаб до Коцюбинського завітав представник Петроградського комітету, кремезний чоловік з невеличкими темно-русими вусами.

— Я прийшов до вас, щоб від імені Петроградського комітету подякувати, товариші, за мужність, проявлену в боях з ворогом,— сказав представник.— Революційний Петроград ніколи не забуде вашого подвигу, товариші. Я з особливою приємністю мушу відзначити хоробрий вчинок командира групи, яка відбила у красновців бронепоїзд. Товариш Примаков тут? — обвів присутніх поглядом.

— Я! — виструнчився Примаков.— Ваша похвала для мене велика честь і найбільша нагорода.

Представник Петроградського комітету усміхнувся, вловивши у мові Примакова український акцент.

— А ви, товаришу Примаков, часом не з України? — звернувся він до нього чистою українською мовою.

— З України, товаришу, з України,— зраділо відповів Примаков.— Пробачте, не знаю, як ваше прізвище.

— Мануїльський,— широко усміхнувся той.— Будемо знайомі.— І подав Примакову міцну руку.— Та у вас тут, бачу, чимало земляків, товаришу Коцюбинський,— весело звернувся він до здивованого командира.— Радий вас знову бачити, Юрію Михайловичу.

— І ми щиро раді, Дмитре Захаровичу. Пробачте, я й не впізнав вас відразу.

— Давненько бачилися. За цей час і у вас борода он яка виросла! Генерал! Просто-таки справжній червоний генерал! — напівжартома говорив Мануїльський.— Ну що ж, нам свої генерали потрібні!

— Якщо такі, як Муравйов, то не довго ми навоюємо, товаришу Мануїльський,— сказав похмуро Коцюбинський.— І як тільки йому довірили такий пост!

— Хвалю за відвертість. Що ж, ви маєте рацію. Але при нинішній ситуації, коли з нами в одному уряді, в коаліції перебувають і есери, на жаль, буває й таке. Марія Спиридонова, їхній «вождь», диявол у спідниці, горою за Муравйова. Тепер вони його до неба піднесуть, оголосять героєм. Але всьому свій час, товаришу Коцюбинський. Всі ці муравйови — це піна, брудна піна на могутній хвилі революції... І я певен: вона скоро щезне...

— Коли б же то... Хоч воно і піна всяка буває. Єсть така, від якої трапляється сказ,— задумливо мовив Коцюбинський.

— І проти сказу є надійні ліки,— багатозначно сказав Мануїльський.

— Знаю. Але щоб не розійшлася та пошесть і не накоїла великої шкоди.

...Через два дні мужні оборонці Петрограда поверталися до міста. Вони входили в нього через тріумфальні Нарвські ворота, і червона столиця нової Росії радо вітала перших хоробрих воїнів революційних легіонів.

Над Петроградом стояв сонячний осінній день. Голубе небо струмувало з безхмарної висоти.

— Зовсім як у нас на Україні,— глянувши вгору, промовив до Коцюбинського Примаков, і вони обидва усміхнулись північним небесам, під якими одержали перше бойове хрещення в боях за революцію і перший гарт.

14

Навалилася снігами зима на Петроград. Лежить він у глибоких заметах, холодний і голодний, але нескорений червоний Пітер. Твердиня нової, Радянської Росії.

З вікна Смольного Коцюбинський дивиться на закляклі вулиці та площі, на крижану Неву, на білу хурделицю, що розгулялась над містом.

За багато місяців він зжився з містом над Невою. Бачив його навесні і в гарячі дні тривожного літа, бився з ворогами на його вулицях та площах, знемагав у в'язниці і знову йшов у бойових лавах революційних полків.

Смольний став для нього рідною домівкою. Тут, у цьому штабі революції, він учився бути не просто рядовим бійцем партії, а вести за собою інших.

Останнім часом він бував тут особливо часто. Працював заступником начальника військових установ республіки, формував частини, які відправлялися на різні фронти.

Куди ж його пошлють тепер? Яке дадуть завдання? Думки Коцюбинського порушує секретар:

— Будь ласка, проходьте, на вас чекає товариш Свердлов.

Коцюбинський, трохи хвилюючись, заходить до ка-

бінету. Назустріч із-за столу підводиться Яків Михайлович, міцно тисне руку.

— Не здогадуєтесь, чого покликали? — запитує він, поправляючи окуляри.

— Мабуть, знайшлося для мене якесь завдання.

— Що ж, ви догадливий, Юрію Михайловичу,— лагідно усміхнувся Свердлов.— Ми знаємо вас давно. Пригадую, одного разу я навіть читав на з'їзді вашого листа, того, якого ви написали з в'язниці. Пізніше не раз доводилося зустрічатись на засіданнях ВРК. Я говорю зараз не лише від себе, а й від своїх товаришів. І, зокрема, від імені Володимира Ілліча. Він, власне, і порекомендував мені поговорити з вами.

Коцюбинський зашарівся. Добре, що в нього густа борода, а то б видно було непрохану краску на щоках.

— Центральний Комітет нашої партії вважає, що українські більшовики показали себе в Петрограді з найкращого боку. Подвойський, Дибенко, Чудновський, Антонов-Овсієнко і ще багато ваших земляків. На таких людей ЦК нашої партії цілком може покластися. Революція вступає в таку фазу, що її полум'я розгоряється скрізь. В огні повстань палає Україна. Українські робітники і селяни прагнуть взяти в свої руки заводи, фабрики і землю, а значить, і політичну владу — стати господарями країни. На заваді цьому стоїть буржуазна Центральна рада. Ви, певно, знаєте, Юрію Михайловичу, що українські пани ведуть проти нас ворожу політику, спілкуючись з Каледіним, який отаборився на Дону.

— Чесно кажучи, не знаю. В своїх універсалах Центральна рада проголошує братерство і дружбу з народами, і насамперед з Росією.

— На словах то, можливо, й так, а на ділі хитрують ваші землячки, проголошують самостійність,— перебив Свердлов Коцюбинського.

— Мабуть, знаходяться й такі, оскільки клас став проти класу.

— Правильно. Одне слово, класовий союз,— вів далі Свердлов.— У чому полягає наше завдання? Розгорнути рішучу боротьбу проти українських буржуазних самостійників. І це повинні робити не якісь там москалі, як любить говорити пан Грушевський, а найздоровіші сили української нації. Це повинні робити українські більшовики. В тому числі і ви, Юрію Михайловичу.

У голубих очах Коцюбинського і радість і подив.

Він збагнув, що ЦК партії має намір послати його на Україну. Що ж, він готовий хоч і зараз полетіти туди.

Свердлов помітив: внутрішньо спалахнув бородатий прапорщик, якого Подвойський звав просто Юрком, як свого сина.

— Вам скільки років, Юрію Михайловичу?

— Двадцять один.

— Та ви ж юнак! — вигукнув Яків Михайлович.— Ваша борода робить вас набагато старшим. Але це навіть добре. Я значно старший за вас, мені тридцять два. Хоча моїй бороді далеко до вашої,— жартома додав Свердлов.

Який він простий і людяний. І яке життя пройшов! Не зломили його ні тюрми, ні заслання. Глянеш збоку — непоказний з вигляду чоловік, та й до того ж хворий, а скільки в ньому внутрішньої сили, зібраності! Недарма Ленін називає Свердлова блискучим організатором.

— За дорученням ЦК я зараз підбираю групу українських товаришів, які мають виїхати на Україну. Хочемо і вас послати в Чернігівську та Гомельську губернії. Для початку вам бойове завдання: створити загони, які б перешкоджали контрреволюційним частинам каледінців прориватися з фронту через Україну на Кубань. Не можна допустити, щоб вони там створили російську вандею...

— Але ж каледінці сунуть полками в повному озброєнні. Де нам взяти сили, щоб не пустити їх через Україну? — занепокоєно запитав Коцюбинський.

— Допоможемо,— метнув очима Свердлов.— Підійміть своїх земляків.

— Це буде схоже на війну між Україною і російськими військами.

— Радянська Росія не проти такої війни. Адже ви чинитимете опір контрреволюції. Ви що, побоюєтесь? — гостро глянув Свердлов.

— Ні, я не з полохливих. Просто враховую ситуацію.

— Згодом, коли на Україні складуться відповідні обставини, на вас буде покладено складніші обов'язки. Досвід роботи у вас чималий. Україні потрібні свої революційні вожаки, які могли б повести за собою полки. До речі, Володимирові Іллічу і мені про вас розповідав товариш Мануїльський, який зустрічався з вами на Пулковських висотах. І знаєте, як він вас охрестив? Червоним генералом. Ленінові це дуже сподобалось.

Він захоплено вигукнув: «Нам свої генерали потрібні! Так, так, саме червоні, як сказав Дмитро Захарович! І ми будемо висувати їх з прапорщиків». Ваш друг Криленко вже став головнокомандуючим Збройними Силами всієї Радянської Росії.

— Він чудовий товариш, справжній більшовик,— вихопилось у Юрія.

— Ну от, може, й вам з часом доведеться стати червоним командармом. Не святі горшки ліплять,— усміхнувся Свердлов.— Чи як там кажуть у вас на Україні? Це мені Мануїльський таку поговірку підкинув. Влучна! Так-от, Юрію Михайловичу, гадаю, що ми з вами домовилися. Бажаю вам щасливої дороги і всього найкращого.

— Дякую за виявлене довір'я. Зроблю все, щоб виправдати його з честю в інтересах народу.

А раптова думка різонула мозок. «Невже нашу безталанну Україну витопчемо гірше чужої орди, розпалимо братовбивчу війну?»

На прощання Яків Михайлович довго тиснув руку, сказав тепло:

— А наші батьки — тезки... До речі, мені дуже подобається твір вашого батька «Фата моргана». Яке глибоке знання життя села! І Ленін від нього в захопленні.

Тепла хвиля залила Юрієві груди: «Чи думав колись батько, що про нього згадають тут, у такий час, на берегах Неви, у штабі революції?»

Він вийшов на вулицю. Оглянувся на вікна Смольного, щулячись від холоду, підняв комір шинелі і пішов назустріч колючому вітрові.

Над Петроградом здіймалася хуртовина. Рвучкий вітер налітав здалеку, обіймав прапорщика тугими крильми, ніби кликав на Україну, у клекітний вир названої борні.

Частина третя

НА ШАЛЕНИХ ВІТРАХ

Чортів вітер! Проклятий вітер...

Ах,
Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння,
Його шляхи, його боління
І землю,
Землю свою.

Павло Тичина

1

Над Україною шаліють вітри. Здіймають на тисячі верст бурани і заметілі. Розгнівані вихори перегортають розпанахану книгу снігів, шерехтять сторінками. І ніхто не знає, не відає, яким змістом сповняться оті розгорнуті на півсвіту білі сторінки.

Відходить у минуле 1917 рік. Тривожний і величний. Що принесе новий рік Україні? Якими шляхами, через які битви і боління пройде вона в полум'ї революції?

Звістка про перемогу Жовтневої революції у Петрограді блискавично долинула на Україну. Нарешті після віковічного панування розпалася ненависна «тюрма народів», раділи люди. Віднині Україна виходить на широку дорогу Відродження.

Керманичі з Центральної ради зустріли цю вість з надією і водночас насторожено. Як то поставиться Рада Народних Комісарів до тих подій, які відбувалися нині в Києві та й по всій Українській Народній Республіці, проголошеній ще навесні 1917 року? Тимчасовий уряд з усіх сил натужився, щоб не допустити розвалу «єдиної неділимої».

На початку грудня Раднарком нової Росії звернувся з маніфестом до українського народу, в якому вказувалося: все, що стосується національних справ і національної незалежності українського народу, визнається Радою Народних Комісарів РСФРР.

Але в тому ж маніфесті висувалися й ультимативні

вимоги, зокрема, уряд Центральної ради повинен чинити перепони контрреволюційним російським військам, які проривалися на Дон з метою об'єднатися там у могутню силу і з тим, щоб завдати удару в спину новій Росії і повалити Радянську владу.

Легко сказати, не пропускати контрреволюційних російських військ, які ішли цілими полками й дивізіями, озброєні до зубів. Якби і хотілося це зробити, то де взяти сили? Адже Центральна рада не мала в своєму розпорядженні регулярних військових частин. Якщо загони Червоної гвардії в Петрограді та інших містах не змогли цього зробити, то як же протистоїть Україна ворожій навалі?

На жаль, не всі це могли збагнути, а дехто хотів зіграти на цьому і втягнути молоду Українську Народну Республіку у війну з російською контрреволюцією. Отже, відмову Центральної ради виконати ультимативні вимоги було розцінено як сепаратизм і небажання співпраці.

В свою чергу, націоналістичні сили, які окопалися в Центральній раді, використали це з метою розпалювання ворожнечі між радянським урядом в Петрограді та українським народом. В таких умовах у Києві розпочався Всеукраїнський з'їзд, який мав остаточно вирішити питання про владу на Україні.

Сотні делегатів, які прибули звідусіль, зібралися в Народному домі. Робота з'їзду розпочалася в гарячих дискусіях, бо ж зібралися сюди люди різних світоглядів, партійної приналежності, від «хліборобів-собственників», великих землевласників до більшовиків.

Дійшло навіть до відвертих сутичок, найбільш запальні делегати схопилися за петельки за столом президії і біля трибуни. Більшовики в знак протесту покинули з'їзд, перебравшись до Харкова, де в той час відбувся з'їзд Донецько-Криворізької республіки. Розпорошена на великі і малі «республіки», Україна збиралася воєдино, щоб вистояти в боротьбі проти ворогів.

Чи ж вистоїть?

Третій день над Харковом не вгаває хуртовина. Крижані колючі вітри женуть з півночі кошлаті отари хмар, рвуть їх на клоччя, огортають місто в білу кушпелу. Що несуть вони, оті прокляті вітри?..

На вокзалі у глибоких борознах колій важко чмихають поїзди.

Сиві паровози стогнуть парою, пихтять димом, перед тим як вирушити в далеку дорогу крізь снігові перегони.

Завірюха засипає вокзал і людей, що товпляться на пероні в шинелях, свитах і кожушках. То були делегати І Всеукраїнського з'їзду Рад, який тільки-но закінчився в Харкові, і тепер учасники його роз'їжджалися хто в Чернігів, хто в Катеринослав, а хто пробивався до Києва.

Перший з'їзд проголосив владу Рад на Україні, хоч це поки що було мрією. Центральна рада, що отаборилася в Києві, була оголошена поза законом, а натомість створено Робітничо-Селянський уряд — Народний секретаріат.

Ленінські декрети про землю і мир урочисто проголошувалися на всю Україну, як одностайний вияв волі усього народу.

Делегати юрмилися біля вагонів. Були серед них колишні фронтовики і неквапні, трохи вайлуваті дядьки в довгих сіряках та заячих шапках, були й заводські робочі люди, здебільшого з Донбасу та Катеринослава, вдягнені в піджаки, у шкіряних картузах, закутані башликами.

На пероні тільки й розмов, що про з'їзд. Усі розуміли — сталася неабияка подія. Україна обрала радянський шлях. Годі правити дідичам та «хліборобам-власникам», що засіли в буржуазній Центральній раді.

— Хай начувається тепер Петлюра, матері його ковінька! Бреше, недовго універсалити йому в Києві!

— От повернуся додому,— озвався один з делегатів у сірій свиті, видно, з Полтавщини,— розкажу односільчанам про з'їзд, і відразу ж почнемо ділити землю. На весну і засіємо...

— Аби ж тільки мирно було,— промовив другий, попихкуючи люлькою.

— Ой навряд,— заговорив катеринославець, поправляючи на голові башлика.— Поміщики та глитаї спроста землі не віддадуть. Бути війні громадянській. Червоне військо в Харкові збирається, мабуть, на Київ.

— То й правильно, я вам скажу. Настав час братися за зброю. Я от у свій Бахмут приїду, розкажу товари-

шам робочим про рішення з'їзду і подамся в Червону гвардію.

— Одне слово, війна палацам, як говорить Ленін.

— Атож. Панство тихо та мирно з дороги не зійде.

Допалювали останні цигарки, прощалися і поспішали хто куди. Паровоз, той, що на Полтаву, чмихав під парами. Пролунав перший гудок, сповіщаючи пасажирів, що пора в дорогу. Люди кинулися до вагонів.

— До зустрічі в Києві! — гукали делегати із сивих тамбурів.

— Щасливої дороги! — помахав рукою своїм землякам Юрій Коцюбинський.

Брязнув буферами поїзд, надриваючись рушив з місця, і попливли в сніговій завії вагони, далі й далі, доки біла каламуть не проковтнула ешелон.

Іще недавно, тиждень тому, Юрій був у рідному Чернігові, зустрічався з бойовими товаришами, виступав з палкими промовами на зборах, закликаючи земляків іти за Леніним...

Ще зовсім недавно він був у рідному батьківському домі на засніженій Сіверянській вулиці і добра ласкава матуся частувала його гарячим запашним чаєм, завареним на липовім цвіті. Мати сама на ніч змила йому голову, як бувало колись у дитинстві, дала чисту накрохмалену білизну замість поруділої, солдатської.

Ще зовсім недавно мати проводжала його на вокзал і, як усяку матір, її непокоїла телеграма, що кликала сина до Харкова. «І чого це? І чи надовго?» — читав він німі запити у вологих материнських очах. Вони й зараз перед ним — великі, світлі, трохи зажурені материнські очі, найрідніші в світі.

Він ішов вулицями закучугуреного снігами Харкова, поспішав до невеличкого двоповерхового будиночка в центрі міста, в якому розташувався Народний секретаріат — перший Робітничо-Селянський уряд України, членом якого віднині був і він — Юрій Коцюбинський.

У Харкові знову зустрівся він з Віталієм Примаковим. Учора в кабінеті Євгенії Бош відбулася важлива розмова — велике й почесне завдання поклав на них обох уряд. Час не жде, треба поспішати. Коцюбинський засидівся в секретаріаті допізна. З Віталієм умовились зустрітися сьогодні зранку.

Примаков уже чекав на нього біля будинку.

— Мабуть, чуть світ прибіг.

— Не терпиться,— щиро зізнався Віталій.

Удвох вони зайшли до нетопленого кабінету військового секретаріату. Юрій скинув шинелю, обтрусив сніг і знову накинув на плечі.

— Ну й мете! Світу не видно,— глянув у вікно Примаков.

— Розгулялись над Україною вихорі,— задумливо сказав Коцюбинський.— Скоро і ми, друже, полетимо на шалених вітрах...

Віталій кинувся од вікна до столу, збагнувши відразу, що Юрій має сказати щось дуже важливе.

— Так-от, Віталію,— продовжував Коцюбинський,— уряд схвалив пропозицію про створення Червоного козацтва. Ось маєш постанову.— І він поклав перед товаришем постанову, якій судилося стати історичним документом.

— «...Приступити до організації Червоного козацтва для операцій в загальноукраїнському масштабі під керівництвом Робітничо-Селянського уряду України...» — голосно прочитав збуджений Примаков.— Та це ж прекрасно! — засяяв від радості.— Ну, тепер ми покажемо тим гонористим «вільним козакам» Симона Петлюри, у кого шаблі гостріші!

— На жаль, нам не уникнути громадянської війни на Україні. Центральна рада, на яку народ покладав світлі надії, відійшла від урочисто проголошених універсалів, стала виразником інтересів доморощених українських поміщиків і капіталістів.

— Щиро кажучи, мене це не тільки не дивує, а викликає неспокій,— гарячкував Примаков.— Адже в тому уряді верховодять такі, здавалося б, прогресивні люди, як видатний історик Михайло Грушевський, відомий письменник Володимир Винниченко, давні члени соціал-демократичних партій. Хіба вони не кликали Україну до волі? Чому ж тепер хочуть загальмувати хід історії?

— Звісно, Грушевський — відомий історик, а Винниченко — видатний письменник, але обидва вони нікудишні політики. Та й не вони верховодять у Центральній раді, а швидше виступають в ролі заложників. Владу у них перехопила національна буржуазія,— розмірковував уголос Коцюбинський.

— Що ж це виходить? Доведеться битися проти своїх? — не знаходив собі місця Примаков, міряючи

кроками просторий нахололий кабінет військового секретаріату.— За головного отамана в них Петлюра, теж колишній соціал-демократ. Раніше у своїх статейках закликав Симон боротися за волю і рівність, а нині захотів булави, марить стати новоявленим гетьманом України.

— Щоб не сталося цього, нам треба створити свої збройні сили. Саме тому ти, Віталію, призначений комісаром по організації Червоного козацтва. Для початку треба створити перший полк. Я знаю твій намір і гадаю, що ті гайдамацькі курені, які стоять на Москалівці, можна схилити на наш бік. Адже служать там наші люди.

— Звичайно, наші! І серед них чимало земляків. Навіть мої шуманівські є,— гаряче підхопив Примаков.— У Москалівських казармах я був не раз. Хлопці є надійні. Той Петлюра набрид їм гірше редьки. Людям землю давай, а не універсали.

— Так от із них і почнемо. Діяти треба напевне. Візьми з собою ще Івана Кулика.

— Ясно.

— В разі якогось ускладнення, якщо здійметься колотнеча між нашими прибічниками і служаками Петлюри, вам допоможе Руднєв. Загін Червоної гвардії з чотирма панцерниками вночі тихо підійдуть до Москалівських казарм і чекатимуть твого сигналу. Яка твоя думка, Віталію?

— Я згодний. Все буде зроблено, товаришу народний секретар,— і, ставши струнко, Віталій клацнув намерзлими каблуками.

— Ти вже зовсім по-військовому,— усміхнувся Коцюбинський.

— А чому ж,— відповів Примаков.— Ні, що не кажи, а неспроста тобі випало бути за військового наркома республіки. Признаюсь щиро, я радий служити курінним отаманом чи навіть хорунжим у такого кошового.

2

На вечірньому прузі червоно заходило сонце. Бралося на добрячий мороз. Опівночі вигодинилося і над закляклим Харковом небо замерехтіло золотими скалками.

На Москалівці було тихо. Міцно спали гайдамаць-

кі казарми. Десь опівночі Віталій Примаков разом з Іваном Куликом у простих солдатських шинелях і форменних кашкетах зайшли до казарми, не викликавши ніякої підозри в заспаного вартового.

В казармі дев'ятої сотні на них уже чекали свої хлопці, давно загітовані Примаковим солдати.

— Ну, вояки, настав час діяти,— заговорив Примаков.— Ми зустрічаємося не вперше. Знаємо добре один одного. І мета у нас одна...

Солдати тісним колом оточили Примакова, який розповів про ухвалу створити на Україні справжнє Червоне козацтво.

— Оце здорово! — схвально закивали головами солдати.

— Щоб, значиться, без куркульської старшини.

— А чого нам служити тому Петлюрі? — гули невдоволено козаки.

— Ну, а офіцерня ваша зараз де? — поцікавився Примаков.

— Хто спить, хто пиячить, а хто після тіятру з баришнями розважається у офіцерських казармах.

— Треба їх відразу накрити. Тихо, без галасу й шуму. І тих, хто спить, і тих, хто гуляє. Всіх обеззброїти,— наказав Примаков.

— Давно пора! Накипіло на душі!

— Роздати зброю надійним солдатам. Діяти безшумно. Стріляти тільки в крайньому разі. Ну, пішли, товариші.

То була тривожна повстанська ніч. Вірні Примакову солдати оточили казарму і наказали здати зброю. Захмелілі офіцери сторопіли від такої несподіванки і без усякого опору склали зброю. Сонних старшин накрили, як півнів на сідалі. Тільки командир полку Влох устиг в самих спідніх вискочити у вікно.

Услід за дев'ятою та одинадцятою сотнями на бік революції перейшли інші підрозділи.

— Ми обіцяємо всім повну свободу,— запевнив Примаков.— А хто захоче, може вступити добровольцем до Червоного козацтва.

Кулеметники, які тільки-но вийшли з казарми, одні з полегкістю, інші неохоче, складали докупи зброю. Холодної ночі голос Примакова відлунював серед кам'яних стін. Він закликав солдатів перейти на бік революції. Розповідав про постанову Робітничо-Селян-

ського уряду створити Червоне козацтво, яке в переможних боях за правду, за землю і волю примножить вікопомну славу запорозьких козаків.

— Правильно кажеш, товаришу,— озвався басовитий голос із гурту.— Записуй мене до червоних козаків. Зовуть мене Тиміш Варяниця.

— І мене запиши! Зовусь Северином, а на прізвище Непийвода.

— Видно, що прадіди ваші були козаками,— пожартував Примаков.

— А ми ж чого, хлопці, мовчимо, га? Чи не козацького роду сини? — звернувся до своїх товаришів-кулеметників високий гайдамака у смушевій шапці з шликом.— До біса цю китицю! — І він одпанахав від шапки гузир.— Хочу бути справжнім червоним козаком. Гайда, хлопці, до гурту!

І першим рушив до Примакова. За ним подалися інші.

— Записуйте і нас. Тільки щоб землю дали... Чуєте?

Не спали тієї ночі в Москалівських казармах. Повсталі солдати переходили на бік Примакова, шикувалися на широкому плацу сотнями в червоні лави.

Розвиднялося. На сході багряно палав небокрай, провіщаючи погожий день.

3

Дні летіли, мов вершники в білій завірюсі. Мчали за обрій часу останні дні сімнадцятого року, а за дальнім небосхилом уже розгорталися для шаленої атаки навальні сотні тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року.

Промерзла земля стугоніла під копитами сивої кавалерії. Не новорічні щедрівки та колядки котилися співучими лунами над Україною того тривожного року, а постріли розривали загадкову тишу ночей, а далеко десь у снігових заметах хрипло захлинались кулеметними чергами залізні пси.

І важко було добрати, чи то петлюрівці втихомирюють непокірну бідноту, що зажадала землі й волі, чи повсталі селяни напали із засідки на гайдамацьких карателів і кулями вкладають їх спати в холодну постіль снігів.

Україна змагалася за волю. Із глухих завихрених доріг, крізь кучугури й замети виходила вона на широ-

кий шлях, який промітали шалені вітри революції.

На добро тобі та на щастя, мужня повстанко моя!

Напередодні Нового року Віталій Примаков доповідав народному секретареві Юрієві Коцюбинському про створення першої революційної частини. Того ж дня двадцятирічного Віталія було призначено отаманом новонародженого полку Червоних козаків.

Безусий отаман стояв посеред просторої холодної кімнати в шкарубких рудуватих чоботях, в благенькій шкірянці, оперезаній ремінням, з лівого боку в нахололих ножнах шабля.

— Щиро вітаю тебе, друже,— потис Примакову руку Коцюбинський.— Добрий зроблено початок. Буде в нас своя Червона козача гвардія.

— Нам би зброї та обмундирування, а то багато козаків у свитах... Виручай, товаришу секретар.

— Крім гвинтівок, одержите кілька кулеметів і гармат. А з обмундируванням справа складніша. Хотілося б мати свою форму... Щоб їхав червоний козак і всі задивлялися. Але на все свій час. А зараз доведеться, Віталію, одягти наших козаків із цейхгаузів кавалерійського полку старої армії. Ось маєш наряд від військового секретаріату. Посилай людей до Чугуєва.

— І то добре! Форма кавалерійська... От коли б ще коней роздобути.

— Звісно, козак без коня — ще не повний козак. Але я гадаю, що твої хлопці здобудуть собі коней у бою. Запорожці теж так робили.

— І дістанемо. Коли б тільки швидше в наступ!

— Скоро рушимо проти Петлюри.

Коцюбинський і Примаков присіли до столу в напівпустій, майже необставленій кімнаті. Віталій витяг люльку, закурив.

— Вже й люльку десь роздобув? — посміхнувся Юрій.

— Та який же я козачий отаман без люльки,— жартує Примаков. І вже серйозно, довірливо додав: — Під ложечкою смокче, їсти хочеться, так я димком-димком. І ти знаєш, помагає.

— Там у мене в чемодані є сухарі і шмат сала, візьми підкріпися.

— Потерплю до вечора...

До кімнати заходить народний комісар внутрішніх справ України Євгенія Бош. На ній темне розстебну-

те пальто, на плечах біла вовняна хустка. Строга зачіска, у волоссі помітна сивина:

— Приємні новини, товариші. Тільки що з Петрограда дзвонив Затонський. Уряд Радянської Росії визнав Українську республіку. Володимир Петрович передав, що завтра у нього має бути зустріч з Леніним.

Обличчя Коцюбинського проясніло, у стомлених від безсоння голубих очах хлюпнула радість. А Примаков від збудження правою рукою нервово перебирав ефес шаблі. Передчуття недалекого бою бентежило душу молодого отамана.

— Від Скрипника нічого не чути? — поцікавилася Бош.— Вже три дні, як він у дорозі.

— Від Миколи Олексійовича щойно одержано телеграму. Сьогодні має приїхати. Я послав на вокзал Перетятька,— пояснив Коцюбинський.

— Значить, вечором зберемося,— запропонувала Бош.

— До речі, сьогодні зустріч Нового року. Стривай, стривай,— спохватився Коцюбинський.— Він же у нас іменинник! — вказав на Віталія.

— І скільки це тобі стукнуло? — тисне руку Віталієві Євгенія Бош.

— Рівно двадцять.

— Ти скажи!..— дивується Бош.— Ну що ж, товаришу отаман Червоного козацтва, це треба відзначити. Піду поклопочусь про вечерю.

Коли вони залишилися удвох у кабінеті, Коцюбинський підійшов до друга, обняв як брата.

— А тепер підставляй вуха,— і вже жартома потяг за вуха, як колись бувало.— Рости здоровий та дужий, Печеніг... Пам'ятаєш свою кличку в гімназії?

— Пам'ятаю...

І обидва сміються. Молоді, повні сил, вогню і надії.

— Я на півгодинки заскочу в комісаріат до Руднєва.

— Гаразд. Ти ж не запізнюйся.

Присівши до столу, Коцюбинський швидко почав писати. Треба підготувати звернення Народного секретаріату до народу, викласти всю значимість останніх подій, що сталися в житті України. Руки заклякли від холоду. І він, зігріваючись, заходив по холодному кабінету. І кроки чобіт по підлозі, мов хід маятника: тук-тук, тук-тук...

Двері до кабінету тихо відчинилися, і на порозі, запорошений снігом, у кожусі, в кудлатій баранячій шапці з'явився Скрипник, схожий на казкового Діда Мороза. В руках у нього невеличка ялинка.

— З наступаючим Новим роком! Приймаєте Діда Мороза? — сміється він з порога.

— Микола Олексійович! Нарешті! — кинувся до нього Юрій.

За Скрипником до кабінету зайшов Семен Перетятько, поклав під стіною чемодан, взяв з рук Скрипника ялинку, поставив її на покуті за столом.

— Ну, от ми і дома,— скидає кожуха Скрипник.— А ялинка гарна! Їхали ми поїздом три дні від Петрограда. Не раз зупинялися, не вистачало палива. Останній раз стали в сосновому бору, неподалік від Харкова, нарубали дров... Згадав я, що сьогодні Новий рік, і заодно прихопив ялинку. На щастя!

— Спасибі!

— Звичай народний треба шанувати,— додає від себе Перетятько.— Ех жаль, що немає моєї Варки. Вона на пироги така мастериця.

— Пироги — не вороги,— задумливо каже Скрипник.— З ними легко впоратись, а з ворогами важко буде. Що тут у вас? — звів гострі темно-карі очі на Коцюбинського.

— Готуємо наступ на Київ.

— Перед моїм від'їздом з Петрограда Володимир Ілліч радив зібрати навколо Радянського уряду кращі передові сили нації. Та й Росія нам допоможе.

Пройшов по кімнаті, зупинився край столу, взяв до рук папір — постанову про організацію Червоного козацтва. Пробіг очима.

— Червоне козацтво — це добре. Нехай оживе слава запорожців на новій національній, революційній основі. Вірю, до нас підуть тисячі.

— Уже йдуть! Добровольців сила-силенна. А зброї обмаль,— говорить Коцюбинський.

— У ворога відіб'ємо. На те ми й козаки.

— Оце по-нашому, Миколо Олексійовичу,— вдарив закаблуками Перетятько.— Нехай начувається Петлюра.

— До вас можна?— озвався з порога дзвінкий дівочий голос. Юрій упізнав по голосу сестру Оксану, кинувся до дверей:

— Оксано! Сестричко! Яким вітром?

— Новорічним, брате! — І вклонилася до всіх.— Приймайте щедрівницю.

— Такій дівчині сам бог зрадів би,— гречно вклоняється Скрипник.— Неспроста у вас закоханий Максим Горький. Раді бачити вас у нашому чоловічому гурті.

Юрій здіймає з плечей сестри кошики і клунки.

— Це тобі мати передала гостинці,— хукає в замерзлі пальці Оксана.

— Ну тепер, бачу, і в нас буде Новий рік,— жартує Скрипник,— піду одягнуся, як належить заради свята.

— І я з вами,— знайшовся Перетятько, щоб залишити наодинці брата і сестру.

Юрій обняв сестру, і та покірно схиляється на дуже плече брата. Витирає нахололі щоки:

— А Віталій де? Він же сьогодні іменинник.

— Не забула? Я ніби знав, що ти приїдеш, запросив його на новорічну вечерю.

— Ой, то я ж піду хоч переодягнуся,— глянула Оксана на свій кожушок, на картату хустку, намерзлі юхтові чоботи.

— Я тебе проведу до кабінету Євгенії Богданівни. Там тобі буде зручно.

На якусь хвилину в кабінеті нікого. На стіні розривається телефон. І нарешті вмовкає.

На столі розкладені гостинці Оксани. Тут і біла паляниця, як годиться на святковій вечері, шмат сала і українська ковбаса, і пироги з калиною й маком, і пляшка наливки.

Тихо до кімнати заходить Віталій Примаков. Здивовано оглядає стіл, потирає, як хлопчисько, руками.

В дверях з'являється Коцюбинський:

— Звідкіля у тебе це добро, Юрку?

— Щедрівниця принесла...

— Хто ж та добра мавка?

— А от вгадай?

Віталій розломив пирога, скуштував.

— Стривай, стривай! Такі пироги пече лише Віра Устимівна. Але хто привіз сюди таку вечерю? Чи не Оксана? — здогадався Примаков.— Де ж вона?

— Зараз буде,— вдоволено усміхнувся Юрій.

І ось двері відчинились — і на порозі в білій блузі з вишивкою на грудях, в чорній спідниці, у високих черевичках з'явилась Оксана. Віталій кинувся до неї:

— Здрастуй, щедрівнице...

— Здрастуй, імениннику,— і схилилася йому на груди. Потім тріпонула чорними кучерями, обкрутнулася на одній нозі, як дзига, точнісінько так бувало в гімназії, і дзвінко сказала:

— Ну, хлопці, приймаєте мене в червоні козаки?

— На Запорожжі не приймали жінок,— хитрувато сказав Юрій і скосив очі на Віталія.

— Стривай, Юрку. Ти ж сам сказав, що у запорожців треба взяти тільки найкраще. Я за жінок! На те ж ми й червоні козаки,— і ніжно обняв Оксану.

— Ну хіба що так. Приймаємо тебе, сестричко, до нашого коша.

За дверима почулися кроки, і на порозі з'явилися Євгенія Бош, в чорній сукні з білим платком на плечах, Скрипник в темному костюмі і при галстуку і Семен Перетятько у сорочці з вишитою манишкою, яку видно з-під шинелі.

— А заодно і нас приймайте,— кидає Скрипник з порога.

— Ласкаво просимо,— вклоняється Коцюбинський.

Всі стали навкруг столу. Оксана швидко налила в чарки вишнівку.

Скрипник окинув товариство орлиним поглядом:

— Дорогі друзі! Піднімемо ці чарки за Новий, 1918 рік! Щоб приніс він щастя, здобуте у важкій борні. За світлу долю нашого краю. Щоб була наша Україна вічнозелена, як ось та ялинка на покуті...

— Тільки не зрубана! — вихопилося зненацька у Перетятька, і він зніяковіло прикусив язика.

— Вірно кажеш, Семене. Щоб не зрубана була і щоб росла, й зеленіла, і зводилась могутньою кроною в небеса.

Дзенькнули чарки. Годинник, що стоїть у кутку, лунко відбиває дванадцяту годину...

4

Першого січня 1918 року Володимир Ілліч Ленін прийняв посланця України — Володимира Затонського, який прибув до Петрограда як уповноважений Радянського уряду.

— Сідайте, прошу вас, товаришу Затонський. То ви прямо з Харкова? Дуже приємно. Щиро вітаю вас і всіх

українських більшовиків. Це добре, що ви провели в Харкові Перший Всеукраїнський з'їзд. Треба готуватися створити єдиний республіканський центр. А в Києві ви давно були? Як там справи.

— Спочатку ми хотіли скликати з'їзд у Києві. Але буржуазно-націоналістичні верховоди в противагу нам скликали свій куркульський з'їзд, і його молодчики вдерлися до приміщення Київської Ради, вчинили у Києві справжнісінький погром. Ми трималися мужньо і заявили радівцям протест. Та вони на це не зважили, обзивали нас прислужниками Москви, шахраями, а декого схопили за петельки, намагаючись відтягти од трибуни. Тоді ми, більшовики, в знак протесту покинули те зборище, вирішили скликати свій з'їзд Рад у Харкові.

— Прекрасно зробили. Перший Український з'їзд Рад є поворотним пунктом в історії українського народу, я уже встиг ознайомитися з його постановами. Україна сказала своє рішуче слово, ставши на шлях Жовтня. Нова революційна Росія надасть братній Україні всіляку підтримку.

— Нам би зброї, Володимире Іллічу. Людей охочих битися за Радянську владу багато.

— Дамо і зброї. А Червоне козацтво — це ви добре придумали. Створити на національній основі бойові революційні сили. Українські більшовики народ кмітливий і відданий. Зустрічався я з ними в Петрограді під час Жовтневих днів. Серед них багато справжніх героїв революції. Тепер настав час довести панові Грушевському, що вслід за Керенським прийшла і його черга. І я певен, українські більшовики з цим упораються. Інтереси у нас з вами спільні. Нова Росія не мислить жити нарізно з новою Україною.

Володимир Ілліч підвівся з-за столу, ступив кілька кроків до великої карти, що висіла на стіні, і, підкликавши до себе Затонського, схвильовано заговорив:

— Ви гляньте на карту, батеньку мій. Між Україною і Росією ніколи не було справжнього кордону. Ще в сиву давнину Смоленськ, Муром, Новгород входили до Київської Русі. Ярослав Мудрий розширив володіння своєї держави далі на північ. Так виросли Суздаль, Ярославль, а за часів Юрія Долгорукого виникла і Москва. Хоч би там що говорили великодержавники, та й вони змушені визнати, що «Киев — мать городов

русских». Ми, більшовики-інтернаціоналісти, стоїмо за самовизначення націй, аж до їх відокремлення. На це має право і Україна. Але, чесно кажучи, що від чого відокремлювати? Українцям не байдуже, в чиїх руках буде влада — у Москві чи Петрограді, так само як росіянам не байдуже, хто володарюватиме в Києві. І тут, і там має бути Радянська влада! Ось у чому головне! А той великоруський марксист скотиться в болото націоналізму, якщо він забуде хоч на хвилину вимогу повної рівноправності українців або їх право на утворення самостійної держави. Нам треба рішуче битися проти керенських і петлюр. Те, що трапилося в Києві, це насильство над революцією. Націоналісти в мутній водиці захотіли спіймати рибку. Вони намагаються не тільки врятувати в такий спосіб свою шкуру, а й дати притулок різним каледіним, алексєєвим, скоропадським.

— Їх уже чимало зібралося в Києві. Злетілися, як чорне гайвороння,— сказав Затонський.— Поки що вони заграють з буржуазними націоналістами, сподіваючись установити на Україні старі порядки, як і на Донщині.

— Контрреволюція гуртується на півдні Росії і на Україні. Доки не пізно, треба придушити її будь-що. І це дуже добре, що Народний секретаріат оголосив війну Центральній раді і Каледіну.— Володимир Ілліч увесь час ходив по кабінету, мовби розмірковував уголос.— Дехто з націоналістів намагався пускати в хід провокації, мовляв, більшовики тільки на словах за ідею самовизначення націй. Це підла брехня! Ні один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не може заперечити права України на вільне відокремлення від Росії.

— Справжні українці хочуть жити в дружбі і в добрій злагоді з новою Росією,— сказав Затонський, знаючи думи і прагнення своїх земляків.

— Так, так,— підхопив Ленін.— Якщо українці побачать, що у нас республіка Рад, а не мілюкових, вони не відокремляться. Часи Мілюкова минули. Хоч, коли сказати щиро, у нас є такі «патріоти» і навіть серед соціалістів, які не визнають свободи України чи Фінляндії і скочуються до шовінізму. Звісно, ми, більшовики, не прихильники дрібних держав. Ми за найтісніший союз робітників і селян усіх країн проти капі-

талістів. Ми за рівноправність народів! І тому-то ми кажемо українцям: «Як українці, ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете». Але ми простягнемо руку українським робітникам і скажемо їм: «Разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії».

Затонський захоплено слухав Ілліча, який говорив просто і зрозуміло про складні речі, що однаково хвилюють і росіян, і українців. Не раз йому доводилося чути гострі дискусії з національного питання між есерами, меншовиками, бундівцями і українськими культуртрегерами. В тих суперечках було більше туману й словесної полови, аніж здорового глузду. «Сила Леніна насамперед у тому,— думав Затонський,— що він глибоко розуміє соціальні і національні прагнення всіх народів, які поневірялися багато літ у царській тюрмі народів».

Ніби відчуваючи серцем думки співрозмовника, Ленін продовжував уголос розвивати свої думки:

— Проклятий царизм робив з великоросів катів українського народу і в свою чергу всіляко прищеплював йому ненависть до тих, хто заборонив українським дітям говорити і вчитися рідною мовою... Було, на жаль, таке, було,— похитав головою Володимир Ілліч.— Але цього не повинно бути. Ніколи! — задзвенів Леніна голос.— Ми повинні зламати те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів, гнобителів відігравала роль ката над іншими народами. Це минуле ми зметемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені. Тільки на руїнах російського самодержавства зможемо збудувати вільний світ братерських соціалістичних націй. І першими в тій великій родині мають бути росіяни і українці, два братніх волелюбних народи. І вони виконають цю покладену на них самою історією почесну місію.

«Коли б всі так думали, як Ленін,— відзначив про себе Затонський.— А скільки в партії знаходиться крутіїв, а то і просто великодержавників, які тільки на словах виступають за суверенність України!»

Вони довго ще говорили про насущні справи України, про єдність дій росіян і українців. На кінець розмови Володимир Ілліч сказав:

— Так от, Володимире Петровичу, залишайтеся в нас у Петрограді, будете першим повпредом вільної Украї-

ни при Раднаркомі РСФРР.— І, усміхнувшись, запитав: — Ви, пробачте, який маєте фах?

— Хімік, з труднощами закінчив Київський університет, працював трохи викладачем у політехнічному інституті, але з часом довелося залишити хімію і з головою поринути в революцію...

— То ви, батеньку, молодець! Нам такі люди дуже потрібні. Ну що ж, а тепер будете ще й дипломатом. З вигляду ви цивільна людина, а борода робить вас досить поважним. Як повпредові, вам би належало виділити особняк,— жартуючи, вів далі Ленін,— але поки що обійдемося без нього. Ось тут, у моєму кабінеті, і працюватимете. Зараз я накажу, щоб поставили столик. Гадаю, що отут, біля вікна, вам буде найзручніше.

— Дякую за честь,— зніяковів Затонський.— Тільки чи не заважатиму я вам?

— Навпаки, я беру вас своїм помічником у справах України. Завтра ж ми введемо вас до Ради Народних Комісарів. Ось так і почнемо, Володимире Петровичу...

5

Сонячно, морозно, аж скалки в повітрі скачуть. На харківських вулицях — білі кучугури снігу. Скриплять полозки рожнатих саней по засніженій бруківці. Поспішають дядьки з навколишніх сіл до міста на базар уторгувати грошенят. Може, в місті пощастить щось купити до різдва. І везуть на базар хто мішечок борошна, хто підсвинка, хто курку, а хто свіженької конопляної олії.

На базарі людно, гамірно. Багато дядьків, забувши про торгівлю, товпляться біля парканів, на яких розвішано свіжі оголошення та прокламації.

— Ану читай уголос,— цікавилися дядьки.— Що воно пишуть у тому маніфесті.

— Еге ж, читай, котрий грамотніший. А ми послухаємо.

І якийсь грамотій у сіряку, набравшись хоробрості, читав повільно, по складах:

ВІД НАРОДНОГО СЕКРЕТАРІАТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

4 січня 1918 року

Генеральний секретаріат Центральної ради підтримує Каледіна і всіх російських контрреволюціонерів в їх боротьбі проти робітничо-селянської революції, сіє національну ворожнечу поміж братерськими народами і намагається встановити на Україні буржуазну владу.

Від імені Української Народної Республіки оголошуємо генеральний секретаріат Центральної ради ворогом вільного українського народу, закликаємо і наказуємо всім вірним справі робітничо-селянської революції військам боротися проти буржуазного секретаріату київської Центральної ради і Каледіна. В цій боротьбі проти нас разом з ними діють вороги Робітничо-Селянського уряду Російської Федерації.

Всі робітники і селяни, всі мешканці України повинні допомагати революційним військам Народного секретаріату і військам Ради Народних Комісарів.

Народні секретарі:
Ю. Коцюбинський
В. Люксембург
Є. Бош
С. Бакинський
Е. Лугановський
В. Аусем
-Ю. Лапчинський».

— То це від нового правительства такий маніфест? — допитувались дядьки.

— Еге ж. Від нашого народного, яке оце обрали на Першому з'їзді.

— А Коцюбинський же то який? Чи не той, що написав книжку про землю і про нашого брата хлібороба? — поцікавився селянин у старому кожушку.— Читав нам якось учитель ту книжку. До чого ж справедлива!..

— Прізвище ніби сходиться,— озвався другий дядько в сіряку.— Мабуть, що й той.

— Добре, якби той. Чоловік письменний, справедливий. Цей землю людям дасть. Не те, що Симон Петлюра, лише баки універсалами забиває.

— А ти пойняв, куме, що в маніфесті пишуть? Га?

— Закликають вступити до війська. Чутка така, що козаки червоні зорганізовуються.

— То, виходить, і більшовики за козаків?

— А ти ж думав. Давно відомо, що козаки за народ уболівають. Ну, а теперішні червоні й поготів.

— Нехай пишуть, бомага все стерпить. А я так скажу — моя хата скраю. Я ні тим, ні сим не вірю. Пожду, доки ця завірюха перемижениться.

— Ну і сиди в своєму запічку,— кинув хтось сердито.

Поміж дядьків стоїть парубчак років сімнадцяти, високий, цибатий, у сірій латаній свиті і в опорках, видно, приїхав на базар з хазяїном, вибрав хвилинку, шмигнув від саней, щоб послухати, про що люди гомонять.

Нараз хлопець спохватився, хотів сховатися поміж свит і сіряків, але було вже пізно. До гурту підходив у дубленому коричневому кожусі сердитий хазяїн.

— Ти що ж це, сучий лобуряко, сани покинув і гайда теревені правити? — накинувся він на наймита.— Ти ба! До більшовицького маніфесту його потягло. Ану марш до коней, і щоб від саней ні на крок!

Наймит покірно нахилив голову, поплентався від паркана. Дядьки закивали в бік розгніваного хазяїна.

— Хто цей сплуататор?

— З нашого села... Боклагом прозивається. А то наймит його Устим,— пояснив дядько у рудій свиті.

— Ти ба, який! На наймитові оскому згонить.

— Злиться на більшовиків, куркуляка.

— Бо чує лиху годину.

— Та вже й пора, щоб отаких мугиряк грець побив.

— Грець чи поб'є, а червоні козаки, може, й поб'ють.

Щоб не слухати докори, старий Боклаг подався й собі вслід за наймитом і вже біля саней долаював Устима:

— Чого б ото я тинявся куди не слід? Молоко на губах не обсохло, а й воно туди ж. Сиди мені коло саней і не рипайся. Поняв, бовдуре? Скоро додому по-

їдемо. Я тільки на хвильку мотнусь по крамницях. Може, доньці щось на придане куплю...

Пішов хазяїн, а Устим сам не свій. І кривдно, і досадно йому, і зло бере за те, що Боклаг облаяв прилюдно, як хлопчиська нетямущого. «Доки ж я терпітиму? Та невже я гірший за онучу, яку можна топтати ногами! Увесь світ збунтувався, а я гну спину...»

...За годину повернувся Боклаг до саней і очам своїм не вірить. «Господи! Де ж це коні? Ага, це, мабуть, Устим повів їх десь напувати»,— заспокоював себе хазяїн.

Пождав трохи — немає наймита.

— Людоньки! Ви не бачили, де мій хлопець з кіньми?

— Бачили. Одв'язав коней від рожнів і чкурнув кудись. Давненько вже. З півгодини буде...

— До червоних козаків подався,— відверто глузував з Боклага високий дядько в сіряку.

— Пресвята богородице! А коні ж мої, коні як?

— Козакові коні завжди потрібні,— сміялися дядьки.— Хоч і молодий наймит, а догадливий. Молодець!

— Господи милосердний,— вдарився об поли Боклаг,— за що ж ти мене покарав таким наймитом? Як же я додому доберуся? Що жінці, дітям скажу? Ой, коні ж мої, коники вороненькі,— побивався безкінний господар на весь базар, кленучи все на світі.

Базар тільки сміявся з тієї пригоди.

А тим часом Устим добрався до Москалівських казарм, де, за чутками людей, перебували червоні козаки.

— Ти куди, хлопче? Хто такий будеш? — зупинив юнака вартовий.

— Устим Яремко, колишній наймит, а тепер от у козаки вступити хочу.

— А коні ж чиї?

— Були хазяйські, так я їх, того... забув, як воно по-більшовицькому називається...

— Реквізував?

— Еге ж. Вороний — то мені буде, а сірий про запас. Знадобиться козакам.

— А ти, видать, бідовий,— сміявся вартовий.—Ну, коли так, проїжджай до командира.

Того ж дня Устим Яремко познайомився з отаманом червоних козаків Віталієм Примаковим і був вражений, що командир такий молодий. Може, на два-три роки старший від нього, Устима.

Сірого коня в яблуках Устим подарував Примакову.

На сувоях білих снігів, мов на велетенських сторінках літопису, Україна записувала перші сторінки своєї нової історії.

Відразу ж після Нового року відбулося засідання Народного секретаріату, на якому обговорювалося головне питання часу — про тісні братні взаємовідносини між Україною і Росією.

Того дня на засіданні уряду головувала Євгенія Бош. Вона доповіла про те, що українська делегація на чолі з Затонським прибула до Петрограда і була прийнята Володимиром Іллічем Леніним. Водночас до Харкова приїхав Серго Орджонікідзе, призначений Радою Народних Комісарів РСФРР надзвичайним комісаром по Україні, з метою координації військових, продовольчих, банківських та інших важливих справ, які в однаковій мірі стосувалися України і Росії.

Разом із Серго Орджонікідзе на допомогу українським робітникам і селянам прибули озброєні загони пітерських та московських червоногвардійців, балтійських моряків. Набиралася могутня сила.

— Щойно по прямому проводу Затонський повідомив нас,— вела далі Євгенія Богданівна,— про те, що Володимир Ілліч досить схвально поставився до створення Всеукраїнського центру і схвалив намір українських більшовиків розпочати бойові дії проти Центральної ради, яка недавно проголосила самостійність України. Зважаючи на те, що боротьба буде нелегкою, Голова Раднаркому братньої нам Росії дав наказ командуючому російським військом Антонову-Овсієнку подати всіляку допомогу трудящим України в розгромі контрреволюційної Центральної ради.

Отже, ми входимо в тісні стосунки з новою Росією,— заявила під кінець промови Євгенія Бош.— Ми раді привітати посольство Російської Федерації на чолі з надзвичайним комісаром Серго Орджонікідзе, якого знаємо як непохитного більшовика-ленінця. В свою чергу маємо прийняти постанову про те, що народний секретар товариш Затонський буде нашим послом у червоному Петрограді. Як представник вільної Української республіки він входитиме до Ради Народних Комісарів з ухвальним голосом в питаннях, що сто-

суються України, і з дорадчим голосом в інших питаннях. Дозвольте проголосувати за цю пропозицію.

Схваливши постанову про тісні взаємовідносини між двома братніми суверенними республіками, Народний секретаріат перейшов до обговорення військових справ і вироблення спільних заходів, зв'язаних з наступом на Київ.

Адже, крім українських червоних частин, на Україні водночас діяли революційні російські війська, що вели боротьбу з контрреволюцією на півдні і, зокрема, проти генерала Каледіна. Народний секретаріат і штаб Антонова-Овсієнка мали діяти спільно як проти російської, так і української контрреволюії. На засіданні одностайно було вирішено, що війська Російської Федерації на правах союзної держави допомагатимуть Українському урядові розгромити Центральну раду. Командиром виділеної групи російських військ наказом Антонова-Овсієнка було призначено Муравйова.

Зваживши на те, що товариш В. Шахрай, на якого на початку формування уряду були покладені обов'язки народного секретаря у військових справах, перебуває в складі делегації на переговорах у Бресті, було ухвалено керівництво військовим секретаріатом покласти на Юрія Коцюбинського.

Після закінчення засідання до Коцюбинського підійшов Лапчинський, сказав ніби жартома:

— А тобі, Юрку, везе! Знову звели тебе з Муравйовим!

Видно було, що Лапчинський добре знає про всі ті суперечки, які виникали між Коцюбинським і Муравйовим у Петрограді.

— Забудемо про колишні незгоди та суперечки. Зараз головне — єдність,— відповів Юрій.— Адже не Муравйов, а брати росіяни прийшли нам на допомогу.

Лапчинський скосив очі, мовив підкреслено:

— Боюсь, що Муравйов думає інакше.

— Коли б не вийшло так, як у тій приказці: «Пусти бабу в хату, а вона сама на піч залізе». А Муравйов гірше Баби-Яги.

Коцюбинський нічого не відповів. Тільки подумав: «Що ж, побачимо. Адже світ не зійшовся клином на цьому Муравйову...»

— А тебе, Юрку, не дивує, що в нашому новому

уряді не густо українців? Лише ми з тобою, та ще Шахрай. Що ж до товаришів Бош, Аусема, Люксембург, то вони в мене перепитують, коли ти виступаєш: «Что он сказал?» Що ж це за наркоми українські?

— Згодом навчаться говорити по-нашому. От скоро повернеться до нас з Петрограда Скрипник, він очолить наш уряд.

— Дай боже, щоб наша коза та вовка з'їла,— примовкою відповів Лапчинський.

6

Завірюха атакувала Харків білими полчищами небесної кавалерії. Сніги налітали навально з сивих хмар, та, розгубивши свій холодний шал, вгамовувались, і тоді в небі крізь сіре дрантя хмар з'являлось якесь бліде злиняле сонце.

І тільки надвечір, коли в повітрі бралося на мороз, воно враз наливалося червоною міддю і було схоже на велетенський кований морозом щит.

Надвечір холодного січневого дня Юрій Коцюбинський зустрівся з Віталієм Примаковим, щоб домовитись про всі питання, пов'язані з наступом на Київ.

— Виступаємо сьогодні вночі. Полк Червоних козаків націлений на Полтаву. Разом з вами в голові ешелону вирушає бронепоїзд. На ньому харківські і люботинські червоногвардійці-залізничники. Народ надійний. Одночасно з Лозової на Полтаву наступає загін петроградських і московських червоногвардійців під командуванням Єгорова, з ними ще партизанський загін донецьких шахтарів, яких веде товариш Жлоба,— розповідав Юрій Коцюбинський.— У Полтаві, як сповіщають наші товариші, от-от має вибухнути повстання. Мусимо поспішати.

— Ясно!

Цілу ніч червонці пробивались крізь сніги. Віхола замітала колії, та бронепоїзд своїми крицевими грудьми розчищав ті замети, і вслід за ним крізь хуртовину мчав ешелон, захекано долаючи перегони.

Віталій Примаков стояв у тамбурі, вдивлявся у хуртечу. Воно, може, й краще, що розгулялася така заметіль. Поховавшись від холоду, дрімають у теплі та затишку гайдамацькі залоги. Ну, а залізничники, звісно, на нашому боці, тільки моргають заклично на коліях

зелені вогні. Отак несподівано, разом із снігами, увірвуться вони в Полтаву, захоплять ворога зненацька.

Проскочили Коломак, Скороходове, незабаром й Кочубеївка. А вітер завиває, реве над дахами вагонів, і серед шаленства завірюхи не чути, як десь гуркоче попереду червоний бронепоїзд.

Та ось ешелон почав стишувати хід, а незабаром і зовсім зупинився. «Що б це могло означати?» — занепокоївся Примаков.

Чутливе Віталієве вухо вловило тупіт кінських копит об задубілі шпали. А за хвилину з хурделиці з'явився боєць.

— Товаришу отамане, вас викликають до штабного вагона.

Примаков упізнав у посильному Устима Яремка, якого сам кілька днів тому приймав у козаки.

У штабному вагоні Віталій Примаков довідався від Коцюбинського про причину зупинки ешелону. На одному з полустанків їх зустріли полтавські партизани, чоловіка з тридцять вершників. За командира в них був Козюра, високий чолов'яга в короткому кожушку з сивим смушевим коміром. На вусах у Козюри ще не відтали морозні бурульки. У великих, булькатих сірих очах полтавця світилися відчайдушність і хитруватість.

— Радий познайомитися з славними чернігівцями,— потиснув руку Примакову, зиркаючи то на нього, то на Коцюбинського.— Будемо спільно громити гайдамачню.

Козюра доповів про становище в місті, про розташування ворожих частин, указав на карті найуразливіші місця петлюрівської оборони. Обмінявшись думками, спільно виробили план наступу. Головний удар мав завдати бронепоїзд і червоні козаки.

Високий вусатий Козюра з маузером через плече басовито казав невеличкому на зріст рожевощокому Примакову:

— Ти, синку, зі своїми хлопцями вривайся прямо на Південний вокзал. Шквар услід за бронепоїздом, щоб гайдамаки не встигли отямитись. А ми з тилу по них ударимо. Щоб, значить, і у хвіст, і в гриву дісталося петлюрякам. Там мої залізничники напоготові. Тільки й чекають своїх. Хлопці вони завзяті. Справжні полтавці. Ну, до зустрічі в Полтаві, товариші.

Попрощавшись, Козюра легко скочив на коня, і за хвилину вершники зникли серед повитих темрявою снігів.

— Повний уперед! — наказав командирові бронепоїзда Коцюбинський.— Вриваємося у Полтаву на всіх парах, щоб відразу приголомшити ворога. Ти, Віталію, підніми своїх бійців у теплушках. На першу твою команду козаки мусять ринутися з вагонів в атаку. Блискавичність — наша зброя...

Шаленим шквалом мчав ешелон. До Полтави залишилось кілька перегонів. Розжохана ніч тікала в степи. На сході ледь сіріло. Поволі влягалась хуртовина. Знесилений вітер падав просто в замети, немов прагнув спочину.

Поїзд гримів без зупинки. Поминули Дуб'янщину. Вже ось і водокачка. І раптом світанкову втому розірвав кулеметний вогонь. Бронепоїзд поливав кулями петлюрівську заставу. І в ту ж мить скрипнули гальма, вдарили дзвоном буфери.

З гуркотом розсунулися двері вагонів, козаки один за одним виплигували на колії і з ходу рвалися в бій. Від вокзалу по наступаючих червонцях ударили петлюрівські кулемети, та вони не зупинили нестримного пориву. У бій вступили гранатометники. Могутні вибухи струсонули вокзал.

— Уперед! Уперед, червоні козаки! — гукав Примаков, безстрашно кидаючись на вогонь ворожих кулеметів.

Навпроти вокзалу виднілися потемнілі стіни паровозоремонтного заводу. І враз вони ожили. Озвалися дружними пострілами. Через залізничні колії від стін заводу хлинула чорна лава. То наступали залізничники. А з боку привокзальної площі вдарили в спину гайдамакам козюринські хлощі-партизани, що, досі куняючи на санях, вдавали з себе звичайних дядьків, терплячих пасажирів.

Опинившись між двох вогнів, гайдамаки кинулися врозтіч. Але з центру міста на червонокозачі лави, які вже повністю розгорнулися до атаки, наступали курсанти Віленського училища. Цокотіли по бруку копита коней, мчали в атаку гайдамацькі сердюки.

«Ех, жаль, що ми піша-пішаниця! — подумав тієї хвилини Примаков.— Помірялися б ми з вами на шаблях, прокляті яничари».

Червонці залягли, вдарили з кулеметів та рушниць.

— Стріляти по гайдамаках і берегти коней,— передавали по цепу наказ Примакова.— Пам'ятайте, ті коні ваші.

Ось він, довгожданий, гарячий бій, в якому козаки нарешті мали нагоду роздобути коней! І тому билися вони проти сердюків з потроєною люттю. Падали гайдамаки з коней сторчма головою в стоптаний сніг, на холодний брук, проклинаючи і своїх і чужих у смертну годину. Іржали коні без вершників, гасали вулицями, як ошалілі. Та їх уже ловили за вуздечки найвідчайдушніші червонці і, скочивши у ще теплі сідла, гнали відступаючих петлюрівців.

Попереду на коні — Віталій Примаков, сива шапка, ніби вилита з морозу, мелькає то тут, то там. Отаман без бекеші, в зеленому френчі прокладає шаблею шлях на Панянську гору. За ним скачуть на конях червоні козаки.

А від Кобищанів назустріч Примакову поспішав з своїми вершниками Козюра. Приголомшені навальним ударом, гайдамаки безладно почали відступати, пробиваючись на Перещепину.

До вечора Полтава була очищена від петлюрівців. Козаки торжествували першу перемогу. Та і як було не радіти, коли одержали перше хрещення, коли в полтавському бою народився перший кавалерійський дивізіон. Дві сотні червонців пересіли на трофейні гайдамацькі коні. До того ж у полк влилося чимало полтавських партизанів зі своїми кіньми.

— Оце добре, братове! — приймав нове поповнення Примаков.— Козак, навіть червоний, якщо він без коня, ще не справжній козак.

...Наступного дня до Полтави прибули загони Єгорова і Жлоби, а також Другий Сибірський полк, Охтирський та Сумський червоногвардійські загони. Прибув і загін чорноморських моряків під командуванням Полупанова. Сили збирались чималі.

Дехто з червоних козаків насторожено сприймав ту допомогу. Коли б же то їхній червонокозачий полк не розчинився, як сіль у воді, від напливу російського війська.

На військовій нараді командування було вирішено новоприбулу групу військ об'єднати в Першу армію,

командувачем якої призначити Єгорова, а начальником штабу — полтавця Козюру.

Вибравши вільну хвилину, Коцюбинський з Примаковим заскочили на Садову вулицю, щоб провідати Володимира Галактіоновича Короленка, творами і мужністю якого захоплювалися ще в гімназії.

Старий письменник зустрів їх стримано. Та коли довідався, що один з них син письменника Михайла Коцюбинського, просвітлів, гостинно запросив до свого дому.

— То це ви і є червоні козаки? — допитувався Володимир Галактіонович, поглядаючи з-під крутого лоба на нежданих гостей.— Що ж, дуже радий познайомитись! До вас тут у мене всякого народу перебувало, і кожен клянеться, що він сякий-такий борець за діло народне, а роздивишся — одна личина. Дужий вітер революції підняв на поверхню чимало й усякого сміття. Різних «анархістів» розвелося, мов пацюків у голодний рік... Ну, а петлюрівці лише поганять справу козацьку. Не про таких писав наш полтавський земляк Микола Гоголь. Тарас Бульба — то справжній лицар, а ці перевертні, прямо скажемо, бульбашки на брудній воді, і лопнуть вони скоро. Я розумію, соціальна буря, як і всяка буря, несе і пилюку, і пісок, і бульбашиння здіймає в калюжах. Чого не буває. Часом та буря ламає безвинне дерево, вибиває градом хліб... Війна є війна, і до того ж громадянська. І все ж я просив би вас, товариші більшовики, менше непотрібних жертв, більше гуманності. Щоб не оплакувала земля наша безвинно загублених людей. Погано, дуже погано, коли народ озлиться...

«Що ж, може, й має рацію старий письменник,— слухаючи його, думали Коцюбинський і Примаков.— Але що зробиш, коли вороги нав'язують нам війну, жорстокість? От і старого правдолюбця мало не пограбували. А деякі запеклі націоналісти, пригадавши Короленкові його участь у справі Бейліса, погрожували старому шибеницею... Хоч і наші товаришочки перестаралися. Заарештували Короленкового зятя Ляховича, як меншовика. Нахвалялися розстріляти. Надто пильних дурнів у нас вистачає.

Володимир Галактіонович провів їх аж за ворота, мружачись від сліпучого снігу, дивився, як його гості злетіли на коней і, помахавши на прощання руками,

поскакали Садовою вулицею. Тільки сніг розлітався з-під копит. Ну от, ще двох шукачів великої долі зустрів він на схилі своїх літ... Чи то ж то знайдуть вони ту примарну долю на кривих шляхах? Боронь боже їх від ошуканства і підлої зради.

Після відвідин Короленка Коцюбинський заспішив на вокзал, треба було подзвонити до Харкова, а Примаков подався в комендатуру віддати наказ про виставлення варти з червоних козаків біля будинку письменника, щоб уберегти Короленка від безчинства й сваволі з боку анархістських елементів.

Володимир Затонський радів, одержавши з Харкова добру вість про взяття червоними військами Полтави. Користуючись прямим проводом із кабінету Леніна, він попросив зв'язати його з Полтавою, щоб самому довідатись про успішний наступ.

Не минуло й години, як телефоністка повідомила, що на лінії Полтава. Біля апарата був Коцюбинський. Голос Юрка звучав глухувато, але збуджено. Народний секретар у військових справах доповів про успішні дії радянських військ під Кременчуком, про наступ на Миргород і Ромодан. Водночас Коцюбинський говорив про розпорошеність, про зарозумілість Муравйова, доводив, що все це дуже ускладнює справу. Про це саме говорив з Харкова і Микола Скрипник.

Про розмову з Харковом і Полтавою Затонський доповів Ленінові, як тільки Володимир Ілліч повернувся з засідання Раднаркому.

— Що ж, українських більшовиків можна привітати з добрим початком! — Ленін на якусь хвилину задумався, потім заходив по кабінету: — А знаєте, Володимире Петровичу, вони мають рацію. Це я про міркування товаришів Скрипника і Коцюбинського. Треба підпорядкувати всі загони й частини єдиному командуванню. Так, так, і негайно! Прошу вас, зв'яжіться з Харковом і передайте, що ми схвалюємо цю думку.

— Гаразд, Володимире Іллічу.

— От тільки кого б призначити головнокомандуючим? — немовби вголос думав Ленін.— А якої ви думки про Коцюбинського? По-моєму, він стійкий більшовик. У Петрограді показав себе прекрасно.

І потім, син відомого українського письменника. Як на мій погляд, чудесна кандидатура.

— Я теж такої думки, Володимире Іллічу.

— От і добре. Так і передайте товаришам у Харків. А вони нехай уже вирішують Народним секретаріатом. Те, що Коцюбинський лише прапорщик, не біда. Його добрий друг і товариш Криленко давно вже головнокомандуючий усіма Збройними Силами Росії. На таких прапорщиків можна цілком покластися.

7

На станції Ромодан стоїть поїзд головнокомандуючого Збройними Силами України. Над засніженими дахами пошарпаних вагонів і теплушок валить стовпом дим. Недалеко за коліями димлять, кучерявляться сизою парою похідні солдатські кухні, праворуч за станцією розкинулись обози, а по ромоданівських дворах, у теплих конюшнях відігріваються зморені важким переходом козацькі коні.

Січневий день тільки розгоряється над засипаною снігами станцією, тріщить морозом, валує димом, видзвонює нахололим залізом, гуде промерзлими рейками.

Рано прокинувся сьогодні головнокомандуючий, схилився над картою України. І бачить він її завихрену снігами, пошматовану на частини, згорьовану, але нескорену, розколихану дужими хвилями революції.

Ой багато ще доведеться воювати за тебе, Україно! Битися за кожне місто і село проти ворожого куркульсько-петлюрівського засилля, проти зайшлих ворогів, ласих на твоє добро, немало ще проллється крові, перш ніж станеш ти, Україно, вільною...

Чи під силу йому, двадцятидвохрічному командармові, вести на бій червоні полки? На це, мабуть, треба досвідченої генеральської голови, а він же тільки закінчив школу прапорщиків.

В середині січня Ленін підписав декрет про створення Червоної Армії. Поруч з іменем Леніна на тому декреті стояло прізвище Затонського — повпреда Української республіки в Радянській Росії. А вслід за цим Народний секретаріат призначив його — Юрія Коцюбинського — головнокомандуючим. На нього покладалася відповідальність за координацію всіх

військ, що наступали на Київ, керівництво всіма бойовими операціями. Дехто зустрів те призначення з невдоволенням, особливо Муравйов. Не хотілося самовпевненому колишньому царському підполковникові діяти під командою прапорщика. «Нелегко буде працювати з таким чваньком,— думав Коцюбинський.— Дуже вже багато в Муравйова самозакоханості, есерівщини. Дивно, що Антонов-Овсієнко потурає цьому. Невже він не розуміє, що своїми вибриками Муравйов лише шкодить справі, а часом компрометує російські війська на Україні».

І це в той час, коли потрібно діяти особливо злагоджено, дружно і швидко. Події розгортаються блискавично. Вчора прийшла звістка з Києва про повстання арсенальців. На київських валах і кручах проливається пролетарська кров. Треба поспішати на допомогу героїчним повстанцям.

Сьогодні необхідно скликати нараду всіх командирів, обговорити і схвалити план прискорення дій, бо щось повільно рухаються вони на Київ.

...Схилившись над картою пошматованої України, народний секретар і головнокомандуючий відзначає червоними стрілами напрям ударів, і перед ним оживають шляхи, якими повинні пройти червоні полки й дивізії на Київ. З Чернігівщини через Бахмач і Ніжин веде латиських стрільців Берзін. Під Крутами точаться запеклі бої... Проти червоних моряків петлюрівці кинули в бій обдурених студентів і курсантів київських військових училищ. Націоналістичні верховоди послали ненавчених, необстріляних юнаків на вірну смерть, а самі дременули до Києва, заховавшись за Дніпром під захистом гармат і кулеметів. Жалюгідні лицеміри! Вони ще й розпинаються про жорстокість більшовицьких моряків! Споїли націоналістичною отрутою молодиків, одурманили чадом та й кинули на згубу. Щоправда, і наші діяли жорстоко, сікли з кулеметів, рубали шаблями безвусих юнаків, які, звівши догори руки, благали пощади і милосердя. Та де воно? Війна зробила нас жорстокими. Скільки ще проллється гарячої червоної крові на білі холодні сніги!

З Поділля через Жмеринку наступає на Київ другий корпус. Десь там б'ється проти гайдамаків і дивізія його земляка Кропив'янського. На вулицях Києва схрестили з петлюрівцями свою зброю мужні арсенальці,

керовані більшовиками. Бреше Петлюра, не втече! За два-три переходи і ми будемо під стінами Києва. Треба наказати Примакову, щоб кинув кавалерійські сотні на Дарницю в кінному строю та добре пошарпав гайдамацьких сердюків. А Муравйов на бронепоїздах повинен увірватися в Київ, захопити мости...

Плин думок командуючого порушує цокіт копит, що лунко вистукують на під'їзних коліях. Хто це скаче так рано?

Розжоханий кінь підлітає до штабного вагона і зупиняється, все ще перебирає копитами, форкає і норовисто гризе вуздечку. Коцюбинському чути, як вартовий окликає вершника, і у відповідь долинає дзвінкий жіночий голос:

— Я до командуючого. Прошу негайно пропустити...

«Хто ж це? Чи не Оксана? Так ніби не її голос,— здогадується Юрій Михайлович.— А може, й сестра прибула з якимось важливим донесенням од Віталія?»

До вагона легко вскочила русява дівчина в шапці-кубанці, в кожушку з смушевим комірцем, підперезана шкіряним ременем, на якому виблискувала коричнева кобура. «Звідки такий вояка?» — здивувався Коцюбинський.

— Я до вас, товаришу командуючий,— дівчина відкозиряла по-військовому.— Я звертаюся до вас з проханням...

— І що ж ви просите? — усміхнувся Коцюбинський.

— А ви не посміхайтеся, товаришу. Я серйозно. І справа, коли хочете, у мене партійна. Нещодавно до нас прибуло поповнення. З Москви приїхала велика група комуністів, яка має влитися у керовані вами полки... Так от ми просимо, щоб цих товаришів направили до нас.

— А хто це «ви»? — запитав Коцюбинський, зацікавлено глянувши на дивного посланця.

— Ми — це третій ескадрон червоних козаків з полку товариша Примакова,— сміливо глянула русява дівчина в очі командуючому і подумала: «Які в нього голубі очі!»

— Скільки у вашому ескадроні комуністів? — строго запитав Коцюбинський.

Дівчина відповіла. Ще б пак, у їхній сотні найбільше комуністів, і цим пишалися козаки. Хто-хто, а вона, як агітатор, це добре знає.

— Виходить, у вас і так чималий партійний прошарок, а ми маємо ще надсилати до вас комуністів. А що робити тим, у кого на весь ескадрон або роту сім-десять більшовиків?

— Але ми червоні козаки...— не здавалася русява козачка.

— А ми всі червоні, дівчинко. І треба, щоб у кожній частині були комуністи, які б вели за собою безпартійних, були для них прикладом у бою...

— Я вам не якась там дівчинка, а червоний боєць! — спалахнула козачка.— Я патріот свого ескадрону.

— О, та ви з характером! Але навіть такому посланцеві, як ви, я все ж змушений відмовити в просьбі. Ви дбаєте лише про свій ескадрон, про боєздатність свого полку, а командування повинне дбати про всю армію. Зважте, що приховані вороги можуть проникнути в наші ряди і вчинити підлість у найвідповідальнішу хвилину. Серед наших бійців є нестійкі елементи, є колишні офіцери...

— Я прийшла до вас, щоб ви відкомандирували нам бойових товаришів, а не для того, щоб... Між іншим, я теж агітатор...

— Он як! Дуже приємно. Але часом і агітаторові корисно послухати старших.

— Пробачте,— обпалила поглядом дівчина.— Коли б ви не були командуючим, я сказала б вам не те...

— А що саме? Говоріть.

— Що ви — черства людина... І взагалі недолюблюєте козаків...

— А я, коли б ви не були дівчиною, пробачте, не знаю, як вас звати, давно б закінчив цю розмову.

— Інакше кажучи, ви гоните мене з вагона,— спалахнула дівчина.— Гаразд, я піду. Але цієї справи я так не залишу. Знаєте, я до самого Народного секретаріату дійду.

— Будь ласка,— спокійно сказав Коцюбинський,— вольному воля.

Дівчина крутнулась на одній нозі і просто з вагона скочила в сідло. Пришпорила коня, погнала навскач.

«Несамовита якась»,— знизав плечима Коцюбинський і, звернувшись до вартового, запитав:

— Хто ця шалена дівчина?

— Не знаю, товаришу командуючий. Коли пропускав до вас, читав документ. Усе як слід, по формі. Запам'я-

тав, що Ольгою звуть, а прізвище, звиняйте, з голови вилетіло. Чудне якесь. Яке ж у неї прізвище? — чухав потилицю, зніяковіло знизував плечима.

А тим часом розпашіла дівчина летіла на коні у свій ескадрон, що розмістився на околиці Ромодана. Тільки прискакавши до двору, в якому вони стояли на постої, вершниця спинила коня. Назустріч русявці з хати вискочила ще одна дівчина, у такому ж кожушку і шапці, з-під кубанки в якої вибивалися чорні пасма.

— Ну, як? — кинулася вона до подруги.

— Та ніяк,— невдоволено махнула рукою.— Хіба з твоїм братиком домовишся? Я йому одне, а він мені друге. «Я,— каже,— за всі частини вболіваю. А ви, мовляв, далі свого носа не бачите». Ну не так, звичайно, він казав, але суть така,— скривилась дівчина, глянувши у здивовані очі подруги.— Шалений якийсь твій брат, Оксанко. Можна сказати, виставив мене з вагона. Але я йому доведу...

— Ну, заспокойся, Ольго,— обняла за плечі подругу Оксана.— Мабуть, сама вивела Юрка з рівноваги. Я знаю брата. Він завжди такий спокійний.

— Де там! Ущипливий. Ти тільки подумай, дівчиськом мене назвав! Хіба мені п'ятнадцять років?

— Ти хоч назвалася йому, хто ти?

— Ні,— повела плечима Ольга.— Якось так склалася розмова, що не було потреби... А вже потім не хотіла називатись, щоб не подумав твій брат-бородань, ніби хизуюсь прізвищем матері.

— Ну от бачиш. Та ви ж, можна сказати, з ним не знайомі. А коли познайомитесь по-справжньому, гляди, ще й добрими друзями станете.

— Ніколи в світі! — вигукнула Ольга.— Щоб я дружила з тією кам'яною бородою! Хоч би він був тричі генералом і по чину, і по літах.

— От чудна! При чому тут борода? Нашому Юркові всього лише двадцять два роки...

— Двадцять два?! — широко розкрила очі Ольга, і в них застиг подив.— А я думала...— І вона почервоніла.

Увечері того ж дня Оксана Коцюбинська, зустрівши брата, взяла його під руку і лагідно, але не без лукавства, запитала:

— Ти що ж, братику, посланців червоних козаків від себе гониш? Чи, може, дотримуєшся старих звичаїв, які

були на Запорозькій Січі, щоб жінка й на версту до коша не підступала?

— Ти кинь ці жарти,— пригорнув він любовно сестру.— Краще скажи, хто та навіжена, яка була в мене?

— І зовсім вона не навіжена. Це моя добра подруга. Звуть її Ольга, а на прізвище — Бош. Так, так. Вона доводиться дочкою Євгенії Богданівні Бош, добре знайомого тобі народного секретаря внутрішніх справ, з якою ти, Юрку, маєш честь бути в Українському уряді.

— Дочка Євгенії Богданівни! Ти скажи! Ніколи б не подумав, що в неї може бути така шалена дочка.

— А ти на неї не нападай, Юрку... Вона славна дівчина і варта хорошої дружби.

— Ну, це вже ти перехвалюєш,— махнув він рукою.

Вони стояли біля промерзлого вагона, такі схожі одне на одного — брат і сестра. Юрко дивився на Оксану і думав, як вона зараз не схожа на ту мрійну гімназистку в голубенькому платтячку, закохану в Лесю Українку, вірші якої знала напам'ять. А ще любила Оксана ранні весняні квіти — проліски, фіалки і ряст. Хоч майже ніколи їх не рвала, а надибавши десь напровесні, подовгу стояла, милуючись красою квітки. «Ти тільки поглянь, Юрку,— говорила вона,— які вони ніжні і водночас сміливі. Навколо все ще спить, ще лежить сніг у долинах, а ці квіточки пробиваються з ледь відталої землі назустріч сонцю, не боячись ні заморозків, ні снігових завій, які нагло падають з неба ранньої провесни...»

Тепер Оксана сама схожа на темно-фіолетову фіалку, що, пробившись крізь торішнє листя й сніг, усміхається сонцю. Їй би вчителькою десь бути або актрисою, а вона вдягла кожушок, шапку-кубанку, солдатські чоботи й пішла на війну. Хто б подумав, що з його сестрички вийде отакий бравий козак?

Доля поєднала її з Віталієм, який став командиром Червоного козацтва, і Оксана при ньому, як шабля булатна, як сонячний промінь серед грозових хмар.

— Про що ти задумався, Юрку? — озвалася тихо Оксана.

— Та от пригадалося чомусь, як ми з тобою за Десною збирали навесні квіти... І взагалі...

— Тобі важко, братику?

— А кому зараз легко, сестро? От коли переможемо в трудних боях ворогів наших, коли принесемо жадану волю рідному краєві, тоді з полегкістю зітхнемо на

повні груди. Яке життя настане тоді! Високе, правдиве, величне! Про нього мріяв наш батько.

І на мить здалося їм, як через глибокі сніги вісімнадцятого року до них ішов у сивій смушевій шапці батько, в сизому кожушку, запорошеному інеєм. Оксані здалося, ніби ішов він білим полем і сіяв золоті зерна, і там, де він пройшов, засніженими гонами спалахували вогні...

А може, то місяць сіяв скалки на снігу...

Сестра притулилася до теплого братового плеча, вдивляючись у хвилясті намети і кучугури, освітлені місяцем.

— Що з тобою, сестро?

— Батько згадався...

Січнева ніч розгортала над Ромоданом темно-голубий намет. Сивий мороз кував у високому небі золоті троянди.

А від занесених снігом ромоданівських хат, клунь і повіток, де зупинились на постій червоні козаки, долітали пісні. В них були і жура, і заклик до бою, і перегук віків, і тривожна молодість вояків, гартованих в хуртовинах вісімнадцятого року.

А ми тую червону калину та й піднімемо,
А ми нашу Україну та й визволимо...

8

Червоні ешелони застигли серед білих снігів. Стоять, важко дихають. Всі колії забиті вагонами. Зупинились ешелони ніби на годину, а вже й півдня пройшло, вечоріє, мабуть, на цій маленькій станції і ночувати доведеться.

Десь там, за Яготином, прокладають у боях дорогу бронепоїзди. Запеклі бої тривають під Крутами. Щоб якось стримати наступ відчайдушних матросів, Петлюра наказав кинути на захист станції юних київських гімназистів. Не пошкодував першоцвіту нації. І шістнадцятирічні недосвідчені безвусі вояки лягли трупом на білі сніги, розстріляні кулеметами. На жаль, війна не знає пощади. Та ще тоді, коли клас став проти класу. Україна знемагала в боях...

Серед вечорової тиші часом чути гул гармат, неначе віддалені перекати грому.

Білі хати принишкло туляться навколо станції, білі

тополі риплять раменами, і білий клубчастий дим валує в підсинене вечорове небо.

З теплушки горбастого ешелону, що стоїть в тупику, доноситься журна пісня. Солдати, які давно стоскувалися по звичному хліборобському ділу, співали про своє, наболіле:

Ой поля ви, поля,
Мати рідна земля,
Скільки крові і сліз
По вас вітер розніс...

Тужать хліборобські солдатські голоси. Їм би оце коси в руки! Висипались з вагонів, розбрелися б по полю ключами, і від того розтанули б сніги, зашуміло житами жниве поле...

Юрій Коцюбинський вслухається в пісню, яка ніби сивий дим пливе в холодному надвечір'ї, і на серці в юного командарма млосний щем і тривога. Це відчуття посилюється ще й тим, що бачить він на невеличкому станційному будинкові повитий сивою памороззю напис: «Станція Кононівка».

Кононівка. Та сама Кононівка... Засніжений степ, все скуте холодом, і ніщо не нагадує зеленого розливу нив, серед яких шукав колись спокою його батько.

Це ж тут, ген за тою білою долиною, в душі його народилось «Інтермеццо» — натхненний гімн кононівським ланам, людині і сонцю... Спогад про батька повернув Юрієві далеке літо, і син побачив серед нив, налитих зеленими хлібами, до болю рідну, трохи сутулу постать... Батько мружить очі до сонця, душа його відкрита тепловіям, струни натягнуті, вони вже грають. Він вслухається у спів жайворонка і стиха говорить:

«На небі сонце — серед нив я».

Зворушений дивною красою, він іде стежкою серед хлібів. Навколо киплять жита. А над головою сонце...

«Сонце! Я тобі вдячний! Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні!»

Назустріч сонцепоклонникові стежкою, що пролягла поміж хлібів від села, простує постать селянина, не старого ще, але змученого життям, в латаній полотняній сорочці, в потемнілому солом'яному брилі.

Вдалині видніється село, купа чорних солом'яних стріх, неподалік на дорозі дівчата в хмарі пилюки повертаються з чужої роботи...

Перед очима в Юрія неповторна в своїй яскравості картина, яку намалював за допомогою слова його батько. Він бачив все до найменших деталей, бо з дитинства знав «Інтермеццо» напам'ять...

...«Добрий день! Як ся маєте?» — вітається батько до селянина, немов до старого доброго знайомого.

«А бодай не казати... Нужда та злидні... Кругом розкіш,— і він окинув поглядом степ,— а нам що з того?»

Дядько дістає з кишені кисета, скручує цигарку, витяг губку, кресало й кремінь, викресав іскру, прикурив, затягся цигаркою.

«До кого прийшла гарячка, подушила дітей, тому легше. На іншого зглянеться бог. А тут п'ять ротів, як вітряки, щось треба кинути на жорна...»

«Говори, говори»,— киває головою батько.

«Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають, хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру,— з болем продовжує селянин.— Мені ще нічого, рік лупили в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є в морду...»

«Раз на тиждень б'ють людину в лице,— темніє від гніву батько.— Говори, говори...»

«Як тільки неділя — люди до церкви, а я на явку до станового. Своїм і то боїшся слово сказати... Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам».

Дядько, схожий обличчям на Перетятька, плюнув на недогарок, розім'яв його у пальцях, кинув на землю, наступив чорною, репаною ногою.

«Найближча людина готова продати... Говори, говори...» — кипить і квилить батькова душа.

І селянин вивертає наболілу душу, зустрівши його на стежці, говорить, ніби сповідається перед дивним міським чоловіком. Мабуть, серцем відчув правдолюбця.

«Людей їдять пранці, нужа, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить сонце, як не погасне? Як можемо жити?»

Душа батькова переповнена гнівом, мов та чаша гірким питвом, і він уже не може себе стримати... І вдарила з глибини серця червона цівка, розпливлась потім на білім папері та й застигла там навіки.

«Говори, говори! Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка

і грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге в небі. Говори, говори...»

На стежці серед хвилястих житів стоять двоє: селянин і письменник, його батько... Ниви котять зелений шум на позолочених сонцем хребтах...

Як давно те було...

Кононівські лани! До вас щоліта повертається зелений шум колосся, і пісня жайворонка, і сонячна купіль... Тільки ніколи вже не прийде до вас тривожний і чулий, болісний, як відкритий нерв, правдолюб і сонцепоклонник — мій батько...

Ніколи.

А де ж подівся той дядько в брилі? Той, що вижив від пранців і голоду, від сваволі і злиднів... Який зніс усе — і тюрму, і Сибір, і мордобій тупого станового.

На якусь мить перед очима Юрія постав Семен Перетятько. Може, то він зустрівся батькові на польовій стежці? Адже родом він з цих країв? І в літах уже, і дома шестеро дітей... Хоч міг тим селянином бути хтось інший з бородатих полтавських дядьків, які влилися нині добровольцями в червоне військо.

То вони накликали на землю блискавку і грім. Лопнув терпець! Постали ратаї і вже не голіруч, а збройною рукою борються з панством за землю. То вони співають у теплушках, зігріваючи піснями душі...

«Спасибі вам, бородаті поети степів, що співом своїм викликали в моїм серці спогади, війнули в груди житнім духом далекого літа».

Білі сніги за вікном поволі ставали синіми. Січневий вечір спадав на холодні полотна кононівських ланів. У вагоні вже зовсім зсутеніло. В таку пору так гарно мріється.

Юрій був у купе один зі своїми думками. Хотілося, щоб ця мить продовжувалась безконечно. За клопотами та суєтою рідко коли випадала нагода отак помріяти на самоті.

«От і мене, батьку, доля привела до Кононівки, в інший час і другою дорогою, освітленою спалахами червоних вогнів...»

У двері хтось тихо постукав, а за тим на порозі з'явився Семен Перетятько з солдатським казаночком у руках:

— Юрію Михайловичу, може, вечеряти будете? Я ось приніс кулешу з похідної солдатської кухні.

— Дякую, щось не хочеться.

— У мене до вас прохання,— м'яв у руках шапку вістовий.— Тут така оказія, стоїмо ми в рідних краях. До мого села рукою подати... Сам не знаю, хто передав про це моїй Варці, мабуть, серце жіноче підказало. Прибилась вона з іншими жінками. Переказували земляки, що ждуть нас за станцією. Так ви вже той, будьте ласкаві, відпустіть на якусь годину. Баба є баба...

— Ну, аякже. Будь ласка, Семене Петровичу.

— Спасибі. Я не забарюсь.

«От воно життя,— дивлячись услід Перетятькові, думав Коцюбинський.— Довідались жінки, що червоні неподалеку, зібрали клунки — і гайда в морози і завірюху. Коли ще випаде така нагода».

Синій вечір обнявся з ніччю і розтанув у її обіймах. Сам не пам'ятає, скільки пройшло часу у мрійному мовчанні, кинувся тоді, коли у тамбурі почулися перестуки намерзлих закаблуків, озвалися тихі голоси. В першому Юрій впізнав Устима Яремка, а другий? Чий же то другий голос? Чи не Микола Олексійович приїхав?

— Здоров, Юрію Михайловичу! — озвався з порога Скрипник.— А я щойно з Харкова. Товарняком добрався... Зайшов до тебе погрітися.

— Дуже добре, що прийшли. Роздягайтесь. Наша буржуйка жаром пашить. До речі, і вечеря є. Ось повний котелок солдатського кулешу. Зараз підігрію.

— І то не завадить.

Коцюбинський запалив товсту воскову свічку, що стояла в гільзі гарматного снаряда, підігрівши, розлив куліш у залізні миски, поклав черствий хліб на столик.

Вони смачно сьорбали куліш і вже кінчали вечеряти, як забіг захеканий Перетятько:

— Звиняйте, що перебиваю. Тут, розумієте, моя Варка харчів цілий мішок принесла. То як же мені вас не почастувати. До речі, і пироги є. Вони, правда, замерзли в дорозі, але коло буржуйки відійдуть. А це ось шмат сала. Ну, а сало добріше, коли мерзле.

— Оце так добавка до солдатської каші,— жартував Скрипник.— Дай боже здоров'я твоїй Варці...

Перетятько на якусь хвилину зам'явся, потім махнув рукою і вирішив навпрошки.

— Тут ще півкварти самогонки є,— витяг він з кишені одну пляшку.— Так ви вже, той, не обезсудьте. Може, спробуєте. Добрий первак, кров розігріє...

— То, я бачу, в тебе клад, а не жінка,— сміявся Скрипник.— Що ж, вип'ємо за її здоров'я. Юрію Михайловичу, ану давай твої кришталеві келихи.

Коцюбинський подав жерстяні кухлі.

— За Варку не гріх підняти й чарку! — проголосив Микола Олексійович і, крякнувши, став смачно закусувати мерзлим салом й задубілими пирогами з квасолею.

Перетятько подався проводжати дружину, а вони залишилися удвох у купе вагона. Воскова свічка палахкотіла тремтливо і сльозилася воском, який стікав по стінках гільзи, сповняючи купе запахом соснової живиці, щільниками й медоцвітом.

— Золотий у нас народ,— після деякої мовчанки заговорив Скрипник.— Добрий, сердечний. Їй же богу, він заслуговує на краще життя. Заради цього боротися варто, не шкодуючи себе, коли треба, то до загину...

— Я цього Перетятька з Петрограда знаю. Воювали разом і ось дійшли до його Пирятина. Недалеко від Кононівки і його село. Звичайний дядько, а скільки в нього доброти, й сердечності, і відваги.

— Простий народ саме цим і багатий. Без лукавства він, без хитрого слова. Хто-хто, а батько ваш добре знав цих людей. Вони в його книгах живі, реальні, бо вихоплені з гущі народного життя. Я, Юрію Михайловичу, серед того простого народу виріс. Батько мій був залізничником на станції Барвінкове, поблизу Ізюма... А дід — той з козаків походить, не раз, бувало, як почне розказувати про далекі часи, то слухаєш його й не переслухаєш... Було всього в нашій багатостраждальній історії. Вольні лицарі ставали невольниками, горді духом бунтарі — вмирали каторжниками.

Микола Олексійович говорив тихо, ніби читав сторінки з гіркої книги свого народу і свого власного життя. І оживав перед Юрієм залізничний виселок, перегуки поїздів на станції, і серед гарячих шлаків та вугілля гостроносе, як кібець, хлоп'я в старому дранті вибирає камінці чорного палива, щоб було чим протопити власну хату. Поїзди пролітають мимо, кричать тривожно і гуркочуть в далекі світи, до великих міст в огнях. Там десь Харків і Катеринослав, а ще далі Петроград і Москва...

— Ті поїзди не давали мені спокою, кликали мене в широкий незнаний світ, і, ледь зіп'явшись на ноги, я вже не міг всидіти вдома. Де тільки й не носило мене

життя! Пізнав я красу і бридоту великих міст, їхнє багатство і злидні. Робочі люди були моїми першими вчителями. Та ще Тарас Шевченко, «Кобзар» став для мене біблією. А згодом познайомився з творами Рікардо, Лассаля, Карла Маркса... Був жилавим і впертим. І таки добився свого — став студентом Петербурзького університету. Хоч не довго ходив у студентах, бо дали мені «вовчого» білета. Іншу довелося проходити науку. Звідав я тюрми, заслання і каторги. Були втечі, арешти і смертні вироки. Сам не знаю, де в мене тільки бралася сила, щоб все те пережити. Знать, віра в правду, в народ надавали не мені одному оту силу. Хоч як пригадаєш, скільки нашого брата загинуло по тюрмах та на каторзі, на далеких снігах по етапах...

І Микола Олексійович проказав речитативом:

— Дзинь-бом, дзинь-бом —
Слышно звон кандальный,
Дзинь-бом, дзинь-бом, путь сибирский дальний.
Дзинь-бом, дзинь-бом, слышно, как идут,—
Нашего товарища на каторгу ведут...

Згадались, напевно, старому політкаторжанину оті, навічно вкарбовані в пам'ять, важкі мученицькі шляхи...

Юрій, ще будучи гімназистом, чув про відважного революціонера легенди-бувальщини, дивувався і захоплювався його мужністю. І ось нині життя звело його з цією людиною.

Занімівши, він сидів у кутку, щоб навіть рухом не порушити отого дивного настрою відвертості і щирого признання, коли людині хочеться пригадати своє життя. Адже це не часто буває, та ще в таких людей, як Скрипник. Коли б тільки не обірвав він розповіді, боявся Коцюбинський. Почути б усе, що пережив оцей сухорлявий жилавий чоловік...

— Я пройшов ту прокляту Сибір уздовж і впоперек і не один раз, Юрку. Часом заплющу очі і бачу себе серед холодних завій, скільки раз виривався я з того крижаного полону...

...Холодний крижаний вітер січе сніговою порошею обличчя людям, що ідуть в арештантській валці, все далі й далі на поселення до Білого моря. Один з них глухо кашляє, випльовуючи на білу ковдру снігів червоні згустки крові. Пекельний жар палить його, хоч надворі і тріщить мороз.

«Далі ми не підемо. Дайте притулок людині. Хіба ви не бачите, що він помирає»,— кипить гнівом арештантська валка. У глухому пересильному пункті немічного в'язня залишають в холодному острозі. Він умирав серед снігових завійниць.

Душею линув до Дніпра, на рідну Україну... Згадував матір... Вона, сердешна, вже втратила одного сина — Олександра, який вмер на засланні в Тобольську... Невже і йому судилася така доля?

Наглядачі острогу вважали сухого, кістлявого політкаторжанина безнадійним. Всім здавалося, що він помре. А він вижив всім смертям на зло. А ще через місяць зважився на неймовірне...

Уночі зібрав убогі арештантські пожитки, прихопив сірників, трохи сухарів, баклагу і пустився в тяжкі мандри. Ішов по зорях. Глухими лісовими нетрями пробирався все далі й далі від Онеги. Щоб не збожеволіти від самотності і мовчання, розмовляв з березами, білками, синицями... Розкладав огонь на привалах, розтоплював сніг у баклазі, кип'ятив воду і пив чай, заварений березовими бруньками...

В травні він уже був у Одесі. Сонце, море, блакить... Більшовики міста-порту обрали своїми делегатами на партійний з'їзд Володимира Ілліча Леніна і невгамовного втікача з Півночі. Там, в далекому Лондоні, і зустрілися вони, два делегати від України — Ленін і Скрипник.

З Лондона повернувся додому, і рідний вітер обвіває його обличчя. Петроград, Москва, Казань, Самара, Іркутськ. Він розповідав робочим людям, більшовикам про Леніна, про рішення з'їзду, про час, що гряне над Росією.

А затим прийшов ще один арешт, і тісний тюремний каземат став його світом. І погнали його мордаті конвоїри за Єнісей. П'ять тисяч кілометрів, на край світу.

І все ж він утік і звідти. Один-однісінький у вутлому дерев'яному рибальському човні зважився пливти проти течії по холодному Єнісею. В човні торба сухарів, мідний чайник, губка, кремень і кресало. Вода за бортом.

Дні і ночі проти хвиль. За бортом хлюпає і піниться Єнісей. Навколо мовчазні і строгі береги. Холод і голод, але не безнадія. Вдень приставав до берега. Кип'ятив окріп, збирав у тайзі ягоди, гриби, розправляв задубілі

руки, спав тривожним сном на листі і хвої. А вночі знову пускався в путь... І так цілий місяць...

Тисяча двісті верст по Єнісею. Потім ще сотні верст пішки до залізниці. Тільки людина залізної сили волі здатна на такий подвиг...

Він добрався до залізничної станції і ще крадькома на поїздах проїхав три тисячі верст і таки досяг кінцевої мети — Петербурга, щоб знову ризикувати, діяти, боротись і, зневажаючи небезпеку, іти на вірну смерть, каторгу, заслання.

Гаряча пічка-чавунка дихала жаром, червоні спалахи від огню танцюють на стіні... Тремтливе полум'я свічки, ніби червона пелюстка, за вікном вагона скиглить вітрами ніч, а тут, у теплому купе, стиха, хриплуватим голосом говорить Скрипник. І в уяві Юрія оживають дивні, грізні суворістю своєю картини.

У відсвіті вогню Скрипник сидів сухорлявий, вилицюватий, з невеличкою клинцюватою борідкою, в якій уже посіялась паморозь далеких снігів. Великі карі очі в глибокій задумі. Лоб крутий, високий, кущуваті брови, як у старого козака-характерника, який бачив саме пекло.

— Було всього. І не мені одному. Кого тільки й не розпинали з нас! А ми живі! Живі, Юрку! — він усміхнувся, поклав зігріту руку Коцюбинському на плече.— Пробач, що називаю тебе так, як батько сина. До серця ти мені. Сміливий, беручкий, не боїшся, коли треба взяти на свої плечі нелегку ношу. Я радий, що призначили саме тебе головнокомандуючим. І вірю, що ти, Юрку, виправдаєш те довір'я Леніна, нашої партії, всього трудового українського народу. Нелегко це, але не зігнемось ми, що б там не сталось, на те й більшовики.

— Дехто думає інакше, зокрема Муравйов і його штабісти. Вони розглядають мене розмінним шелягом у великій грі, саботують мої накази. Важко мені, Миколо Олексійовичу.

— Думаєш, Леніну легше! Важче в сто крат! Я знаю його, як самого себе. Людина він дивовижна, проста і геніальна. Якщо хочеш, саме в простоті житейської мудрості і велич його як вождя. Він уособлює правду. А що є дорожче за неї. І тому Леніну вірять мільйони. Готові іти за ним у вогонь і воду, крізь тисячі смертей... Може трапитись таке, Юрку, що ми з тобою складемо

голови в боях, але народ наш житиме, бо житиме ленінська правда.

Обох їх послав Ленін на Україну. Знав, що такі, як вони, там вкрай потрібні. І в цьому виборі не помилився.

Ніч гриміла поїздами, стогнала залізничними коліями. Вигиналися сталеві перепуття у всі кінці світу, несучи в собі затаєну тривогу.

Микола Олексійович сидів коло пічки, освітлений миготливим полум'ям, і говорив з головнокомандуючим, ніби зі своїм сином.

— У тривожний час живемо. Світ розколовся навпіл. І всі чисті й нечестиві кричать, що тільки вони борються за правду, за істину. Центральна рада запевняє у своїх універсалах, що вона єдина влада від народу, а мо', і від самого бога. А ми, більшовики, доказуємо, що справжні народолюбці це ми, ті, хто несе на вістрях своїх багнетів довгождану волю Україні. Кому вірити? Чухає потилицю бідолашний селянин. І кидається то в один бік, то в другий. Може б, варто нам було сісти за стіл переговорів та домовитись, вирішувати державні діла без крові. Та де там?! Гарячкуємо. Спішимо. Немає часу! І до того ж обидві сторони непоступливі. От і йдемо походом на Київ. Центральна рада недавно проголосила самостійність, а ми владу Рад на Україні. Дві, можна сказати, Ради, та ба — не однакові. Звісно, голова Центральної ради Грушевський — великий історик, вчений, але немічний як державний діяч. Одне діло писати історію, друге — творити її. Винниченко гарячкуватий, хворобливо, до самопожертви, переживає за майбутнє України. Але знову ж таки він не політик, а письменник, до того ж — талановитий.

Хоча і про нас, можливо, скажуть нащадки, що ми з тобою ніякі не політики, державні діячі, а звичайнісінькі пішаки у великій грі. От побавиться нами вельмишановна добродійка пані Історія і відкине в небуття.

Скрипник говорив неквапно, тихо, ніби розмірковував уголос, підкидаючи в залізну пічку «буржуйку» сухі полінця, і від того вогонь спалахував з новою силою, пахкаючи полум'ям.

Вони ще довго говорили тої ночі у вагоні, що стояв на маленькій залізничній станції Кононівка, занесеній снігами. Один вже не молодий, сивуватий, хворий на

сухоти, і другий, молодий на літа, гожий у сини ветеранові.

На промерзлому вікні вагона росла, кучерявилась лапаста папороть. Воскова свічка в гарматній мідній гільзі догоряла до самих вінець, сичала чорним гнотом, розливала в купе чад. Юрій устав, запалив другу, схожу на качалку.

— Звідки у вас такі свічки? — поцікавився Скрипник.

— Здобув десь Перетятько з церковних запасів.

— Розговорився я, а воно, мабуть, уже й час пізній. Спати пора. Від пічки твоєї чи від горілки розімлів.

— Мені приємно було з вами. Такий вечір ніколи не забудеться.

— Дякую за увагу і гостинність,— і Скрипник почав збиратися.

— Куди ви, Миколо Олексійовичу? Залишайтеся на ніч у мене. Ось тут і лягайте.

— Е, ні, мабуть, я піду. Завтра зберемось на засідання секретаріату. Треба подумати на самоті... Ранком заходь, я в третьому ешелоні.

Він одяг поверх пальта звичайний селянський кожух, натяг на лисувату голову шапку-капелюха і сторонній навряд чи здогадався б, що цей літній чоловік з сивуватою борідкою і є голова Українського робітничо-селянського уряду.

— До завтра,— і простяг Коцюбинському руку.

Юрій провів Скрипника аж на платформу. Дивився довго вслід, аж поки він не зник у морозній імлі за вагонами.

Стояв у шинелі наопашки на скрипучій платформі, під холодними зорями молодий командарм. Сніги іскрилися від світла ліхтарів сріблястими блискітками, рейки дзвеніли від морозу, час від часу потріскуючи, ніби лопалось від холоду залізо.

Завтра по тих коліях рушать на захід червоні ешелони. Крізь хуртовини і сніг загримлять на Київ, що чекає на них, на промерзлих зимових вітрах і дніпровських кручах.

Що чекає їх попереду?

Мовчала загадкова ніч.

Ніхто не знав, що буде завтра...

9

Віталій Примаков летів на коні, поспішав до Коцюбинського, наливаючись гнівом. «Ні, так далі не можна! Хай у цю справу втрутиться головнокомандуючий. Доки ж терпіти самоуправство того зарозумілого царського підполковника?» — обурювався Віталій, пригадуючи події сьогоднішнього дня.

На світанку передові роз'їзди з частин, які підлягали Муравйову, перестріли в степу загін вершників, що пробивався на Ромодан. Вершники пояснили солдатам Муравйова, що йдуть вони з Миргородщини, з Лохвиці і Гадяча, поспішають до червоних козаків товариша Примакова, щоб разом з ними бити Петлюру.

Замість того щоб дружньо зустріти добровольців, Муравйов наказав роззброїти вершників, а тих, хто обурювався його незаконними діями, облаяв гайдамаками і звелів арештувати й віддати до трибуналу.

Довідавшись про це, Примаков відразу ж кинувся до Муравйова. Але той зустрів його сердито, з явним глузуванням. «Знайте своє місце, Примаков, і не втручайтесь у справи головнокомандуючого.— І вдарив себе кулаком у груди, відверто даючи зрозуміти, що він тут усьому голова.— За кого ви заступаєтесь? За якихось гайдамаків, лазутчиків? На перший раз я вам прощаю, Примаков, оскільки ви людина не військова. А іншим разом вживу дисциплінарних заходів».

Від цих слів Примакова аж пересмикнуло: «А я вам не підлеглий, Муравйов. Чуєте? І не беріть на себе занадто багато».

Примаков летів назустріч колючому вітрові, не відчуваючи холоду, гнав коня понад залізничними коліями до вагона Коцюбинського.

— Що трапилось, Віталію? Ти увесь палахкотиш?

— Я тільки-но від Муравйова... Зі скаргою на нього... Цей підполковник думає, що він узяв самого бога за бороду.— І Примаков, хвилюючись, розповів про те, як Муравйов повівся з добровольцями.— Ти розумієш, він не тільки роззброїв наших людей, а десять чоловік арештував і наказав розстріляти! Ні, це чорт знає що! Треба поставити цього вискочку на своє місце.

Коцюбинський цілком поділяв його обурення. Муравйов явно зловживає своїми правами. Адже він лише командуючий групою російських військ, які допома-

гають Українському урядові в боротьбі проти Центральної ради. А тим часом самозакоханий Муравйов бундючно зве себе головнокомандуючим Південно-Західним фронтом.

І треба ж було статися, щоб доля знову звела Коцюбинського і Муравйова на одних бойових шляхах. Царський підполковник не забув ні палкої дискусії в цирку «Модерн», ані гострих сутичок на Пулковських висотах.

Нині давні недруги зустрілися в незвичайних ролях. Колишній прапорщик став, по суті, військовим міністром Української республіки і головнокомандуючим червоним військом. Хоча і Муравйов був тепер не просто царський підполковник, мітингуючий анархіст, а командуючий великою групою дружніх союзницьких російських радянських військ, які діють на Україні з так званого дозволу і на просьбу українського народу.

Одного разу під час зустрічі Муравйов сказав напівжартома:

«А знаєте, Коцюбинський, по-моєму, у нас з вами одна планида. Хоч ви й більшовик, а я лівий есер, одначе ми боремося за одне діло. Їй же богу, дивно,— розводив він руками.— Поруч билися в Петрограді за революцію, щоправда, бувало, й сперечалися, і тепер ось несемо на вістрях своїх багнетів свободу Україні...»

Юрій Михайлович насторожено глянув на Муравйова і спокійно сказав:

«Свободи ніхто не приносить на багнетах. Її завойовують самі народи, кожен у своїй країні».

Муравйов криво посміхнувся:

«То чому ж тоді ви, українці, не робите справжньої революції в себе проти Петлюри, як це зробили ми, росіяни, проти свого Сашки Керенського? Чого покликали на допомогу нас, росіян?»

«По-перше, вам добре відомо, що за перемогу революції в Петрограді спільно боролися російські і українські робітники, селяни й солдати. Це була не просто російська революція, а пролетарська, соціалістична. По-друге, ми, українці, в нашій боротьбі проти контрреволюції спираємося на підтримку своїх братів по класу російських пролетарів, а не росіян взагалі. Великоросійських контрреволюціонерів каледінців і краснових ми будемо бити, як і своїх власних буржуїв...»

«Це красиві слова, товаришу Коцюбинський. Видно, у вас ще багато лишилося від гімназиста... Я дивлюся на речі простіше, бо я, друже мій, людина військова. Мене навіть лідери вашої більшовицької партії звуть військспецом. Саме через те сьогодні я тут. І з досить широкими повноваженнями...»

Муравйов не приховував іронічного ставлення до недавнього прапорщика, що його якийсь там Український уряд проголосив головнокомандуючим. Кадровий царський офіцер дивився на це як на «забаву малоросів». А де ті українські війська? Один полк Червоних козаків, кілька загонів червоногвардійців та ще на додаток якісь шахтарі і матроси. Теж мені армія! Щоправда, з кожним днем із глухих сіл сунуть якісь добровольці в кожухах і свитках, у баранячих шапках. Одне слово, гайдамаки! І всі рвуться до козаків. Примакова їм давай! Чи ба, які! Як зачули про козацтво, де й узялася охота воювати! Звісно, всі вони, українці,— мазепинці, сепаратисти. Подавай їм свою незалежну державу. Ожив приспаний дух вольниці. Таким тільки пообіцяй свободу. Пропала тоді Росія. Дивно, чому той Ленін так поблажливо ставиться до них, говорить про самовизначення аж до відокремлення. Та який же це інтернаціоналізм?

Ці думки не давали спокою Муравйову. Глибоко переконаний у своїй правоті, царський підполковник увірував, що сама історія покликала його сюди навести порядок у розбурханій Малоросії...

Коцюбинський відразу розгадав, куди гне Муравйов. Молодий головнокомандуючий розумів усю складність становища і всіляко уникав загострень із Муравйовим, щоб не псувати взаємовідносин з командувачем дружніх російських військ. Але, видно, занадто вже знахабнів підполковник. Доведеться сьогодні поговорити відверто.

Все це за якусь мить ожило в пам'яті Коцюбинського. Він сидів, спершись ліктем на столик, і відчував, як билася, пульсуючи, жилка на скроні.

— Де він зараз? — нарешті, піднявши голову, запитав Коцюбинський.

— У своєму штабному вагоні, якщо вже не чинить розправу.

— Поїхали.

Вони скочили в сідла і погнали коней. Вагон Му-

равйова стояв на самій околиці Ромодана в глухому тупику.

Штабний вагон командуючого групи російських військ схожий на антикварний магазин. Чого тільки тут не було. Стара козацька зброя — підполковник кохався в таких речах,— невеличкі, але яскраві картини в позолочених рамах, на них все більше жінки оголені, рожеві різні купальниці та грішні німфи.

Серед того всього барвистого начиння Муравйов і сам виглядав, як музейний експонат у малиновій черкесці з гузирями, в червоному галіфе. Підполковник любив яскраві кольори.

Поруч з ним досить скромно виглядав ад'ютант, в простій шинелі, пов'язаний башликом, з відкинутою назад кобкою. Ад'ютант носив великі чорні окуляри, посилаючись на те, що після поранення на німецькому фронті сонце занадто сліпить йому очі і викликає сльози.

Але Муравйов добре знав, що не в цьому причина. Адже ще недавно служив його ад'ютант в одному полку з Коцюбинським, був навіть там головою полкового комітету, а потім доля поручика склалася так, що стали вони ворогами.

То були тривожні часи літа й осені сімнадцятого року. Хто тоді тільки не помилявся! Зрештою, поручик Шликов зрозумів, де його місце, і тепер служить у нього, Муравйова, за ад'ютанта під прізвищем Полікарпова і всіляко уникає зустрічі з Коцюбинським. Так воно, може, й краще. Це дає можливість Муравйову тримати Шликова-Полікарпова в руках, перетворити на послушного і вірного зброєносця.

— Ти що ж, його боїшся? — раз якось запитав у Шликова Муравйов.

— Ні, просто не хочу потрапляти на очі.

— Розумію. Старі діла. Ну-ну. Я тебе не підведу. Але ж і ти гляди мені. У мене з тим Коцюбинським ось так,— і він провів долонею по горлянці.

— Все буде добре, полковнику.

І справді, Шликов ніс службу справно. Що не скажи — виконає. А іноді і сам добру думку подасть. Головатий, бестія.

Ось і зараз заявився до Муравйова, доповідаючи про тих арештантюг, що затримали на світанку поблизу Ромодана. По всьому видно, він не любить цих вовкува-

тих сіряків. Щоб не було зайвого галасу і крику, радить Шликов застосувати до них дії, властиві для військового часу.

— Ну що ж, поведеш їх ніби на допит до нашого комісара товариша Плотникова... Ну, а вони по дорозі збунтувались, намагалися втекти... Що й далі говорити! — звів сірі водянисті очі Муравйов.

— Ясно. А комісар Плотников зараз де?

— Напевне, десь по селах агітує добровольців,— не приховуючи свого негативного ставлення до комісара, засміявся Муравйов.

— М-да... І все ж таки, на всяк випадок дайте папірця...

— Дуже ти обережний. Ну та гаразд.

Схилившись над столом, Муравйов швидко написав наказ і передав його поручику:

— Дійте!

— Єсть, діяти, товаришу Муравйов,— відкозиряв Шликов і прожогом вискочив з вагона.

Муравйов, залишившись у вагоні сам, заклав руки в галіфе, розглядав на картинах розманіжених натурщиць, ніби вперше оце бачив. Потім зняв з гачка криву козацьку шаблю, роздобуту в Полтаві як трофей, ефес якої всипаний дорогоцінним камінням.

— Добряча штука. Буде пам'ять про Україну,— заговорив сам до себе.— Дивна ця країна Малоросія. Вся в бунті. То співає, то рубається на шаблях. Чорноземна стихія! Кругом все так і пре. Коли дати їй волю, більшовицька голитьба може захопити все.— Почув за вікнами вагона скрегіт копит, глянув крізь намерзле скло.— А от і проводирів їхніх несе нечиста сила. Ну, Муравйов, не гарячись, будь дипломатом — і він проворно кинувся назустріч.— Милості прошу. Радий таким гостям. Заходьте. Чайку поп'ємо. Надворі така холоднеча.

— Не до чаю зараз. Поясніть, будь ласка, яке ви мали право арештувати і роззброювати добровольців.

— Та то ж лазутчики. Справжнісінькі гайдамаки. В сивих баранячих шапках, позирають чортом. Не підкорялись мені як командуючому.

— Бо вони йшли в Червоне козацтво,— кинув Примаков.

— Армія це не анархія, товаришочки. Де хочу, там і служу. Щось на Україні дуже всі розкозакувались.

— Червоне козацтво створено за рішенням уряду, це початок формування української Червоної Армії.

— У ваших словах, Коцюбинський, я відчуваю дух сепаратизму. Я ж — стою за інтернаціоналізм.

— Не кривіть душею, Муравйов. І не прикривайте цим гучним словом своє великодержавне нутро.

— Ну знаєте! — вдарив себе у груди Муравйов.— Ми проливаємо кров на цій Україні, відстоюємо революцію від націоналістів, а нам ще й не довіряють!

— Так, крові ви пролили чимало, але не своєї. За вашим наказом у Полтаві було розстріляно солдатів, які перейшли до нас добровільно від Петлюри.

— Шпигуни,— кидає Муравйов.

— Ви вчинили насильство над селянами Тахтаулівської волості і власноручно вбили вчителя, який протестував проти вашої сваволі.

— Знаю, трохи погарячився,— хитрує Муравйов.— В такій колотнечі можливі й помилки. Революції в білих рукавичках, на жаль, не зробиш.

— Нині ви затіваєте нову розправу над людьми, які прийшли до нас з відкритим серцем. Де вони зараз?

— Там, де належить бути порушникам революційної дисципліни. Ними займається комісар,— покривив душею Муравйов.

А тим часом Шликов відчиняв важкі дубові двері цегляного сарая, в якому сиділи заарештовані. Задубілі від холоду, вони звелися з соломи у шинелях, свитках і кожушках.

— Виходь! — наказав ад'ютант.

— Куди ж це нас? — озвався високий чоловік у шинелі, по всьому видно — недавній фронтовик, на прізвище Заплюйсвічка.

— Давай, давай, потім побачиш.

— Ми вимагаємо звільнення,— протестує чорновусий селянин у кожушку.— Моє прізвище Коропець, я командир загону добровольців.

— Тихо, тихо, товариші! Революція не любить анархії! — заспокоює їх Шликов.— Ось пройдете відповідну комісію — і все...

Вже за дверима Коропець і його товариші помітили похмурих конвоїрів з рушницями. Один з солдатів моргнув Коропцеві, показав щось на мигах застережливо руками. І той здогадався, що їм загрожує небезпека.

— Нікуди ми не підемо,— запротестував Коро-

пець.— Нехай сюди приходить ваша комісія. Товариші, назад! — скомандував він своїм — і ті кинулися до сарая.

— Ви знову за анархію! — накинувся Шликов.

— Ні, ми за порядок. Чорті-що в тебе на умі, товаришу очкастий. Раз ми арештовані — будемо сидіти. Та й тобі краще. А то ще розбіжимося в дорозі.

«Догадалися репані мужички,— лютував у душі Шликов.— Жаль. Не будеш же ти їх тут пускати в розход». Довелося накинути знову на двері замок і швиденько змиватись, щоб не вскочити в халепу. «Почекаємо до ночі»,— втішав себе Шликов. Не знав він, що події розвивалися в той день досить блискавично.

У вагоні Муравйова все ще продовжувалась гостра, неприємна розмова. Коли б можна, Муравйов не став говорити з цими молодиками й хвилини, а виставив за двері. Але нині про цього Коцюбинського Ленін, бач, на увесь світ говорить. І йому згадалися слова радіограми, в якій сповіщалося про те, що «більшовика Коцюбинського призначено головнокомандуючим військами України». Високо злетів цей прапорщик. Ну нічого, згори важче падати.

— Зрозумійте, товаришу Муравйов, що так грубо і брутально з людьми поводитись не можна. Що не кажіть, а у вас живе дух великодержавництва. Своїми діями ви лише викликаєте невдоволення в українського населення, порушуєте принципи ленінської національної політики.

— Політика, товаришу Коцюбинський, як та дівка, сьогодні одному моргне, завтра другому... Ну, а якщо по-науковому говорити, то для цього існують такі слова, як «тактика», «стратегія», «діалектика»... Одне слово, ніщо не стоїть на місці, все міняється.

— Звідкіля ви набралися таких глибоких знань, від есерів чи від анархістів?

— Трохи від них, дещо від більшовиків,— засміявся Муравйов і, щоб перевести розмову на інше, з удаваною щирістю заговорив: — І чого нам гарячкувати, сперечатися за тих дядьків. Зрештою, нехай у цьому розбирається комісар. Він на це діло і поставлений. А ми з вами стройові командири. Думаєте, мене не ображає те, що ви ставитесь до мене з недовір'ям. А між тим — мета у нас з вами єдина.

— Між іншим, Петлюра есер, як ви,— зірвалося з уст Примакова.

— Я лівий есер, а це не менше, ніж більшовик. Як вам відомо, ліві есери входять до першого Радянського уряду, із ними рука об руку працює Ленін. Ну, та годі про це. Давайте вип'ємо чайку. Зігріємось трохи. Чуєте, як співає самовар?

— Весь у хазяїна,— не витримав гострий на язик Примаков.

Муравйов ніби й не дочув тих слів:

— У мене тут дещо і покрепше є. Самогонниця одна ромоданівська принесла. Первак перший сорт. Признаюсь, грішний. Іноді люблю випити.

Коцюбинському, зрештою, набридла ця нещирість, і він звівся з місця, сказав до Муравйова рішуче і строго:

— Ви нам баки не забивайте... Негайно звільніть арештованих. Увесь загін миргородців має поступити в розпорядження Примакова. Ясно? І в майбутньому прошу свої всі дії погоджувати з Народним секретаріатом військових справ.

— Ну знаєте,— зайорзав на місці Муравйов.— Хоч ви мої гості, та я не потерплю, щоб якийсь прапорщик говорив зі мною таким тоном.

— З вами говорить головнокомандуючий військами України,— спалахнув Примаков.

— Молодий чоловіче, дуже зворушливо, що ви вірите в цей титул. А щодо мене, то я іншої думки.

За вікном почулося тупотіння копит, стривожені людські голоси. Муравйов глянув у вікно і побачив, як навпроти його вагона гарцювало кілька червоних козаків на конях і серед них він упізнав Семена Перетятька і Оксану Коцюбинську. Він схопився із-за столу, зачепив рукавом черкески самовар і блискучий мідний «туляк» з брязкотом упав на підлогу.

— От і попили чайку,— недвозначно сказав Примаков.

Муравйов втупив очі у самовар, з якого виливався окріп, пашів сизою парою і обважніло сів на лаву.

Оксана відразу здогадалася, куди подалися Віталій з братом. Негайно кинулась у полк і, взявши з собою кілька козаків, примчала до вагона Муравйова.

Забачивши червонців, Примаков вискочив у тамбур.

— Товаришу командир, група червоних вершників прибула у ваше розпорядження,— дзвінко відрапортувала Оксана,

«От чортова фурія,— зачувши її голос, подумав Муравйов,— така ж, як і брат». І в його очах погас каламутний вогонь.

— Що ви хочете від мене? — сказав глухим голосом.

— Пишіть наказ про звільнення арештованих,— звелів Коцюбинський.— Негайно!

Муравйов здався. «На цей раз ти добився свого,— у душі проклинав він Коцюбинського,— але іншим разом я тобі пригадаю. Ти ще пам'ятатимеш мене, бородатий прапорщику, скороспечений малоросійський міністре».

Так і розійшлися вони непримиренні. На столі залишився в склянках прохололий невипитий чай. А на підлозі виблискував мідяними боками перекинутий самовар.

За годину миргородці були звільнені з-під арешту. Розшукали і тих добровольців, яких за наказом Муравйова роззброїли і прогнали геть. Вони й не думали розходитись. Отаборились у клуні якогось ромоданівського дядька і вночі збиралися напасти на варту, щоб відбити своїх товаришів.

Віталій Примаков разом з Коцюбинським приймали нове поповнення. Були це жилаві сини чорнозему, чубаті хлопці й літні бородаті дядьки, недавні фронтовики. Натерпівшись горя на війні та вдома, вони вирішили знову взятися за зброю, на цей раз рушивши війною проти своїх українських панів. За старшого у них був Коропець, кремезний селянин у дубленім кожушку, поверх якого висіла довга шаблюка на звичайному мотузку.

— Як почули ми, товариші, що Полтава вільна, давай гуртуватися в загін і — просто напереріз вам до Ромодана. Аж воно он яка халепа! Шукали отамана Приймака, а здибали царського Мурляка. Один з нас Свирид Заплюйсвічка цього Муравйова ще по царських окопах пам'ятає.

— Так точно,—озвався високий, як жердина, фронтовик у рудій плямистій шинелі, в кудлатій шапці.— Їхнє благородіє у морду нас бив. Злющий був, як сатана...

— Отож Свирид візьми та й нагадай Муравйову про

це при всіх. А він нас став хохлами та гайдамаками обзивати.

— І свинопасами,— додав Свирид,— щоб йому сто болячок у пуп.

— І мазепинцями,— обурюється високий красивий юнак Чуприна, недавній актор мандрівного українського театру, зодягнений майже по-літньому — в легеньку чумарку, прихоплену, напевне, з театрального гардеробу.

— Розлютився! Звелів скласти зброю,— продовжує Коропець.— А ми ж її з самого фронту принесли, щоб бити буржуїв, а дехто вже тут у бою здобув, а тепер віддавай. І кому? Ну, ми й того... збунтувались. А він, чортяка, силою відібрав зброю. Ми-то, звісно, не віддали б. Так бачимо ж, свої, красноармійці, матері його трясця. Не будемо ж стрілятися з своїми. Тільки один, видать, чужак затесався... І тепер бачимо — не помилились. Виручили ви нас, товариші, приймайте до свого гурту. І будьте певні, не підведемо! Ми, можна сказати, з потомствених козаків Миргородського полку. Сам Гоголь, наш земляк, про таких писав. Хоч є серед нас лохвицькі, гадяцькі й зіньківські. Але люті на панів та петлюр у кожного на десятьох вистачить. У бою собі шаблі добудемо. Бо який же то козак, коли без шаблі.— І Коропець смикнув лівою рукою довгу шаблюку, що теліпалась на мотузку, при боці.

Примаков, усміхнувшись, кивнув Коцюбинському:

— А цей Коропець, видно, молодчага. Бути йому сотником.

— І вірно зробиш. Добре маєш поповнення. Нам би тисяч зо дві отаких козаків.

— Буде й більше, Юрку. Ось побачиш. Дивізія, корпус, ціла армія буде...

10

Коні вискочили на засніжений узгірок і зупинились. Три вершники звелися на стременах, пильно вдивляючись у знайомі обриси міста. Київ височів на прадавніх кручах, повитий сивою млою морозного ранку. Крізь імлистий серпанок проступали золоті бані Києво-Печерської лаври. Праворуч тонкими ажурними шпилями рвалася в небо Андріївська церква, а ще далі, над Подолом, клубочився чорний дим.

Київ лежав за Дніпром, за високими кручами, Київ знемагав, але боровся. З Подолу і від вокзалу долинала стрілянина. Над Печерськом повисла туга. «Арсенал» мовчав. Учора там ще чулася стрільба, а тепер змовкли героїчні заводські корпуси, принишкли обпечені вогнем розстріляні стіни...

«Не встигли, запізнились!» — в котрий уже раз докоряє собі в думках Коцюбинський. Так і не дочекалися їхньої допомоги арсенальці. Зачувши про наступ червоних частин із Харкова, київські пролетарі хотіли полегшити прихід своїх, підняли над Києвом червоне знамено. Тиждень вели нерівний бій з петлюрівцями... Та сили виявилися нерівні. Розбиті під Гребінкою і Крутами, петлюрівці заховались за Дніпро, пошкодили, замінували мости і люто накинулися на червоних повстанців.

— І як ми не встигли захопити мости через Дніпро! — досадує Коцюбинський. Попереджав же він Муравйова, щоб зі своїм технічним загоном невідступно переслідував на бронепоїздах відступаючого ворога, щоб на його плечах проскочив через дніпровські мости. Завагався Муравйов, от і запізнились...

Цієї ночі через крижаний Дніпро в штаб головнокомандуючого пробилися кілька київських повстанців. Закривавлені, змучені робітники чудом урятувалися від смерті. Коцюбинський слухав їх, і серце обливалося кров'ю.

— У Києві щось страшне коїться. Лютує Петлюра зі своїми гайдамаками та юнкерами. «Арсенал» затопили кров'ю. Понад п'ятсот чоловік наших товаришів розстріляно. Загинув і Горовиць, наш бойовий друг і ватажок... Оскаженіла контрреволюція. Хапають, катюги, кожного, у кого мозолисті руки, і ставлять під дула рушниць... От і нас хотіли розстріляти цієї ночі на дніпровських кручах.

З розповіді Коцюбинський довідався, що на вокзалі та на околицях Києва ще точаться запеклі бої з петлюрівцями. Б'ються з ворогами на смерть повсталі солдати українських полків Богданівського та імені Тараса Шевченка. Треба поспішати! Треба подати негайну допомогу мужнім повстанцям.

Тривожні думки непокоять молодого головнокомандуючого. Київ близько, але проліг перепоною крижаний Дніпро. Чорним громаддям стоять пошкоджені,

заміновані ворогом мости, понад двісті кулеметів і тридцять гармат встановлено на кручах, вони націлили свої дула й жерла на червоне військо, що наступає з Дарниці. А крім того, ще чорним драконням випливають із-за лаврських хрестів ворожі аероплани і сіють смерть над червоними полками.

Зараз іще рано, день тільки починається, скоро знову озвуться грізним ревом петлюрівські гармати з високих круч.

У тривожному мовчанні минає кілька хвилин. Тільки коні б'ють копитами мерзлу землю.

— Обгородилися, чорти, гарматами та церквами й сидять, мов у фортеці,— не витримує гарячкуватий Примаков.— Наші передові загони вже не перший день б'ються за Київ. А які наслідки? Тупцюємось на місці.

— Лобова стратегія Муравйова дорого нам коштує,— ще дужче нахмурився Коцюбинський.

— То невже того царського підполковника не можна поставити на місце? Ти ж головнокомандуючий, а не цей павич.

У голосі Примакова Коцюбинський відчуває докір. Може, й справді має рацію його друг Віталій? Треба йому, як головнокомандуючому, проявити більше рішучості.

Він не встиг відповісти Примакову. Із-за молодих сосен до них мчала група вершників. Попереду в чорній бурці летів Муравйов. Широкі поли бурки розвівались на вітрі, з-під неї було видно малинову черкеску.

— Що це ви, товариші, позицію оглядаєте? — осадивши коня, запитав Муравйов, і в голосі його відчулася іронія.

— Якщо говорити про нашу позицію, то вона досить-таки невдала,— стримано відповів Коцюбинський.— Наші солдати б'ються під згубним вогнем петлюрівців. Ми навіть не можемо використати свої бронепоїзди.

— Що ви хочете цим сказати?

— А те, що не можна місто атакувати в лоб.

— Ви, я бачу, виступаєте проти мого плану. Але для цього треба хоч трохи розбиратися в стратегії і тактиці ведення війни. Проте я вас розумію. Цього в школі прапорщиків не вчили,— уколов він Коцюбинського.

— Завдяки вашій тактиці, Муравйов, керовані вами війська вже ось три дні товчуться на підступах до Києва і не можуть просунутись ні на крок, бо атакують

в лоб. А тим часом мені стало відомо, що давно вже послали в Петроград донесення, нібито ви взяли Київ. Та й газета «Вісник» про це розтрубила, напевне, з вашої милості...

— Але ж Дарниця — то частина Києва. І ми її взяли, чорт забирай! — хвалькувато сказав Муравйов.

— Передмістя — це ще не місто. Київ он на горі, по той бік Дніпра. Він кличе нас. Він сам бореться. Там ллється кров наших братів.

— А я гадаю, що то просто провокація, звичайна авантюра. Мабуть, самі націоналісти зчинили поміж себе бучу, щоб спровокувати нас на нерозумні дії. І, судячи по вас, Коцюбинський, ця провокація їм вдалася. Ви вже ладні кинутися сторч головою у вогненний вир.

— Я знаю, Муравйов, ви схильні приймати кожного українця за сепаратиста. Для вас що сіре, те й вовк... Та чи знаєте ви, що серед робітників повсталого «Арсеналу» пліч-о-пліч з українцями проти петлюрівців б'ються росіяни, євреї, поляки, латиші, в полум'ї тих боїв гартується братерство народів?!

— Ви мені політичних нотацій не читайте. Я давно виріс із тих штанів.— У сірих колючих очах Муравйова спалахнули зелені вогники.— А щодо взяття Києва, то я вирішив сьогодні ж наказати своїм артилеристам відкрити вогонь по місту і зламати цих ваших петлюрівців.

— Що? — кинувся в сідлі Коцюбинський.— Досить того, що ви вже громили Київ з гармат! Це самочинство! Ви не маєте права робити цього без погодження з вищим командуванням.

— А я тут не якась міфічна фігура. Я главком ЮЗ! — вигукнув Муравйов і ляснув себе по халяві нагаєм.

— Мушу вам нагадати, що цей титул ви присвоїли собі самочинно. Ви лише командир групи військ. Іменем Української Народної Республіки головнокомандувачем призначено мене... Я нагадую вам про це не від гонору і самолюбства, а для того, щоб ви всі свої дії погоджували з нами, з Українським урядом.

— Це сепаратизм, товаришу Коцюбинський. А може, й гірше... Тепер мені зрозуміло, чого ви не хочете піддати націоналістичний Київ вогню моїх гармат.

— Київ — наше місто, і громити треба не його, а ворогів, які в ньому засіли.

— Гарматні снаряди не стільки вражатимуть петлюрівців, як руйнуватимуть історичні пам'ятки міста

і завдаватимуть шкоди мирному населенню,— втрутився в суперечку Примаков.

— Нічого не зробиш, юначе,— лукаво посміхнувся Муравйов,— війна є війна, а не гімназійські забави. Так-то, товаришочки...

Зневажливий погляд і колючі очі Муравйова говорили значно більше: «Ну хіба розуміється на військовій стратегії й тактиці цей недовчений прапорщик Коцюбинський? Теж мені військовий міністр новоспеченої Української держави! Для солідності відростив бороду. А цей хлопчисько Примаков! Не встигло сісти на коня, а корчить із себе козачого отамана. Прізвище в нього російське, а насправді хохол репаний. Надумали, бач, відродити козацтво! А щоб було все по-сучасному, назвали червоним. Знаємо цю хитрість! Думають, що шабельками одного полку можна все зробити. Та без моїх військ сиділи б вони десь біля Коломаку. Ні, хлопчики, я вас розумію. Жаль Києва? Якже, національна святиня, старовина! А Петлюра не збирається здаватись вам без бою. І немає чого ремствувати на позицію. Громити треба це осине гніздо націоналізму. Буде так, як я хочу. Бо в мене сила. У мене армія. А у вас що? Кілька наспіх зібраних полків з ненавчених мужиків у свитках? Теж мені військо!»

— Ми прийшли до Києва, щоб битися,— сказав уголос Муравйов,— а не гратися в котика й мишки.

— Громадянська війна не означає руїни,— спалахнув Примаков.

— Наказ про бомбардування Києва треба негайно відмінити,— рішуче заявив Коцюбинський.

— Ви мене не змусите до цього,— смикнувся у сідлі Муравйов.

— Я діятиму через Український уряд, який є найвищим органом на Україні і якому маєте підкорятися і ви, як командир групи союзних нам військ, що діє з волі й добрих намірів Ради Народних Комісарів Радянської Росії. Пробачте, але мушу про це вам нагадати, товаришу Муравйов.

Суперечка розпалювалася. І тоді в розмову втрутився комісар при штабі Муравйова, який досі мовчав і нервово смалив цигарку:

— Будемо говорити спокійно, товариші. Адже інтереси у нас спільні. Справді, може, не варто знову громити місто з гармат, товаришу Муравйов? Але що ж ро-

бити? Ви ж самі кажете, товаришу Коцюбинський, що ми тупцюємось на місці, тоді коли на нас давно чекає пролетарський Київ.

— Може, попросимо пана Петлюру, щоб змилувався і пропустив нас парадним строєм на Хрещатик,— глузливо кинув Муравйов.

— Я пропоную взяти місто не в лоб, а в обхід,— заговорив гарячково Примаков.

— Яким чином і якими силами? — запитав комісар.

— Силами червоних козаків: Уночі ми перейдемо Дніпро по кризі і вдаримо в тил петлюрівцям.

— Авантюра,— скривився Муравйов.— Таке можуть говорити тільки гімназисти... Історія не знає нічого подібного.

— Але то були інші війни й інші солдати,— перебив його Коцюбинський.

— Я знімаю з себе будь-яку відповідальність за це безумство,— рішуче заперечив Муравйов.

— А ми це зробимо без вашого благословення. Як головнокомандуючий збройними силами України, я схвалюю пропозицію командира червоних козаків Віталія Примакова і доручаю йому здійснити таку операцію.

— Це буде ваш останній наказ,— їдко зауважив Муравйов.

— Це вже мій клопіт. А до вас у мене прохання. Не пишіть, Муравйов, удруге донесення, коли червоні війська візьмуть Київ. Український робітничо-селянський уряд сам повідомить про це Леніна і весь світ.

Сіпнувши за поводи коней, Коцюбинський з Примаковим і сотником Коропцем поскакали праворуч, крізь густі шелюги, де, чекаючи бойовового наказу, за сивими борами стояв червонокозачий полк.

— Хлопчаки! Гімназистики! Недовчені прапорщики! — лютував Муравйов.

— Не треба гарячкувати,— заспокоював його комісар.— Не треба забувати, що Україна має право на свою суверенність і що уряд, сформований у Харкові, підтримує Ленін...

— А ми ж хто? Чужинці? Чи як, по-вашому? Нас послали на допомогу сюди в ім'я священної дружби і революції. Ми не якісь каледінці чи корніловці. Росія й Малоросія, чи, нехай там, по-вашому, Україна, це одне й те саме, одне ціле. Якщо дати волю кожному сепа-

ратистові, то ми розгубимо все. Чорт забирай, цього не можна допустити! — кипів Муравйов.

Із-за вершників з'явився закутаний башликом в чорних окулярах мовчазний ад'ютант Муравйова:

— Товаришу главком, чи варто так хвилюватись. Цієї ночі вони потоплять своїх козачків у Дніпрі, і царство їм небесне...

— Ти маєш рацію, ад'ютант. Завтра ці доморощені ганнібали скрутять собі в'язи, перетоплять своїх червоних козачків у Дніпрі і зійдуть зі сцени. Може, це й краще. І тоді будемо діяти ми. Поїхали,— і вдарив шенкелями коня.

За ним ускач пустилися вершники і через кілька хвилин зникли серед мовчазного Дарницького бору.

11

Три вершники наближалися до Дніпра. Їхали навпростець через соснячки і шелюги, через снігові і піщані кучугури. Позаду залишилася Дарниця і Вигурівщина. Вдалині на крутому правому березі в морозній імлі ледь виднівся Київ.

Примаков притримував гарячого коня, навертав його до синьої смуги замерзлого Дніпра. За ним їхали вслід на конях сотник Коропець і київський коваль Ганжа.

Тривожні думки непокоїли Примакова. А що, коли він зопалу нараяв Коцюбинському перескочити Дніпро на конях? Може, й справді це не так легко здійснити? Кілька днів тому була відлига, в багатьох місцях на кризі з'явилися тріщини і розводдя, подекуди розлилися ополонки. Чи витримає крихка крига сотні коней і вершників? Чи не зламається її ненадійна спина?

Зіскочивши з коней, вони втрьох пильно оглядали свавільний Дніпро. Нерівна крига взялася струп'ям. То в одному, то в іншому місці виднілися розколини, які ледь взялися молоденькою кригою. Руді озера ополонок виднілися край лівого берега. А правий лежав невідомий, і його притрушувала білим пір'ям завірюха.

— От коли б ударив добрячий мороз! — почухавши за вухом, сказав Коропець.— Тоді б можна було перескочити. А так, мабуть, проваляться коні. Не витримає крига,— скрушно хитав він головою.

— А що, коли змінити стрій? — запитав Ганжа, звівши чорні очі на Примакова.

— Цебто як?

— Переходити Дніпро не ескадронним порядком, а цепом, як іде в наступ піхота.

— Ну, ну, доказуй! — починав здогадуватися Примаков про намір дарницького коваля, що кілька днів тому прийшов добровольцем до червонокозачого полку.

— Розсипатись нашому козацтву в ланцюжок кілометрів на три-чотири, а то й більше, і, тримаючи дистанцію, тихенько переходити Дніпро так, щоб і щука під кригою не почула. А вже на тому березі знову злитися в сотні, ескадрони — і гайда на Куренівку, на Поділ...

— Їй же богу, здорово придумано! — зрадів Коропець і смикнув себе за рудуватого вуса.

— Спасибі тобі, товаришу Ганжа! — міцно потис Примаков тверду ковалеву руку.— Це справді ідея! Ге? Стіною рушимо. І ніч-мати прикриє нас чорною киреєю. Що ж, будемо готуватися до «крижаного десанту».

Коли над Дніпром упала темна ніч, козачі сотні виходили на лівий берег поблизу Межигірського монастиря, шикувалися на вихідній позиції. Навколо шуміли лозняки і верби, обліплені снігом. На тім боці далекими вогниками блимали Пріорка і Куренівка, десь угадувався на кручах Вишгород. Вітер доносив звідти гавкіт собак.

Коні чорними силуетами стояли над Дніпром, ніби прийшли сюди здалеку напитися води. Та замерзлий Дніпро не дає їм вдовольнити спрагу, де-не-де зрідка глухо хлюпне чорними ополонками і розколинами на бистрині. Як їх обминути, як перехопитись на той берег?

Застигли в сідлах козаки, одна рука тримає повід, друга лежить на ефесі шаблі. «Ех, Дніпре, наш Дніпре! Дзвени крижаною крицею. Наводь міцніше мости. Коли б нам перелетіти через тебе, як перелітають тебе птахи опівночі»,— думають козаки, чекаючи команди.

— Рушаймо! — наказує Примаков.

— Рушаймо! — передається по цепу.

— Рушаймо! — повторюють один за одним червоні козаки і спрямовують коней на кригу.

Тихо крешуть копита. Крижаний міст аж гуде.

Хтось шурхнув у водорий. Десь тріснула, не витримавши, крига. І, не скрикнувши, шугонув у глибінь дніпрову козак-сердега, не видавши себе, не порушивши тиші, пам'ятаючи про суворий наказ Примакова.

Майже беззвучно рухається вперед темна вервечка. Ось уже вона досягла середини Дніпра... Ще хтось провалився на бистрині. А решта йдуть. Ідуть чорною стіною.

Вже вихоплюються на правий берег насторожені коні, відчуваючи твердий грунт. Уже шикуються в бойовий стрій козачі сотні. Примаков віддає останні накази сотникам. Уперед на Пріорку, Куренівку і Сирець! Поки ворог ще нічого не знає, не відає, треба захопити аеродром і у ворожому гнізді розпатрати ті кляті залізні яструби. Він сам поведе туди найвідчайдушніших сміливців.

Ну, ніч-матінко, виручай! Ти завжди допомагала козакам.

Непомітно проскакали околицями. Вже показався й аеродром. Темними крилатими силуетами на білому полі виднілися літаки.

— Стій, хто будете? — клацнув затвором гвинтівки напівсонний вартовий.— Стрілятиму!

— Ну, ну! Ти не страхай,— спокійно відповів Примаков.— Своїх не впізнаєш? Ми з гайдамацької «чорної сотні».

— А-а-а! Ну, то проходьте.

Не встиг вартовий схаменутися, як на нього накинулись червонці, скрутили ноги й руки.

— А тепер гайда до тих гайдамацьких літунів,— наказав Примаков.

Діяли швидко, рішуче. Обеззброїли караульних і льотчиків. Кинулися до літаків. Будь-що треба вивести з ладу машини, пам'ятав про наказ Коцюбинського Примаков. Кулемети «льюїси» зняти з літаків, знадобляться в боях червоним.

І раптом у розпалі операції на аеродром нагодився сам командир ескадрильї — петлюрівський полковник Нечитайло. Не відаючи про небезпеку, він вийшов з автомобіля й швидко подався до Примакова, прийнявши його за чергового офіцера охорони.

— Що тут у вас? — запитав строго.

— Анічогісінько, пане полковнику, чатуємо! — І враз різко, мов постріл: — Прошу вас здати зброю.—

Примаков спрямував на переляканого Нечитайла маузер.— Годі вам, політали, пане добродію, тепер і посидіти можна.

Із Сирця Примаков кинувся на Пріорку, де на нього чекали козачі сотні. До світанку ще було далеко. Ну, хлопці,— запалимо люльки, як прадіди наші палили. Підсиплемо вогника панові Петлюрі з його яничарами.

— Уперед! Шаблі наголо! — подає команду Примаков і, вихопивши шаблю, черкає нею темну київську ніч, як креше блискавка чорну грозову хмару.

І впала гартована криця червонокозачих шабель на петлюрівські курені. Здригнулися гайдамацькі лави від того натиску. І застугоніла страшна січа на Куренівці й на Подолі, на вулицях і площах Києва. Билися серед ночі у відблисках пожеж. Бились осатаніло й люто. Рубалися на смерть червоні козаки — сини вільної волі і петлюрівці-чорношличники, що теж іменували себе «козаками». Налітали один на одного, з важким хрускотом опускаючи на голови шаблі. І було в тій битві найстрашніше, що рубалися українці проти українців, які здавна не були боягузами. Київ за багато віків не знав ще такої лютої січі.

Нелегкою була для Примакова та ніч. Козаки його полку прийняли на себе головний удар петлюрівців, відтягнувши ворожі сили з Печерська на Куренівку та Поділ. Важко б довелося козакам, коли б не вдарили з-за Дніпра червоні війська Коцюбинського. В найкритичніший момент бою кинув на Київ своїх латиських стрільців Берзін, прорвався з московськими та петроградськими загонами Єгоров, бронепоїзди Полупанова й Альохіна гриміли через розміновані сміливцями мости. Бій клекотів уже на товарній станції, куди прорвалися бійці загонів Муравйова. Петроградські робітники й орловські селяни не в приклад своєму командирові знали ціну справжнього братерства. Вони безстрашно билися і вмирали на кручах Дніпра за волю Києва.

У бойових лавах полтавських і чернігівських червоногвардійців Юрій Коцюбинський на світанку вступив на київські вулиці.

Петлюрівці не здавалися. На ранок бій закипів з новою силою. На Печерську люто відбивались юнкери та відбірні курені гайдамаків, які кілька днів тому потопили в крові повстання арсенальців. Вони чинили опір

з відчаєм приречених, добре знаючи, що пощади їм не буде.

Коцюбинський був там, де найважче. Охоплене битвою місто палало. Ще один натиск, одне зусилля — і Хрещатик буде нашим. Ворог вже огризається із Святошина. Переслідувати його кинувся полк Примакова, з'єднавшись із повсталими полками богданівців та шевченківців.

Десь аж надвечір Юрій Коцюбинський заскочив до свого штабу. Ну, тепер, здається, можна відправити телеграму урядові в Харків і Володимирові Іллічу Леніну.

І тоді нервово застукали чутливі телеграфні апарати.

«Ми взяли Печерськ. Просунулись по Олександрівській вулиці і зайняли палац і частину Олександрівської площі. Зайнято товарну і пасажирську станції, Васильківську і Караваївську вулиці. Сьогодні братимуть Лук'янівку... Місто дуже потерпіло... Вовки з Ради розбігаються...»

І лаконічний підпис без усяких титулів — «Коцюбинський».

Тільки в ніч на 27 січня ущух нарешті запеклий бій. На ранок вільний Київ зустрічав багряний схід сонця. Здавалося, хтось і там, у небі, високо зводив червоні прапори.

Розгромлені полки Петлюри відступали на захід.

А безсонний телеграф уже розносив на увесь світ ленінські слова:

> «Всім, всім, всім!
>
> Радянські війська вступили в Київ. Військами керував... Юрій Коцюбинський.
>
> Київський гарнізон з усією артилерією з'єднався з військами Коцюбинського і оголосив Київську раду Винниченка — Порш поваленою...
>
> Прийняті федеративний зв'язок з Росією і повна єдність у справах внутрішньої і зовнішньої політики Ради Народних Комісарів».

Юрій Коцюбинський іще раз прочитав телеграму Леніна — душа його співала. Він проворно вистрибнув із штабного вагона і, набравши повні пригорщі снігу, умився, холодом утерся, немов білим плоскінним рушником, зраділо глянув на палаючий небокрай. «Ну, от і встає сонце над тобою, змучений Києве».

Поміж колій зацокотіли копита. То мчав до друга на сірому коні Віталій Примаков.

— Здрастуй, здрастуй, дорогий мій побратиме!

12

Від Золотоворітського скверу бере свій початок Велика Підвальна вулиця і, вигинаючись, біжить до Сінного базару. Похмурі руїни славнозвісних Золотих воріт засипані снігом. Лише де-не-де виглядає прадавня кладка, навіки схоплені розчином цегла і камінь.

Дерева стоять над руїнами кам'яниць в білих кожухах і снять минулим. А може, марять весною, яка неминуче повернеться до них і запише на скрижалях Золотих воріт ще один карб літочислення.

«Як швидко іде час!» — думає Ольга, дивлячись на дерева в сквері, на знайому і таку рідну вулицю. Тут пройшло її дитинство. Ось там, як пройти трохи Великою Підвальною, у дворі стоїть непоказний будиночок, звідки рукою подати до Сінного базару, куди любила вона бігати малою, дивитись, як приїжджі дядьки з дальніх сіл продають солому і сіно. І пахло від їхніх гарб лугом, степом і літом.

Бувало, вони з сестрою Марією роздобудуть оберемок сіна і несуть через усю вулицю, щоб побалувати козу двірника. А ще любили вони гайнути аж на Сирець, там хащі справжнього лісу, зелене роздолля, царство птахів, і вони уявляли, що потрапили в джунглі.

Мати не дуже-то дивилась за ними. Одне, що не до того було, а по-друге, привчала дочок до самостійності. Нехай змалку пізнають життя. Воно не тільки обдаровує ласкою своєю, а й завдає дошкульних ударів...

Дитинство матері було не схоже на їхнє. Народилась вона в родині багатого німця-колоніста. Серед широкого безмежного степу, навкруг залитого колоссям пшениць, виднілось і високе блакитне, аж білясте, небо.

Росла серед хлібів. Хліб, власне, складав всю сутність життя батьків. Скільки його посіяти, як скосити, змолотити, спродати в Миколаєві, Херсоні чи Скадовську. Не раз розповідала мати, як в дитинстві пізнала і вона ту нелегку хліборобську роботу. Але батьки не хотіли, щоб їхня дочка весь вік прожила в оцих українських гарячих південних преріях. Хоч і багаті вони люди, а все ж мужики-хлібороби.

І коли підросла донька, налилася, неначе пшеничний колос, батько Готліб відвіз її в гімназію до Миколаєва. Місто над Бугом видалося юній гімназистці гігантом. Голубий лиман мерехтів, ніби дивна казка. А друга, не менш зваблива казка відкривалася їй в книжках. Накидалася на них, немов вогонь на сухі снопи, і розкривався перед нею дивний, загадковий світ.

Але сталось непередбачене. Батьки знайшли жениха і наполягали на своєму: годі тобі вчитися, виходь, дочко, заміж. Не хотіла, опиралася, як могла. Не допомогло. І видали її в шістнадцять років за П'єра Боша, власника фургонної майстерні.

За недовгі роки одруження прижила двоє дітей, дві доньки — Ольгу і Марію — і збунтувалася мати, кинула все: каретний завод і розкішний дім з усім сімейним начинням. Кинула і пішла в народ, щоб стати учителькою, нести людям «розумне, добре і вічне».

Так з дочки німецького колоніста народилась юна революціонерка Євгенія Бош, якій судилося прожити нелегке, але повне пригод, падінь і злетів життя бійця, професіональної революціонерки.

Он яка в неї мати!

Стоїть вона поблизу Золотих воріт і, певне, думає те ж саме, що й дочка. Бо завжди, коли зустрічаєшся з рідним містом, людину охоплюють спогади.

А Київ для них був саме таким дорогим і рідним містом.

— Пішли, Олю, подивимось на нашу квартиру, а може, щось довідаємось і про тітку Марію...

Марія Розмирович — це сестра Євгенії, на руках у якої росли її дівчатка, коли лиха доля носила матір по білому світу.

Скільки раз супроводили її цією вулицею жандармські шпики. Скільки раз вели серед ночі під вартою, щоб чинити допити, наругу і, не добившись нічого, кидати до тюрми. Вона звідала похмурість Лук'янівської в'язниці, застінки Косого Капоніра на Печерську, холодні буцегарні на Подолі. Охоронці закону не зважали на те, що в неї малі діти. Не зважали й на те, що в молодої матері відкрились сухоти: «Грець її побери. Швидше помре, менш клопоту». І лише тоді, коли тяжко хвора почала харкати кров'ю, випустили на волю, щоб через півроку знову кинути до в'язниці.

Після суду, по дорозі на каторгу, вона зовсім заслаб-

ла. В Туруханський край пригнали її, схожу на живий труп. Але і в нещасті, кажуть, є своє щастя. Свіже сибірське повітря, дружня підтримка товаришів по засланню повернули її сили.

І вже влітку 1907 року вона зважується на відчайдушний вчинок. Тікає світ за очі. Долаючи неймовірні труднощі, добирається до Японії, а вже звідти окружним шляхом в Європу.

Пам'ятає, як під час більшовицької конференції в Лондоні Володимир Ілліч Ленін запропонував увести до складу комісії товаришку Японку. Друзі стали оглядатись, шукаючи товаришку, названу Леніним. Признатись, вона й сама оглянулась. Володимир Ілліч весело розсміявся. «Японка — це наша шановна Євгенія Богданівна Бош... Адже вона добралася до нас із Японії».

Відтоді ця кличка так і закріпилась за нею, як партійне прізвище.

Як давно те було. Десять літ спливло. А й досі пам'ятає вона, як запросили її до себе Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна, частували чаєм і без кінця розпитували про новини в Росії.

Скучав Володимир Ілліч за рідним краєм. Та і як не скучати. Вона витримала лише рік в еміграції. І полетіла до Києва.

...Згадалося, як серед ночі ішла ось цією Великою Підвальною вулицею. Була весна. Все в буйному цвітінні. Серце як не вискочить від радості, що вона дома, від передчуття близької зустрічі з дітьми... І, звісно, від тривоги, щоб не схопили посіпаки на порозі рідного дому.

Так через багато літ поневірянь і митарств по білому світу коло нарешті замкнулось, і вона знову опинилася дома. Доньки охопили матір з обох боків, мов янголята...

Помічала мати, як вони виросли, змінились і в усьому нагадували її. Материнське серце може радіти — діти пішли по її дорозі. І ось тепер обидві стали в лави тієї партії, в якій їхня мати вже двадцять літ...

...Осипається з дерев білий іній. Срібна пороша лягає на тротуари.

Мати і дочка йшли київською вулицею, знову повернувшись до своєї і не своєї домівки, замикаючи в котрий раз химерне коло вимушених мандрів.

Місто вже давно прокинулось, але вулиці якісь закляклі. Зрідка хто пробіжить, кутаючись від холоду. Місто, як тяжко хворий, поволі приходило в себе після того, що пережило за ці місяці і, зокрема, за останні дні тяжких боїв.

Ще вчора гарматний рев і стрілянина лунали над Печерськом і Подолом, неподалік звідси на залізничному вокзалі, на Лук'янівці. За багато днів сьогоднішній ранок — перший мирний ранок над Києвом.

Євгенія Богданівна і Ольга минулу ніч скоротали в теплушці, а до схід сонця встали і пішли через увесь Київ, подалися на свою вулицю. В кожного з людей є своя вулиця, як і свій отчий поріг.

Ніхто з перехожих не міг здогадатись, що молода дівчина в шкірянці, в солдатських чоботях — червоний боєць, а жінка, яка іде поруч в темному пальті, запнута білою вовняною хусткою,— міністр внутрішніх справ Всеукраїнського робітничо-селянського уряду, який від учора утвердився в Києві.

Вдома в себе вони не застали нікого. Квартира нагадувала пустку. Все розграбовано. Потрощені меблі. Стара двірничка впізнала Євгенію Богданівну і, дивлячись на неї, сплакнула:

— Слава тобі господи! Ви живі! А нам таке говорили, ніби вас на світі немає. Боже мій! Що ми пережили! Ваша сестра, Богданівно, ще восени кудись виїхала. А куди, не знаю. Дасть бог, обізветься. Може, воно вже й війні край. Пора б і втихомиритись. А це хто з вами? — приглядалась вона до Ольги.— Та невже Оля? Як же ти виросла, голубко. Ви хоч їли щось сьогодні! Ходімте до моєї хати, поснідаєте... Чим багаті, тим і раді...

Двірничка пригощала їх картоплею, звареною в казанку, роздобула квашеної капусти з діжечки, помастила олійкою, врізала по шматочку хліба.

— Жаль, молока немає. Давно не тримаємо кози. Годувати нічим. Тепер з села ніхто ні сіна, ні соломи не возить,— усміхалась до Ольги, пригадуючи, як вона з сестрою носила оберемками пашу для їхньої кізки.

— А де ж ваш чоловік, Кузьма Спиридонович, його, здається, так звали? — запитала Євгенія Богданівна.

— Не знаю, як вам і сказати. Другим би покривила душею, а вам совісно. Ховається мій Кузьма. То боявся, щоб до Петлюри не забрали. А це й ваших боїться...

Сама не знаю, що робити,— витерла кінчиком хустки сльози двірничка.

— Передайте йому, що немає чого боятись.

— Хто його знає... Скільки раз він був пойнятим при всяких арештах. Арештовували і білі, і червоні, і жовто-блакитні, а він завжди незмінний пойнятий. Така служба. От і вас, пам'ятаю, ще до революції забирали... Нехай простить нас господь... Наше діло, самі ж знаєте, маленьке, що велять, те й маєш робити...

— Спасибі вам за снідання, Карпівно. Може, хтось з нашої рідні озоветься, передайте, що ми були.

— Аякже, передам. А ви ж де зупинились?

— Поки що у вагоні на вокзалі.

— Ой боже, що то за життя!

Вони попрощались і рушили назад своєю вулицею. Ось уже й Золоті ворота, гомінка і стрімка Володимирська. Завернули ліворуч до Софії.

На площі коло Богдана Хмельницького людей аж чорно. І все чоловіки. На збитій наспіх дощаній трибуні Євгенія Богданівна і Ольга впізнали Юрія Коцюбинського і Віталія Примакова.

Поруч з ними стояв якийсь робітник, гаряче говорив до учасників мітингу:

— Наше місце там, де точиться боротьба за землю і волю, за права робочого люду. Всі, хто тільки здатний носити зброю, повинен вступити до червоного війська. Я перший іду, товариші, і закликаю вас стати солдатами революції.

Ольга стояла з матір'ю осторонь величезного натовпу, під гіллястими ясенами і дивилась на Юрія. І здавався він їй не таким, як там у вагоні на станції Ромодан. Високий, ставний, молоді очі і ця чорна борода зовсім не роблять його старим і похмурим. І як це вона відразу не помітила. Хоч ні... Ті голубі очі запам'ятались ще тоді. В них дивний світ, який притягує тебе і викликає у серці щем і неспокій...

Мати збагнула, що з донькою щось не те... «Що ж, Олю, мабуть, прийшла і твоя пора... Війна — важкий час для любові. Але справжня любов бува сильніша навіть за смерть. Революція ж не завжди несе смерть, а й надію, торжество життя. І все-таки, доню, нелегко тобі буде з таким обранцем... Тиші, спокою, сімейного раювання не сподівайся... Не жди. Одна боротьба, завжди, скрізь і у всьому».

Думки Євгенії Богданівни перепліталися з словами промовця. І вже не добереш, де чиї... Мітинг клекотів.

Навіть Богдан і той, здавалось, хотів узяти слово, потрясаючи в повітрі мідною булавою.

Куди він кликав? Сам бог не знає...

13

Сніги уже встигли вкрити білим саваном полеглих у бою арсенальців. Вони лежали, де кого звалили ворожі кулі,— на мурах і побіля зрешечених стін, затиснувши в руках гвинтівки, навіть мертві не випускали зброї.

Сивовусі токарі і юні молотобійці, всі ті, хто впав у нерівнім бою на барикадах, застиглими очима дивились на проясніле небо, і вже нічого не бачили.

Вбитих повстанців обережно піднімали з землі і під звуки жалобних труб укладали на сани. Несли тихо, немов боячись потривожити спокійний сон навіки заснулих товаришів.

У Маріїнському парку над Дніпром, серед засніжених опечалених дерев, чорніла велика братська могила, як зяюча рана київської землі.

А навколо хмари люду в скорботній жалобі, здається, увесь Київ проводжав у останню путь своїх синів. І пливли в морозному повітрі слова жалобного маршу:

Ви жертвою в бою нерівнім лягли
З любові до свого народу,
Ви все віддали, що для нього могли,—
Життя своє, честь і свободу...

Потім стало тихо-тихо. Лише проривало тишу глухе ридання. Над могилою звівся Андрій Іванов — керівник підпільного більшовицького комітету. Він стояв без шапки на морозному повітрі, говорив хрипким, простудженим голосом, раз по раз заходячись від кашлю, притуляючи до обличчя сиву шапку.

— Дорогі товариші! Браття! Ковалі світлої долі! Ви впали у боях за революцію, загинули як герої... Коли б ви хоч на хвилиночку розплющили свої очі, глянули на Київ, за волю якого билися з ворогами. Знайте, дорогі побратими, що над містом, над нескореним «Арсеналом» розвівається ваше пробите кулями, обпечене вогнем червоне знамено...

Час від часу промовець замовкав. Спазми і кашель

стискали йому горло. Якусь хвилину Іванов стояв мовчки над могилою, мов німа туга. І разом з ним мовчав багатотисячний натовп.

Юрій Коцюбинський застиг поблизу могили поруч із Чудновським, якому пощастило врятуватися від розправи гайдамаків. Той стояв змарнілий, виснажений, ніби тільки-но устав із домовини. Більше місяця просидів Чудновський у петлюрівських катівнях.

«От і знову доля звела нас, друже мій Григорію,— говорив серцем Коцюбинський.— Перший раз ми зустрілись на Неві, коли брали Зимовий палац, а цього разу на Дніпрі, щоб принести волю рідному Києву. Добре, що ти чудом уцілів, не лежиш серед полеглих у бою, а стоїш поруч зі мною, оплакуючи тих, з ким ще вчора ходив у бій... Ми ще повоюємо, Грицю, ми ще відплатимо ворогам за смерть товаришів наших...»

— Ми відплатимо за смерть вашу, героїчні сини «Арсеналу»,— хрипко говорить Іванов, ніби повторюючи вголос думки Коцюбинського.

Юрій Михайлович слухав його і дивувався. Скільки сили й енергії в цього хворого на легені чоловіка! Іванов прийшов на похорони просто із засідання Київської Ради робітничих і селянських депутатів, на якому він проголосив Радянську владу. Всі тяжкі чорні дні петлюрівщини перебував у Києві, був душею повсталого «Арсеналу». Він горів, мов смолоскип на поривному вітрі, віддаючи всього себе людям.

— Прощайте, дорогі товариші! Віками стоятиме над Дніпром ваша могила і не заростуть до неї стежки. Україна навічно збереже вас у своєму великому, гарячому серці...

Вдарили постріли в зимове небо. То була остання шана мертвим від живих. Затужили скорботно оркестри, і груддя мерзлої землі глухо загупало в дерев'яні домовини.

Чорне гайвороння знялося з вікових ясенів і дубів Маріїнського парку, злякано заметалося в повітрі, кинулося геть до Дніпра, а Коцюбинському на мить здалося, ніби то полетіли над урвищем чорні гайдамацькі шлики...

Разом з Чудновським Юрій Коцюбинський спустився на Хрещатик. Ішли мовчки. Важко було говорити. Нарешті, розірвавши обійми чорної туги, Коцюбинський промовив:

— Найкращою пам'яттю для них буде, коли ми з потроєною снагою візьмемось за справу.

— Це правда,— звів на нього чорні очі Чудновський,— але боюся, коли б нас не прокляли ошукані нащадки.

І на якийсь час замовкли. Лише по довгій хвилі Коцюбинський сказав:

— Що ж, історія розсудить належно. Вона — непідкупний суддя. А зараз нам не можна впадати у зневіру.

— Я за революцію стоятиму до загину,— сказав Чудновський.

— Ну от, кращої людини на цивільного коменданта Києва, як ти, Григорію, важко знайти. Від сьогодні й приступай до роботи. Ну, а військовим комендантом призначимо командира моряків Андрія Полупанова.

— Я згодний.

— Ну, бувай, до вечора. О шостій зустрінемось у Народному секретаріаті. А зараз я на Поділ. Там на мене чекає Віталій Примаков зі своїми хлопцями.

На Контрактовій площі, вишикувавшись шеренгами, застигли червоні козаки. Прийшли сюди київські ковалі, шевці й муляри, нащадки подільських кожум'як, гончарів і бондарів. В урочисто застиглих лавах пліч-о-пліч стояли сивовусі ветерани робітничої гвардії і зовсім юні молодики.

В центрі площі, серед строкатого козацького гурту, звівшись у стременах, запально говорив до добровольців Примаков.

Червонокозачий полк Примакова відразу ж зріс удвоє. Багато добровольців уже гарцювало на відбитих у гайдамаків конях, показуючи своє молодецтво. То нічого, що вони зодягнені не по формі. Аби руки робочі мозолясті тримали добре шаблю і знали, куди спрямувати коней.

Гей, понесуть їх воронії, буланії коні по бойових, вогненних дорогах, і складуть про них пісні та думи новітні кобзарі!

Багато їх упаде в кривавих січах, склавши буйні голови, так і не побачать світлої днини, вільної України, може, загубляться їхні імена в сивих туманах часу і, може, окликатимуться до нас хіба що в пісні.

Про це думав Коцюбинський в урочисті хвилини прийняття добровольцями присяги, дивлячись на вирую-чий червонокозачий кіш.

З Подолу Коцюбинський і Примаков вирушили до центру міста. Їхали на конях, долали крутизну, що, огинаючи Володимирську гірку, вливалася на Хрещатик. Підкови вицокували по бруківці. Особливо було їх чути серед тиші, яка настала в Києві після багатоденного бою.

І раптом від Бессарабки долинули постріли. Що б це мало означати? Друзі переглянулись і рвонули за поводи коней. За кілька хвилин вони були вже на Бессарабці.

Під горою, якою в'юнилася Собача тропа, стояла напівроздягнена юрба людей. Відразу важко добрати, хто вони, військовополонені чи цивільні, але ясно одне — то були приречені. Кілька солдатів з рушницями стояли навпроти них і по команді старшого, вдягненого в мундир донського козачого офіцера, відкривали вогонь. На землі під кручею вже лежало кілька вбитих.

Підлетівши на конях, Коцюбинський і Примаков звернулися до старшого, високого донця, схожого на чорногуза:

— Що за розправа? По якому закону чиниться суд?

Чубатий дончак зневажливо глянув на Коцюбинського, повертів у руках чорний наган:

— А ти, видать, з петлюр? По-їхньому гутариш. Гляди, щоб я не продірявив тобі голови.

— Та як ти смієш? — налетів Примаков.

— А от і смію! Бо виконую наказ самого Муравйова, главкома по боротьбі з контрреволюцією.

— Наказую негайно припинити розстріл! Це самосуд! — налився гнівом Коцюбинський.

— А хто ти такий, щоб наказувати?

— Головнокомандуючий військами Української республіки Коцюбинський...

— Коцюбинський! Товаришу Коцюбинський! — захитався в розпачі й надії ще не розстріляний ряд.—Ми не винні! Присягаємося! Ми не хотіли йти до петлюрівського війська. Ми чекали на вас... А нас схопили як військовополонених, приймаючи за гайдамаків.

— І за віщо? — простягали вони посинілі руки.— За те, що в декого з нас виявили оці приписні петлюрівські жовтоблакитні повістки? Ми не з'явились на призов. А тепер нас за це ще й карають.

— Знаємо вас, мазепи. Петлюрівська наволоч,— не

здавався підручний Муравйова.— На руках ніяких документів, крім оцих жовто-блакитних папірців.

— Ану помовч, який горлатий,— осадив його Примаков.

— Я маю наказ від Муравйова. Солдати, слухати мою команду! По ворогах революції...

Та він не доказав останнього слова. Коцюбинський блискавичним ударом збив донця з ніг.

— Сам ти контрреволюціонер, сволото...— І, вже звертаючись до сторопілих солдатів, сказав:

— Товариші солдати! Іменем революції наказую припинити розстріл. Усіх арештованих відвести до комендатури. Там розберуться, хто з них винуватий, а хто ні. Це злочин — карати людей без слідства і суду. Ми боремося з ворогами, а не з мирними людьми. Той, хто вчинив злочин проти революції, одержить по заслузі.

Солдати, яким зовсім не хотілося розстрілювати бідолашних арештантів, радо кинулися виконувати наказ Коцюбинського. За мить обеззброїли приголомшеного донця. На той час надійшов загін червоних козаків, і вцілілих полонених повели до комендатури. Деякі з них хрестилися й плакали від щастя... І було чого радіти. Коли б не нагодився Коцюбинський, лежати б їм під горою з продірявленими черепами.

Незабаром усе вгамувалося, стихло. Та через годину в штаб до Коцюбинського увірвався як вихор розгніваний Муравйов.

— Як ви смієте відміняти мої накази? Ви берете під захист гайдамаків, ворогів революції! А я уповноважений громити їх. Я поскаржусь на вас у Петроград!

— А я вже поскаржився на вас, Муравйов. І певний, що Український уряд проситиме Петроград, щоб вас забрали звідси. Ваші дії, скажемо прямо, стали провокаційними.

Муравйов метався немов у лихоманці, обличчя його перекосилось від люті.

— Ви ще поплатитесь за це! Чуєте? Вискочка!.. Я й сам не залишуся тут жодного дня. Всі ви, хохли,— приховані сепаратисти. Мазепське кодло!

— А ви, Муравйов, такий революціонер, як ваш знайомий Корнілов.

— Я бився проти Корнілова, Керенського і Краснова! — закричав фальцетом Муравйов.— Я захищав ре-

волюційний Петроград, я був командуючим всією обороною...

— Не бийте себе в груди. Петроград захищав пролетаріат, червоногвардійці, більшовики, а не ви. Саме ті більшовики, про яких ви, Муравйов, улітку сімнадцятого року сказали Керенському: «Ви надто церемонитесь з більшовиками. Їх треба стерти на порошок». Думаєте, ми забули ці слова?

— То було сказано в запалі дискусії.

— Добра мені дискусія! Так говорили чорносотенці й генерал Половцев.

— Мені довіряє Рада Народних Комісарів. Я маю мандат!

— На жаль, це прикра помилка,— спокійно сказав Коцюбинський.— І я певний, незабаром вона буде виправлена. Революцію треба робити чистими руками. Обійдемось і без вас.

— Ви, ви націоналіст! Прихований Петлюра! — вже не говорив, а шипів злобою Муравйов.

— Вірнопідданому слузі царського престолу скрізь ввижаються сепаратисти та націоналісти. Нутро у вас старорежимне, миколаївське, а шкуру натягли есерівську. Нічого, скоро вас розкусять, Муравйов. І тоді ви одержите по заслузі. Пам'ятайте про це...

Ошалілий від гніву Муравйов шарпнувся до кобури. Та чиїсь міцні руки схопили його, мов залізними лещатами.

— Спокійно, ваше благородіє! — сказав до Муравйова бородатий солдат російською мовою.— Досить, побушували.

— Це насильство! Ви відповідатимете за це! — пручався Муравйов.

— Вгамуйте свої нерви. І скажіть спасибі солдатам, що вчасно скрутили вам руки. Між іншим, Муравйов, я теж непогано стріляю. А тепер можете йти. Жаль, не я вам суддя.

Розлючений Муравйов вибіг із штабу, скочив на коня і в супроводі ад'ютанта помчав мов скажений вулицею. Він летів до свого салон-вагона, щоб дати телеграму вищому командуванню, поскаржитись на Коцюбинського. «Я йому покажу! Знатиме цей малоросійський прапорщик, як поводитись! Я йому підведу такі звинувачення, що тільки закиває п'ятами»,—кипів жовчю Муравйов.

Юрій Коцюбинський стояв біля вікна і довго дивився йому вслід: «Ну от і поговорили ми з вами відверто, пане підполковнику. Рано чи пізно така розмова мусила відбутись. Різні ми з вами люди, Муравйов. За ідейними переконаннями, за світоглядом і вдачею. Важко нам іти в одній упряжці. Хтось має зійти з дороги, або ви, або я. Я, звісно, не відступлю. Такої вже, знаєте, вдачі. Воюючи з вами, я виходжу не з власних інтересів, не з якогось там егоїстичного честолюбства. Ні. Я й сьогодні готовий стати командиром сотні у Примакова, а то й просто рядовим бійцем. Але й тоді я воюватиму проти вас. Бо не маю права мовчати, коли хтось незалежно від рангів і посад оскверняє святу справу революції. Нам не по дорозі з авантюрниками і кар'єристами, і найвищим суддею в цій справі є моя власна партійна совість...»

14

Через кілька днів з Харкова до Києва переїхав уряд Української республіки — Народний секретаріат. Два місяці тому розлучився з рідним містом Затонський. Ніколи йому не забути той день, коли він рішуче виступав проти куркульського засилля на з'їзді. Як схопив його за петельки есер Степаненко і силоміць стяг з трибуни.

«Ну де ж ти тепер, пане «добродію». Не довго ви повладарювали з Петлюрою в Києві. Довелось накивати п'ятами.

Затонський з цікавістю оглядав Київ, ніби вперше його бачив. Скучив він за вулицями, площами і косогорами. Адже Київ для нього — рідне місто. Тут пройшла його юність, відшуміли незабутні студентські роки, тут пізнав він перший революційний гарт, перші арешти і перше відчуття власної сили.

Навпроти університету Володимир Затонський зупинився. Масивна будівля з монументальними колонами горіла багряним пломенем. «Ну, здрастуй, мій червоний університете!» — привітався Володимир Петрович ніби до доброго знайомого і в шанобі схилив голову.

Колись давно-давно, коли йому було вісімнадцять років, він прийшов до цих колон з тихого Поділля з торбою за плечима. Стояв, мов зачарований, звичайнісінь-

кий селюк — син волосного писаря з села Лисець Ушицького повіту. Батько його Петро Матвійович, крім гарного почерку і доброго серця, нічого не мав. Писав заяви та прошенія для знедолених дядьків, які прагнули знайти правду. «А де вона та правда?» — часто ремствували селяни.

Змалку він перехопив у батька любов до слова і письма, старанно вчився у гімназії, а згодом відкрилась йому дорога і до університету.

Затонський стояв у глибокій задумі, не помічав, як з цікавістю дивились на нього прохожі. Згадалося, як ось тут, поблизу цих колон, пройшов він перше бойове хрещення в лавах трьохтисячної студентської демонстрації. За участь у студентських безпорядках виключили його з університету. Та він знову повернувся до його стін, хоч і не надовго. Кілька разів його виключали за «політичну неблагонадійність».

І все ж він вистояв. А скільки їх упало в борні! Скільки друзів не знесло знущань, арештів і тортур! Скільки зневірилось, розчарувалось в житті. Серед них і його найближчий друг Володя Синцов, який покінчив життя самогубством. Разом з ним прийняла отруту і наречена Володі Клара Рискіна.

Пам'ятає, як стояв у скорботі біля труни. Володя і Клара лежали поруч молоді й красиві. Їхня смерть була своєрідним протестом проти лютого терору і столипінської реакції.

Неподалік від нього схилилась в горі якась дівчина в чорному, схожа на печаль. То була Кларина сестра Олена. Ось там, біля труни дорогих близьких, вони й познайомились.

Вболіваючи за друга, він разом з тим розглядав самогубство як вияв слабодухості, як втечу від революційної боротьби. І в цьому Олена його підтримала, хоч і гірко оплакувала смерть гаряче любимої сестри.

Над могилою Володі і Клари вони поклялися не відступати ні на крок, бути мужніми, заприсягалися у вірній дружбі. А затим їхня дружба перейшла в любов.

Відтоді Олена завжди з ним. От і зараз десь у військовім ешелоні лікує поранених бійців. Треба обов'язково сьогодні навідати. За роботою та за клопотами цілий тиждень не бачився з дружиною.

Над Києвом вечоріло. Сонце заходило червоно десь за Святошинськими борами, небо полум'яніло в багря-

них спалахах, і від того стіни університету горіли вечірнім вогнем.

Затонський ще раз глянув на масивні колони, що тримали на своїх головах фронтон, на темні вікна, і в душі його забринів жаль, що пусткою стоїть університет. Війна увірвалась і сюди, дихнула холодом в студентські аудиторії.

«Коли ж ти загомониш, завируєш, дорогий мій червоний вулику?» — подумав Затонський і рушив по Володимирській вулиці до будинку, в якому містився Народний секретаріат.

Пізньої ночі закінчилось засідання Народного секретаріату. Розглядали питання про встановлення твердого порядку в Києві, про конфіскацію приміщення, яке належало раніше Центральній раді, для потреб Народного секретаріату. Юрій Коцюбинський доповідав про проект наказу Військового секретаріату, який передбачав ліквідацію всіх військових установ, крім районних штабів Червоної гвардії та регулярних частин місцевого гарнізону, підпорядкових Народному секретаріатові. А то багато розвелося в Києві охочих проводити реквізиції та обшуки й незаконні арешти. Та й зброю носять різні сумнівні люди, вдаючись часом до розбою і насильства. І все те падає тяжким звинуваченням на владу.

По закінченні засідання в кабінеті голови Народного секретаріату Миколи Скрипника залишились Володимир Затонський, Євгенія Бош і Юрій Коцюбинський. Вирішили у вузькому колі заслухати повідомлення військового секретаря про самоуправство Муравйова і перевищення ним своїх повноважень.

— В основі всіх цих нездорових проявів криється ігнорування законних прав суверенного Українського радянського уряду,— закінчив свій виступ Юрій Коцюбинський.

— Це неподобство,— обурювався Скрипник.— Ти ба, яка птиця! Главкома з себе корчить! А між тим він тільки командир загону російських військ, до того ж не користується авторитетом серед підлеглих революційних солдатів — наших братів. Своєю поведінкою він дискредитує Радянську владу.

— З багатьох повітів надсилають скарги на незакон-

ні, прямо-таки злочинні дії Муравйова,— заговорила Євгенія Бош. І все це обертається проти нас.

— Ні, цього терпіти не можна. Мусимо розповісти про все кому слід, довести до відома Раду Народних Комісарів Російської Федерації.

— Я цілком поділяю висловлені тут думки і вашу пропозицію, Миколо Олексійовичу,— озвався Затонський,— і, крім того, від себе додам, що справа не лише в одному Муравйові. Знаходяться і інші «діячі», які порушують законні принципи ленінської національної політики.

— Так, так,— підхопив Скрипник.— Навіть Антонов-Овсієнко, нащо вже, здавалось, делікатна людина, а й той хватонув через край. Вважає зайвим радитися з нами і своєю владою призначає кого завгодно і куди завгодно. Це, м'яко кажучи, ігнорування суверенного Українського уряду. Та за такі речі, коли про це довідається Володимир Ілліч, він їх по голівці не погладить.

— Безперечно,— погодився Затонський.— Я добре знаю, як чуйно ставиться Ілліч до інтересів України, як воює він з люксембургіанцями всіх мастей.

— Так-от, Володимире Петровичу, ви, як наш посол при Раднаркомі РСФРР, складіть відповідного папірця, можете разом з Юрієм Михайловичем написати, а ми всі разом підпишемо.

— Згода.

— Треба навчити деяких зарозумілих «панів» з душею Пуришкевичів поважати український народ,— твердо сказав Скрипник і міцно затягся цигаркою.

За вікном на київських вулицях мороз кував дерева у живе срібло.

Після закінчення засідання Коцюбинський разом з Примаковим та комендантом міста об'їхали Київ, перевірили пости. Місто дрімало в білій постелі снігів.

Тиша над Печерськом і над Подолом. Ніби й не гриміли тут ще недавно запеклі бої. Тільки висока мурована арсенальська стіна зберігала на собі навічні сліди від куль і осколків снарядів. Вся подовбана страшною віспою вогненної смерті.

Побіля стіни стояли, взявшись срібним пухнастим інеєм, дерева, неначе сиві ветерани, що стали тут навічно в почесній варті.

Місяць плив над Києвом і розливав у небі синю, не-

збагненну печаль. Золоті куполи Печерської лаври таємниче і загадково горіли холодним полум'ям на фоні нічного неба. Внизу на Дніпрі тріщала крига, бралося ще на більший мороз.

Десь далеко за північ Коцюбинський повернувся нарешті до холодного готелю і, не вечерявши, ліг спати. Поверх ковдри вкрився ще й шинелею, щоб було тепліше.

Прокинувся рано і відразу ж подався в Народний секретаріат. Першою, кого він зустрів, була сестра Оксана. Вона зайшла до брата якась пригнічена і не знала, з чого почати розмову.

Хто-хто, а вона знала, як йому важко працювати. То Муравйов не давав спокою, та, мабуть, нескоро і вгомониться, звинувачує Юрка в націоналізмі та зраді, а тут ще й «свої добродії» накидаються на брата, паплюжать найостаннішими словами, вважаючи його прислужником «москалів». «Бідний брат! — думала Оксана.— Опинився між двох огнів. Ой нелегко йому! Це ж він іще не знає нічого про злощасний лист Єфремова, надрукований сьогодні в націоналістичній «Новій раді». Та газета пече руки Оксані, але вона не наважиться про це сказати Юркові.

— Чого ти, сестричко, сьогодні така засмучена? — усміхнувся Юрко.

— Мені прикро говорити тобі про це, Юрку, але нехай краще я скажу, аніж хтось чужий,— заговорила, хвилюючись, Оксана.— Ти тільки не бери близько до серця. Сам знаєш, вороги є вороги...

— У чому справа, Оксано? — насторожився брат.

— На ось читай.— І поклала перед ним на стіл газету «Нова рада».

Що це? Навіщо сестра принесла цей націоналістичний листок? Ця вороже настроєна буржуазно-націоналістична газета вже не раз писала про «звірства» більшовиків. Користуючись «свободою слова», панове обливають помиями Радянську владу. За головного в цій газеті старий націоналістичний зубр Сергій Єфремов, редактор Павловський просто підставна фігура. Знаємо і це. Що ж сьогодні утнула «Нова рада»?

Коцюбинський без особливого інтересу розгорнув газету, поглядаючи на сестру. Оксана сиділа закам'яніло і ждала. Коли б можна було, вона б знищила увесь тираж цього жовто-блакитного брудного листка, щоб

не досаджав братові. Але що вдієш! Юрко людина мужня, він мусить знести й цю образу.

На одній із сторінок Юрій прочитав великими літерами заголовок: «Лист без конверта» — і далі трохи меншими: «До командуючого українським військом та народного секретаря Юрія Коцюбинського». Ага, значить, цей лист до нього.

Схилився над газетою, ніби поринув у трясовину, і не міг не дочитати до кінця. Так уже побудоване життя — доводиться пити з келиха хмільний сік, а іноді й гірку отруту.

Єфремов, який називав себе письменником і соціалістом, звертався до Коцюбинського, щоб очорнити, зганьбити більшовицького наркома. Почав листа здалеку. Лицемірно вихваляв батька — Михайла Михайловича Коцюбинського, щоб принизити сина, кинути образливе: «Ви славного батька виродний син». «Яке щастя, що він помер, як добре, що його очі не бачили, а уші не чули, як син Коцюбинського бомбардує красу землі нашої і кладе в домовину молоду українську волю...»

Юрій аж стиснув кулаки, читаючи про це: «Надаремно каркаєш, старий. Радієш із того, що батько мій помер. Коли б він був живий, він був би разом із нами, він радів би, що повстали Прокопи Кандзюби і Марки Гущі, що вони б'ються за справжню волю України в лавах Червоного козацтва. Це ви, пане Єфремов, разом зі своїми однодумцями з Центральної ради, разом із Петлюрою хотіли вкласти в домовину Україну. З чиєї ж то ласки розстріляно безвинно понад півтори тисячі киян? А скільки лягло в домовини арсенальців, виборюючи для України справжню волю? Куди ж дивилися ваші очі, коли чинили ганебний самосуд гайдамаки та юнкери? А ви осліпли і оглухли?»

«Ви — командуючий українським військом. Я тільки рядовий український письменник,— вихвалявся в листі Єфремов.— Ви починаєте свою путь, я її кінчаю... Нас ділить прірва, безодня неісходима, яка тільки-но може ділити більшовика од старого соціаліста, що не раз звідав царських тюрем та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі і не проміняв би її на мою несилу, і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його так, як, може, призначено мені. Єсть учинки, пане Коцюбин-

ський, яких нічим не одкупити, ні спокутувати й за які прощення не може бути. На вас лежить тавро таких учинків...»

Слова листа Єфремова звучали як прокляття. Коцюбинський нервово, навіть з острахом відкинув газету. Старий чаклун допік його словами до нестерпного болю. Віщує якусь біду.

«Що правда, то правда, між нами пролягла велика прірва, пане Єфремов. Адже Петлюра ваш, можна сказати, вихованець і однодумець. Хто, як не він, перетворив місто на збройний табір, зчинив на вулицях братовбивчу війну? На ньому лежить «тавро страхітливих вчинків», пане Єфремов...»

До кабінету тихо зайшов черговий.

— Тут до вас проситься на прийом один добродій, на прізвище Ярошенко.

— Ну, що ж, хай заходить.

«Хто б це міг бути?» — напружуючи пам'ять, намагався здогадатись Коцюбинський і встав із-за столу, рушив назустріч відвідувачеві. В дверях з'явився інтелігентного вигляду літній чоловік з сивуватими пишними вусами, зодягнений у чорне пальто. В руках він тримав котикову шапку з плисовим денцем.

— З ким маю честь говорити? — вітаючись, запитав Коцюбинський.

— Я звичайна смертна людина, автор кількох праць з історії многостраждальної матері нашої України... Сергій Архипович Ярошенко, якщо хочете.

— Прошу сідайте. Чим можна допомогти?

— Поговорити прийшов. Відверто, коли хочете... Не знаю, як ви, а ваш батько любив правду...

— Я слухаю,— насторожився Коцюбинський.

— Ви вчилися колись в гімназії на кошти друзів вашого батька. І в тому є посильна і моя частка. Це дає мені право прямо і щиро говорити з вами, яко старшому. Боже мій! Як вам не грішно було громити з гармат своє рідне місто? — і він аж сплеснув руками, похитав сивою головою.

— В тому, що снаряди падали на Київ, немає моєї вини. Зрештою, Петлюра викликав цей вогонь, спровокувавши гнів червоних.

— Знову валите все на Петлюру. То, може, він розстрілював з панцерника і Академію наук, і бібліотеку, і будинок добродія Грушевського.

— Академії наук ніхто не громив. А будинок пана Грушевського з провокаційною метою обстріляли муравйовці.

— Ви ідете в парі з Муравйовим, і тавро всіх його злочинів падає і на вас. Ой боже, боже, витоптали Україну свої і чужі вояки гірше татарів.

— А хто затіяв цю братовбивчу війну? Хто, як не Петлюра розстріляв тисячі киян? Потопив у крові повстання «Арсеналу»?

— Ті арсенальці агенти Москви. Всі ці Горвіци, Іванови, Пятакови, Дробніси...

— А кому служите ви, пане добродію? Українським поміщикам і капіталістам?

— На Україні немає панів. Наша нація безбуржуазна. Прикро, що ви повторюєте ці побрехеньки, вигадані ворогами України.

— Скажіть, добродію, ви часом не маєте відношення до ось цієї статті Єфремова в газеті «Нова рада»? — показав на газету Коцюбинський.

— Я ще не бачив того часопису, хоч і знаю про зміст листа Сергія Володимировича, не буду кривити душею. Я чоловік правдивий...

— Дуже похвально. Так що ж це ви надумались стріляти по мені дуплетом, той у газеті, а ви осмілились прийти особисто заявити протест.

— Думайте, як собі хочете. Я вважав, що не все втрачено. Газета вас тільки роздратує, і тому прийшов до вас, щоб вказати путь істини,— гаряче заговорив сивоголовий добродій.

— Дякую за турботи спасіння моєї душі. Ну що ж, я приймаю ваш виклик. Ось тут Єфремов чорним по білому пише до мене: «Ви приходите тріумфіратором та завойовником у місто і, сіючи мізерні брехні про буржуазність та контрреволюційність, чесним іменем свого батька прикриваєте нечуване злочинство. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви слабезуєте нею свої накази...»

— Як це вам не прикро, товаришу головнокомандуючий, але, на жаль, це правда,— заморгав часто віями Ярошенко.

— Правда очі коле...

— Істинно святі слова.

— Зараз я вам скажу її, добродію Ярошенку. Вам не подобається, що прийшли в Київ ми, справжні єини

українського трудового народу. Що на чолі українського Червоного війська стоїть син українського письменника Коцюбинського, а не якийсь там зайда. Царський генерал Скоропадський вам рідніший. Ви заперечуєте буржуазність і контрреволюційність Центральної ради. А хто ж такий Скоропадський? Хто такі ці Терещенки, Харитоненки, Ханенки? Теж соціалісти? Ви зараз злитесь, бо ж не все можна звалити на «москалів». Бо в Київ прийшло справді українське Червоне військо, підтримане всіма силами наших щирих братів росіян. Вам би хотілося, щоб не ми, а Петлюра галасував українською мовою про свій тріумф. Такі накази не різали б вам вуха.

— Ви ще дуже молодий, товаришу Коцюбинський. І, мабуть, не знаєте всієї многостраждальної долі нашої України. В російських гімназіях її, на жаль, не читали. А я то знаю. Над нами тяжить великий гріх. Ми, мов ті два брати Каїн і Авель, ідемо з вилами один на одного.

— То хто ж із нас Каїн? Хто? Історію України я добре знаю. Згадаймо, хто продавав її на велелюдних торгах ляхам, туркам і татарам... Чи не розжиріла старшина, чи не гетьмани-перевертні, які топили один одного і перед царями московськими. Згадаймо Брюховецького, Многогрішного, Самойловича, нарешті, Мазепу... Чи не так чинить зараз Петлюра зі своїми полигачами, шукаючи нових хазяїв...

— Але ж і ви, українські більшовики, віддаєте нашу неньку Україну московитам на поталу, дієте заодно з москалями, євреями і всім різноязиччям,— аж затрусився Ярошенко, нервово поскубуючи котикову шапку.

— За спиною у Петлюри більше тих москалів, ніж треба. І яких? Все корніловці, каледінці, махрові монархісти. Ними кишів увесь Київ, ніби чорним гайворонням. Чого ж ви їх не бачите?

— То явище тимчасове. Нам би лише на ноги стати, а там обійдемось без москалів.

— Самі панувати будете? Лише на словах галасуєте про волю, а на ділі селянам так землі і не даєте, зате періщите їх нагаями, захищаючи інтереси російських і українських поміщиків. Ваші братчики пишуть універсали українською мовою, намагаючись прикрити своє класове нутро. І ви ще смієте говорити, що

українська нація безбуржуазна... Які ж ви після цього історики?!

— О, ви, я бачу, навчились красно говорити, а не лише воювати... Хто б подумав, що у добродія Коцюбинського та виросте отакий син!

— Тільки поважаючи вашу сивину, я стримую свій гнів,— встав з-за столу Коцюбинський.— У мене немає часу для дискусій.

— Гречно дякую за гуманність. Хоч я готовий на все. Може, й не вийду звідси живим. Чекісти Лаціса на всіх полюють. Від більшовиків можна всього чекати.

— Більшовики несуть справжню волю Україні, братерство і гуманність. До цього закликав і мій батько...

— Ви помиляєтесь або кривите душею, Коцюбинський. Революція несе згубу Україні! Чуєте! Ви сліпий! Розмінна фігура, пішак у великій грі...

— Я бачу, ви хочете обірвати мій терпець, пане...

— Ну, чого ж ви, наказуйте, нехай хапають ваші цербери старого українського вченого, нехай ведуть до тюрми. Ви, виродний син славного батька, на все здатний. Яке щастя, що ваш батько помер, щоб не бачити тієї ганьби.

— А ви старий позер і актор, достойний презирства. Захотіли стати великомучеником. Не вийде! Ідіть. Вийтеся за своїм Петлюрою. Я не хочу бути пророком, але кінчите ви сумно десь на смітнику в чужій підворітні, пане історику...

— Путі людські неісповідані... Доля вона лукава, і ніхто з нас не знає, що кому уготовано богом...

Ярошенко стояв з гордо піднесеною головою, хоч руки у нього тремтіли і тіпались нервово посинілі губи.

— Ага, щоб не забути, ради чого я приходив. Тут ось наша вільна газета, в якій надруковано «Лист без конверта». Залишаю вам її на пам'ять.

Натягнувши на сиву голову чорну котикову шапку з плисовим денцем, Ярошенко з погордою вийшов за двері.

«Ну от і поговорили, пане добродію історику. Скільки вас, отаких учених мужів, наживається на тій багатостраждальній історії? Знаєте всіх князів, воєвод, кошових і гетьманів, можна сказати, на цьому зуби проїли. А до сучасності повертаєтесь спиною. Тим гірше для вас,— гарячково думав Коцюбинський.— Адже прості люди її творці — робітники, селяни, ті, хто сьо-

годні оружною рукою бореться за нову Україну... Не вдавайте з себе «премудрих» академіків, істориків, письменників, учених. Трудовий народ прозрів, він краще і далі бачить, і в жорстокій боротьбі, до якої ви нас самі змусили, той народ змете геть всіх панів і підпанків. Так буде, панове добродії».

Коли до кабінету зайшла Оксана, вона не побачила в очах брата розпачу й болю, тільки чиста голубінь зіниць стала трохи темнішою. Допекли, напевне...

— Не бери, Юрку, близько до серця цього старечого бурчання і гидкої лайки,— втішала вона брата.

— Цей лист саме на те й розрахований, щоб прибити мене. О, старий Єфремов знає, як можна ранити словом людину. До того ж він не тільки написав у газеті, а й направив до мене свого посланця.

— Він злиться за те, що не вийшло по його, от і приписує тобі всі найстрашніші гріхи,— гаряче доводила сестра.— Але ж люди знають, що все те брехня. Вони знають, хто визволив Київ!

— Усі ми визволяли Київ. І ти, і я, і Примаков, і ті арсенальці, що вмирали на мурах, так і не побачивши волі, і селяни з-під Миргорода... Загинуло багато хороших людей. Ми, більшовики, не винні в тому, що буржуазія затіяла цю війну. Нехай оцей старий авантюрник Єфремов не валить вини з хворої голови на здорову. Безвинні жертви на його совісті і на совісті таких, як він. Я ж намагався уникнути зайвого кровопролиття.

— Я знаю,— сказала Оксана, і губи її затремтіли.

— Царський служака Муравйов вважає мене сепаратистом, націоналістом, розпускає чутки, нібито я з Петлюрою заодно... А з другого боку, ці панове «добродії» докоряють мені, що я став слугою московито-більшовиків, нібито я розпинаю свій народ і руйную Київ. Брешуть вони! Бо мої класові вороги. Хоч різної масті, та одного духу. Той провокатор Муравйов справді чимало накоїв лиха. Бувало, що безвинних людей розстрілював і наказував бомбардувати Київ. Скільки разів мені доводилося сперечатись! Та, бач, Єфремову невигідно нападати на Муравйова. Обидва есери. Ворон воронові ока не виклює. Так він мене хоче зробити винуватцем, помноживши в сто крат, приписавши те, чого й не було. Ну, нічого, ми ще з вами зустрінемось...

— Ти що, хочеш його арештувати? — запитала Оксана.

— Ні. Його покарає саме життя,— сказав заспокійливо.

Коцюбинський навіть не підозрював тоді, що слова його будуть пророчими, і не тільки по відношенню до Єфремова, а й до себе самого...

Поступово він заспокоювався. Так, буває, отямиться від першого раптового удару боєць, після хвилинного замішання підводиться знову і йде в бій, зціпивши зуби.

— А цю газетку, сестро, ти заховай. Нехай буде на пам'ять. Або ще краще — передай сестрі Ірині. То така, що збереже.— Він стомлено усміхнувся. І здалося, в його голубих очах хлюпнули хвилі рідної Десни.

Двері до кабінету відчинились, і на порозі з'явилася секретарка, молода дівчина в червоній косинці й шкіряній тужурці.

— Товаришу народний секретар, вас викликає Москва. На проводі товариш Ленін...

Коцюбинський підвівся з-за столу, взяв телефонну трубку.

— Я вас слухаю, Володимире Іллічу...

— Вітаю вас, товаришу Коцюбинський.

15

— Я викликав вас, Муравйов, щоб поговорити про дуже важливу і, я б сказав, делікатну справу,— заговорив після взаємних привітань Антонов-Овсієнко.— Важлива вона для нас насамперед тому, що від правильного розв'язання наших взаємовідносин з Україною багато залежить. Коли хочете, залежить і доля вільної Росії. Ми з вами повинні не забувати про те, що перебуваємо на Україні в ролі союзників і маємо підтримувати з нинішнім урядом добрі стосунки, не ігнорувати національних інтересів.

Муравйов хотів було перебити Антонова-Овсієнка, сказати, що йому і без того набридло вислуховувати докори та зауваження від багатьох українських комуністів, а тут ще й, так би мовити, «свій» вичитує. Та стримався. Послухаємо, мовляв, до кінця, куди гне безпосередній начальник.

— Ми з вами діємо на території України, ведучи боротьбу головним чином проти білогвардійців, проти

війська Каледіна і тих контрреволюційних загонів, які пробиваються на Дон. Водночас за домовленістю з Українським урядом та Раднаркомом РСФРР допомагаємо українським більшовикам встановлювати Радянську владу. Але тільки допомагаємо і не маємо ніякого права тут повелівати.

— Ясно! — не витримав більше Муравйов.— Видно по всьому, що місцеві сепаратисти вплинули і на вас, Володимире Олександровичу, вибачте за одвертість. Легко ж ви піддаєтеся на їхні умовляння. А чи подумали ви, що вони можуть відокремитись від Росії і тоді ми, росіяни, попадемо в скрутне становище? Та й лежить ця Україна, як кажуть, під самим серцем у Росії.

Антонов-Овсієнко трусонув густою гривою, скосив гострі очі на Муравйова. А той, ніби й не помічаючи осудливого погляду, продовжував:

— Російські патріоти не можуть позбутися України. Без неї нам буде сутужно. Про це навіть Ленін в свій час писав — так, так! Це не якась там філософія, а справа нашого життя. Відокремлення України — то згуба для нас, росіян. Це ж кожному ясно,— гарячково доводив Муравйов.

Слухаючи вкрай роздратованого Муравйова, Антонов-Овсієнко пригадав учорашню розмову з Юрієм Коцюбинським. Не дуже-то було приємно вислуховувати Народного секретаря, Головнокомандуючого збройними силами України. Цей синок прославленого письменника не такий уже й тихоня, як здається з першого погляду. Та й Ленін ставиться до нього прихильно.

«Мені б не хотілося вам нагадувати, Володимире Олександровичу, що перебування російських військ як союзників на Україні не дає комусь права ігнорувати суверенні інтереси нашої республіки. Хто-хто, а ви, українець за походженням, мали б це знати. Надмірне командування зверху ображає національне почуття українців».

Пам'ятає, він тоді відповів Коцюбинському:

«Я українець, але стою за єдність, виступаючи проти сепаратизму. А серед деяких українців є й такі, які тримаються за жупани і широкі козацькі штани».

«Не про це іде мова. То зовнішні атрибути. Ми повинні шанувати національну культуру, мову народу, його традиції. З народом треба говорити його рідною мовою. Часи валуєвщини пройшли. А ваші уповнова-

жені комісари це явно ігнорують, більше того, ображають національні почуття робітників і селян, не кажучи вже про інтелігенцію».

Антонов-Овсієнко зрозумів, що це була не лише точка зору Юрія Коцюбинського, а й Скрипника, Затонського, і певно, що вони саме про це скаржилися Ленінові, бо неспроста ж він звинувачував саме його у великодержавному ставленні до українців.

Ось так і потрапив він, Антонов-Овсієнко, поміж двох огнів. Муравйов своє гне. Та й не дивно. Що-то царський служака, великодержавний дух так з нього і пре. Доведеться його поставити на місце.

Що й казати, розмова не дуже-то приємна.

Антонов-Овсієнко вислухав Муравйова до кінця. Стежачи за підполковником, він дедалі більше переконувався, що перед ним сидить не просто лівий есер, а звичайнісінький великодержавник. Йому тільки дай волю, він накоїть такого, що сполошить всіх українців. Ну, мабуть, годі умовляти...

Антонов-Овсієнко блиснув скельцями окулярів, труснув розкішною шевелюрою. Далі пошукав у папці і з рішучим виглядом поклав перед Муравйовим папірця.

— Я міг би вам його й не показувати, Муравйов. Але, щоб ви зрозуміли все до кінця, читайте. Однак попереджаю, про це ніхто не повинен знати. Ясно?

Муравйов на знак згоди кивнув головою і втупив сірі водянисті очі в телеграму, адресовану Антонову-Овсієнку.

«21/I — 1918 року.

Тов. Антонов! Я одержав від ЦВК (Харківського) скаргу на Вас. Дуже шкодую, що моє прохання до Вас дати пояснення не дійшло до Вас. Будь ласка, швидше зв'яжіться зі мною (прямим проводом — одним чи двома — через Харків), щоб ми могли поговорити з Вами до ладу і вияснити справу як слід. Ради бога, докладіть *всіх* зусиль, щоб *усі* і *всілякі* тертя з ЦВК (Харківським) *усунути*. Це *архіважливо* в *державному* відношенні. Ради бога, помиріться з ними і визнайте за ними *всілякий* суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти.

Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви це прохання

виконаєте і *абсолютного* миру з Харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний *архітакт національний...»*

— Ну що, ясно тепер вам? — запитав Антонов, коли Муравйов прочитав телеграму.

— Да-а! — почухав йоржика насуплений підполковник.— Виходить, вони аж до самого Леніна добрались. От тобі й святі та божі... Я знаю, чия це робота. Це той прапорщик Коцюбинський. Він мені поперек горла стоїть. А це вже, бач, і на вас підняв руку.

— Коли б тільки в Коцюбинському справа, то ще півбіди. А то й Скрипник, і Затонський, і Бош невдоволені. Від уряду України надійшла нова скарга і на вас, і це вже не перша...

— Ну от бачите, яка чорна невдячність,— налився обуренням Муравйов.— Замість того щоб подякувати мені за визволення Києва, вони пишуть скарги і всякі статейки.

— Київ визволяли не лише ви. Не треба переоцінювати своєї участі в тій операції,— стримано зауважив Антонов-Овсієнко.

— А ви читали в «Правде», що пише про мене Скрипник? — скипів Муравйов.— Газета від 10 лютого. Не помітили? А я помітив, бо мені болить. Так-от пише в ній голова Українського Народного секретаріату, що, мовляв, радянські війська на чолі з головнокомандуючим військами Української республіки Коцюбинським після запеклих боїв узяли Київ... А про мене, ніби між іншим, сказано, цитую дослівно: «Багато сприяв справі боротьби допоміжний і технічний загін Муравйова...» Та це ж зневага! Всього лише два рядки! І як написано — «допоміжний і технічний загін». Це чортзнащо! І це друкує «Правда»! — розпалився Муравйов.

Антонов-Овсієнко скоса поглядав на розгніваного Муравйова і думав: «О, цей підполковник любить славу. Коли б можна, проголосив би себе російським Наполеоном. Такому справді важко працювати з більшовиками і українськими, і російськими. Не сьогодні-завтра прорветься в Муравйова нутро, і ми ще будемо каятись, що не приструнчили його як слід».

— Невже ви не розумієте, Володимире Олександровичу, що ці українці, незалежно від того, більшовики вони, чи есери, чи приналежні до ще якоїсь партії, всі

вони одним миром мазані? В них живе дух сепаратизму. Вони з надією хапаються за проголошений Леніним лозунг самовизначення аж до відокремлення і, маючи своє на умі...

— Ви ображаєте український народ і українських комуністів, які не раз доводили високу свідомість інтернаціональних інтересів і всіляко підтримують більшовицьку партію, ідуть за Леніним.

— Ой що ви кажете! Пробачте, Володимире Олександровичу, ви хоч і зрусифікований, але все-таки малорос, чи українець, як говорити по-сучасному.

Антонов-Овсієнко суворо повів очима, але стримався, намагаючись спокійно переконати йоршистого Муравйова, який неправильно розуміє складні речі і взагалі перебирає міру.

— Будемо самокритичні, Муравйов, ми перегнули трохи палку. Захопились надміру, не врахували національних особливостей,— розчісуючи рукою шевелюру, вів далі Антонов-Овсієнко.— Мені, правда, Ленін про це давно говорив, радив навіть відкинути першу частину прізвища Антонов і писатися просто Овсієнко, натякаючи на моє українське походження. Я тоді думав, що це звичайний тактичний хід. Аж бачу, Ленін твердо відстоює інтереси українців, глибоко вірячи в зрілість українських більшовиків, в їхній інтернаціоналізм. Щодо вас, то Ленін теж писав, аби ви перелицювали прізвища на український лад.

— Ленін — то стратег. Боюсь тільки, щоб по-своєму не скористалися з нашої допомоги українці. Що не говоріть, а я їм не вірю. Всі вони самостійники. Прошу не гніватись, я, звісно, вас не маю на увазі.

Антонов-Овсієнко ворухнув тонкими губами, і не добереш, посміхнувся він чи скривився.

— А в що ви вірите, товаришу підполковник? — Блискучі скельця, мов лінзи, пропекли обличчя Муравйова; фраза звучала досить незвично в устах Антонова-Овсієнка.— Не можна боротися за волю народу, не вірячи в його сили і революційність. Може, від цього і деякі наші прорахунки й помилки? Українські більшовики вважають, що ми перевищуємо свої права. Я, зокрема, без погодження з Українським урядом призначив від свого штабу комісарів у визволені міста й станції. Ну, та й ви, звичайно, повелися з ними досить круто у Полтаві, під Києвом і в Києві. Це і викликало невдоволення На-

родного секретаріату. Зважте, це не перше застереження Леніна. Він неодноразово підкреслював, що «наше втручання у внутрішні справи України, оскільки це не викликається воєнною необхідністю, небажане».

— Але ж я діяв, виходячи саме з воєнної необхідності! — вхопився за слово Муравйов.

— І все ж погодьтеся, що за будь-яких умов усі наші дії треба погоджувати з головнокомандуючим збройними силами України.

— З отим хлопчиськом? — підскочив Муравйов.

— Це ви вже занадто. Коцюбинського я знаю добре ще по Петрограду. Він бойовий офіцер, смілива людина і справжній більшовик.

— Запеклий більшовик...— У Муравйова ледве не зірвалося з уст нагадати Антонову про його хитання між більшовиками і меншовиками, про зв'язки з так званими «міжрайонцями» і заяву, в якій той замолював свої гріхи перед більшовиками. Але підполковник вчасно стримався.

Для чого викликати гнів Антонова-Овсієнка?

Видно, і йому дісталося від Леніна.

То такий, що нікому спуску не дасть. Часом проти своїх соратників воює. Ідейний. Загадковий чоловік. І всі до нього тягнуться, немов до магніту. Часом власні обиди прощають, замолюють заподіяні гріхи.

«Хіба не з таких цей Антонов-Овсієнко? — думав про свого шефа Муравйов.— Він знав його давно, ще тоді, коли збільшовичений офіцер входив до Воєнного революційного комітету і відзначився тим, що заарештував у жовтневу ніч міністрів Тимчасового уряду. І повезло ж чоловікові! Про Антонова-Овсієнка писали тоді всі газети світу. А що в ньому особливого. Непоказний з себе, сутулий, патлатий, схожий на попа-розстригу. Та й життя його кручене, нерівне, все не знаходив себе. Від більшовиків перекидався до меншовиків, як блудний син. І ось тепер, бач, як злетів високо. Командуючий всіма російськими військами на Півдні, простіше, вважай,— на Україні. Знаємо ми ту дипломатію... Видають все це за братерство та інтернаціоналізм. Так, у більшовиків справді в цьому ділі є чому повчитися,— думав Муравйов, дивлячись на розпатланого Антонова-Овсієнка.— Здогадайся, які мислі рояться в цій скуйовдженій голові. Що у нього в очах під скельцями окулярів. Адже він може в кожну хвилину повернути

сюди й туди. Бо й сам, можна сказати, перевертень. Батько малорос родом, як і Коцюбинський, з Чернігова. Вибився в офіцери і сина пустив по тій же стезі. Хоч молодший Овсієнко, як і багато його ровесників, захопився революцією. Такий час. А для декого просто мода. Коли б знаття, я теж почав би раніше,— жалкував у думках Муравйова,— а то надав мені чорт кинутись напочатку до Корнілова та Керенського. От і вибивають тепер мені очі більшовики. Ну та нічого. Я ще покажу себе. Прийде і мій час. Треба тільки надалі бути обережнішим. І більше виступати перед солдатами. Говорити про героїзм російських солдат, про інтереси революції. Простий народ довірливий, піддається на таку агітацію. З тим Коцюбинським треба було вести себе обережніше. Хто знав, що цей прапорщик має таку підтримку з боку самого Леніна. Ну та не будемо жалкувати. Життя — то шахматна гра. Сьогодні з дошки злітає офіцер чи кінь, завтра впаде тура. Королі і ті попадають у матову пастку. Прийде погибель і на Коцюбинського. Не повезло мені, чорт забирай,— дорікав собі в душі Муравйов.— Десь і справді, мабуть, схибив, коли застряв на середніх щаблях. Мені б усіма військами командувати, на всю Росію, а не вислуховувати нотації та накази оцього зрусифікованого хохла Овсієнка, землячка Коцюбинського. Починав я непогано. Це не жарти — в перші дні командуючий обороною Петрограда. Революцію, можна сказати, рятував від Керенського і Краснова. Оцей Антонов-Овсієнко покірно пропонував тоді свої послуги. Пригадалось, як відповів йому круто: «А я й сам упораюсь, ото хіба що допомагатимете мені по політичній частині...» Чи не запам'ятав Антонов ті слова? Може, тепер і нападає, щоб принизити?..»

— Скажіть, Муравйов, тільки відверто,— ви посилали телеграму в Петроград, скаргу на Коцюбинського, звинувачуючи його в націоналізмі й зраді інтересів революції? — глянув на нього крізь скельця окулярів Антонов-Овсієнко.

— Ні,— не моргнувши оком, покривив душею Муравйов.

— А звідки тоді взялася телеграма?

— Може, хто з мого штабу посилав? — викручувався Муравйов.

— Так-от, Муравйов, з усього ясно — кашу заварили

ви, отже, вам і виплутуватися з цієї оказії. Звинувачення, яке інкримінується Коцюбинському, безпідставне. Замість того, щоб діяти спільно з українцями, ви сієте ворожнечу і розлад. Це не діло, Муравйов. Так ми далеко не підемо. Ми з вами не в колоніальній країні, а в суверенній Українській державі. І мусимо поводитися як союзники, друзі, брати. Запам'ятайте це, товаришу Муравйов.— І Антонов-Овсієнко підвівся з-за столу, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

— Я можу бути вільний? — єхидно запитав Муравйов.

— Можете йти. Але попереджаю, щоб усе було гаразд... І, крім того, мені здається, що вам краще залишити Київ. На півдні України для вас знайдеться робота. Може, навіть в Одесі,— говорив Антонов-Овсієнко, протираючи скельця окулярів, так ніби ця думка щойно прийшла йому в голову.

«Ну що ж, справа ясна,— роздумував Муравйов, повертаючись до свого штабу.— Видно, тому Антонову та ще й Овсієнку накрутили хвоста, тепер іншим заказує... А до того ж і вислужується. Хитра лисиця! То такий, що, гляди, сам на місце Коцюбинського сяде. Першу частину прізвища відкине — і готовий український міністр чи командувач. А може, й так зійде. З огляду на ситуацію... А як же мені бути? Судячи з розмови, треба замітати сліди. Хто ж мене видав з тою телеграмою? Чи не поручик Полікарпов-Шликов? Надав мені чорт поділитися з ним деякими міркуваннями, наблизити до себе... Доведеться поговорити з ним. Так-так. А з Києвом доведеться розпрощатись. Ну й чорт з ним. Подумаєш, націоналістичне гніздо! Одеса, напевне, втричі краща. Морський порт, солоні вітри, дух європейства, красиві жінки, музика і взагалі веселе місто...»

Поручик Шликов нетерпляче чекав у штабі на прихід Муравйова. Душею відчував, що з патроном щось не те. Останнім часом ходить злий і похмурий.

Нарешті Муравйов повернувся від Антонова-Овсієнка. Покликав до себе ад'ютанта і, закрившись в кабінеті, вони повели розмову сам на сам.

— Не поталанило мені, чорт забирай, у цій проклятій Україні. Потрапив в опалу. Той прапорщик виявився міцним горішком.

— Нічого, знайдеться і на нього молоток,— заспокоює Шликов.— Все йде, все міняється,— казав старик Геракліт.

— Еге, коли це буде. А мені дають відставку. Докопались, що я писав на нього. Не допомогло звинувачення в націоналізмі, в зраді революції. А ти казав, подіє безвідмовно. Ах, поручик! Тепер ще маю викручуватись. Зажадали пояснень.

— Кайся! Перекинуть на інший фронт, їм воєнспеци потрібні,— радить на вухо Шликов.

— М-да,— розвів руками Муравйов.— Страте-гі-я!

— Ти от що, мій генерале,— звів на нього очі Шликов.— Покарай винуватців. Розстріляй тих, хто давав телеграму. І сповісти про це в газеті.

— Цебто як, говори толком.

— Сідай, пиши.

Муравйов сідає до столу. Шликов повільно диктує:

— Усім доводжу до відома, що про зраду Коцюбинського я не телеграфував і телеграма перекручена була, виявляється, умисне чинами мого штабу, винні за моїм наказом розстріляні...

— А кого ж розстрілювати? — звів водянисті очі Муравйов.

— Комісара можеш. Він у тебе дотошний, і ще двох штабістів...— І після довгої паузи додав: — Ну, і мене розстріляй... мовляв, затесався прихований націоналістичний агент, петлюрівець, і всяке таке...

— Що ти верзеш?

— Їх по-справжньому. Мене фіктивно. А документи видаси комісарські, нові, за всіма правилами. Мені треба ожити під іншим прізвищем. Зрозуміло?

— Дійшло! Ну й голова в тебе, Шлик-Шликов.

Шликов одним подихом гасить свічку, і вже в темряві чути його голос:

— Ось так ідем у пітьму. Та ми ще вийдемо колись на світ божий...

Через кілька днів у газеті «Вісник Української республіки» можна було прочитати дивне повідомлення:

> «Усім доводжу до відома, що про зраду Коцюбинського я не телеграфував і телеграма перекручена була, виявляється, умисне чинами мого штабу, винні за моїм наказом розстріляні.
>
> *Главком Ю. З. Муравйов»*

Люди читали ту заяву і дивувалися. Що ж виходить? У першому реченні Муравйов заперечує, що, мовляв, про зраду Коцюбинського він ніколи не телеграфував, і тут же пояснює, що телеграма була «перекручена». Якщо її не було взагалі, то нічого було й перекручувати.

Зарапортувавшись, Муравйов дає незграбне пояснення. Йому, бачте, невигідно відкривати завісу. Легше віддати наказ і прибрати геть з дороги тих, хто знає про той наклеп, який він зводив на народного секретаря і головнокомандуючого Збройними Силами України — Коцюбинського. Саме через те з такою поспішністю розправляється Муравйов зі своїми штабістами. Вони розстріляні без слідства і суду, що не вперше робить Муравйов.

Одначе ніхто не міг здогадатись, що серед так званих «розстріляних» штабістів був і Шликов, який одної темної ночі зник з Києва, щоб через багато років виринути на поверхню «заслуженим, бувалим комісаром».

Чого тільки й не трапляється в суєтний час метаморфоз і перевтілень. Для таких, як Шликов, життя уявлялося великим коном, на якому вони грали свою роль. Були серед них і блазні, і трагіки...

16

Зима того тривожного 1918 року була примхлива і мінлива. То, дивись, вдарять люті морози, скують кригою ріки і дороги, то зненацька запарує відлига, і з неба линуть дощі, які через день-два перетворяться в ожеледицю або сипонуть крупою, і в повітрі завихорить снігами.

Непостійність і в небі, і на землі.

На завіяних снігами полях України і Росії все ще точилася війна. Тільки й того, що, крім німецького фронту, по всій країні пролягли ще й інші фронти — війни громадянської...

І де вже було стримати чужинців, які рвалися до Петрограда, на Україну і Білорусію. А за тим настав Брест... Так званий мирний договір..

Тривожні вісті надходили з фронтів. Власне, ті фронти були так близько, що до Києва долітав гул гармат від Фастова і Білої Церкви. Наступають німці. А з ними їдуть гайдамаки, несуть на німецьких багнетах «самостійність неньці Україні».

Шумить, гуде вітер, розхитує міст над Дніпром, ніби хоче повалити залізного велета на кригу. Стоїть на мосту обвітрений, засмучений головнокомандуючий збройними військами України Коцюбинський з гіркими думами про невеселу долю свого рідного краю.

Може, треба було б дати бій ворогам на підступах до Києва? Але ж сили нерівні. Німці навалились стотисячною ордою. Битися зараз із ними нерозсудливо. Тільки віддали б Київ на руїни, тільки зранили б живе серце України. А поки б'ється те серце, доти житиме й вона, народжена у червоних вихорах вільна Українська Народна Республіка.

Юрій Коцюбинський стояв на Ланцюговому мосту, який ще недавно брав із бою, і з болем у серці думав про тих, хто поліг на засніжених берегах Дніпра місяць тому. «Якою дорогою ціною ми здобули тебе, Києве! І як гірко тебе лишати перед навалою німецьких полчищ!»

...Стугонить, гримотить туге морозне повітря. То ревуть за Бояркою німецькі гармати. Важка луна б'є Коцюбинському в груди, а він стоїть на проклятих вітрах, ніби розтерзаний на вістрях ворожих багнетів.

Стоїть і думає важку думу.

Що зробиш, коли доля України склалася так трагічно.

Німецька вояччина мала неабияку силу. Вона не захотіла зважати ні на які мирні пропозиції Радянського уряду. Відразу ж після перемоги соціалістичної революції в Петрограді Рада Народних Комісарів запропонувала німцям розпочати переговори про мир. У листопаді та грудні відбувалися безрезультатні зустрічі сторін. Не приніс миру і січень. Відчуваючи за собою силу, німці натискали на російську делегацію, розгадавши намір більшовиків. Відтягувати далі переговори не можна було. Ленін наполягав на припиненні дипломатичного зволікання, не допускаючи до ультимативних вимог Австро-Німеччини.

Троцький, який очолював радянську делегацію у Брест-Литовську, відмовився підписати мирну угоду з німцями всупереч вказівкам свого уряду і наполяганням В. І. Леніна. «Радянська країна не буде воювати і демобілізує свою армію»,— заявив Троцький, відстоюючи свою хибну думку «ні миру, ні війни». Здавалося, німцям навмисне розв'язували руки, і кайзер рушив свої війська на Київ, Мінськ і Петроград.

Становище Радянської Росії стало критичним. Вона була поставлена у безвихідь. Після ультимативних вимог німців довелося підписувати «ганебний, архітяжкий мир», як охарактеризував його Володимир Ілліч Ленін, іти на вимушений компроміс з боку Радянської влади.

Верховоди з Центральної ради, скориставшись із тактики зволікання більшовиків у підписанні мирного договору й того, що російська радянська делегація погодилася на участь українців у конференції, вдалися до дипломатичного маневру і підписали з Німеччиною вимушений мир. Ще раніше Польща, Литва і Курляндія заявили про вихід із складу Російської держави, посилаючись на те, що, мовляв, більшовики в своїх деклараціях не раз проголошували право кожної нації на самовизначення аж до відокремлення.

Знесилена, обезкровлена Росія не може зараз подати допомогу Україні. Німецькі загарбники знають про це і тому наступають так нахабно. В разі будь-якої допомоги українцям з боку росіян німецькі дипломати й генерали зчинять галас про порушення Брестського договору і, скориставшися з того, рушать на Петроград і Москву, щоб задушити революцію. Вони вже дійшли до Нарви і Пскова, та були зупинені героїчними загонами Червоної гвардії. Але молода Країна Рад не могла повсюдно чинити опір озброєній до зубів німецькій армії...

«О, Україно, страднице наша Україно! Скільки ти звідала горя за свою багатовікову історію! Не раз, не два шматували тебе ворожі орди, перекраювали твою землю різні завойовники, заграбастували зажерливі сусіди. І ось тепер, коли, думалось, нарешті настала довгождана воля, знову крають тебе, Україно, по живому тілу, торгують тобою свої і чужі владики, не питаючи в народу, як і де йому жити? На важких терезах хитається твоя доля, рідна багатостраждальна мати Україно. І я, колишній головнокомандуючий Збройними силами, залишився без війська і нічим не зможу тобі допомогти».

Пекуча досада краяла Коцюбинському серце. Сувора історія склалася так, що Україна знову має стати жертвою в запеклій боротьбі. Вже ось кілька місяців,

як іде небачений торг з німцями у Бресті. Троцький маневрував, відстоював ізуїтську політику «ні миру, ні війни». Та й, по правді сказати, увесь уряд Радянської Росії займав двояку позицію. Проти Брестського договору рішуче виступали навіть найближчі соратники Леніна, так звані «ліві комуністи», і серед них Бухарін, Куйбишев, Дзержинський, Бубнов, Інесса Арманд... Одне слово, на якийсь час Ленін залишався в меншості. Та він не відступав, хоч і погрожував відставкою. Ленін гаряче доводив, що необхідно будь-якою ціною врятувати революцію, отримати перепочинок, відстояти Петроград і Москву.

Після гарячих суперечок в ЦК партії вирішено, щоби уряд РСФРР підписав-таки Брестський договір. Це розв'язало німцям руки. Зраділі «переможці» залізною ордою ринули на Україну, посилаючись на «законне право», виторгуване у Бресті.

Так Україна, отримавши «самостійність», віч-на-віч опинилася з кайзерівською армією; віднині вона наодинці мала битися з окупантами. Збройний опір українського народу формально не порушував Брестського договору, отже, німці не могли висунути будь-яких претензій Радянській Росії.

«Дорого ж ти платиш, Україно, за торжество революції,— терзався в пекучих думках Коцюбинський.— Хто б подумав, що Україна опиниться на кривавих жорнах історії».

Так, в силу трагічного безвихіддя, на долю України випало тяжке випробування мечем і вогнем. Підписаний у Бресті договір з Радянським Російським урядом розв'язав руки знахабнілим загарбникам, і вони кинули свої полчища на схід. 450-тисячна армія ринула на Україну в супроводі решток розбитих гайдамацьких куренів.

Може, саме тому Ленін назвав Брестський договір «архітяжким і ганебним». Багато так званих «лівих комуністів» вважають це зрадою щодо українського народу і виступають проти того, щоб наступний з'їзд Рад схвалив договір. Але в такому разі на карту буде поставлено долю всієї революції. Нелегко було українським більшовикам погодитись на окупацію України німецькими військами, як передбачалося умовами Брестського договору з РСФРР, але заради інтересів революції і збереження Радянської влади в Росії «доб-

ряки»-українці йшли на ті жертви, вірячи в кінцеву перемогу революції на українській землі.

Володимир Ілліч схвалював таку позицію Народного секретаріату України і радив голові української делегації Затонському не дуже торгуватися з німцями в Бресті. «Найважливіше,— говорив Ленін,— тепер мати передишку, щоб вони нас не задушили, доки ми безсилі. Україну шкода буде втратити...»

Щоправда, Затонський так і не потрапив до Бреста, бо салон-вагон, у якому він їхав, добрався лише до Пскова, де вже хазяйнували німці...

«Нині вони під Києвом»,— з гіркотою думав Коцюбинський. Далеко зайшли! Ніхто не чекав такого повороту подій. Самим німцям навіть не снилося, що вони напуватимуть своїх арденських коней з Дніпра...

Невже в цьому є й справді якийсь фатум! Зла доля, яка не раз, не два випадала за довгі віки нашому краєві, що лежить на виду всього світу, такий багатий і розкішний в своїй красі, такий принадний і звабний для ласих зайд з ворожої чужини?

Гірко і боляче те відчувати.

Що він, командуючий, може сказати своїм бійцям? Як їх переконати, коли вони киплять гнівом. От і вчора зібралися в тісній задимленій кімнаті при казармі червонокозачого полку занепокоєні козаки, коли довідались про відступ.

Завжди врівноважений, Коропець нервово смикав вуса і хмурив кущуваті брови. Високий Ганжа смалив цигарку за цигаркою, мовби змагаючись з Перетятьком, хто більше викурить того їдкого зілля. Молодий і вродливий, як дівчина, Мар'ян Чуприна сидів задуманий в кутку, нервово закусивши губу.

Коли він зайшов до кімнати, всі відчули себе ніяково, бо враз притихли. Певне, про щось наболіле говорили, і, як завжди трапляється в таких випадках, розмова несподівано обірвалась.

Нарешті мовчанку порушив Перетятько, безпосередній і щирий на вдачу.

— Пре Петлюра, матері його хура,— і спересердя плюнув, кинувши недогарок на підлогу, розтер його чоботом.

— Коли б же тільки один Петлюра. Скрутили б роги, а то й німці сунуть хмарою,— кинув похмуро Коропець.— Чи ж видано? Куди зайшли прокляті!

— Цей Брестський мир Україні боком виходить,— і в блакитних очах Чуприни кресонули, розсипались скалки.— Як же це так — кому потрібна передишка, а ми бийся один на один з німцем?

— Треба ж комусь, хлопці-товариші, вийти на прю, як наші прадіди ставали... Важко, знаю. Але по всьому видно, що без жертв не обійтися,— ковтав гіркий тютюновий дим Ганжа.

— Чи ж не завелика жертва вся Україна! Проковтнувши нас, німці нагуляють вовчий апетит, а затим настане черга і Росії,— гаряче доводив Чуприна.

— Швидше ті німці подавляться. Не по роті галушка... А там, гляди, і Росія збереться з силами,— надіючись на краще, мовив Перетятько.

Вони говорили, як і до появи Коцюбинського. Та й не було їм чого ховатися зі своїми пекучими думками. Коцюбинський слухав, не перебивав. Хай вискажуть усе наболіле. Може, легше стане.

— Ге, якби-то не напсував нам Троцький у Бресті,— зітхнув Ганжа.— Може б, все склалося інакше...

— Чорті-що робиться! Коли б тільки один Троцький, а то знайшлося опріч нього чимало таких, що проти Леніна бучу підняли... Що ж воно тепер буде, Юрію Михайловичу?

— Суворий час, нелегка доля випала нам, товариші...

І він став розповідати бійцям, про що знав, про що думав у безсонні ночі, говорив про те, що тільки-но передумав ось тут, на залізному дніпровському мосту, під холодними колючими вітрами.

Чи ж збагнули вони його? Чи не похитнуться у бою? Чи зневіра не остудить душі?

«Дорогі мої червоні козаки! Я не все вам сказав. Та й чи маю право все говорити? Росія не тільки не може зараз нам допомогти, а, згідно того Брестського договору, має дотримуватись так званого нейтралітету, і якщо українські революційні війська в силу тяжких обставин перейдуть нейтральну зону і вступлять на російську землю, вони мають бути негайно роззброєні й розформовані.

«Це чортзна-що! — обурювався тоді Скрипник.— Мало, що кинули нас напризволяще проти кайзерівської орди, так в тяжку годину відступу, замість порятунку, маємо удари в спину від своїх братів. Яке ж це в чорта братство! Контрреволюція російська тільки

тішиться з цього. А ми, хохли безпомічні, чухаємо чуби».

І Микола Олексійович мав рацію. Недобре виходить. Кривдно і гірко, що дехто з недругів користується з нашого важкого становища. Червоні українські війська після тяжких боїв з німцями змушені шукати притулку на російській території, часто-густо їх роззброюють не друзі, а явні вороги, російські контрреволюціонери. Ще й глузують при цьому із спантеличених бійців.

Коцюбинський пригадує своє останнє донесення, послане на ім'я Леніна і Орджонікідзе — Надзвичайного комісара Раднаркому РСФРР у справах України.

Гаряча рука Коцюбинського жмакає в кишені папірець, оригінал тієї депеші. Він знає її дослівно напам'ять...

«Згідно з постановою Народного секретаріату і Центрального Виконавчого Комітету Радянської України, викладеної мені особисто народним секретарем Миколою Скрипником, війська Української Республіки ведуть на її території боротьбу з українською контрреволюційною буржуазією, підтримуваною німецькими військами. При переході на територію Російської Федерації війська Української Республіки роззброюються, розформовуються і воїни стають лише звичайними громадянами Української Народної Республіки, що живуть на території Російської Федерації, оскільки вони, звичайно, самі не виявлять бажання перейти і не будуть прийняті в громадянство Російської Федерації. Само собою зрозуміло, що це роззброєння не може перетворитися в роззброєння українських радянських військ озброєними бандами російської контрреволюції, яка виступає відверто на підмогу змагаючій з нами контрреволюції українській».

Чи допоможе це його послання тим червоним воїнам, які, притиснуті до російських кордонів переважаючими силами ворогів, змушені будуть скласти зброю? Коли б же то вона хоч потрапила до рук тих, хто боровся з нами недавно заодно. А так російські шовіністи погріють на цьому руки, ще й глузуватимуть з безправних українців.

За таких умов, хоча й не хочеш, будеш обурюватись з жорстокої несправедливості Брестського договору. Шкода, що навіть в уряді РСФРР знаходяться такі комі-

сари, які дбають лише про свої, російські, інтереси, ховаються за демаркаційну лінію.

А нам, українцям, судилося битись проти озброєної до зубів німецької орди. Скільки вже моїх побратимів загинуло! Недавно вірний побратим Чудновський, герой штурму Зимового палацу, який бився до останнього під Харковом, поліг в нерівному бою з німецькими військами та гайдамаками.

Гіркий жаль сповнює серце Коцюбинського. Не стало ще одного вірного, хорошого друга, з яким він разом виходив назустріч буремним вітрам на берегах Неви... А скільки їх ще упаде на кривавих дорогах війни!

Відходили з Києва останні колони. Відцокотіли підкови червонокозачої кінноти. Ні пісень, ні сміху. Нелегко козакам. І йому нелегко стояти отак, на виду відступаючого війська...

У фермах горбатого залізного мосту завиває вітер, тріщить від морозу криця. Смутний вечір лягає на дніпровську кригу. І глухо від Фастова доноситься гарматна канонада.

З Дарниці долітають печальні гудки маневрових поїздів, то відходять червоні частини на Ромодан і Бахмач. Там десь, в авангарді, Віталій Примаков, йому ж випало бути в ар'єргарді, замикати колони.

Вже й зовсім звечоріло. На вечірньому прузі, за київськими кручами сховалось сонце, тільки червона заграва жахтіла на півсвіту, провіщаючи Україні і кров, і пожежі, і багряні дні й ночі.

...Юрій Коцюбинський пропустив останні обози, які прогриміли мостом, і востаннє оглянувся на Київ. Потім скочив на коня, що, застоявшись, тремтів від холоду, звівся в стременах, і зацокотіли по мосту ковані копита.

Вороний кінь ніс його на Лівобережжя, над яким уже спадав синій вечір, насувалася із соснових борів тривожна ніч.

Прощай, Києве! І пробач, що може й ми завдали тобі болю...

Було вже пізно, коли він заскочив на Микільську слобідку, в явочну квартиру Київського губкому. Треба було попрощатись з найдорожчими людьми. Ще в Києві умовились, що зустрінуться тут вечором.

Він сидів у затишній кімнаті дніпровського рибалки і ждав. На душі було неспокійно.

Нарешті відчинилися двері і до кімнати зайшли Оксана і Ольга, з ними ще Семен Перетятько. Дівчата одягнені просто в цивільну одежу, запнуті хустками, схожі на звичайнісіньких дівчат з київських околиць.

— Ви вже зібрались...

Сказав, аби щось сказати, щоб подавити хвилювання.

— Ну як? — окрутнулась, жартуючи, Оксана.— Правда, мені гарно?...

Юрій посміхнувся. Золота в нього сестра. Залишається в Києві разом з Ольгою, щоб бути зв'язківцем з підпільним губкомом і нейтральною зоною, на таку іде небезпеку, і ще, бач, жартує.

— Що не кажи, Оксано, а з тебе була б прекрасна актриса...

— Талант! — жартувала невгамовна Оксана.— Мабуть, від того, що Марія Заньковецька — моя землячка.

Ольга стояла притишена, якась засоромлена, і в її великих сірих очах Юрій бачив відомий тільки йому прихований блиск.

— Нас шукайте в Почепі та в Унечі, за нейтральною зоною. Точні явки одержите в губкомі, в товариша Лаврентія.

— Гаразд,— кивнула Ольга.

— Ми вас край світу знайдемо,— додає Оксана.

— А ви, Семене Петровичу, вирушайте в свої краї. Гуртуйте народ проти німців,— звертається до вірного друга Коцюбинський.

— Я готовий. Хоч, по правді, жаль мені з вами розставатись.

— Ми ще зустрінемось.

— Якби-то дав бог...

— Ну, що ж, попрощаємось,— і Юрій обняв сестру.

Ольга стояла в нерішучості, і вся аж горить. Юрій обняв і дівчину, і вона покірно припала до його плеча. В очах сльози.

Перетятько хитрувато підморгнув.

— Ех, чорти його ба,— стиха говорить він Ользі.— Не буду я Семен Перетятько, як не доживу до вашого весілля.

Хоч надворі й березень, а довкола лежать товсті сніги. Насторожений Харків кутається у білі холодні кожухи. Здається, ще недавно вирушали вони з нього

у військовий похід на Київ. І от через два місяці опинилися знову в Харкові, та, мабуть, не довго затримаються. Суне напролом німецька орда. І немає сил зупинити знахабнілих окупантів. Україна залишилася один на один з кайзерівською Німеччиною. Росія взяла перепочинок, підписавши Брестський мир.

Про Брестський договір говорять в народі різне. Дехто дорікає Грушевському і Винниченку, що це вони привели німців на Україну, бо ж проводили з німцями якісь трактації. А як подумати, навіщо звинувачувати їх у тому, в чому вони не винні. У Центральної ради і без того чимало гріхів.

«От і Микола Олексійович Скрипник говорить про це,— пригадуючи вчорашню розмову, думає Коцюбинський.— Щось незбагненне діється довкола українських справ. Дехто лицемірить, хоче перекласти свою вину на чужі плечі. А дехто й просто втручається в суверенні права України».

Недавно він відчував це на собі.

...Несподівано з'явився в Народному секретаріаті Антонов-Овсієнко і, відкинувши всяку дипломатію, показав радіограму з Москви, в якій говорилося про те, що він, Антонов-Овсієнко, має перейти в «розпорядження» Народного секретаріату і стати головнокомандуючим всіма військами республіки.

— Як це розуміти? — здивувався він тоді.

— Очевидно, з метою планомірного керівництва бойовими діями проти німецьких інтервентів.

— Досі, як відомо, ви виступали в ролі командуючого Збройних сил братньої Росії, а зараз претендуєте на пост Народного секретаря у військових справах, цебто на моє місце. Виходить, я більше не потрібний,— ледь стримуючи себе, заговорив Коцюбинський.

— Не ображайтесь! Я виконую розпорядження, яке іде згори.

— Але пост Народного секретаря — це прерогатива уряду України. Справа не в мені, але навіщо діяти так безцеремонно?

— На пост Народного секретаря, як відомо, було обрано на Першому з'їзді Рад України товариша Шахрая. Оскільки він був відсутній, то вам, Юрію Михайловичу, довелося виконувати ці обов'язки. Все йде, все міняється. Моєї вини тут немає. Я виконую волю партії.

— Не подумайте, що я тримаюся за пост головного

командуючого. Але ж образливо. Виходить: «Мавр зробив свою справу і може геть йти». Мене, як і вас, призначено на цей пост за рекомендацією Леніна. Очевидно, він все зважив. Адже Україна і Росія повинні діяти спільно. Без цієї єдності мріяти про якусь вільну Україну не може бути й мови.

Антонов-Овсієнко майже по пам'яті процитував давно відомі слова Володимира Ілліча.

— Ну що ж. Я за цей пост не тримаюся. Та, напевно, й не по мені ця шапка. Я буду служити своєму народові там, куди мене пошле партія.

— Очевидно, вам доведеться працювати в підпіллі. Адже німці скоро окупують всю Україну,— спокійно сказав Антонов-Овсієнко.— Та я вірю, це буде ненадовго. Росія прийде вам на допомогу, як тільки дозволять обставини.

— Дякуємо й за це,— не без гіркої іронії сказав Коцюбинський.

На тому й закінчилася «передача справ» з одних рук у другі.

Від тих спогадів стало прикро на душі. Але скаржитися немає кому. Згадався Муравйов. «Що ж, виходить, по-своєму був правий царський полковник».

17

Виблискують проти сонця позолочені бані кремлівських соборів. Високі червоні зубчасті стіни цегляним частоколом відгороджують Кремль від Москви. Стрілчасті вежі рвуться вверх, і на самому вершечку тих веж застигли ковані з золота орли — символ держави Російської...

Але поруч над величезним палацом червоним спалахом знялося знамено з серпом і молотом — державний стяг народженої у вогнях революції нової, Радянської Росії.

Той прапор кілька днів тому підняли над Кремлем після того, як Радянський уряд на чолі з Леніним переїхав з Петрограда до Москви, повернувши древньому місту давно втрачене право стольного града.

Над кремлівськими вежами шугають здичавілі голуби.

Володимир Затонський стоїть на Красній площі, роз-

глядає Кремль. Ще зовсім рано. Сонце тільки-но поклало свою тремтливу заполоч на кремлівські вежі і кам'яниці.

На світанку цієї ночі Затонський приїхав до Москви з охопленої пожежним палахкотінням України. З Катеринослава, місця осідку Українського уряду, до Москви нелегка дорога. Як нелегка і його, Затонського, місія. Він прибув на чолі української урядової делегації, яка має сказати своє слово на IV Надзвичайному з'їзді Рад з приводу ратифікації Брестського договору.

Важко і боляче про це говорити. Адже для України це питання життя і смерті. Тільки-но розправила вона свої крила, злетіла у височінь, як знову, підстрелена, важко падає до землі.

Дикі голуби шугають над кремлівськими вежами. Великі стрілки курантів на Спаській вежі застигли. Зупинився годинник держави. Хоч насправді час летить стрімко, як ніколи.

Ще рано. Тихо в Кремлі. Робота почнеться, певно, о дев'ятій. Треба заявитись в комендатуру і передати, що делегація з України прибула до Москви.

Черговий записав його прізвище і попросив трохи зачекати. Не минуло й п'яти хвилин, як він знову з'явився і коротко сказав:

— Товаришу Затонський, проходьте. На вас чекає Ленін.

— Так рано?

— Тільки що я з ним мав розмову. Він просить вас зайти на квартиру. Зараз вас проведе курсант.

Разом з проводжатим Затонський піднявся східцями, пройшов коридором і зупинився перед масивними білими дверима.

А за хвилину його вже радо зустрічав Володимир Ілліч.

— Володимире Петровичу, здрастуйте! А я на вас жду. Навіть чергового попередив, щоб дали знати. Добре, що ви так раненько. Якраз поснідаємо разом. Надюшо! — гукнув він в сусідню кімнату.— Самовар у тебе готовий? Давай нам чайку.

До кімнати з самоваром зайшла Надія Костянтинівна, за нею сестра Марія Іллінічна несла нарізаний тоненькими скибочками хліб і жовті, випечені на малясі, галети.

— Прошу знайомитись! Це Володимир Петрович, про якого я вам розповідав. Зараз має зайти Яків Михайлович, разом почаюємо і поговоримо про справи.

В коридорі почулися кроки.

— А ось і сам Свердлов, легкий на спомин. Ну, прошу всіх до столу.

Чай пили вприкуску за російським звичаєм, але не з цукром, а з гіркуватим шоколадом, який подала Марія Іллінічна, бо не було цукру.

Володимир Ілліч з цікавістю розпитував Затонського про події на Україні. Часом він забував про чай, видно, нервував, адже втішного було мало.

— Ну, як українці? За зрадників нас не мають? — запитав він і схрестив на грудях руки.

— Та ні,— відповів Затонський.— Хоча існують різні думки. І все ж я приїхав на з'їзд, маю наказ голосувати за схвалення Брестського договору.

— Так це ж добре! — обернувся Володимир Ілліч до Свердлова. І обличчя його проясніло.— Це треба зробити гарненько та вміючи. Ви обов'язково, Володимире Петровичу, візьміть слово, як буде обговорюватися питання на фракції більшовиків. А ви, Якове Михайловичу, у слушний час випустіть його. Треба діяти. Наступати! Вибити козирну карту з рук есерів.— Трохи заспокоївшись, Володимир Ілліч згадав про охололий чай і жадібно пив із склянки напій, забувши про шоколад.— Ви розумієте, ми не з добра підписуємо той ганебний договір. Але ж несила. Росії потрібна передишка, інакше загине і вона, і Україна, і вся наша велика революційна справа. Було б, звичайно, приємніше, коли б ми могли скинути Вільгельма. Але це бредня. Скинути зовнішньою війною ми їх не можемо. Час такий, що треба йти на компроміс. Звісно, завоювання України німцями буде величезною національною жертвою, та вона загартує пролетарів і бідніших селян України і посилить їх як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію. Україна, звісно, потерпить, але зате виграє інтернаціональна революція.— Володимир Ілліч схопився з-за столу, зупинився край вікна і, хруснувши пальцями, пройшов по кімнаті, зупинившись біля Затонського.— Який же ви маєте наказ від свого уряду?

Затонський потягся рукою до портфеля і, знайшовши потрібний папірець, став читати його, українською

мовою, перекладаючи на російську, щоб було зрозуміло слухачам.

Це був наказ від ЦВК України, підписаний Миколою Скрипником, в якому писалося, що умови мирного договору, нав'язаного Російській Федерації грубою силою німецького імперіалізму, надзвичайно важкі і неймовірно ускладнюють соціалістичне будівництво на Україні, становище робітничого класу та біднішого селянства. Ці умови миру особливим тягарем падають на трудящі маси України, і ЦВК Рад України зобов'язує своїх делегатів виступити на з'їзді з енергійним декларативним протестом проти виставлення Німеччиною 6-го пункту мирного договору, безпосередньо спрямованого проти Радянської України.

Обличчя Леніна враз спохмурніло, він глянув на Свердлова, перевів погляд на Крупську, але не наважився перебити Затонського. А той продовжував читати далі:

— «Проте, беручи до уваги інтереси розвитку соціалістичної революції і вважаючи необхідним збереження і зміцнення соціалістичного Петербурга і Москви як вихідних пунктів світової революції, ЦВК Рад України з свого боку не знаходить можливим висловитися проти ратифікації мирного договору Російської Федерації з Німеччиною і Австрією і доручає своїм делегатам висловитися за ратифікацію мирного договору...»

В очах Володимира Ілліча заграли веселі вогники, він задоволено усміхнувся до Свердлова і, глянувши на Затонського, сказав:

— Що ж, добре сказано. З перцем, як люблять українці. Почуття інтернаціоналізму перемогли суто національні. Росія ніколи цього не забуде. Адже, скажімо чесно, Україна бере на себе нелегкий удар. Та будемо сподіватися, що з часом ми не залишимося в боргу. Росія вміє віддячувати добром за добро! Завтра з'їзд. Нам ще треба виграти битву з «лівими» і всякими іншими противниками ратифікації договору.

— Есери, звісно, виступатимуть проти, звинувачуючи нас у зраді,— блиснув скельцями окулярів Свердлов.

— Коли б же тільки есери, а то навіть наші деякі найліпші друзі вважають, що вони «святіші самого папи» — лівими себе оголосили. Хоч самі не знають, що їхнє лівацтво не що інше, як опортунізм, невміння ро-

зібратись у складній критичній ситуації. Ну що ж, поборемось! Тут головне, що українці на нашому боці.

— Не всі, правда,— кинув Свердлов.

— До речі, Володимире Петровичу, вам треба сьогодні ж зустрітися з Артемом і порозумітися з ним. Я вже говорив, що його затія з Донецько-Криворізькою республікою непотрібна і шкідлива. Україна має виступати єдиною республікою. Що це й справді там твориться? Мало горя Україні, так дехто хоче розірвати її на шматки. Одні волають за Донецько-Криворізьку республіку, другі — за Кримську, треті — за Чорноморську. Казна-що,— обурювався Ленін.

— Так діють наші доморощені автономісти. Дійшло до того, що знаходяться такі, що проголошують повітову чи якусь Баштанську республіку. Роздроблення на Донбас і Криворіжжя лише на руку нашим недругам. Ми стоїмо за єдність, в першу чергу за свою і за єдність з Росією,— така думка Центрального українського уряду,— твердо сказав Затонський.

— От і добре. Це прекрасно! — задоволено потираючи руки, сказав Ленін.

— Ну що ж, дякуємо господині за чай,— підвівся з-за столу Свердлов.— До зустрічі на з'їзді.

Напередодні відкриття IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду Рад Затонський зустрівся з Артемом — головою делегації Донецько-Криворізької республіки, щоб домовитися з ним про спільність дій усіх українських делегатів. У розмові взяла участь і секретар ЦК КП(б)У Серафима Гопнер, яка зажадала відредагувати декларацію ЦВК Рад України, яку мав проголосити Затонський на IV з'їзді. Володимир Петрович з неохотою погодився, бо ж вважав таке втручання Гопнер порушенням суверенних прав Центрального виконавчого комітету України. Однак Гопнер стояла на своєму, посилаючись, що вона секретар ЦК КП(б)У. Довелося підкоритись.

Найзапекліші бої розгорілися на засіданні більшовицької фракції, що відбулося перед відкриттям з'їзду. «Ліві комуністи», і серед них такі досить відомі, як Бухарін, Бубнов, Арманд, Коллонтай, Куйбишев, Ломов, Преображенський, Покровський, Пятаков, Радек, Урицький, Ярославський, рішуче виступили проти ратифікації Брестського договору. Вони твердили, що цей

договір не дасть Росії бажаної передишки, на яку надіється Ленін, що це є утопією з точки зору економічної і політичної. Німці одріжуть від Росії Донбас, хліборобну Україну, без яких не можна мріяти про господарське будівництво. «Ліві» вперто доводили, що мир, підписаний з німецькими імперіалістами,— це «угода», яка потягне за собою «поглинення і підкорення» нашої більш слабкої сторони організованим німецьким імперіалізмом. «Німеччина роздавить Росію»,— залякували вони прибічників Леніна.

Троцький займав так звану проміжну позицію, що випливала з його відомої формули «ні миру, ні війни». Він, як і «ліві комуністи», сподівався, що «врятувати нас може тільки світова революція».

Володимир Ілліч гаряче доводив, що для «врятування соціалістичної республіки 3 мільярди контрибуції не дуже вже то велика ціна». Тактика зволікання підписати мирний договір, на жаль, дорого нам коштує. Всі ті, що сіяли ілюзії про те, ніби німці не будуть наступати на нас, допомогли німецькому імперіалізмові тим, «...що у Великоросійської Радянської республіки відняли через панічну втечу селянської армії тисячі гармат, сотні і сотні мільйонів багатств».

Суперечка між ленінцями і «лівими» тривала вже не один місяць, і нині на засіданні більшовицької фракції вона дійшла своєї кульмінації. Яких тільки слів не було сказано «лівими» на адресу Леніна! І зрадництво революції, і зрада України і Литви, і допомога німецькому мілітаризмові. Як не дивно, а проти Леніна виступали його найближчі соратники.

Затонський сидів і уважно слухав, тривога наростала в його душі. Видно, «ліві» добре організувалися. Зчинили такий галас! Часом здавалося, що перемога буде за ними.

Та ось у найкритичніший момент головуючий на засіданні Яків Михайлович Свердлов оголосив, що слово має голова української делегації Володимир Затонський. Кров ударила Затонському в обличчя. З хвилюванням він піднявся на трибуну серед напруженої тиші.

— Ми, українці, розуміємо всю складність питання. Ми знаємо, що від Брестського договору найбільше постраждає Україна, і все ж від імені всієї української делегації я заявляю, товариші, що ми цілком за те, щоб мир підписати, бо розуміємо неможливість збройного

опору в даний час та потребу зберегти РСФРР як плацдарм для революції бодай ціною тимчасового зречення України.

Від слів Затонського зал сколихнувся, загомонів, вибухнув гарячою хвилею подиву і протестів. Здавалося, що тільки-но тут розірвалася бомба. «Ліві» здивовано розводили руками, а деякі з кислою міною на обличчі говорили: «Раз ці українці такі патріоти і готові піти на жертви в ім'я революції, то що ж тут говорити. Ні про яку зраду інтересів українського народу з боку Леніна не може бути й мови. Все обстоїть «прекрасно». Українці — народ двожильний, вони подолають німців сам на сам. Ну, а ми візьмемо «передишку»... Може, Ленін і справді має рацію».

Не менш запеклі бої тривали на IV Надзвичайному з'їзді Рад. З рішучою незгодою підписати Брестську угоду виступила лідер соціалістів-революціонерів Марія Спиридонова.

— Це не договір, а кабала і зрада. Ми продаємо німцям цілу Україну. Дивно, що такі комуністи, як Затонський, готові пристати на ганебний торг. Ми, соціалісти-революціонери, категорично проти. І будемо боротися всіма засобами проти чорної угоди у Бресті.

В залі прокотилися оплески і стихли. Хоч з'їзд ще довго вирував, доки не було досягнуто єдності.

На пропозицію Леніна IV Надзвичайний з'їзд Рад ухвалив ратифікувати Брестський договір. Щоправда, німці не стали чекати формальної ратифікації.

Бої точилися вже на Лівобережжі. Німці сунули на південь до врожайних районів, до донецького вугілля.

«Німеччина хоче забрати наш хліб, всі наші багатства і політично закабалити Україну... Єдиний порятунок країни — оборонятися всіма силами і засобами до останньої краплини крові,— закликали до бою більшовики.— Австро-німецькі хижаки повинні переконатися, що поневолити Україну Радянську вище їх сил... Весь трудовий народ усього світу підтримує українських робітників і селян в їх боротьбі за врятування Соціалістичної Вітчизни. Хай живе вільна Робітничо-Селянська Українська Республіка!»

До цього закликали українські більшовики, які правою рукою підписували договір, а лівою тяглися до шаблі. Дезорганізовані народні маси були придушені карателями, які силою здирали з українських селян

контрибуцію, полосували нагаями і шомполами непокірних.

У цю тяжку годину 17 березня в Катеринославі зібрався II Всеукраїнський з'їзд Рад. Голова Народного секретаріату Микола Олексійович Скрипник попередив Юрія Коцюбинського, що з Москви має приїхати Затонський і разом з ним прибувають Бубнов і Косіор, послані Леніним на допомогу більшовикам. Треба їх зустріти на вокзалі і негайно провести на засідання з'їзду, який уже розпочав свою роботу.

Бубнов і Косіор давно знайомі Коцюбинському, ще по Петрограду. З першим він засідав у Військово-революційному комітеті, а з Косіором не раз зустрічався під час роботи в Московсько-Заставському районі.

Зустріч на вокзалі була стримана, але тепла і сердечна. З Бубновим обнялися, як добрі знайомі. Маленький на зріст Косіор довго тряс Коцюбинському руку. Затонський усміхнувся до Юрка, даючи зрозуміти, що його місія в Москві закінчилась «успішно». З вокзалу всі відразу ж подалися на з'їзд.

Просторий зал, де засідали делегати, нагадував великий казан, у якому все кипіло, вириваючись через край. На з'їзд прибуло чимало есерів, анархістів і представників націоналістичних партій, які всіляко намагалися не допустити ратифікації Брестського договору. Більшовики складали ледве половину делегатів.

Голова Народного секретаріату Микола Скрипник терпляче доповів делегатам про становище, яке склалося, твердо відстоюючи ленінську позицію:

— Ми, українські комуністи, стоїмо на крайньому рубежі боротьби з світовим імперіалізмом. Погані ми були б комуністи, коли б відмовились від тої місії, яка випала нам, як випадає часом солдатові йти попереду в бойовім дозорі, першим схрещувати меча з ворогом. Українці ніколи не були боягузами і не ховалися за спини інших. Згадаймо наших прадідів — запорозьких козаків. То чи нам позичати в когось мужності й хоробрості! Але зважте, що ми не тільки гідні нащадки своїх великих предків, а до того ж іще й комуністи, люди, які живуть не лише своїми національними інтересами. Якщо наші предки стали стіною проти дикої навали монголів із сходу, врятувавши західну цивілізацію, то хіба нам пристало відступати перед нащадками німецьких псів-рицарів, яких не раз били на нашій

землі? Ми рятуємо революцію, товариші! Ми усвідомлюємо, що мирний договір, насильно нав'язаний Російській Федерації, формально розриває федеративний зв'язок України з усією Російською Федерацією, але ми залишимося вірні попередній дружбі і сподіваємося в майбутньому пліч-о-пліч з нашими братами росіянами битися проти нашого загального ворога. Німці посіяли вітер на Україні, а пожнуть бурю!

— Так-то воно так, але ж доки ми тут говоримо, німці поневолили пів-України. Скоро й тут будуть. Куди відступатимемо далі? — з болем говорили «ліві комуністи».— Питання про ратифікацію, яке ми нині розглядаємо, формальне. Коли б ми й не схвалили його, це суті не міняє. Німецькі багнети давно сказали своє слово. Ми теж за те, щоб битися з окупантами, і битися всім, а не відсиджуватись декому за нейтральною зоною.

— Це викликано необхідністю, щоб зібрати в Росії сили,— заперечували більшовики-ленінці.

— Недавно кричали про світову революцію, а як дійшло до діла, то кишка тонка! — викрикували анархісти.— Та коли піднятися всім дружно, то від Берліна мокре місце зостанеться.

— Ого, куди хватонув!

— Я належу до так званих «лівих комуністів»,— почав своє слово Андрій Бубнов.— Ви знаєте, я був проти мирного договору. А зі мною такі більшовики, як Куйбишев, Урицький, Покровський, Коллонтай і багато інших, розглядали Брестський договір, як поступку німцям, як відступ, що призведе до розчленування нашої країни і, зокрема, до відторгнення України, без якої не можна й думати про економічне і господарське відродження Росії. Адже Україна — це хліб і вугілля, руда і цукор... Не мені вам розповідати, що означає для всіх нас Україна. І саме тому я сьогодні серед вас, дорогі товариші. Я з вами, щоб битися за нашу Україну.— Гаряча хвиля оплесків прокотилася по залу. Бубнову аплодували всі. А він застережливо підняв руку, щоб продовжувати: — Я приїхав на Україну, де проходить передній край боротьби за революцію. Після довгих роздумів і суперечок я дійшов до висновку, що Володимир Ілліч Ленін правий. У нинішній ситуації треба іти на жертви, на компроміс, маючи на меті головне — доки тут триватиме боротьба і німецька армія розповзеться по всій

неосяжній Україні, готувати сили в Росії для удару. І не тільки в Росії, а й у Німеччині. В нас там є брати по класу, наші однодумці, комуністи. Німецька окупаційна армія неминуче революціонізується, розкладеться. Окупація не може тривати довго. Настане час, і Брестський договір перетвориться на клапоть паперу. І в цьому мене переконав Володимир Ілліч. Я говорю про це вам щиро. І ще скажу, немає у нас у партії лівішого, революційнішого діяча за Леніна... І на словах, і на ділі. Він стратег і тактик. Будемо вчитися у Леніна, товариші!

Яскрава і палка промова Бубнова справила велике враження. А тут іще Миколу Скрипника гаряче підтримали Ян Гамарник, Юрій Коцюбинський, Андрій Іванов, Артем, а під кінець Володимир Затонський, який розповів делегатам про рішення IV Надзвичайного Всеросійського з'їзду і ратифікацію росіянами Брестського договору.

В складних упертих боях, частих дискусіях і суперечках більшовики перемогли. Хоч дорого коштувала Україні та «перемога».

З'їзд обрав ЦВК України на чолі з Володимиром Петровичем Затонським. Головою уряду Народного секретаріату було обрано Миколу Олексійовича Скрипника, а народним секретарем внутрішніх справ — Юрія Михайловича Коцюбинського.

Вогненний вихор війни котився із заходу на схід. І незабаром вся українська земля вкрилася зеленими касками німців, і шибеницями, і печальним терновим цвітом...

18

З Азовського моря летять теплі й солоні вітри. Таганрог купається в щедрому промінні весняного сонця. І над ним тихими вечорами летять пташині ключі туди — на Україну.

Юрій Коцюбинський проводжає їх засмученим поглядом і заздрить птахам, які не знають кордонів, демаркаційних ліній, ані нейтральних зон. Коли б можна, полетів би й він на Україну до Дніпра широкого, до голубої Десни. Але дорога йому туди заказана. Хиже птаство — півмільйонна кайзерівська армія — вкрило Україну від Карпат і аж до Дону. І німецькі шуліки

клюють живе тіло України, розривають пазурами її серце:

Розбиває, та не вип'є живущої крові,—
Воно знову оживає і сміється знову!
Не вмирає душа наша, не вмирає воля.
І неситий не виоре на дні моря поле...

Пригадалися Юркові рядки з поеми Шевченка. Чи не так і Україна наша, як той Прометей, знемагає в боротьбі з ворогом, та не здається... Прийде час, розірве вона пута, розжене яструбині зграї!

А поки що Український уряд змушений був переїхати до Таганрога, невеличкого міста на півдні Росії, що розкинулося на березі Азовського моря. А поки що українські здорові патріотичні сили гуртуються до бою тут, на російській землі, щоб визвольним походом рушити на Україну.

Десь там, у прикордонній смузі, невтомно працює Затонський, готуючи Всеукраїнську нараду більшовиків, яка має створити організаційний комітет по скликанню І з'їзду Комуністичної партії України. Давно вже пора створити єдиний партійний більшовицький центр у загальноукраїнському масштабі. Цю ідею підтримує і схвалює Володимир Ілліч Ленін. І згадалося Коцюбинському, як недавно він у складі Надзвичайного повноважного посольства України був у Москві, як разом з головою цього посольства Миколою Скрипником вони були на прийомі в Леніна.

Радянський уряд після переїзду з Петрограда до Москви розташувався в Кремлі. Запустілий Кремль кутався в білі кожухи снігів. Золоті бані старовинних соборів мовчазно й строго зводили до неба рукаті хрести. І важкі мідні дзвони вже не гули над Москвою, як колись.

На Красній площі марширували новосформовані частини народженої в боях Червоної Армії — їх відправляли на фронти. Тривожно дзвеніли труби військових оркестрів. Вечорами від казарм, що розкинулися поблизу Кремля, долинали звуки «Інтернаціонала».

Володимир Ілліч жив у одному з будинків Кремля, недалеко від приміщення, де містилася Рада Народних Комісарів РСФРР. За кілька днів Ленін прийняв українське посольство. Микола Олексійович як голова доповів, що Український уряд доручив їм декларувати са-

мостійність Української Радянської Республіки перед урядом Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно укладення договору між обома радянськими федераціями. Робилося це для того, щоб під виглядом тієї самостійності не дати німцям приводу вести воєнні дії проти Росії.

Разом із Скрипником та Врублевським він був присутній на засіданні Раднаркому РСФРР, яке відбувалося під головуванням Володимира Ілліча.

В ті дні доля України була немов на важких терезах історії. Підступні й лихі вороги її намагалися поневолити народ, захопити багатющі землі. Важкий меч кайзера ніби відсікав Україну од братньої Росії, окупанти сподівались увічнити кабальні умови Брестського договору.

«Український народ оголосив свою республіку не зв'язаною умовами грабіжницького Брестського договору,— говорив на засіданні Скрипник.— Ми боролись і будемо боротися проти німецьких окупантів та їхніх буржуазних націоналістичних пособників, глибоко вірячи, що настане світлий день нашої волі».

За пропозицією Леніна Раднарком РСФРР прийняв важливий документ, визнавши суверенну, незалежну Україну.

«Беручи до відома декларацію Надзвичайного посольства Народного секретаріату України і постанову 2-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів про оголошення Української Народної Республіки самостійною федеративною Радянською Республікою, Рада Народних Комісарів шле свій палкий братерський привіт Робітничо-Селянському урядові України і висловлює своє захоплене співчуття героїчній боротьбі трудящих і експлуатованих мас України, які в даний час є одним з передових загонів всесвітньої соціальної революції...»

Поки що Україна була самостійною в жорстокій боротьбі проти німецького імперіалізму, хоча Ленін висловлює впевненість у близькій перемозі. Терпіння більше, українці. Радянська Росія подасть поневоленій Україні братню руку. Коли б же те відбулося скоріше,— непокоївся Коцюбинський.

Уряд РСФРР визнає самостійність України. Чим не перемога? Але це лише дипломатичний хід, щоб не при-

дралися німці. Та й куца ж виявилася та самостійність. Територія, і та окупована, республіка позбулася всього, навіть золотих запасів і всіх цінностей, що були вивезені з Харкова і Катеринослава в Росію. І тепер ось українська делегація на чолі із Скрипником оббивала високі московські пороги, щоб їм дали хоч трохи грошей. Бо без коштів який же то уряд.

Соромно признатися, Коцюбинський відчував себе старцем, коли випрошував виготувати печатку для Української «самостійної» держави. Фінансисти старої московської закваски відмовляли, посилаючись, що Україна не входить тепер до РРФСР. Чи не знущання? Він аж кипів від гніву, висловлював свій протест Скрипникові. А той тільки хмурив високе чоло і безперервно палив цигарки-самокрутки, обпікаючи губи.

Невже, щоб виготувати печатку для України, треба звертатися до Леніна? Якщо й далі так підуть справи, то не ждати нам добра від такого братерства.

Розчарований повернувся Коцюбинський до Таганрога. Важливі урядові справи вимагали, щоб хтось повсякденно був на урядуванні, нехай хоч і в еміграції.

Надворі завесніло. З Азова війнуло теплими вітрами, і потягнулися ключі перелітних птахів...

Роздуми Коцюбинського перериває поява молодої дівчини-друкарки, яка доповідає Народному секретареві, що прибула делегація від донських козаків і хоче говорити з головою Українського уряду або його заступником.

За хвилину до кімнати Коцюбинського зайшли троє посланців. Один — немолодий уже донський козак з густою рудою бородою, у вицвілому картузі з синім денцем і червоною околичкою, другий — інтелігентного вигляду, в чорному костюмі, волосся старанно причесане, в окулярах. Третій, з усього видно, недавній фронтовик з порожнім рукавом, на плечах шинеля наопашки.

— Сідайте, будь ласка,— запросив відвідувачів Коцюбинський.— Що скажете?

— Розумієте, тут справа досить делікатна,— почав той, що в окулярах.— Ви знаєте, що Росія з Німеччиною зараз невоююча сторона. Ви ж, українці, в силу Брестського договору вважаєтесь противниками німців. Ми розуміємо всю складність становища і з охотою,

так би мовити, надаємо Українському урядові право притулку...

— Щиро вдячні вам за це,— не без іронії сказав Коцюбинський.

— Але ми побоюємося, щоб ви, скориставшись із нашої гостинності, не заявили потім про свої претензії на споконвічні землі війська Донського і не оголосили їх українськими,— вів далі делегат в окулярах, не приховуючи свого занепокоєння.

— Еге ж,— підтримав його рудобородий козак,— тим більше, що на Дону багато іногородніх хохлів, як кажуть у нас по-простому, цебто українців. Та й на Кубані чимало знайдеться таких...

— От іменно! — підхопив делегат у чорному костюмі.— Тут, знаєте, справа тонка, національна...

— Ваші побоювання марні,—перебив його Коцюбинський.— Пробачте, не знаю, кого ви представляєте.

— Ми делегати від донського уряду,— промовив, певно, голова делегації.— Розумієте, товаришу народний секретар, будемо говорити відверто. Адже ваша, як її, Центральна рада заявила, що Крим належить Україні і, крім того, ще багато районів Курської, Орловської, Воронезької та Брянської губерній, і навіть видрукували географічну карту, де проживають компактно українці. Ви знаєте, що, ухопившись за це, німці окупували ці райони або прагнуть захопити їх силою, як, скажімо, Чортково. А це нам зовсім не бажано. Адже це територія одвічно російська. До того ж цими акціями Німеччина, очевидно, хоче спровокувати нас на війну.

— Смію запевнити вас, що ми, Робітничо-Селянський уряд України — інтернаціоналісти. Ми ставимо на перший план не питання розмежування наших кордонів, а єдність, братерство росіян і українців.

— Та воно-то звісно, але ж що там не говоріть, а своя сорочка ближче до тіла,— втрутився старий козак.

— От іменно! — підняв палець балакучий делегат, мабуть, меншовик, яких чимало було на той час у донському уряді.

Коцюбинський нахмурився. Було прикро, що делегати дбають лише про свою сорочку, забуваючи про нелегке становище України.

Робітники Ростова, певно, не ставили б так питання. Перед ним же сиділа делегація, що представляла

відсталу частину донського козацтва, в середовищі якої жила безпідставна підозра, ніби Україна може заявити претензії на Ростовський і Таганрозький округи. За іншої ситуації він би вступив у двобій із цими посланцями і наговорив би чимало дошкульних слів, але зараз від нього вимагалися витримка і спокій. Суперечками та докорами можна лише зіпсувати справу.

— Від імені Української Народної Республіки я урочисто заявляю, що наш приїзд до Таганрога викликаний необхідністю зібратися з силами для організації відсічі німецьким окупантам. Ми і в думці не мали й не маємо захопити землі братньої нам Росії.

— Та воно-то так,— озвався старий козак.— Але ж усе це лише слова, а слова, що та полова, сказав — і полетіли. Нам би документик.

— От іменно! — підхопив делегат у чорному костюмі.— Чи не могли б ви, цебто Український емігрантський уряд, видати такого маніфеста, в якому б запевнили донських козаків, що вами ніколи не буде пред'явлено претензій на нашу територію?

— Добре. Ми напишемо таку декларацію. Так і передайте вашому донському урядові,— сухо сказав Коцюбинський.— До речі, наважусь запитати, чи підлягаєте ви Центральному урядові в Москві — Раднаркому РСФРР?

— Ми діємо як автономна республіка на правах федерації,— поспішно запевнив делегат у чорному.

Третій делегат, що увесь час мовчав, пошепки сказав бородатому:

— Ну от, бачите, чи я вам не казав. Усе обійшлось тихо й мирно.

В голосі його Коцюбинський вловив знайомі інтонації іногороднього рязанця, якого доля давно закинула на Дон.

— Пробачте,— сказав Коцюбинський,— ви, напевне, недавно з фронту. Де довелося воювати?

— На Західному, товаришу. Там от і руку потеряв ще при Миколці. До війни був кочегаром, а зараз обхідником на залізниці.

— Ну, а ви не боїтеся територіальних «зазіхань» українців? — усміхнувся Коцюбинський.

— Та що ви? Хіба в українців мало своєї землі? Їм би свою відбити у німця. Ну, та, дасть бог, відвоюють. Думаю, що й руські їм допоможуть.

— Дякую вам на доброму слові, товаришу,— випроводжаючи делегатів, сказав Коцюбинський.

— Так ви ж не забудьте про документик,— ще раз нагадав бородатий козак.— Воно, знаєте, з бомагою краще спиться...

Через кілька днів Володимир Затонський виїхав до Ростова, де містився донський автономний уряд. Взаємовідносини з донськими козаками були налагоджені. З рук реакційного козацтва було вибито козир, всілякі підозри і побоювання швидко розвіялись.

Але незабаром, зовсім несподівано, з високого неба вдарив грім, якого не чекали.

Микола Олексійович Скрипник аж кипів від обурення, доповідаючи Народному Секретаріатові про меморандум, який надійшов з Москви від наркома в справах національностей товариша Сталіна.

— Ви розумієте, товариші, прикро, дуже прикро про це говорити. Але доводиться, до цього нас примушують, ігноруючи наші суверенні права, зневажаючи роль України в революції. Ви знаєте, в якому скрутному становищі опинилася Україна після підписання Брестського договору. Наш Радянський уряд опинився у вигнанні. У відповідь на наше прохання допомогти в діяльності Українського робітничо-селянського уряду ми одержали з Москви від наркома в справах національностей РСФРР Сталіна категоричний меморандум, в якому нарком пише: «ЦВК України повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гралися в уряди і республіку, здається, вистачить, пора кинути гру».

Ви чуєте, яким тоном заговорив з нами нарком! Це образливе ставлення до суверенітету Радянської України! Зневага до нашої боротьби, за ті жертви, які приносить Україна в ім'я перемоги революції в братній Росії. Прикро, дуже прикро і боляче чути це від більшовика і товариша по партії. Та ще в такий тяжкий час...

— Ми ніколи не гралися в республіку,— підтримуючи Скрипника, сказав Коцюбинський.— Може, хтось і дивиться на наші прагнення утворення суверенної Української держави як на гру. Але ми боремося за нашу свободу і незалежність, за революцію! За це ми проливали кров у Харкові, в Полтаві, в Києві — скрізь. Тисячі синів України віддали за це свої життя,

і віддадуть його зараз на окупованій німцями українській землі. Ні, це не гра! І відступати від цього — це значить віддати Україну на згубу!

— Я певний, що це витівка самого Сталіна. Він часом здатний на такі речі,— заговорив Затонський.— Сподіваюся, що Ленін не знає про такі вибрики і категорично засудить недружню і грубу вихватку наркома проти українського народу. Пропоную написати наш колективний протест до Москви на ім'я Володимира Ілліча.

— Цілком згодний,— підтримав його Скрипник.— Не можна терпіти такої зневаги і брутальності, звідки б вони не йшли. Україна — це вільна республіка, а не козирна карта, якою можна грати в підкидного.

— Цей меморандум просто вражає,— додав Коцюбинський.— Дивно, що його автор — Сталін, який вважає себе теоретиком і знавцем національного питання.

— А на практиці той теоретик пішов недалеко від великодержавників,— обурювався Скрипник.

За дорученням Українського уряду Скрипник, Затонський і Коцюбинський написали листа, адресованого Голові Раднаркому РСФРР товаришеві Леніну. Коли лист був готовий, члени уряду зібралися знову, щоб гуртом обговорити цей документ.

— «Ми повинні заявити найрішучіший протест проти виступу наркома Сталіна,— глухуватим голосом читав Микола Олексійович.— Ми повинні заявити, що ЦВК Рад України і Народний Секретаріат мають джерелами своїх дій не лише те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, виражену в постанові II Всеукраїнського з'їзду Рад. Заяви, подібні до зробленої наркомом Сталіним, спрямовані на підрив Радянської влади на Україні й не можуть бути допущені з боку представника Радянського уряду сусідньої республіки... І якщо хтонебудь насмілюється називати боротьбу української трудящої маси «грою», яку час припинити, то самі маси України, які борються, думають інакше, і ті делегації, що звертаються до нас навіть із зайнятих німцями місцевостей України, підтверджують це, як і та боротьба, яка зараз ведеться нашими військами. Дружнє ставлення, до якого зобов'язалася Рада Народних Комісарів Російської Федерації у відношенні до Української республіки, вимагає недопущення заяв, що спря-

мовані на підрив Радянської влади на Україні і прямо сприяють ворогам українських трудящих мас...»

Заяву схвалили одноголосно. І того ж дня за підписом Скрипника і Затонського спеціальне подання було надіслане до Москви.

Наркому Сталіну довелося бити відбій. Хоч він надовго запам'ятав той протест неслухняних українців і при нагоді пригадає авторам того листа, звинувативши їх в націоналізмі.

Але поки що все те за чорною завісою часу, і ніхто не знає своєї долі.

Тоді ж, на засіданні Народного секретаріату, українські більшовики були впевнені у своїй правоті. Під кінець засідання знову слово взяв Микола Олексійович Скрипник. Орлиним поглядом окинувши згуртоване товариство в еміграції, він схвильовано заговорив:

— Шановні товариші! Я бачу, що нам немає чого засиджуватись у Таганрозі, в наших добрих сусідів. Що не говоріть, а мудра українська поговірка правильно каже: «В гостях добре, та дома краще».— У його словах явно відчулася неприхована гірка іронія. Скрипник умів жартувати, навіть коли зовсім не до жартів.— Так-от я пропоную наш Український уряд — Народний секретаріат — перетворити у Всеукраїнський повстанком. Для зручності його можна звати «дев'яткою», оскільки маємо дев'ять народних секретарів, дев'ять членів повстанкому. Всі вони мають виїхати на окуповану німцями територію України, щоб стати на чолі трудящих мас, готувати всенародне повстання проти кайзерівських загарбників. Я вірю: ми покажемо нашим друзям і недругам, що таке «гра» в Українську Радянську Республіку. Від цієї «гри» в декого закрутить у носі, а в декого, може, й очі полізуть на лоба. Я маю на увазі тих непроханих гостей, які нині хазяйнують на Україні, заливають нашу рідну землю кров'ю, вкривають шибеницями. Ні одна сльоза, ні одна крапля крові не будуть забуті. За все маємо відплатити ворогам сповна... Отже, до роботи, товариші! До великого священного діла. Україна жила і буде жити!

Об'єднане засідання ЦВК і Народного секретаріату закінчилось опівночі. А завтра знову гарячий день. Завтра відкривається нарада представників партійних організацій республіки, що мала закласти основи Ко-

муністичної партії (більшовиків) України і обрати Оргбюро по скликанню Першого з'їзду.

Коцюбинський повертався із засідання пізно. Ішов вулицями приморського міста і чув, як високо в небі шерхотіли крилами перелітні пташині ключі. З-під мерехтливих зірок долинало ячання, таке кличне і трохи сумовите. Може, то птахи посилали йому на землю поклик вирушати разом з ними на тихі води, на ясні зорі?

Юрій зупинився на розі вулиці і, високо підвівши голову, задивився в небо, вслухаючись у голоси весняної ночі. Він підніс руку догори і помахав трепетним ключам, сказавши в думці: «Летіть, летіть, крилаті вісники, на Україну! Скоро і ми прибудемо туди. Впадіть табунами на дніпровські плеса, на ясні води Десни, розгубіть пір'я по всій Україні, і нехай з нього народяться мечі. Щасливої дороги вам, крилаті птахи — провісники довгожданої весни!»

19

Дніпро ламав кригу.

Весняні води, що вбирали в себе снігові ручаї, які ще недавно дзюрчали на полях Росії і Білорусії, вливалися в Десну, Сож і Прип'ять, наповнювали Славуту могутньою силою повені.

Дніпро ламав кригу. Тріщали холодні закови поблизу Вишгорода і під Києвом. Білі каравани крижин в урочистім мовчанні проносились мимо київських берегів, пливли далі вниз до моря, поволі втрачаючи свою крижану скутість.

Весна прийшла до Києва, залила повінню Труханів острів, розплескалась зеленим шумом по парках і косогорах. Та не принесла вона радості киянам. Місто ніби скував хтось кригою, яка, мабуть, не скоро розтане.

Німецькі батальйони в мідних касках марширували по київських вулицях, кресали кованими чобітьми на Софіївському майдані, проходячи церемоніальним маршем повз пам'ятник Богданові Хмельницькому.

Старий гетьман здибив огиря. Стривожений кінь рвав вудила, готовий зірватися зі скелі і кинутись топтати копитами непроханих чужинців.

Київські каштани набубнявіли від соків весни, рвали

тягучу клейковину бруньок, готові погожого сонячного ранку викинути першу ніжно-зелену брость.

На Володимирській вулиці в приміщенні Педагогічного музею, де розмістилась Центральна рада, біля входу застигли похмурі гайдамаки, козиряючи важним чинам, що проходили на якесь чергове засідання.

На стіні паркана, на рудуватому цупкому папері, красувалось величезне оголошення, в якому сповіщалося, що Центральна рада проголосила нові межі кордонів України і вступила в переговори з урядом РСФРР з метою нормалізації взаємин між двома республіками і визнання недоторканності українських земель.

Зміст того документа, у вигляді урядової ноти, дійшов і до Москви. Він лежав на столі у голови Раднаркому РСФРР. Володимир Ілліч не міг стримати свого обурення.

— Ні, ви тільки подумайте, Григорію Васильовичу,— говорив Ілліч до Чичеріна,— до чого знахабніли пани з цієї Центральної ради. Проголосили споконвічними українськими землями території, які ніколи не належали Україні. Ось, будь ласка, гляньте на карту. Намагаються прихопити собі добрий шмат Курської, Воронезької, Орловської губернії. Більше того, замахнулись на Кубань, Північний Кавказ і навіть Терек. Зажерливий апетит!

— Така природа націоналістів, які часом приходять до влади,— відповів Чичерін.— Отак, через міру надуваючись, можна й лопнути.

— За вовчим апетитом радівців стоять німці. Їм це на руку, і вони вже рушили свої війська проти нас на Брянському, Воронезькому і Курському напрямках... Німці хижо позирають на Крим і Кубань. Для нас це дуже небезпечно, Григорію Васильовичу. Ми не можемо допустити інтервенції в Росії.

— Який же вихід?

— Вихід один. Треба негайно вступати в переговори з Центральною радою. Не можна відкладати справи ні на один день. А що ви скажете?

— Ви маєте рацію. Я готовий хоч і сьогодні виїхати до Курська.

— Ну що ж, Курськ так Курськ. Хоч краще було б, якби наша делегація виїхала до Києва. Не завадило б нам побачити, як воно там,— примружив око Ленін.—

Ви знаєте, у мене є пропозиція обов'язково включити до складу вашої делегації Дмитра Захаровича Мануїльського. Він українець, добре знає українські справи і, по-моєму, непоганий дипломат.

— Я згодний.

— Відразу ж при прибутті в Курськ ви маєте досягти перемир'я. Треба зробити все, щоб німці припинили просування своїх полчищ в глиб Росії.

— Звичайно. Але тут є ще одна обставина. Німці, як і радівці, посилаються на те, що, мовляв, московські війська, якими командує Антонов-Овсієнко, ведуть війну з ними.

— Я негайно дам директиву Антонову-Овсієнку про припинення з його боку всяких воєнних акцій. Хоч це буде нелегко. Бо, як відомо, у його військах багато українців, і вони б'ються з ворогами за свою землю не на життя, а на смерть.

— І все ж нам потрібне перемир'я. Інакше німці не припинять свого наступу, і нам буде скрутно.

— Ну що ж, доведеться нашим братам українцям потерпіти до слушного часу, а потім вибухнути з потрійною силою. І так ви завтра вирушаєте в Курськ. Підберіть увесь технічний штат, перекладачів і, звичайно, охорону. Найкраще взяти латиських стрільців. Я сподіваюсь, що через деякий час нам доведеться провадити переговори в Києві. Отже, треба і це передбачити.

— Мануїльському я маю повідомити чи ви самі?

— Ви не будете проти, якщо я викличу і поговорю з ним особисто? — мовив Володимир Ілліч.— Ми з ним давні друзі.

— Будь ласка. Це буде зовсім добре,— погодився Чичерін.

Пізно увечері Володимир Ілліч зустрівся в своєму кабінеті з Мануїльським. Познайомився Ілліч з ним давно, ще відтоді, коли молодий український революціонер під іменем Івана Безробітного прибув до Парижа. Було це в далекому 1907 році, коли багато вигнанців з Росії мусили шукати притулку в еміграції, переслідувані династією Романових.

Рятуючись від п'ятого чи шостого арешту, Мануїльський нелегально переходить кордон, потрапляє в Австро-Угорщину, потім долає Тірольські Альпи, і на деякий час знаходить притулок у Швейцарії, і вже звідти,

обминаючи прикордонні пости, нарешті досягає Франції.

Знесилений, хворий на сухоти Іван Безробітний, він же Хома Іонич, знаходить на якийсь час перепочинок від переслідувань, арештів і тюрем. Восени 1908 року, незважаючи на хворобу і матеріальні труднощі, Дмитро Мануїльський вступає до Сорбонни на юридичний факультет. Ось тоді вони й познайомилися. Молодий Мануїльський часто виступав зі своїми статтями за підписом — Іван Безробітний.

Володимир Ілліч і Дмитро Мануїльський пригадали зараз події десятирічної давності. Згадалась багатотисячна демонстрація паризьких робітників на площі Кліші, скликана на знак протесту проти страти відомого іспанського революціонера професора Ферраро, як ішли російські емігранти пліч-о-пліч з французькими робітниками, вигукуючи бойові лозунги.

Поліція перегородила шлях демонстрантам, хотіла роз'єднати їхні лави. І ось тоді за порадою Володимира Ілліча всі вони взялись міцно за руки, створивши живий ланцюг. Не допомогли погромникам ні кулаки, ні гумові палиці. Бо перед ними стояла жива стіна.

Дмитро Захарович нагадав зараз Іллічеві той епізод, і вони на якусь мить в думках перенеслись до Парижа.

— А у вас хороша пам'ять, Дмитре Захаровичу.

— Таке не забувається.

— А пригадуєте, як ми з вами були на похоронах Поля Лафарга на кладовищі Пер-Лашез?

— Я навіть пам'ятаю, як ви, стиснувши кулаки, кинулись у бійку проти полісменів.

— Хіба?— засміявся Володимир Ілліч.— От не думав, що я такий забіяка.

— Бувало й таке. Хоч більше мені доводилось вас слухати на всяких зборах під час гарячих дискусій. Пригадую, під час критики «одзовістів» дісталося від вас і мені,— усміхнувся Мануїльський.

— Ага, пам'ятаєте! — вибухнув сміхом Ілліч.— Але, як кажуть у нас в народі, за одного битого двох небитих дають. Ви навіть після того виступили в газеті і самі критикували «одзовістів» за неправильну постановку питання — відкликати соціал-демократичних депутатів з Державної думи.

— Це після того, як я з вами і Надією Костянтинів-

ною на вашій квартирі добре напився чаю за російським звичаєм.

— Виходить, що чай пити корисно,— примруживши око, усміхнувся Ілліч.— То чи не попросити б нам з вами зараз чайку. Гаряченького. Правда, цукру в мене катма. Ви вже пробачте, може, знайдеться сахарин.

— А я чай з сіллю люблю, так міцніше,— жартував Мануїльський.

— Справді, сіль в нашому ділі потрібна і перець також. Ви, українці, перчити мастаки.

— Ми охоче записуємо вас до свого коша,— сказав Мануїльський.— Більше того, навіть за кошового можемо вас обрати. Цінуючи вашу прихильність до перцю.

— Я знаю, ви гострий, дотепний дипломат, саме для того я й викликав вас. Хочу запропонувати вам виїхати в складі радянської урядової делегації на переговори з Центральною радою. Нам якраз там не вистачає такого досвідченого і дотепного українця.

— Дякую за честь.

— Врахуйте, Дмитре Захаровичу, одну дуже важливу особливість: українські самостійники зазіхають на російську територію, хоч всю Україну віддали німцям. Правда, не з добра. Ви, сподіваюсь, історію України знаєте добре, як і географію, звичайно?

— Я добре знаю своїх «землячків» і спробую якось вплинути.

— Мені б хотілося, щоб наші переговори відбувалися не в Курську, а в Києві. Нам треба знати, що там діється. А кожний дипломат, як відомо, не тільки веде переговори, а має вуха й очі. Треба конче встановити зв'язки з українськими більшовиками, які діють у Києві. От вам якраз доречно було б взяти на себе таку негласну місію.

— Розумію і готовий взятися за доручену справу.

— Але попасти зараз в Київ неможливо. Наше Міністерство закордонних справ, як і належить те при всяких переговорах, добивається гарантій з боку другої сторони. Цебто з боку Центральної ради, а головним чином німців. Вони ж зволікають, бо не хотять нас пустити в Київ. Чи не послати б нам туди своїх делегатів, не чекаючи отих формальних гарантій? Що ви на це скажете, Дмитре Захаровичу?

— Всяка втрата часу для нас згубна, для німців на користь. Отже, треба діяти якнайшвидше.

— Вірно! І я так думаю. А ви готові їхати прямо до Києва без цих так званих гарантій?

— Я готовий на все. А в Київ тим більше. Рідне місто, хоч і окуповане, а все ж таки своє.

— А ви молодчина, Мануїльський. Я знав, що ви так скажете. Ну що ж, нехай вам щастить. Поки що в Курську, а затим і в Києві. Ми домовимося про все з Чичеріним і будемо діяти.

Мануїльський відкланявся і рушив до виходу, як раптом Ленін зупинив його:

— Я вам хотів сказати, що влада Центральної ради недовговічна. Може статись, що вона впаде досить раптово. Так-от в разі якихось ускладнень прошу вас звертатися прямо до мене. Тим більше, що Чичерін не буде завжди з вами тримати зв'язок. В нього й так багато роботи.

— А у вас ніби менше, Володимире Іллічу?

— Я — то інша річ,— усміхнувся Ленін, проводжаючи Мануїльського до дверей.

Годинник у кутку Ленінового кабінету пробив дванадцяту.

20

Під вікном готелю «Марсель» цвіли каштани. Білорожеві пелюстки, вмиті ранковою росою, ледь колихались на вітрі і стиха сіялись на брук.

Крізь відчинені двері, що виходили з номера на балкон, доносився ніжний притишений шепіт київських каштанів. Здавалось, вони кликали постояльця номера вийти на балкон, побути віч-на-віч з ними в цю ранкову чудесну годину.

Підкоряючись покликові весни, Дмитро Захарович виходить на балкон, стоїть у чорних старанно випрасуваних брюках, в білій шовковій косоворотці, перехоплений в талії ремінцем. У очах Мануїльського переплелися і радість, і смуток. Радість — відчуття краси і пахощів весни, смуток — від почуття жалю, що іншою могла б бути оця київська весна.

Вже кілька днів, як урядова делегація РСФРР прибула в Київ. Переговори, успішно розпочаті в Курську, нараз були перервані в Києві. Причини були надто по-

важні. Не встояла, не втрималась при владі друга сторона, Центральна рада зійшла з історичної арени.

Справдилось те, про що говорив Мануїльському перед від'їздом з Москви Володимир Ілліч. Німці розігнали Центральну раду, як непотрібну бутафорію і натомість проголосили гетьманом всія України генерала Скоропадського, флігель-ад'ютанта недавнього російського царя Миколи Другого.

Новоспечений гетьман теж був своєрідною ширмою. Галасуючи про відродження прадавніх традицій українства, про воскресіння гетьманщини, українські націоналісти насправді прислуговувались німецьким окупантам. Власне, вони відійшли на другий план. Бо виразниками волі гетьмана виступали нині білогвардійці, монархісти, каледінці і офіцери з так званого астраханського війська. Це вони проголосили в Київському цирку Скоропадського гетьманом, надсадно вигукуючи «Слава!» і «Хай живе!». Хоч, крім цього, не знали жодного українського слова, як, між іншим, і їхній шеф, новоспечений гетьман, нащадок прадавнього роду гетьманів Скоропадських.

В уряд гетьмана набилося повно російських чорносотенців і лише для виду очолював його чернігівський поміщик Лизогуб, а міністром закордонних справ був показний з себе добродій Дорошенко.

Щоправда, від того перевороту політика київських діячів не змінилась, бо ж за спиною і радівців, і гетьманців стояли одні й ті ж диригенти — німці. Але деякий час переговори перебували на мертвій точці. Мабуть, гетьман і його міністри самі не знали, як бути! І лише позавчора було досягнуто угоди, що знову почнуться дипломатичні трактації поміж делегацією уряду РСФРР і делегатами гетьманату.

Фактично російську делегацію очолював Дмитро Захарович Мануїльський. Отже, на його плечі лягля вся нелегка ноша — представляти в Києві Радянський уряд.

«Сьогодні у нас має бути нелегкий день»,— подумав Мануїльський, милуючись з балкона красою Бібіковського бульвару. Над розквітлими кронами каштанів клубочились біло-рожеві хмаринки. А посеред бульвару стрункими рядами вишикувались високі гінкі тополі, зеленими головами впираючись в блакитне київське небо.

Ліворуч шуміла базарним людом Бессарабка. Хре-

щатик широким проспектом линув до київських косогорів, що спадали бескеттями та ярами до повноводого Дніпра.

Позавчора знову в номерах, де поселились члени російської урядової делегації, був обшук. Скориставшись з відсутності мешканців, чиновники державної варти нишпорили по всіх закапелках. І хоч як намагалися приховати це безчинство гетьманці, Мануїльський і його товариші помітили сліди того обшуку.

Вчора під час зустрічі в приміщенні Міністерства закордонних справ пан Дорошенко запропонував продовжити переговори в готелі «Марсель».

— У нас, знаєте, завтра особливий, напружений день. Маємо приймати спеціальне посольство від Англії. Ну, і, звісно, я буду зайнятий. Так що від нас вестиме переговори пан Шелухін. Ну, а щодо зміни місця, так воно в готелі навіть краще, спокійна, я сказав би, інтимна обстановка. До того ж на вашій, так би мовити, недоторканій території.

— У ваших словах, пане Дорошенку, я відчуваю іронію. Яка ж вона недоторкана, коли співробітники державної варти мало не щодня роблять обшуки в кімнатах, в яких проживають члени нашої делегації. З приводу цього я вже висловлював вам свій протест і зараз змушений зробити це вдруге.

— О добродію Мануїльський. Я, звісно, шкодую, що такі випадки трапляються. Але,повірте, не в моїй силі вплинути на державну варту.

— Ви що ж, такі безсилі?

— Ні. Але ви зробили один прорахунок, виїхавши з Курська до Києва, не дочекавшись формальних гарантій своєї безпеки. Ну, а державна варта користується з цього.

— У кожній цивілізованій країні уряд ставить поліцію на місце, якщо вона вдається до безчинства.

— Воно-то звісно... Але ж і ви, дорогі товаришочки, перебільшуєте свої повноваження. Мені донесли, що ви, Дмитре Захаровичу, часом приймаєте в своєму номері підпільників, що київські більшовики у вас часті гості.

— Ми не такі наївні, щоб зустрічатися в готелі, у всіх на виду.

— То, значить, ви все ж таки з ними зустрічаєтесь?

— А коли б і зустрічався, то що ж тут такого? Я не

турок і не грек, а народився і виріс на Україні. І це мої земляки. Варту цікавлю саме я. А між іншим, Київ переповнений шпигунами всіх мастей. Іноземців у ньому аж кишить. Справжній Вавілон! От і ви завтра маєте приймати заморських гостей. Бідна Україна, торгують нею всі, хто тільки захоче.

— Пробачте, але ви заговорили не як дипломат,— перебив Мануїльського Дорошенко.

— Дипломати бувають різні. Одні приховують свої мислі, а щодо мене, то я люблю говорити правду у вічі.

— Ну не будемо затівати суперечку,— примирливо сказав Дорошенко,— так яка ж ваша думка, щоб завтра чергова зустріч відбулася в «Марселі», у вашому номері?

— Якщо у вас такі складності, то я не заперечую,— погодився Мануїльський.

І от зранку він чекає гостей. Справу доведеться мати з паном Шелухіним, а він хитра лисиця, ще при цареві ходив у дипломатах. «Ну що ж, може, це навіть і краще»,— подумав про себе Мануїльський.

Десь о десятій годині секретар делегації доповів, що пан Шелухін зі своїми радниками прибув.

— Нехай заходять.

Шелухін, з'явившись у дверях, облесливо усміхнувся, простяг костисту довгу руку, рушив назустріч Мануїльському. За ним ішли два радники в чорних костюмах, одягом і зовнішністю схожі на свого шефа.

— Як спали, добродію Мануїльський? — запитав Шелухін.

— Прекрасно, ніби в себе вдома. А ви?

— А я, на жаль, не можу цим похвалитись. Ліг пізно, устав рано. Роботи по горло. Після обіду маю бути на зустрічі з англійцями. Ну, а зараз з вами, і теж, мабуть, буде не легко. Ви, більшовики, народ упертий.

— Ну що ж, почнемо? Прошу сідати.

— Благодарствуєм.

— Дозвольте вас запитати, пане Шелухін, чого це ви розігнали Центральну раду і натомість проголосили владу гетьмана? — запитав раптом Мануїльський.

— На жаль, Центральна рада не виправдала тих сподівань, які покладались на неї.

— От тобі й маєш! — засміявся Дмитро Захарович.—

Але, хоч як там було, все ж це верховна влада, обрана народом України, а не зборище самозванців,— сказав він, явно натякуючи на новоспеченого гетьмана.

Шелухін збагнув, куди гне московський посол, відповів з неохотою:

— Що поробиш — війна є війна. Як на мене, для України влада гетьмана — найбільш підходяща, до того ж ми наслідуємо обірвану часом традицію.

— Силою нав'язали Україні гетьмана, який навіть не знає української мови і ледве навчився говорити струнко та ганьба...

— Зате він розуміє німецьку,— бовкнув Шелухін і осікся,— та й російську знає, отже, якщо судити по-вашому, то наш гетьман — інтернаціоналіст.

— Монархіст він, колишній холуй Миколи Другого. Гетьманський жупан личить йому, як бикові сідло, пробачте, що мені доводиться говорити народними приказками.

— Справді, це не ввічливо з вашого боку,— нахмурив брови Шелухін.

— Скажіть на милість, а де зараз колишній голова Центральної ради Михайло Сергійович Грушевський, де голова уряду Володимир Винниченко, а заодне й генеральний секретар Петлюра?

— Їх довелося нейтралізувати,— зам'явся Шелухін.— Грушевського гетьман тримав під домашнім арештом.

— Посадити за грати не наважилися, все ж таки академік, вчений історик із світовим іменем,— зауважив Мануїльський.

— Ну, звичайно. Ми гуманісти.

— А що з Петлюрою?

— Довелося арештувати. Що не кажіть, а отаман небезпечний, й занадто одіозна фігура. Одне слово, баламут, сам примірявся на гетьмана.

— А що з Винниченком? — з тривогою в голосі запитав Мануїльський.

— О, Винниченко — то голова. Можна сказати, вихованець з вашої школи. В душі він комуніст, щоправда, мрійник. Ну а політик з нього ніякий. Куди йому бути прем'єром такої республіки, як Україна! Одначе він чоловік обережний, відразу після приходу гетьмана зник. Певно, переховується в надійних людей. Та, може, й краще. Скажу вам по щирості, жаль запроторювати

такого шановного письменника за грати. Та й не вигідно з політичного боку.

Мануїльський засміявся.

— А ви дипломат, пане Шелухін. Мудрий, як змій.

— А як же ви думали. Хіба б мене запросто тримали при гетьманові.

— Та знаю, в гетьмана служить багато вашого брата. Чимало міністрів, як і ви,— росіяни, колишні генерали? Рогозов, Максимов, Дроздовський, Куракін, віце-міністром став зрусифікований німець Лігнава...

— О, пан Мануїльський знає все наше правительство,— здивувався Шелухін.

— Аякже! Який гетьман, такі й гетьманята.

— Ви, бачу, знаєте багато українських приказок. А чи ви їх самі сочиняєте? — стенув плечима Шелухін.

— Їх творить життя, пане добродію,— усміхнувся Мануїльський.— Ну та гаразд, будемо це розглядати як преамбулу наших переговорів.

— Справді. Давайте краще уникати гострих конфронтацій,—погодився Шелухін.

Мануїльський збагнув, що загнав своїх партнерів на слизьке, і перевів розмову на інше.

— Отож вчора ми вели розмову про кордони України.

— Так-так,— підхопив Шелухін.— Щоб розмова була предметною, я захопив географічну карту,— і він витяг з чорної теки карту, розіславши її на столі.— Ось тут, бачите, червоним олівцем проведені нові етнографічні кордони, на утвердженні яких наполягає наш уряд.

— Але ж це землі курські, воронезькі, брянські,— заперечив Мануїльський.

— Україна за багато віків після возз'єднання з Росією не мала ніяких розмежувань, і зараз настав час покласти край цій несправедливості,— доводив Шелухін.

— Споконвіків там, де Острогожськ, Коротояк, Богучар жили українці, ще відтоді, коли їх привів туди на поселення гетьман Остряниця,— додав від себе один з радників.

— Поселятись на землях своїх сусідів — це не значить потім вважати їх своїми,— відповів Мануїльський.— Відомо, що там живе більшість росіян, то виходить, їх треба обернути на українців. Ви претен-

дуєте на Стародуб і всі навколишні землі, які відходять до Брянщини. На якій підставі?

— О, добродій Мануїльський, напевне, не знає, що гетьман Мазепа, саме в цих місцях мав свої маєтки! — вигукнув Шелухін.

— Церкви будував, палаци...

— Скажіть, пане Шелухін, а може, гетьман Мазепа зупинявся на ночівлю, коли їхав до російського царя Петра, десь у Тулі або Малоярославці, то як же з цим бути? У Москві навіть є така вулиця Маросейка. Чому б гетьману Скоропадському не заявити на це територіальних прав.

— Добродій Мануїльський жартує.

— Мені здається, що ваші територіальні претензії теж не серйозні. Проголошуються вони не заради інтересів українського народу, а в угоду німцям, які окупували Україну, прикриваючись ось цією картою, хотять загарбати і частину російських земель. Уряд РРФСР не може на це погодитись.

— Добродій Мануїльський так відстоює інтереси Росії, ніби він сам є росіянин,— кинув Шелухін.

— А чиї інтереси захищаєте ви, пане Шелухін? Поскільки мені відомо: ви за національністю росіянин.

— Так. У нас з вами цілковитий парадокс. Я росіянин, захищаю інтереси нової України, тоді коли ви, українець, виступаєте проти неї, і як це не дивно, представляєте на цих переговорах Росію.

— Я представляю тут Радянську владу, владу робітників і селян. І справа, панове, не в національності. Якщо хочете, я захищаю водночас і інтереси України, бо знаю, що нею управляють зараз чужинці та ще, може, купка невдячних синів.

— Що ви хочете цим сказати?

— А те, що Україна окупована. Вона не має свого голосу. Сам пан гетьман ставленик німців і російської буржуазії, як і української, звичайно. Ось ви, пане Шелухін, показуєте мені свою перекраяну карту. Аж дивно, чому це ви, росіянин, так завзято хочете відібрати в Росії добрий шмат території, «віддавши» її Україні. Та вся ж Україна віддана німцям...

— Мушу вам вказати, що Брестський договір підписали більшовики,— не стерпів Шелухін.

— Стривайте, я хочу висловитись до кінця. Для

цього ми й зібрались на переговори, щоб сказати один одному у вічі правду.

— Ви ображаєте суверенний Український уряд, сумніваючись у його національному представництві.

— А вам це не подобається? Ви заперечуєте? То прошу вас спростувати повідомлення дружньої вам німецької газети «Фоксіме цейтунг», яка ось в цьому номері пише таке: «Як повідомляють з добре проінформованих кіл, новий український кабінет складається здебільшого з російських кадетів». Будь ласка, прочитайте самі,— і Мануїльський поклав перед спантеличеним Шелухіним німецьку газету.

— Чого газетярі не напишуть,— кинув він роздратовано.

— А мене це зацікавило, і я сьогодні ще раз перед вашим приходом переглянув склад українського уряду. Про генерала Скоропадського я вже говорив — флігель-ад'ютант самого царя. А хто військовим міністром у вашому уряді? Царський генерал Рогозов. А віцеміністр? Зрусифікований німець Лігава. Додайте до цього ще царських генералів Максимова, Дроздовського, Куракіна. Всі вони запеклі монархісти. І саме їхні інтереси захищаєте ви, пане Шелухін.

— Я протестую! — вигукнув Шелухін.

— І я також,— спокійно вів далі Мануїльський.— Протестує увесь український народ. Гетьман, як відомо, дозволив легальну діяльність чорносотенної організації «Союз русского народа», але заборонив усі демократичні і навіть кооперативні організації. Яка ж це в біса українська влада. Під крилом гетьмана прекрасно себе почувають всі російські монархісти, що злетілися, мов та галич, до Києва. Ви знаєте, пане Шелухін, сучасний Київ нагадує мені Вандею часів Паризької комуни у Франції. Всі реакційні сили зібралися тут і мріють про похід на Москву.

— Це перебільшення. Україна хоче бути самостійною державою. Часи Російської імперії давно минули.

— Щось не віриться. Ну, а як же тоді пояснити, що гетьмана оточують монархісти? Сам світлейший князь Дмитро Павлович, колишній однополчанин Скоропадського, нині найближчий радник гетьмана. Царські особи у великому почоті в гетьмана. Нещодавно ми читали з вами універсал Скоропадського, в якому

він повеліває називати колишню російську царицю Марію Федорівну — її величністю.

— Це вияв гуманізму і людського благородства,— червоніючи, відповів Шелухін.

— А дядьків шмагати нагаями і шомполами — це теж один із виявів вашої гуманності?

— Ну, знаєте! Це питання політичні, і ви не маєте права втручатися в наші справи.

— Які ж вони ваші?. То виходить, вам Україна дорожча, ніж мені, синові українського селянина?

— Ви тут представляєте Росію, причому більшовицьку...

— І вважаю це за честь, пане Шелухін, бо я захищаю і її інтереси перед тими, хто хоче спрямувати на російські землі німецькі полчища. Мало того, що вони топчуть Україну.

— Ви зловживаєте своїм правом, користуючись тим, що знаходитесь в себе в номері в готелі «Марсель».

— На недоторканій території, як казав пан Дорошенко. Сподіваюсь, ви мене не арештуєте?

— Всякому терпінню є край.

— І я так кажу. Поки ми тут з вами говоримо, вся Україна наливається гнівом. Незабаром у народу лопне терпець і тоді не здобрувати тим, хто поневолив українську землю.

— Пане Мануїльський, ми змушені залишити стіл переговорів. Ви надто гострий сьогодні.

— Справа ваша. Почекаємо до ліпших днів. А поки що ось вам офіційна нота протесту Уряду РСФРР проти вашого намагання захопити російські землі. Ми вимагаємо припинити провокаційну акцію просування німецьких військ в глиб Росії.

— Коли так, то ми в свою чергу вимагаємо від Уряду РСФРР припинити дії партизанів, які уряд гетьмана розглядає як воєнні дії другої договірної сторони.

— А це ви зверніться з протестом до українського народу.

— Партизанська війна інспірується Радянською Росією.

— Ні, пане Шелухін. Ту боротьбу викликаєте ви самі. Тим, що повертаєте поміщикам землю, формуєте проти селян каральні загони, грабуєте селян при допомозі німців, обкладаєте непосильною контрибуцією.

І от вам наслідки. Народ береться до зброї. І немає чого вам валити на Росію.

— У Москві війну з німцями хочуть вести українськими руками. На жаль, про це доводиться сказати вам мені, росіянинові.

Шелухін зібрав зі столу свою карту, засунув до чорної теки і рушив до дверей. За ним підвелися його супутники в чорних костюмах, схожі на мовчазних архангелів.

— Я шкодую, що ви так скоро залишаєте мою недоторкану територію.

— Нам взагалі не варто було сюди приходити,— відказав Шелухін.— До побачення, пане Мануїльський.

— До побачення. Радий з вами буду зустрітися. Не гнівайтесь, пане Шелухін. Язик дипломатові дано не для того, щоб він приховував свої думки, а висловлював їх відверто. Так що давнє, класичне визначення, як бачите, застаріло.

— Дивовижна відвертість. Я вам кланяюсь.

— І я також. Привіт міністрові панові Дорошенку.

Вже коли делегати загупали по коридору, Мануїльський усміхнувся: «Ну що ж, на сьогодні бій виграно. А завтра побачимо, що буде. Подивимось, у кого міцніші нерви».

Щоб заспокоїтись, Дмитро Захарович засів за читання газет, але не пройшло й години, як довелося йому приймати нежданого посланця.

— Хто ж він? — запитав Мануїльський у секретаря, коли той доповів про непрошеного гостя.

— Назвався добродієм Ярошенком, каже, що має честь бути редактором газети «Рада».

— Ну що ж, нехай заходить. Чув я про такого. Старий соціаліст-революціонер. До того ж літератор. Ми з ним в якійсь мірі колеги.

— Доброго ранку, вельмишановний добродію Мануїльський,— привітався чемно з порога Ярошенко.

— Добрий день. Прошу, проходьте, сідайте. Радий буду познайомитись.

Ярошенко, одягнений в білі штани з чорною смужечкою, у вишиту сорочку-чумачку, з солом'яним капелюхом у руці, повільно пройшов до столу:

— Дякую за гостинність.

— Може, чайку разом вип'ємо,— запропонував Мануїльський.

— Вельми дякую, але чаю я не вживаю. То, прошу, не наш напій.

— То, може, каву?

— Якщо ваша ласка, від кави не відмовлюсь.

— Але ж кава напій теж заморський,— усміхнувся Мануїльський.

— Ну що ж поробиш! Але ж і наше українське сало їдять за морем.

— Ваша правда. Їдять. І сало, і хліб з української пшениці,— додав Мануїльський.— І коли б же по-доброму ми їм продавали, а то беруть силою.

— Такий час, добродію Мануїльський. Велика смута настала. Доводиться Україні розплачуватись і салом, і хлібом за своє прагнення до самостійності.

— І кров'ю,— додав Дмитро Захарович.

— І кров'ю, звичайно,— хитнув сивуватою головою Ярошенко.

— Чи не забагата ціна? За химерну самостійність, пане Ярошенку.

— Були такі часи в нашій історії, що ми платили і більше. Нічого не поробиш, потерпимо. Така наша доля, на роздоріжжі стоїмо. Як єсть при битій дорозі. Тож і пісню наш гетьман Мазепа склав про безталання чаєчки-матері нашої.

— Наскільки мені не зраджує пам'ять, гетьман Мазепа не тільки складав пісні, а й голови козацькі, запопадливо служачи то польській Короні, то російському цареві, то шведському королеві Карлу.

— Свята правда. Трагічна постать в нашій історії. Дуже трагічна.

— Але в наш час знаходяться люди, які хотять наслідувати Мазепі, підносять його, як ідеал. Навіщо ж повторювати трагедію?

— О, я бачу, добродій Мануїльський добре знає історію нашого безталанного краю. Тим більше мені приємно з вами поговорити. Ми з вами сини одного й того ж українського народу.

— Хоч в усякому роду сини різні бувають.

— І то правда. Саме з цього приводу я й прийшов до вас, пане-товаришу Мануїльський. Дозвольте мені говорити відверто, без дипломатії. Я ось уже понад двадцять літ, як перебуваю в партії українських соціалістів-революціонерів, отже, не якийсь там білогвардієць. До того ж майже піввіку я словом своїм,

як літератор і вчений, служу Україні безкорисливо. Гадаю, що маю право говорити від імені того народу, сином якого я є.

— Вважайте, що ваші вірчі грамоти, висловлені так красномовно, прийняті. Ну, а я син селянина з села Святець, Кременецького району, онук шевця і, як вам добре відомо,— більшовик. І перебуваю в тій партії не менше, ніж ви в партії есерів.

— Так. Все це добре,— погладив вуса Ярошенко.— Але кого ж представляєте ви, товаришу Мануїльський? Дивно! Син українського селянина, а представляє Росію на переговорах з урядовою делегацією України.

— Я представляю Радянську владу, пане Ярошенку, ведучи переговори з буржуазним урядом, який співпрацює з німцями.

— Але ж ви наш. Чому ж ви служите москалям?

— А кому служите ви, пане добродію? Ви прийшли до мене, як приватна особа, і, лише поважаючи вашу сиву голову, я погодився вас прийняти. Ви що, й справді прийшли від гетьмана а чи з'явились запізнілим посланцем від пана Петлюри?

— Якщо хочете, скажу вам по щирості, гетьман мені самому не подобається. Чужий він. Не та кандидатура! Хоч я стою за відродження гетьманства на новій основі. Ми не можемо жити без керманичів. На жаль, не можемо. Навіть на Запорозькій Січі, де був такий демократизм, вибирали кошових і гетьманів, хоч це була справді-таки козацька християнська республіка, як назвав її той же Карл Маркс.

— Тут ви з Карлом Марксом згодні? — усміхнувся Мануїльський.

— Так. Але стривайте, не дайте мені загубити основну думку. Я прийшов до вас не від гетьмана. Бо, на жаль, навколо нього в'ється ціле кодло російських монархістів. Вони погублять Україну! Багатьох з наших справжніх революціонерів уже кинули до тюрми. Україна роздрібнена, її діти служать чужим богам, як і ви, наприклад. А в той час московські офіцери увиваються біля жупана гетьмана, і того й гляди — заволодіють булавою. Це трагедія нації, товаришу Мануїльський.

— А хто ж її підготував, ту трагедію? Чи не ваші однодумці, вболівальники за долю України?

— Можливо, є й наша вина... Що довірливі ми.

Що ліберальні. Викохали своїх синів та не по тій дорозі пустили. І тепер ось їхніми руками тешеться труна на волю України. Я вже казав якось про це Юрію Коцюбинському, синові нашого славетного українського письменника, тому самому невдячному синові, який взимку руйнував Київ, а тепер десь збиткує в російській еміграції і вже не нарком, і не командарм. Жаль мені його. А я його попереджував.

— А зараз прийшли попередити мене?

— Якщо по щирості, то ви вгадали. Хочу відвернути вас, добродію Мануїльський, від гріха. Не відстоюйте московських інтересів при трактаціях з нашим Українським урядом. Адже ви наш. Хоч ще й не досконалий. Нехай озветься у вас голос крові.

— А ви дієте лише за покликом крові, а не розуму, пане Ярошенку? Так і до кревної помсти недалеко.

— Я не грузин, але коли обставини диктують, то варто брати й меча.

— І йти брат на брата?

— Що вдієш! Ми змушені оборонятися. В України стільки ворогів-«братчиків», пруть з усіх сторін.

— А про внутрішніх ви нічого не говорите.

— Тут би з чужинцями впоратись, а вже потім навели б порядок у своїй хаті.

— Але ж для вас і я чужинець, і Юрій Коцюбинський, і Микола Скрипник, і тисячі селян, що бунтують проти повернення поміщиків у маєтки, і тисячі робітників.

— У нас на Україні нема робітничого класу. Ми нація селянська. Мені прикро, що деякі наші дідичі недружньо ставляться до своїх братів хліборобів.

— Про яку дружбу може іти мова?! Українські поміщики — класові вороги робочого люду — створюють каральні загони і шмагають мужиків шомполами, накладають непосильну контрибуцію.

— Звідки ви знаєте?

— Вся Україна про це волає.

— На жаль, ліс рубають — тріски летять.

— То, виходить, для вас простий хлібороб — це тріска? Нічого собі добродії!

— Ми з вами теж тріски на жорнах історії. Тільки тріски.

— Ви це відчуєте гостріше, коли доля занесе вас у чужі краї, пане Ярошенку.

— Ви жартуєте. Я вдома. А от ви, Мануїльський, емігрант.

— Ви помиляєтесь, пане Ярошенку. Ви чужий серед своїх і будете чужий серед чужих. Але що поробиш, така доля всіх вигнанців. Навіть Мазепа, неабияка тріска, сконав вигнанцем на чужині. Хочете, я вам скажу, чого ви прийшли до мене. Вам сумно одному. Ви ходите, як сліпий, ви приречений. Може, колись ви і хотіли добра Україні, але все те перетліло і, крім гіркоти і старечого озлоблення, у вас нічого не залишилось. Доки не пізно, схаменіться. Я не кличу вас іти до нас, як ви агітували мене стати на ваш бік. Але можу вам порадити — ідіть у ченці, у Києві є чимало монастирів...

Старий Ярошенко зблід, сива голова затіпалась на витягнутій шиї, в очах спалахнув лихоманний блиск і враз погас. Він схопився за серце і якось неприродно схилився на стіл.

— Вам погано? Може, покликати лікаря? — кинувся до нього Мануїльський.

— Якщо можна, води. Води! І прошу вас, замовкніть,— затряс він у повітрі сухими кулаками.— Я знаю одне, нещасна наша ненька Україна, наплодила чаєнят, і воронів, і яструбів. Ой, буде нас і по горах, і по долинах, і по далеких країнах...

— Прошу вас,— звернувся Дмитро Захарович до помічника,— проведіть добродія Ярошенка і попросіть візника, нехай відвезе старого додому.

— Ви мене випроводжаєте в такий спосіб?

— Я хочу вам спокою. Адже ми з вами про все поговорили. Все ясно. Пробачте, у мене скоро важлива розмова. Я не втрачаю віри в нашу з вами зустріч. От коли ми звільнимо Київ і на Україні утвердиться влада Радянська, тоді прошу вас, приходьте до мене, поговоримо.

— Перестаньте таке говорити. В Києві ніколи не буде Совітів,— замахав руками Ярошенко.

— Будуть. Запевняю вас, пане Ярошенку. І це вже не за горами.

Коли Ярошенко вийшов, Дмитро Захарович відчинив двері на балкон, і каштани війнули йому в душу білорожевим цвітом. Кілька пелюсток, занесених вітром, залетіли в кімнату, і він спіймав їх, ніби метеликів, пильно розглядав на гарячій долоні.

«От і кінчається ще одна весна»,— пошкодував Мануїльський.

Крізь відчинені балконні двері долітали від Софії мідні луни соборних дзвонів.

21

Ще взимку Муравйов попрощався з Києвом, у якому підполковникові не досить фортунило, і опинився в Одесі, але й там довго не затримався і вже навесні виринув аж на Волзі. Нарешті-таки йому усміхнулась фортуна. Не без допомоги самого Троцького Муравйов став головнокомандуючим військ Східного фронту.

Фронт розкинувся на тисячі кілометрів, правий фланг заходив далеко на північ, до берегів Печори, а лівий спускався до Оренбурзьких степів. Центром була Казань, саме де містився штаб Східного фронту.

Становище на фронті було дуже тяжке, звідусіль тиснули білогвардійці, і командуючий, який тримав оборону, вдаючи з себе рятівника Радянської Росії, в душі радів, що скоро більшовикам прийде кінець і він в потрібний момент скаже своє вагоме слово.

Найближчі друзі-однодумці Муравйова, які були в Москві, і серед них ватажок есерівської партії Спиридонова, через своїх довірених людей тримали головкома в курсі всіх подій, покладаючи на Муравйова великі надії.

На початку липня посланець Марії Спиридонової прибув до Казані під виглядом військового штабіста, бо таки й справді служив у наркоматі, очолюваному Троцьким.

Ад'ютант Муравйова зустрів посланця на вокзалі, щоб супроводити його до главкома Східним фронтом.

Муравйов зустрів посланця в готелі. За вікнами стояла темна, задушлива ніч. Але в номері весело горіли канделябри, стіл був заставлений всякими стравами і питвом. За столом були лише двоє — Муравйов і довірений офіцер Спиридонової.

— Не сьогодні-завтра все розпочнеться. Сигнал буде подано. Напевне, пострілом, по-військовому,— усміхнувся таємниче.— Справу вирішено повернути так, щоб підняти війну проти німців, анексувати не досить популярний в народі Брестський договір. Більшовики будуть затиснуті поміж двох огнів. Зрештою,

з німцями ми потім все владнаємо. Головне — повалити більшовиків.

Муравйов слухав посланця, нервово закусивши губу. Ну, здається, настав і для нього слушний час. Прийшла пора поквитатись за все з більшовиками. Коли б тільки не прогадати. Він і без цього командуючий фронтом, отже, якщо вже йти у ва-банк, то на крупну ставку. Тільки верховним, а ще краще прем'єром всієї Росії. З есерами потім можна буде зробити що завгодно, на свій розсуд. Марія — їхній ватажок,— правда, крута на вдачу і одержима жінка, але і він не ликом шитий. Вкоськаємо й не таких.

От тільки в Казані щось косо дивляться на нього більшовички. По всьому, щось підозрюють. Того й гляди, схоплять за руку. Треба під приводом поїздки на фронт виїхати до Симбірська і там підняти прапор повстання.

Від цієї думки Муравйов аж загорівся. А це було б здорово. На батьківщині самого Леніна завдати удару вождеві більшовиків. Тим більше, що неподалеку Симбірська зберігається золотий запас Росії. А це, брат, сила. Крім армії, потрібні й гроші. Багато грошей.

До того ж командуючим Симбірською групою військ він ще раніше завбачливо призначив есера Іванова. Той все зробить. Поруч Харченко, колишній командуючий Першою армією, своя людина — соціаліст-революціонер, теж, здається, надійний, хоч із хохлів. І злий на більшовиків, що усунули з поста. Начальником оборони Уфи давній друг Махін. Та й серед сербів та чехословаків є свої надійні люди.

«Мабуть, таки настав мій час»,— вирішує Муравйов і, розплившись в посмішці, наливає посланцеві Спиридонової вина.

— Ну що ж, вип'ємо, штабс-капітане, за нашу перемогу.

— З великою радістю. І за вас — нашого російського Наполеона.

Муравйову приємно від тих слів, але він не з тих, хто показує те, що думає. Главком невдоволено хмурить брови і кидає коротко:

— Вип'ємо краще за російське воїнство. Я серед нього простий солдат.

«Ну й хитрий, бестія,— думає штабс-капітан.— В разі чого, далеко піде».

Дзенькнули чарки. Смирновська горілка приємно зігріла Муравйову горло, розлилась теплом у грудях. За першою випили другу, а потім і третю. І тільки тоді Муравйов сказав посланцеві:

— Передайте шановній товаришці Спиридоновій, що я готовий. Армія піде за мною. І ми врятуємо Росію від розорення й смути. Сьогодні ж на світанку вирушайте. Дорога́ кожна хвилина.

— Я готовий хоч і зараз,— відкозиряв звично штабс-капітан.

На світанку він вирушив до Москви. А через два дні і почалося. В ніч на шосте липня всім есерам Росії було подано сигнал. Це був постріл в німецького посла Мірбаха. В ту ж ніч підняли заколот і кілька військових частин, в яких мали вплив ліві есери. Найбільш ударною силою був полк, яким командував Попов — однодумець Муравйова.

Скориставшись раптовістю, есери захопили пошту і телеграф, заарештували кількох більшовицьких комісарів і серед них Дзержинського, Лаціса, Смідовича, Склянського. Заколотники насамперед намагались розгромити і ліквідувати ЧК.

Одержимий вождь лівих есерів Марія Спиридонова, окрилена першим успіхом, вже збиралася іти на з'їзд, щоб виголосити промову перед делегатами V Всеросійського з'їзду Рад. А поки що говорила в колі своїх однодумців:

— Ми обрали найбільш підходящий момент для повстання. Головне, захопити владу з рук більшовиків і поставити перед фактом V з'їзд Рад Росії. То нічого, що ми поки що не маємо на ньому більшості. Саме це і спонукало нас взятися за зброю. Ну а переможців, як відомо, не судять. Я певна, що більшість з'їзду піде за нами...

— Так воно-то так, і все ж таки риск великий. Коли б не зірвалось,— побоювалися нерішучі члени ЦК есерівської партії.

— Без риску немає революції. Он Ленін як діяв: сміливо, рішуче. Ви розумієте! До речі, він наполягав, що саме перед відкриттям II з'їзду треба підняти повстання і повалити Тимчасовий уряд. Так-от і нам у Леніна варто повчитись. Ми діємо з його логікою і стратегією.

— Пробачте, Маріє Олександрівно, але, здається,

в Карла Маркса є слова про те, що якщо історія повторюється, то це вже не історія, а фарс.

— Що ви хочете цим сказати, товаришу Луговий? — спалахнула Спиридонова.— Ви не вірите в наші сили? То геть з наших лав. Я пропоную вивести Лугового з складу Цека і до слушного часу тримати під вартою.

Луговий, високий плечистий чолов'яга, недавній офіцер гвардійського полку, спокійно окинув строгими очима Спиридонову:

— Якщо наше повстання почнеться з арешту, то, прошу, це недобра ознака, добродійко Маріє.

— А я в прикмети не вірю,— відрубала Спиридонова. І, обвівши всіх колючими лихоманними очима, тоном наказу сказала: — Виступаєм негайно. У нас є багато переваг. По-перше, Брестський договір, як відомо, не популярний навіть серед частини більшовиків. Чимало членів більшовицького Цека виступають проти Леніна. По-друге, німці, як відомо, поневолили Україну. Отже, всі українці нас підтримають. А це неабияка сила. Коли ж додати, що німці посягають на Курщину, Донщину, Крим і Кубань, то це зачіпає і кровні інтереси росіян. Ми покликані підняти народи Росії проти іноземних загарбників, ми виступаємо як справжні патріоти. І, нарешті, третє: за нами піде селянство. Воно не підтримує більшовиків. Ми партія соціалістів-революціонерів — партія виразників селянської стихії. Як відомо, армія в переважній більшості складається з селянства. Все це дає нам підстави розраховувати на військових, вірити в нашу перемогу. Ми справжні рятівники Росії, продовжувачі російської революції, яка віднині вступає в свій апофеоз. Повстання розгорнеться повсюдно. Завтра сонце зійде для нас.

Ніч пройшла в запеклих боях. Есери відчайдушно кинулись на стратегічні пункти, вони вже рвались до Кремля. Але Кремль тримався. Від оборони він перейшов у наступ.

За наказом Володимира Ілліча Леніна найударніші частини були кинуті проти заколотників. У бій вступили латиські стрільці, Дніпровський полк Червоного козацтва, який стояв у Москві, озброєні робітничі загони Красної Прєсні і залізничників. Делегати V Всеросійського з'їзду Рад оголосили себе мобілізованими на подавлення контрреволюційного заколоту.

Коли тривожна звістка про виступ есерів дійшла до учасників І з'їзду Компарії України, що вчора тільки-но відкрився в Москві, всі делегати — посланці більшовиків України — взяли до рук зброю і виступили пліч-о-пліч з московськими більшовиками.

Юрій Коцюбинський, Володимир Затонський, Артем, Бубнов, Буценко, озброєні рушницями, пістолетами і гранатами, ішли в бій як рядові бійці з усіма делегатами.

Володимир Ілліч разом з Свердловим здійснював керівництво бойовими діями по придушенню есерівського заколоту. Тривожились за життя Дзержинського і його товаришів, які потрапили в лапи есерівської зграї Попова.

З Ярославля, Казані, Сизрані надходили тривожні вісті. І там есери підняли голову. Збунтувались чехословаки, рушили загрозливо в напрямку Москви. Заговорив мовою ультиматуму і Муравйов. Оголосив війну Німеччині, а заодно й більшовикам.

«Отака сволота! Ми його, можна сказати, пригріли, висунули на який пост, а він, негідник, ніж у спину».

Володимир Ілліч обурювався і відразу ж по радіо передав всім текст радіограми про зраду Муравйова.

Кінчилась тривожна московська ніч. Як не сподівалась Марія Спиридонова на свою перемогу, як не запевняла про те, що «завтра сонце зійде для нас», не вийшло по її. Цілу добу не вщухали в Москві бої, а під вечір заколот було подавлено.

Та Муравйов не відав про те. Авантюра захопила його, і він поставив все на карту. На пароплаві «Межень» він прибув до Симбірська. «Головне, вибрати місце і час,— міркував він.— А вже тоді, коли повстання увійде в силу, я диктуватиму свою волю і Казані, і Москві, і всій Росії».

Щоправда, були і хвилини сумніву, непокоїли тривожні думки. А що, коли зірветься? От коли б він був у Москві! А то що може зробити ота навіжена баба... Бентежило Муравйова і те, що новий командуючий Першої армії Тухачевський може заартачитись і зіпсувати всю гру. Він хоч і панської кості, але вірно служить більшовикам.

Відразу ж по прибутті в Симбірськ главком звелів викликати до себе командарма. Тухачевський, не гаю-

чись, з'явився. Як і належить, став доповідати про становище у військах ввіреної йому армії. Справи обстояли досить-таки погано. Не вистачало зброї, боєприпасів, обмундирування. Скаржився на те, що він, главком, своїми діями часто втручався в справи, ігноруючи його як командарма. Ображений Тухачевський тут же вирішив подати у відставку.

— Ну що ви, дорогий мій поручик! Ніяких відставок. Навпаки. Я хочу вас призначити на високий пост в армії, яка прагне врятувати Росію від більшовиків.

Тухачевський звів на главкома проникливі очі. Він все зрозумів:

— Я не продаюся, Муравйов.

— Послужити Росії ваш обов'язок. Ви дворянин.

— Я більшовик.

— Я розумію. Це була тактика.

— Не маю такої звички. Я не зрадник, пане Муравйов.

— А це ми ще побачимо,— в очах Муравйова заграли зелені вогники.— Зараз я покличу варту і вас арештують як зрадника, який розіклав Першу армію. Чуєте, поручик? Гей, охорона! Взяти зрадника.

Блідий як крейда Тухачевський покірно здав зброю. Він збагнув намір Муравйова, здогадався, що його затягли в пастку, і від безсилля кусав губи.

— До трюму його благородіє,— наказав Муравйов. А через хвилину, з'явившись на березі, голосно заговорив до солдатів: — Товариші! Славні орли революції. Серед нас затесався чорний ворон, дворянин і білоручка, німецький шпигун Тухачевський. Я звелів його заарештувати і, клянусь вам іменем революціонера, безпощадно покараю царського офіцера, запеклого монархіста, який проліз у наші лави і став навіть командармом.

— Ганьба зрадникові!

— До стінки його! — ревла обдурена солдатня.

— Це ми ще встигнемо зробити. Нехай він ще видасть нам своїх співучасників, тих, хто прикривається іменем комісарів,— нахвалявся Муравйов.— Товариші! Славні бійці революції. Я повинен вам сказати всю правду. У Москві справжні революціонери повстали проти тих, хто веде братовбивчу війну, хто в угоду німцям натравляє брата на брата. Віднині я, як

ваш главком, оголошую війну німецьким окупантам, які окупували значну частину наших земель і скоро захоплять Москву і Петроград. Рушимо всіма силами проти іноземного супостата. Я поведу вас. Врятуємо революцію.

Серед тисячного натовпу солдатів зчинилось щось неймовірне. Одні кричали «ура!», інші, приголомшені страшною новиною, не знали, як бути, і теж щось вигукували, тягнучи руки до Муравйова.

— Симбірський губком знає про мій намір як командуючого і підтримує його,— схитрував Муравйов.— Зараз я відправлюсь туди на переговори.

У штабі, зібравши найбільш довірених прибічників, главком без всякої дипломатії сказав:

— Негайно виступаємо. Необхідно захопити губком і їхнього верховоду товариша Варейкіса. Зараз я йому подзвоню і викладу свої умови.

Не знав, не відав Муравйов, що есерівський контрреволюційний заколот у Москві придушено і що він іде на запізнілу авантюру. В губком надійшла телеграма з Москви від Леніна, в якій говорилося про те, що серед заколотників і колишній главком Східного фронту лівий есер Муравйов. Наказ Муравйова військам ввіреного йому фронту — це наказ зрадника революції, який завдає удару Радянській владі в спину, повертає війська проти німців і в той же час відкриває шлях білогвардійцям на Петроград, і Москву, і всю Радянську Росію для наступу білогвардійців.

«Всім, всім, всім...— сповіщалося тривожно в радіограмі.— Муравйов оголошується зрадником і ворогом народу. Віднині чесний громадянин зобов'язаний його вбити на місці...»

Варейкіс дочитав до кінця радіограму і з тривогою подивився на своїх товаришів. «Ну, що будемо робити? Як прибрати нам до рук цього оскаженілого вискочку?» — говорили його очі.

— А що тут довго думати,— озвався запальний матрос Волзької флотилії Медвідь.— Ленін наказує застрелити — і баста.

— Не треба поспішати. Так лише нашкодити можна. Тут слід розумно діяти, щоб не випустити з рук пораненого звіра,— заговорив спокійно Варейкіс.— Я вважаю, що треба Муравйова і його поплічників заманити в губком і ніби вступити з ним у переговори.

А до того зібрати людей і влаштувати засідку, як на хижого звіра.

— Мабуть, що так,— погодилися товариші.

До кабінету Варейкіса зайшов начальник охорони командир латиських стрільців і подав секретарю губкому якогось папірця.

Варейкіс швидко пробіг його очима:

— Ну от, Муравйов показує зуби. Надіслав ультиматум, вимагає здатись на його милість. Відчайдушний авантюрник. Через годину обіцяє бути в губкомі. Ну що ж, як кажуть, на ловця і звір біжить. Приймемо його як належить.

Часу було обмаль. Треба було негайно діяти. Гуртом виробляли план «зустрічі» непроханого гостя.

Загін латиських стрільців має непомітно розташуватись в залі засідань губкому при повному озброєнні і бути начеку. Губкомівська охорона небагаточисленна, має пропустити в губком Муравйова, але в самому приміщенні необхідно відсікти від нього охоронців і вірних прибічників, пропустивши в кабінет лише одного. В разі якихось ускладнень в дію мають вступити матроси на чолі з Медведем. Щоб діяти напевно, треба спішно викликати до губкому робітничі дружини і броньовики. Все надійно замаскувати у дворі губкому, поблизу у завулках. Діяти рішуче. Адже маємо справу із зрадником.

— Пам'ятайте, в разі чого кожен з вас, кожен боєць має виконати наказ Леніна.

— Ясно,— глухо сказав Медвідь.— В очах матроса спалахнули холодні вогники. «Ну, пане Муравйов, здається, я з вами поквитаюсь за горе і муки моїх земляків, за страчених і замордованих вами в Полтаві і Києві...»

Відходила тривожна ніч. Варейкіс і його товариші терпляче ждали. Зібрані бойові загони робітників, матросів і латиських стрільців очікували «гостей» на своїх місцях, тримаючи напоготові зброю.

Нарешті десь годині о третій ночі в кабінеті Варейкіса дзвінко озвався телефон.

— Я слухаю. Хто говорить? Голова губкому партії більшовиків. А, це ви, товаришу Муравйов. Так, ваші пропозиції одержали. Ну що ж, ви маєте рацію. У Москві повстання? Знаю. Чи згодні ми вас підтримати? Про це треба поговорити не по телефону. Прошу,

заходьте, двері для вас завжди відкриті. Ну, до зустрічі, я вас жду.

Варейкіс схвильований поклав трубку, обвів стомленим поглядом товаришів:

— Ну, здається, тигр вийшов з лігва. Приготуватись. Без мого наказу нічого не робити. Зрозуміло?

— Гаразд,— твердо відповів Медвідь.

— У вас все готово? — запитав секретар губкому командира латиських стрільців.

— Ждемо їхню милість,— відповів білочубий латиш.

У вікнах губкому вже сіріло. Кінчалася коротка літня ніч. Та ось нарешті коло будинку заторохтів автомобіль, зацокали кінські копита. А за кілька хвилин з брязкотом і гамором до просторої зали ввалився в грізному оточенні своїх поплічників Муравйов.

— Я вимагаю пропустити всю мою охорону,— кинув він з порога.

— Ну що ви, товаришу Муравйов. Ви в надійному місці. Я сподіваюсь, що есери і більшовики знайдуть спільну мову. І чому б нам, як лідерам двох партійних угруповань, не поговорити віч-на-віч, без свідків.

— Ну, добре.— І Муравйов демонстративно витяг з бокової кишені браунінг і запхнув його за пазуху.— Я готовий.

— Прошу до мого кабінету,— запросив галантно Варейкіс.

Муравйов оглянувся на своїх поплічників, моргнув лихим оком, ніби попереджаючи, щоб були вони напоготові, і пішов услід за секретарем губкому.

— Прошу сідати, давайте відразу і почнемо.

— Я підняв повстання на Волзі, як і мої товариші-однодумці в Москві. Ми не в силі більше терпіти наругу більшовиків. Я воюватиму і проти німців, і проти комісарів Леніна за матінку Росію. Я щойно створив Поволзьку республіку і пропоную вам в уряді пост міністра.

— Дякую за таку честь,— схилив голову Варейкіс.

— Всі більшовики, які добровільно перейдуть до мене, користуватимуться моєю довірою, хто ж не захоче здатись, тому не здобрувати. Я людина принципу.

— Але я сподіваюсь, що більшовицька фракція буде діяти легально,— заговорив Варейкіс,— адже ми, біль-

шовики, дозволяли діяльність есерів, вони були з нами в одному уряді.

— Так. Хоч це залежить від самих більшовиків, від їхньої поступливості. Тепер перше слово буде за есерами. Що поробиш, ролі міняються,— розплився в самозадоволеній посмішці Муравйов.

— Ви маєте рацію, Муравйов. Не знаю, як тепер вас звати, товаришем чи по-старому благородієм. А що, коли я вам скажу, що прийняв вас лише для того, щоб запропонувати вам здатись. Щойно я одержав телеграму Леніна, есерівський заколот у Москві придушено.

Муравйов зблід.

— Я не люблю таких жартів. Не той момент, товаришу Варейкіс. Диктую умови я. За мною сила.

В цей час за дверима, в залі засідань, де залишилась охорона Муравйова, почулися приглушені стривожені голоси. Хтось важко упав на підлогу, хтось борюкався.

— Що це? — стривожений Муравйов зіскочив з крісла, кинувся до виходу. З усієї сили рвонув на себе двері.

На порозі, перед його обличчям холодно блиснули багнети латиських стрільців...

— Ах ви ж, сволота! — вилаявся Муравйов. В ту ж мить блискавично він вихопив браунінг і вистрелив, прокладаючи собі дорогу до своїх.

І враз стрілянина залунала по всіх коридорах. Вдарили кулемети на вулицях, озвалися вогнем броньовики. То зав'язали бій із загоном Муравйова викликані Варейкісом більшовицькі дружини.

Секретар губкому кинувся вслід за Муравйовим з наганом у руці. Ще хвилина — і зрадник вискочить з будинку. Він уже на східцях, а у вестибюлі повно муравйовців.

Та ось наперереріз Муравйову кинувся Медвідь з матросами. Озвірілий Муравйов біг і стріляв на ходу. Та, мабуть, в нервовому збудженні тремтіла в нього рука.

Медвідь же стріляв напевно.

Муравйов важко грохнувся на білі мармурові східці і вже мертвий котився вниз головою, заливаючи мармур кров'ю.

— Здавайтесь, ви оточені! — гукали до заколотників солдати Варейкіса.

Приголомшені таким поворотом подій, муравйовці покірно зводили руки.

— Кінець гадові! — переступивши через труп Муравйова, вигукнув розгарячілий Медвідь.— Наполеоном захотів стати! Не ті, брат, часи! Та і Росія не Франція!..

Секретар губкому Варейкіс стомлено зайшов до кабінету і, знявши трубку апарата, став диктувати черговому телеграфісту повідомлення на ім'я Леніна.

— ...Муравйов запропонував нам приєднатись до нього. Від вашого імені ми оголосили йому, що він арештований. Але він не здавався, почав стріляти. В цій перестрілці Муравйов був убитий.

Через годину телеграма була в Москві.

22

Шумлять, гудуть ліси, зеленим верхів'ям рвуться в небо.

На сотні верст лісові нетрі вкрили землю, і ніхто тут не знайде отієї межі, яка розділяє Росію і Україну.

Брянські й Чернігівські ліси обнялися зеленим віттям, переплелися дубами, березами, злилися стіною густих непрохідних соснових борів.

Десь там, у північній стороні, залишилася станція Зерново, звідки проліг його шлях на Україну. На світанку він пройшов «нейтральну зону», де стояли вартовими зеленобороді дуби, і ось уже чернігівські берізки-лелітки зустрічають його ніжним шепотом шовкових кіс. А попереду, за лісами та дібровами, Новгород-Сіверський і мрійна голуба Десна у запашних сінокосах.

Удруге Юрій Коцюбинський пробирається на Україну. Першого разу це було ранньої весни, коли він переходив демаркаційну лінію поблизу Унечі. Тоді ліси ледь пробуджувалися в зеленім розвою. Всю весну пробув він на Україні, поневоленій німцями. Набачився горя людського, і шибениць, і пожарищ, і гнівної непокори.

Він з головою поринув у вогненний вир партизанської боротьби, налагоджував зв'язки з ревкомами, партійними організаціями як посланець партії. Де тільки не побував за два весняних місяці! Об'їздив

усю Полтавщину, Київщину, Чернігівщину. В кінці червня перейшов демаркаційну лінію, прямуючи на Москву. За підкладкою піджака зашитий документ, у якому стверджувалося, що пред'явник цього товариш Степан є делегатом від партійної організації Полтавщини і командирується на Перший з'їзд більшовицьких організацій України.

І ось він знову повертається на рідну поневолену землю, член Центрального військово-революційного комітету Юрій Коцюбинський — товариш Степан.

«Де ти зараз, мій добрий садівнику і бунтарю! Я несу твоє ім'я, бо живеш ти серед народу, хоч, може, давно прийняла тебе в свої холодні обійми сибірська земля, і молода жниця, чернігівська мадонна, так і не дочекається свого мужа з далекої каторги...»

Над головою в Коцюбинського гудуть сосни, лопотять зеленим клечанням берези, шерехкотять тугими жолудями дуби. А під ноги стелеться росяне різнотрав'я, і міцний запах лісу вливається йому в груди, мов хмільне вино.

Разом з Коцюбинським ідуть два провідники, вислані на станцію Зерново командиром партизанського загону Тимофієм Черняком. Одного з них звуть Ялисей, на прізвище Малонос. З вигляду це літній поліщук років шістдесяти, приземистий, чорнобородий дядько з добрими сірими очима. Ніс у дядька Ялисея схожий на величезного стручка, і від того прізвище Малонос звучить іронічно. Другий провідник — років сімнадцяти, білявий, зеленоокий хлопець — нагадував Коцюбинському Лукаша з поеми Лесі Українки. Дати б цьому юнакові сопілку замість нагана, і вона б ожила від подуву його співучої душі.

Провідники ведуть делегата з Москви в партизанський штаб, як звелів їм строго-настрого сам командир Тимофій Черняк. Ідуть хащами, обминаючи села та хутори.

Навкруг тиша, настояна на лісових травах. Тільки десь у зеленому верхів'ї вистукує дятел, посилаючи тривожні телеграми у світи, та ще горлиці туркотять на столітніх дубах.

— Ось поминемо ще одне озерце, а там уже й наші,— тихо пояснює стомленому Коцюбинському Ялисей Малонос,— відпочинете з дороги.

— Нічого. Я не стомився,— вбирає на повні груди

свіжу вологу озера Коцюбинський, хоч і не спав уже другу ніч. Рідний ліс надає йому сили.

Юний Сашко захоплено дивиться на бородатого делегата, який пробирається з самої Москви до них. Хлопцеві хочеться запитати, чи бачив він Леніна, чи говорив з ним. Але юнак не насмілиться заговорити, хоч і несе оте гаряче запитання від самої станції Зерново.

Пройшли ще трохи лісом, за озером показалася галявина, а на ній — курені, вози з піднятими голоблями, зовсім як на ярмарку, коло припону стояли коні, трохи далі над молодим соснячком вився синій димок, у повітрі пахло кашею.

— Ну, от ми й прийшли до нашої партизанської оселі,— озвався до Коцюбинського Малонос.— Усе, хвалити бога, обійшлося благополучно. А онде і хата Черняка,— вказав він на рублену хатку, недавно зведену на стояках із бронзових соснових кругляків.

На порозі хати Коцюбинського зустрів Тимофій Черняк, кремезний вусань, схожий на гвардійця-кавалериста.

— Ласкаво просимо, Юрію Михайловичу,— кинувся Черняк назустріч гостеві з розкритими обіймами.

— Дякую,— обнявши міцно Черняка, сказав Коцюбинський,— і вам спасибі, провідники мої,— обернувся до Сашка й Малоноса і обом міцно потис руки на прощання.

Юний Сашко почервонів, мов дівчина, йому ніхто в житті не тиснув руки, а тут сам делегат ручкається, як з рівнею.

У хаті Черняка пахне сосновою корою, терпким духом живиці і прив'ялим сіном. Підлога встелена травою, ніби на клечальну неділю. Вікна відкриті назустріч усім вітрам — у них ні рам, ні шибок, самі проруби, немов вікна-бійниці. Посередині кімнати — збитий з соснових дощок стіл.

— Ну, сідай, Юрію Михайловичу, розказуй, що там у Москві. Чи скоро поженемо німця-австріяку під три чорти з України?

— Скоро вже. За постановою з'їзду по всій Україні протягом літа маємо створити підпільні партійні організації і військово-революційні комітети. Всією збройною боротьбою трудящих мас віднині керуватиме новостворений ЦК Комуністичної партії України і Все-

український центральний військово-революційний комітет. Саме за дорученням ЦК ВЦВРК я й прибув до вас, Тимофію Вікторовичу.

— А це правда, що на з'їзді було прийнято постанову про розпуск Народного секретаріату України, і нібито його існування назвали фікцією? — занепокоєно запитав Черняк.

— Правда. Хоч мені прикро і гірко за таку оцінку нашої роботи.

— Мабуть, наполягли ті делегати, які і не нюхали пороху на Україні.

— Не без того. Але треба зважити й на те, що в умовах відсутності органів Радянської влади на місцях по всій Україні Народний секретаріат самоліквідувався. Звісно, дехто й допоміг — називав це «грою в республіку», своєрідним самообманом.

— Не можна так несправедливо оцінювати героїчну роботу Народного секретаріату, адже це був перший робітничо-селянський уряд, який згуртував народні маси на боротьбу. Це ж історична справедливість? — доводив Черняк.

— Згодом історики розберуться, що й до чого, визначать наші успіхи, помилки і гіркі прорахунки.

— Дай боже,— махнув рукою Черняк.— А що у нас на Україні є своя компартія — то добре. Без цього нам ніяк не можна. От тільки, щоб не була безправна. На Україні має бути нарешті свій партійний і військово-революційний центр. Давно пора об'єднати всі партизанські загони в полки і дивізії. І наш «полковник» — Микола Григорович Кропив'янський — за це стоїть. У Ніжині він зараз, недавнечко від нього звістку одержав. Готуємось ударити гуртом по окупантах та гайдамаках. Несила більше народові терпіти грабежі та знущання. Народ кипить.

— З ворогами битися треба, щоб не знали окупанти спокою на українській землі, але щодо загального повстання, то, мабуть, ще час не назрів.

— Боюсь, щоб не було пізно,— сказав Черняк.— Чув я, що поміж деякими нашими партійними діячами розпалилась дискусія — піднімати повстання чи ще чекати... Як по-моєму, то це не від них залежить, а від самого народу.

— Воно-то так, звичайно, але не можна відкидати керівної ролі партії у всякій боротьбі.

— А ми з вами хіба що? Адже ми в гущі народу. І в першу-ліпшу годину готові повести його в бій. Не знаю, кому як, а мені не подобаються оті дискусії. Сам чорт не добере, хто з них «лівий», а хто «правий».

Юрій Коцюбинський слухав запального Тимофія Черняка, в думках погоджуючись із партизанським вожаком. Справді-таки, крикливі суперечки вгорі мало принесли користі. Скоріше шкоду. Дійшло до того, що вже не добереш, хто «лівий», а хто «правий». Трапилось так, що частина українських більшовиків, які жили на Правобережжі, стояли на «лівих» позиціях, а ті, що проживали на Лівобережжі, на «правих». З приводу цього дехто не без гіркоти жартував: «Мовляв, Дніпро у всьому винен, змінив би течію з півдня на північ, і все стало б на свої місця. Тоді б і береги відповідали відповідним ухилам». Але це лише гіркий жарт. Необхідно виробити правильну політичну лінію і тактику, уникнути зайвих помилок і непотрібного розділу на «правих» та «лівих». Єдність партії — ось запорука майбутньої перемоги.

Комуністи мусять бути в гущі мас, знати болі й прагнення народу і в найкращий момент визначати час повстання. Саме так діяв Ленін під час Жовтневого перевороту.

— Наші вороги тільки радіють з того, що панує нерозбериха у верхах, вони задоволено потирають руки. А есери зовсім розперезалися. І не лише у нас на Вкраїні. Вже он, бач, і в Москві кашу заварили. До нас чутка дійшла, що тамтешні есери вбили німецького посла, щоб спровокувати війну з Росією.

— Розрахунок простий: натравити німців на російських більшовиків і за допомогою німецьких багнетів повалити Радянську владу. Серед заколотників був і добре знайомий нам Муравйов.

— Муравйов?! — вигукнув з подиву Черняк.— Та він же був командуючим радянськими військами десь на сході Росії. От же бестія, скільки вовка не годуй, а він у ліс дивиться...

— О, той вовк багато лиха накоїв на Україні. Перекинули на Східний фронт, а він зрадив, підняв заколот проти більшовиків. За наказом Леніна Муравйова убито.

— Собаці собача й смерть,— з огидою сплюнув Ти-

мофій Черняк.— От авантюрник! І якої тільки погані немає в тій есерівській партії! Ти ба, до чого дійшли! Переворот затіяли, контра проклята!

— Не вийшло по-їхньому. На придушення есерівського заколоту стали московські пролетарі, і поруч з ними — делегати Першого з'їзду Компарії України, билися і наші червоні козаки, доля яких закинула до Москви,— розповідав Коцюбинський.

— От за це молодці! Виходить, наші товариші делегати не лише дебатували на з'їзді, а й пройшли через вогонь. А як же червонці Примакова потрапили до Москви? Хіба їх роззброїли на нейтральній зоні?

— Ні. Український уряд звернувся з просьбою про це до наших братів росіян. І президія Московської Ради постановила не роззброювати полк Примакова. Нині він називається 1-й Дніпровський полк і, бачиш, став у пригоді Москві в годину скрути.

— І довго ж червонці стоятимуть у Москві? — поцікавився Черняк.

— Є наказ перекинути червоних козаків на Україну. Гадаю, що вони вже десь у районі Почепа. Так що незабаром зустрінемося в Чернігівських лісах,— порадував Черняка Коцюбинський.

— Оце діло! Коли б нам більше зброї та амуніції. Люди до нас плавом пливуть. Щоправда, не з порожніми руками. Відбирають у німців та гайдамаків зброю. Але цього мало...

— От заради цього я й прибув до вас як член Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету. Направляйте негайно своїх людей на станцію Зерново. Туди вже надходять кулемети з Брянська, гвинтівки і патрони з Смоленська, ну а гарматами обзаведемося на місці. В німців, кажуть, непогана артилерія. То нехай вона послужить нам.

— А ми вже дещо й роздобули. Три гармати маємо. Снарядами б запастися. Збираємось учинити наліт на станцію. Яка ваша думка? Га?

— Розвідати все треба добре,— порадив Коцюбинський.— Щоб марно не ризикувати. Партизанська війна має свої правила і закони. Я гадаю так, Тимофію Вікторовичу, завтра скличемо нараду і обговоримо, що і як будемо робити.

— Хлопці мої давно ждуть. Не завжди випадає нагода послухати посланця з Москви. Ви ж, мабуть, і з Ле-

ніним зустрічались? — глянув Черняк запитливо на Коцюбинського.

— Володимир Ілліч прийняв делегатів з'їзду. Дуже цікавився всіма подіями, що відбуваються на Україні. Багато висловив слушних порад і просив нас, делегатів, передати від нього трудящим України найкращі побажання і запевнити, що скоро прийде довгожданий день визволення.

— По це треба всім розказати. Народ Ленінові вірить. Після наради пошлемо партизанських агітаторів у села,— загорівся Черняк.

— Головне — зміцнювати зв'язки з народом. До речі, які у вас зносини з Новгородом-Сіверським, з Ніжином, Черніговом? — поцікавився Коцюбинський.

— І в Чернігові, і в Сіверському є наші зв'язкові. Можна сказати, живий телеграф працює. А вчора із самого Києва одержали звістку. Від губкому прийшов посильний.

— Це добре,— кивнув головою Коцюбинський.— А де ж той зв'язковий?

— Та воно, власне, і не посильний, а посильна,— пояснив Черняк.— Така собі дівчина... Мабуть, білоруска. Але, видать, бідова. Відпочиває в курені. Три ночі не спала, пробилася до нас крізь німецькі та гайдамацькі загороджувальні пости.

— Як тільки вона прокинеться, скажете мені. Поговорити треба та й передати нею в Київ добрі вісті товаришам.

— Обов'язково пришлемо. А зараз, може, підобідаєте з дороги, Юрію Михайловичу? Партизанського кулешу скуштуєте? Добрячий пшоняний куліш із салом.

— Не відмовлюся. Куліш я змалку люблю. Ще коли, бувало, вночі пас коні разом із сільськими пастухами. Добрий харч, та ще коли димком пахне.

— Зараз ми вам подамо його повну миску,— засміявся Черняк і, наказавши черговому збігати до кашоварів, подався з хати.

Коцюбинський з апетитом сьорбнув куліш, коли почулися знадвору голоси. Він упізнав басок Тимофія Черняка і ще чийсь жіночий, на диво знайомий голос.

Коли двері відчинились, він схопився з-за столу, не вірячи своїм очам. Перед ним стояла в селянській спідничці й кофтині, запнута білою хусткою Ольга

Бош. Та сама русява козачка, з якою він уперше зустрівся в Ромодані.

— Ольго! — вигукнув він з подиву.— Це ти, Ольго?

— Я, Юрію Михайловичу.— І вона кинулася до нього, припала худеньким дівочим тілом до міцного чоловічого плеча.

— От тобі й посильний з Києва! — сміявся у вуса Черняк.— То, виходить, ви з нею знайомі?

— Знайомі, Тимофію Вікторовичу,— сяяв від щастя Коцюбинський.— Ну, сідай, Оленько, сідай, та поїмо удвох партизанського кулешу. Розказуй, що там у Києві? Як тримаються наші?

— Важко нашим. Гайдамацька варта полює на кожного більшовика. Щоночі розстріли. Гетьман Павло Скоропадський перейшов до відкритої поміщицько-куркульської диктатури. Вже деякі жовтоблакитники й не раді, що спілкуються з німцями. Петлюра і той скуштував гетьманської тюрми. Але, як каже Косіор, мабуть, арештували його для того, щоб оточити ореолом мученика. А нашим більшовикам дуже тяжко. Жінок і то не щадять... Одну з наших дівчат, Галю Тимофєєву, схопили. Чудова дівчина. Добре знає німецьку мову, ввесь час вела пропаганду серед німецьких солдатів. Дуже шкода Галі. Не зважаючи на терор, київські підпільники налагодили видання газети «Київський комуніст», випускають листівки під носом у гетьманської варти.

Ольга розповідала про Київ, у якому Юрій Коцюбинський не був від того сумного зимового вечора, коли, відступаючи, вони разом залишили Київ. Ольга, як і сестра Оксана, працювала зв'язковою керівного центру з підпіллям. Розсталися вони ще навесні, і ось їхні дороги знову схрестилися.

— Ви мою маму бачили? Як там вона? — нетерпілося Ользі.

— Аякже, зустрічалися на з'їзді. Здоров'я її значно покращало. Марія, твоя сестра, весь час з нею. Ти не хвилюйся, Оленько. Мати твоя, можна сказати, герой. Хвалилася мені, що скоро має виїхати в Пензенську губернію. Володимир Ілліч запропонував. Так що зараз, мабуть, уже в дорозі.

— Слаба вона. Серце щось здає. Не пройшли їй даремно ні царська тюрма, ані заслання...— тривожилася за матір дівчина.

Дивлячись на засмучене обличчя Ольги, Юрій Михайлович згадав свою матір. Як там вона живе в окупованому Чернігові серед ворогів? Адже не простять їй гайдамаки та гетьманці за дітей, які воюють на боці червоних.

— А ми з Оксаною бачилися у Новгороді-Сіверському,— звеселіло промовила Ольга, щоб якось прогнати зажуру, яка лягла Юрієві на обличчя.

— З Оксанкою?

— Еге. Вона теж зв'язковою працює. Подалась до Унечі. За Віталієм побивається.

— Ну що ж, може, вони там і зустрінуться, як оце ми з тобою.

— То Віталій десь тут?

— Та, мабуть, уже в Почепі. Має завдання з полком перейти нейтральну зону.

Вони ще довго розмовляли в сосновій рубленій хаті, де пахло живицею і лісовою травою, легким димком, що залітав у широкі пройми вікон, занесений вітром від партизанських багать.

Уже зовсім звечоріло. Над лісом звела свої намети тиха літня ніч. Від озера долітав немудрий спів деркача. Він, мов безсонний вартовий, бив у своє калатало.

— Може, пройдемось, Олю? — запропонував Юрій.

Ольга мовчки погодилась, і вони вийшли під зоряне небо. Не змовляючись, рушили до озера. На дні загадкового озера купалися зорі. А побіля берега, на воді, застигли зірчасті лілеї. Простягни тільки руку — і нарвеш цілий сніп.

— Яка дивна краса! — прошепотіла вражена Ольга.— А тихо як. Не віриться, що кругом точиться страшна війна.

— Таємнича лісова тиша. Але прислухайся, Оленько. Чуєш, як за дубами хропуть партизанські коні? Чуєш, як дзенькнуло серед тиші стремено?..

— Чую,— мовила вона тихо.— Я навіть чую, як у тебе б'ється серце.— Вона на мить припала до його грудей.

— Тобі не холодно?

— Ні. Не знаю сама, від чого тремчу...

— На ось, накинь френч на плечі.

Вони обійшли озеро, побрели далі високими травами, вслухаючись у ніч. Доля звела їх на тривожних дорогах війни ще тоді, взимку, на станції Ромодан.

Знайомство почалося із суперечки, але згодом обоє весело сміялися, пригадуючи свою першу зустріч. І вже не здавалася Коцюбинському шаленою оця русява дівчина, як не здавалася Ользі кам'яною, насупленою і строгою «борода».

Не раз зустрічалися вони опісля, але ця зустріч була особливою. Мабуть, сама доля знову переплела їхні стежки в цьому загадковому лісі, може, на одну лише ніч, щоб потім розлучити надовго, а може, й назавжди...

У густих нескошених травах вдарила в дзвінкі литаври перепілка. Розсипала звуки пісні. Здається, запрошувала їх напитися води з чистих криниць а чи з того зоряного озера, що виблискувало серед верболозів. А може, та перепілка впрохувала спити не води, а припасти спраглими губами до іншого дивного напою, від якого в сто крат здається кращим світ і ти в ньому стаєш як пісня?

Мов зачаровані йшли вони на той поклик. І вже обом здавалося, що не перепілки видзвонюють у високих травах, а власні серця витьохкують дивну пісню чарівної ночі.

Може, їм судилося вислухати ту пісню всього лише раз на віку? Тільки один раз, як музику власного серця серед залізного клекоту війни.

23

Повстання, яке спалахнуло на Ніжинщині під проводом Кропив'янського, сколихнуло всю Україну. Перша звістка про збройний виступ ніжинців дійшла до Коцюбинського в той час, коли він був у північних районах Полтавщини. Тисячі бійців згуртував Коцюбинський навколо бойових підпільних штабів. Усі вони, як і ніжинці, рвалися до бою. «Але чи в запалі боротьби не буде погублено справу, яку так довго й терпляче готували більшовики?» — непокоївся Коцюбинський.

Водночас він розумів, що Кропив'янському, мабуть, несила більше стримати народний гнів. Як збурена хвиля, вийшов він з берегів, і тому-то Микола Григорович змушений був видати наказ «номер шостий», закликаючи до повстання. Мужньо билися з німцями та гетьманцями його безстрашні земляки. Але сили були нерівні. Стягнувши війська, карателі поча-

ли оточувати повстанців. У найкритичніший момент Юрій Коцюбинський наказав загонам, що діяли в сусідніх районах Чернігівщини, розгорнути активні дії. Це відтягло чимало окупаційних військ з Ніжина та Чернігова на Полтавщину і дало можливість поріділим загонам Кропив'янського пробитись ближче до нейтральної зони і з'єднатися з червоними військами.

У серпні повстання на Чернігівщині почало пригасати, хоч бої не припинялися. То були сміливі партизанські наскоки там, де на них не чекали; вони завдавали чимало клопоту німцям та гетьманцям.

Коцюбинський як уповноважений член Центрального військово-революційного комітету налагоджував і зміцнював зв'язки з партизанськими загонами, пам'ятаючи, що вирішальні бої попереду. Незабаром на Десні об'явився загін червоних козаків під командуванням Примакова, в районі Унечі сформував свій полк Микола Щорс, а поблизу Ямполя збиралися таращанці Василя Назаровича Боженка.

Як тільки червонці опинились на Десні, Коцюбинський з Прилуччини подався до Примакова. І знову зустрілися давні друзі. Радісно було й від того, що серед червоних козаків Коцюбинський зустрів бойових своїх побратимів Семена Туровського і Михайла Зюка. Ще гімназистами вони були в одній підпільній більшовицькій організації. На початку імперіалістичної війни царські жандарми схопили Туровського і його товаришів за розповсюдження революційних прокламацій і загнали аж у Сибір.

І ось знову вони разом, на цей раз досвідчені воїни, які багато пізнали за чотири роки суворого життя. Віталій Примаков від задоволення потирав руки:

— Ну, Юрку, як тобі подобаються мої нові козаки?

— Орли, а не хлопці! Дай я тебе ще раз обніму, Семене, і тебе, Михайле,— казав розчулений Коцюбинський.

— А ти чоломкаєшся з ними, як Тарас Бульба з синами,— жартував Примаков.

— Як і подобає за козацьким звичаєм.

— А нам почоломкатися з вами можна? — озвався з гурту шустрий невеличкий козак у сивій шапці набакир, хоч надворі стояло літо.

Коцюбинський глянув на низького козака і вигукнув від здивування:

— Кого я бачу? Чи не Перетятько?

— А то хто ж? — широко розкинув той руки для обіймів.— Здорові були, Юрію Михайловичу! От ми й знову разом.

Не встиг він випустити з рук Семена Перетятька, як опинився в міцних обіймах вусатого козарлюги.

— Що, не впізнаєте? Та це ж я — Коропець з Лохвиці!

— Той, що погрожував шаблею Муравйову? — пригадав Юрій Михайлович.

— Він самий,— заливався сміхом Коропець.

Потім до Коцюбинського підійшов височенний, широкоплечий козак у картузі з червоною околичкою і, простягнувши руку, сказав:

— Здорові були, товаришу Коцюбинський. Пам'ятаєте, як ми з вами через Дніпро по кризі на Київ наступали?

— Таке довіку не забувається, дорогий товаришу Ганжа.

— Дозвольте й мені вас привітати від себе і від щирих прихильників таланту вашого батька,— підступивши, урочисто промовив високий стрункий козак. В петлицях юнака палала червона троянда.— Якщо не забули, козак Чуприна, ну, а козаки, за звичаєм, охрестили по-своєму — Марусею звуть... Мабуть, скучають за дівчатами.

— Це ми його охрестили за те, що він так добряче виконує жіночі ролі в нашому козацькому театрі і співає, наче соловейко. Голос високий, дзвінкий, як у дівчини,— пояснив Коропець.

Навколо — сміх, жарти, схвильовані розмови, як буває при зустрічі давніх друзів. Усюди знайомі ще з Харкова, он стоїть усміхнений Устим Яремко.

— Здоров, Устиме! — обняв він козака.

А увечері над тихою Десною довго лунали пісні. У тісному гурті стояв Примаков і, обнявши найближчих товаришів, почав своєї улюбленої. Її дружно підхопили всі.

Голосистий Чуприна високим тенором виводив, посилаючи пісню під зорі:

Гей, вставайте, козаки,
На герць погуляти,
Слави здобувати...

Гей, чи пан, чи пропав,—
Двічі не вмирати,
Гей, нумо, хлопці,
До зброї!

Десна підхоплювала той спів на свої хвилі і несла поміж зелених берегів. Здавалося, Червоне козацтво піснею вітало рідну землю, за якою знудьгували їхні серця. Скоро принесуть вони Україні і волю, як принесли оцю пісню на деснянські береги...

У високому небі серпень косить достиглі зорі. І вони падають на землю гарячими осколками.

Вже й пісні стихли, біля пригаслого вогнища в напівтемряві засиділось кілька козаків, заслухались голосом Чуприни.

Він читав вірші поета, який був земляком ось цих безусих і бородатих козаків... Не читав, а малював перед здивованими слухачами дивні картини:

Арфами, арфами —
Золотими, голосними обізвалися гаї
Самодзвонами.
Йде весна
Запашна,
Квітами, перлами
Закосичена.
Думами, думами —
Наче море кораблями, переповнилась
Блакить
Ніжнотонними:
Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

— А здорово,— чути в темряві голос якогось козака.— Буде бій! І сміх буде, і плач буде, ніби про нас написано...

— Читай іще,— просять козаки в жадобі до красивого слова. І Чуприна читає:

Йду в простори я, чулий, тривожний
(Гасне день, облітає, мов мак).
В моїм серці і бурі, і грози,
Й рокотання-ридання бандур...

Моя пісне, вогниста, шалена
(Креше небо і котить свій гнів),
Ах, розбийся на світлі акорди,
Розридайсь — і затихни, як грім...

— Душевно пише... За серце бере,— озвався до Коропця Перетятько.

— Да, брат, ніби звичайні слова, а отак складені, як квітка до квітки, і вже вінок виходить. Іноді сам бачиш і красу земну, і блакитне небо, і білі хмарини, і від того в грудях у тебе ніби рокочуть на всі лади бандури... А от не можеш висловити всього того, не вистачає слів. Талану, знать, бог не дав,— попихкуючи цигаркою, тихо в темряві говорить Коропець.— Слово, брат, воно теж, як музика, не всяк над ним владу має...

— Гарно написано, але ж і читає добре, бісів син, сказано — талант,— дивується Перетятько.— Такому б тільки в театрі виступати, а воно, бач, шабля стала Мар'янові сестрою...

А Чуприна все ще читає:

На майдані пил спадає.
Замовкає річ...
Вечір. Ніч...

Давно спить козацький табір. Таємниче шумить партизанський ліс. Стоять під зоряним небом кронисті дуби, немов зелені намети, під гіллям яких прямо на землі сплять козаки Примакова і повстанці Черняка.

Вже й до світанку недалеко.

І раптом проспівали сурми тривогу. Впала нагла звістка: німецькі карателі і гайдамаки палять села, наближаються й до лісу.

Швидко вишикувались ескадрони. Загомонів, зрушив ліс, застугоніла земля. Поспішали вершники на вогонь туди, де чинили розправу німці.

Скориставшись темрявою, карателі напали на села Шептаки і Воробіївку. Затаїли злобу за те, що недавно селяни зіпсували їм бал, пожбуривши кілька гранат у вікна панського палацу. Підпалене карателями село горіло, потім знялося полум'я над Воробіївкою і ще далі над містечком Смячем...

Із лісу вириваються галопом червонокозачі сотні.

Назустріч їм з палаючого села несуться німецькі драгуни.

Лава іде на лаву.

Сотня Коропця врізалася в гущу німців. І залютувала жорстока січа. Падали під ударами козацьких шабель пруссаки і баварці, широко розкинувши руки.

Здригнулися чужинці, почали відступати.

Та ось від станції на допомогу німцям ринули нові ескадрони. Вдарили із-за пагорбів ворожі гармати.

Під козацькими кіньми звелися угору чорні стовпи вибухів.

— Вперед за мною! — гукає Коропець і летить в гущу бою.

За ним мчить велетень Ганжа, поспішають Чуприна, Яремко... Заплюйсвічка...

Дзень, дзень, хрясь, хрясь,— шугають шаблі. Здається, очманілі косарі мантачать коси...

Врізався у ворожу лаву богатир Ганжа. Від його шаблі повалився на землю баварський кірасир. Але якась німецька шабля вибила Ганжу з сідла.

Вже б'ється колишній коваль, стоячи на землі, проти оскаженілих ворогів, розмахуючи важким палашем.

Не здолати шаблями німцям червоного рубаку. Ворожа куля вдарила козака Ганжу у високе чоло, і падає він на землю, так і не випустивши з рук шаблі.

Здибивши коня, сотник Коропець з потроєною люттю кидається на ворогів, відплачуючи за товариша.

— Майн гот! — кричать німці. І котяться голови і каски.

Летять коні, рвуть землю копита.

Із-за палаючих хат люто сіконув кулемет. Прострочений у груди, падає з сідла Коропець. Тільки кінь дико ірже, гасаючи полем.

Під Чуприною вбито коня. Та козак кидається вперед з карабіном у руках, стріляючи в німців. І шепочуть його губи:

— Ой чи пан, чи пропав, двічі не вмирати...

З того козацького кличу народжується пісня.

Та враз пісня обривається. Падає на землю Чуприна.

Семен Перетятько і Устим Яремко летять далі...

Шаблі перехрестилися в небі. Низько опускаються над Чуприною. Лежить він у траві, широко розкинувши руки. На грудях коло серця, поблизу кривавої рани, біліє в петлицях ромашка.

Стугонить земля. Здається, в її глибині рокочуть громи.

Із-за пагорбів у тил німців вилітає нова козацька лава. Попереду червонців Примаков і Коцюбинський:

— Кари німцям! Кари!

Лава за лавою скачуть козаки. Летять просто в огонь,

де за палаючими хатами засіли німці. Сама ніч посилає помсту на ворогів.

Поле бою всіяне тілами. Переплелися свої і чужі. Полем смерті бродять санітари. Оксана Коцюбинська схилилася над Ганжею. Припала вухом до грудей.

Мовчить Ганжа, не дише.

Заснув вічним сном Коропець...

Оксана припала над Чуприною. Відкрив козак очі, озвався стиха:

— Як добре, що ти прийшла... Передай Коцюбинському і Примакову, що козак Чуприна поліг чесно у бою.

— Ні, ні, ти житимеш! — втішає його Оксана.

— Може... сестро... Хіба що в пісні. Той не загинув, хто загинув за справу революції... Чуєш, Оксано? Передай товаришам мій останній заповіт...

Склепив очі. І полинула душа козацька під зорі. Коло червоної рани на грудях у Чуприни біла ромашка...

У зблисках пожежі повзе бойовищем Ольга Бош, виносить на собі пораненого бородатого партизана.

— Спасибі тобі, дочко! Вік не забуду,— хреститься старий, напившись води з баклаги.

Від охопленого пожежею села чути гул бою. Там ще біснується січа. Тікають німці й гайдамаки.

Попереду червонців Віталій Примаков, розпашілий як вогонь, в руках шабля, ніби блискавка.

Шалений галоп коней. Стугонить, наливається гнівом повстання українська земля. Никнуть під копитами перестиглі пшениці...

— Вперед за Україну! Червоні лицарі! — лунає серед ночі голос Примакова.

І крешуть, крешуть дзвоном смерті козацькі шаблі.

І настав день, повний сонця і блакиту.

Та ніхто не радувався його ясності, чорна туга за полеглими товаришами в бою краяла серця...

Де-ж ви, хмари сиві, закривайте небесні люстра, затемніть сонце, бо в нас сьогодні велика печаль!

Юрій Коцюбинський стояв над глибокою ямою, в якій вляглися один до одного козаки на вічний сон.

— Дорогі побратими, мужні червоні лицарі! Ви полягли в жорстокому бою, захищаючи від ворогів нашу рідну землю... Україна ніколи не забуде ваших славних імен: ні козака Ганжі — київського коваля, ні полтавського селянина з-під Лохвиці — Коропця, ані

співучого козака Чуприну, в серці якого жив художник і поет. Чуєте ви нас, дорогі товариші? Над могилою ми повторюємо ваші слова: «Той не загинув, хто загинув за справу революції!» Віднині вони стануть нашим бойовим девізом.

Смутний натовп козаків, партизан, селян. Плачуть жінки, баби і діти... Хто схлипує, тамуючи сльози, а хтось тужить ридма... Семен Перетятько стоїть закам'яніло, ковтаючи солоні сльози: «Такі козаки полягли!»

— Поклянемося ж, товариші, що здобудемо волю Україні, пронесемо наші червоні знамена до Дніпра і далі до Чорного моря й синіх Карпат.

Слова козацької присяги злилися з гарматним гулом прощального салюту.

Блакитне небо тріщало громами.

Того ж дня надвечір Примаков поклав перед Юрієм поруділу прокламацію. Коцюбинський відразу не збагнув, у чому річ. Стомлено пробіг її очима. Новгород-Сіверський повітовий староста поміщик Жолкевич іменем гетьмана Скоропадського оголошував, що за голови партизанських ватажків Юрія Коцюбинського, Миколи Кропив'янського, Віталія Примакова і Миколи Щорса призначає винагороду по 700 тисяч карбованців за кожного.

— Ну й що ж ми йому відпишемо? — звів очі на Примакова Коцюбинський.

— Ми запізнилися, Юрку. Поки цей наказ дійшов до нас, партизани поквиталися з Жолкевичем по-своєму. Налетіли на маєток, розгромили карателів, які охороняли старосту, і, забравши в нього все добро, доставили в партизанський край. Вартість усього обчислюється в три мільйони карбованців. Так що від пана Жолкевича ми, можна сказати, взяли обіцяне, та ще й з добрим гаком.

— А як же пан Жолкевич?

— Йому тепер наші голови не потрібні. Сам поніс свою голову на той світ.

— Ну, туди йому й дорога.

На якусь хвилину в хаті залягла тиша. Суворе буття оточувало їх, бо жили вони обидва між життям і смертю. Тяжкі втрати ятрили серце. Важко було примиритися з тим, що між козацьких лав не проскаче на

баскому коні велетень Ганжа, не сипне в гурті жартом Коропець, не заспіває на привалі Чуприна.

— Жаль бойових товаришів, з якими пройдено чимало нелегких доріг,— озвався Примаков, і на обличчя його впала тінь.— Рано полягли хлопці. Ой рано. Їм би водити ескадрони, полки, кавалерійські бригади...

— Що ж поробиш. На їхнє місце стануть тисячі,— втішав друга Коцюбинський, хоч у самого нила душа.

— Вони полягли славною смертю, Юрку. Коли прийде мій смертний час, я б волів упасти у бою.

— У бою смерть несподівана, і тому легка. Кожен солдат, ідучи в бій, допускає, що може загинути, і не боїться такого кінця. Найстрашніше, коли на людину смерть насувається, як мара, і її нічим не можна відвернути... Ну, та досить про це. Ще не відлиті дзвони, які прогудуть нам з тобою похоронну, Віталію.

І знову в хаті запала тиша. Тільки муха билася об шибку, жалібно дзижчала, попавши в павутину в кутку між лутками.

Коцюбинський піднявся з лави, заходив по хаті. Хоч би там що — а вони не мають права опускати руки. Треба боротись, діяти, ризикувати, зневажаючи небезпеку.

Віталій Примаков дивився на свого друга і розумів, що Юркові нелегко. Весь час він у дорозі, то під виглядом простого селянина в свитці переходить із повіту в повіт, то видає себе за якогось міського дачника, якому політика і війна байдужі, і йде він у затишні села, щоб відпочити від житейської суєти. Під час таких мандрів та переходів можна попасти в лабети до окупантів або гайдамаків. Найменша необережність, обшук — і вірна загибель. Адже Юрко носить зашиті в одягу документи, що він член Центрального військово-революційного комітету.

І Оксані часто доводиться вирушати в небезпечні мандри. Скільки разів вона вже переходила нейтральну зону! От і знову має вона йти за завданням.

Ніби читаючи Віталієві думки, Юрій запитав:

— Оксана прийшла?

— Зараз зайде.

— Що ж, будемо прощатися.

Примаков вийшов, а за хвилину повернувся з Оксаною.

Одягнена вона була просто, по-селянському — в широкій квітчастій спідниці та легенькій кофтині, на плечах коричнева кашемірова хустка.

— Ти так вирушаєш у дорогу? — окинув Юрко сестру поглядом.

— Отак. Ще легеньку свитку маю і кошик з харчами.

— Ну що ж, може, так і краще, менш примітна для чужого ока. Так-от, Оксанко, сьогодні вирушай у штаб Кропив'янського. Передаси йому, що за розпорядженням ЦВРК він повинен вивести свої загони до нейтральної зони. Отут наказ ЦВРК. Настав час формувати українські червоні полки.

— Гаразд. А ти ж куди, Юрку? — В голосі сестри тривога.

— А мені, сестро, як ото в пісні співається, «видно шляхи полтавські і славну Полтаву».

— Ти ж бережи себе, Юрку.

— Це саме і я тобі хотів сказати, Оксано,— усміхнувся Коцюбинський.— Вовка боятись — у ліс не ходити, а ми з тобою і в ліс, і поза лісом ходимо. Будеш у Чернігові, вітай маму...

— І від мене уклін,— сказав Віталій.

— Ну, ви тут поговоріть,— підвівся з місця Коцюбинський,— бо не скоро, мабуть, знову побачитесь. А я піду з друзями попрощаюся.

Юрій вийшов. Оксана й Віталій удвох залишилися в хаті лісника. І тільки місяць зазирав у шибку, обдаючи їх золотою курявою...

24

Він сходив дорогами України сотні, тисячі верст. Він бачив її, охоплену пожарами, повиту сивим димом. І здавалося Юрієві Коцюбинському, що то не дим стелеться над спаленими селами, а печальні сиві удовині коси розпустила Україна на півсвіту і тужить-плаче за своїми безталанними дітьми.

Може, й справді вона, мов ота чайка, про яку в пісні співається, що вивела чаєняток при битій дорозі? Хто не їде, хто не йде — руйнує гнізда, ловить загребущими руками молодих необлітаних пташат. Скільки вже їх загинуло в пазурах хижих шулік!

Багато набачився він за гіркі дні невеселого літа 1918 року: і чорних шибениць на перехресті доріг, і ядучих попелищ на місці спалених сіл, і закатованих та замордованих людей, які, не скоряючись ворогові, ішли на вірну смерть.

В одному з сіл поблизу Прилук його було схоплено зненацька і разом з усіма односельчанами погнано до волості. Німецький майор погрозливо кричав з ганку про сплату контрибуції. А сход мовчав, оточений гайдамаками, що сиділи на конях з гострими піками біля сідел.

Коцюбинський стояв поруч з Данилом Середою, зв'язковим партизанського штабу, до якого він завітав під виглядом кума з далекого села Тернів. Стояв і, зціпивши зуби, слухав погрози німецького майора.

Товстий, одутлуватий баварець розмахував руками, кричав на селян, називаючи їх найобразливішими словами, вимагав хліба і м'яса, яєць і сала, погрожував, що в разі непокори спалить село. Люди мовчали.

Накричавшись до хрипоти, німець розлючено наказав:

— На коліна!

Та натовп не сколихнувся.

— На коліна! — закричав він удруге і скомандував гайдамакам рушити кіньми на людей. Яничари натягли поводи, спрямовуючи коней на беззахисну юрбу. Коні хропли, закушували вудила, не слухали вершників.

— На коліна! — втретє заверещав німецький майор і почав стріляти з парабелума. Люди поволі опускалися на землю. Коцюбинський стояв мов закам'янілий. Ніби крізь сон відчув, як за рукав тягнув його до землі обачний Данило Середа, рятуючи товариша від загибелі.

Він стояв у тісному натовпі і думав: «Що ж, стій! Стій і ти, член ЦК партії і Реввійськкому України, разом з народом знеси всі образи і страждання, зліший будеш! Хай люди побачать, що в цю тяжку годину з ними більшовицькі ватажки. Тільки той може стати на чолі мас, хто разом з народом вип'є всю чашу гіркоти до дна».

Глухо гудів натовп. Недалеко хтось читав молитву, пересипаючи її прокляттями, хтось скреготів зубами і пошепки лаявся. Гайдамаки похитувались на конях,

мов чорні привиди. Коні щулили вуха, тривожно іржали, гупали копитами в землю.

А німецький майор все ще кричав з ганку, лаявсь, ображав людей, і здавалося, цьому ніколи не буде кінця...

— До завтра село повинне заплатити сто двадцять тисяч контрибуції. Вивезти три тисячі пудів хліба. М'ясо, масло, яйки. А не то, ми будем паліть село і розстріляй кожного десятого заложника!

Німецький майор покрикував з ганку, не підозрюючи, що то була його остання промова в житті.

— Німецьке командування і гетьман Скоропадський за голови партизанських ватажків Юрія Коцюбинського, Віталія Примакова призначає винагороду 750 тисяч карбванців. Хто з вас хоче одержати ці гроші?

Натовп мовчить.

Мовчить Середа, мовчить Коцюбинський.

— Нам відомо, що член Цека партії комуністів і оберуповноважений Радянського уряду Коцюбинський ходить по селах, підбурює на повстання. Той, хто вкаже нам Коцюбинського, крім грошей, може одержати землю і всяких привілегій. Село, в якому ми зловимо небезпечний проводир, буде звільнено від контрибуцій! Чуєте?

Люди стоять на колінах, засмучені, нескорені і строгі.

Вже й сонце спускається на захід. Вечоріє.

Мовчання і туга над селом, над всією Україною.

— От і ніч прийшла. Ви, хохли, впертий народ! Завтра я поставлю вас на коліна знову, якщо ви не виконаєте мій наказ.

Ніч, темна, беззоряна... Пуста сільська площа. Якісь тіні крадуться поза оградою церкви. І враз постріли і вогонь. І дзвони.

Повстало село Терни.

Юрій Коцюбинський з Данилом Середою вриваються у зборню, охоплену вогнем. Падає німецький майор від кулі. Огонь лиже його мундир.

Горить німецький штаб.

У відблисках пожежі іде село великим рушенням до лісу. І на чолі цього загону месників — Юрій Коцюбинський і звичайний тернівський дядько Данило Середа.

І знову дороги...

За кілька днів із Прилуччини він добрався до тихого села Вельбівки, що розкинулося на Пслі, поблизу Гадяча. Цього разу Юрій оселився тут за рекомендацією гадяцького вчителя Семена Кириченка як дачник у хаті одного селянина.

Разом з Кириченком вони взялися за проведення наради більшовиків, які працювали в підпіллі у Миргородському, Зіньківському та Гадяцькому повітах. Під виглядом рибалок вони з'їхалися одної неділі до Псла. Роздобули кілька човнів у вельбівських рибалок і вирушили за течією на рибні місця.

Їх зібралося чоловік двадцять. Були серед них і колишні фронтовики, і народні вчителі, та майстрові люди, посланці партії, які діяли в підпіллі. Уважно слухали вони розповідь Юрія Коцюбинського про роботу І з'їзду Компартії України, про бої, що розгортаються дедалі з більшою силою на півночі України, про недалекий час всенародного повстання проти німців.

Посланці з трьох повітів схвалили постанову збирати людей у Вельбівських, Лютенських, Бірківських лісах, групами пробиратися ближче до Полтави в Диканські ліси, де вже готувалися загони Федорченка, Кочерги, Ковпака і Упира, що діяли в Охтирському, Миргородському та Кобеляцькому повітах.

Перед від'їздом з Полтави захотілося Коцюбинському зустріти жінку, яку він знав ще з дитинства, яка була частою гостею його батька. Нині вона проживала під Гадячем у спустілій садибі свого брата, відчужено від усього світу. То була Олена Пчілка — мати Лесі Українки.

Семен Кириченко надвечір провів Коцюбинського до Зеленого Гаю, де жила стара письменниця. Потурбована зненацька, господиня непривітно зустріла непроханих гостей. Учителя Кириченка вона трохи знала. Але хто цей бородатий чоловік, який дивиться на неї так пильно, очі його не злі, а сповнені доброти?

— Вибачте, Олена Петрівно, що ми завітали до вас у гості, не дивіться на мене так суворо. Довзольте спочатку представитися. Прізвище моє Коцюбинський, а звуть Юрієм, по батькові Михайлович.

Олена Петрівна сплеснула руками:

— Боже мій! То ви Юрко? Син нашого великого небіжчика? Просто не віриться... Але ж схожий чимось

на батька, схожий. Тільки дороги у вас різні. Чула я, далебі, про вас. Недобре чула. Писали з Києва знайомі... І гірко сумую з того. Ви вже пробачте мені за відвертість.

— Будь ласка. Я не ображаюсь. Знаю, що часом від вас діставалось і Лесі.

— Так, так, я й на Лесю іноді нападала. Може, тому, що стара і не поділяю надто революційних захоплень молодих.

— Але ж усе життя ви жадали добра простим людям, Олено Петрівно! А без бою волі ніхто не дає. Доводиться за неї боротись.

— Може, й так. Але скільки ллється крові! Скільки братовбивства! Витоптали Україну свої й чужі вояки гірше татарів... І свої і чужі розпинали Київ.

— Громадянську війну нав'язали нам вороги. То що ж, терпіти наругу?

— Ні, я не проповідую терпіння. Душа за Україну болить. От і в газеті ще в січні читала, нібито ви, Юрку, особисто стріляли з панцерника по будинку, в якому жив професор Грушевський. Знайшов фортецю! — сказала вона з болем.

— Неправда! Я знаю, це ви читали в «Киевлянине». Постарався чорносотенець Шульгін оббрехати мене, а тим часом насправді будинок Грушевського обстріляли муравйовці з провокаційною метою. Хоч, скажу відверто, поглядів пана Грушевського я не поділяю.

— Може, й так, Юрку. Увесь світ мов ошалів. І до чого воно йде? Чим усе це закінчиться? Боюсь, щоб рідний край наш не сплюндрували гірше за монголів,— сумно похитала вона сивуватою головою.— І який ми прорахунок вчинили, що стільки нещасть у нашій історії? — підкреслено сказала вона. І по хвилі додала: — Не дивуйтесь, Юрію Михайловичу. Це не я сказала. Ці слова належать моїй доньці Лесі. А в неї була світла голова, не те що моя стареча...

— Даремно ви так про себе говорите. Вас шанує народ не тільки як матір великої поетеси, а й як письменницю, видатного культурного діяча.

— Не втішайте мене. Невесела в мене доля. Одні лають за лівий лібералізм, інші не можуть простити того, що я підтримувала Грушевського та Винниченка.

— На жаль, є й такі.

— Ще б пак! Була я з ними разом у Центральній

раді, на яку начіплено стільки несправедливих ярликів. А ми ж хотіли добра Україні. Можливо, робили щось і не так. Але в тій страшній веремії хто з нас не помилявся? Хіба міг бажати наш літописець, Михайло Сергійович Грушевський, лиха Україні? Боже сохрани! А чи Володимир Кирилович, всесвітньовідомий письменник, який вийшов з народних глибин, зазнав царських тюрем і гонінь,— хіба він замишляв щось погане проти свого нещасного народу? Та ніколи в світі! Я вже не кажу про себе. Я присвятила все своє життя Україні і своїй доньці Лесі прищепила ту любов.

Олена Петрівна важко зітхнула, провела рукою по сивих скронях, сумним поглядом дивилась на Юрка, якого знала змалечку.

— Тернистими шляхами ідемо ми до світла. Готові небо прихилити, щоб якось полегшити долю людям. Та не все виходить. Братовбивча війна знесилює наш народ. Боюся, що пожадливі сусіди скористаються з нашої довіри та слабості й святкуватимуть на кривавому торжищі свою тризну. Тільки мене, мабуть, тоді вже не буде на світі. От бачиш, сину, доживаю свій вік, як схимниця в Зеленому Гаю, несучи гірку покуту.

— Заспокойтесь, Олено Петрівно, не крайте свого серця. Зараз гірко і важко вам. Але з часом відійде гроза, настане світла днина на землі нашій. Я вірю в це! Вірю! І борюся за правду, виконуючи заповіт свого батька.

— Дай боже тобі щастя, Юрку.

— А чому ви зійшли з тернистого шляху, називаєте себе схимницею? В запалі цієї боротьби ваш голос так багато б значив. Більшовик би охоче вам подав свою руку.

— Ой, хтозна. Кожен з нас іде своїм шляхом. Мені слави не треба. Не про себе печуся, за народ душа болить. А воно, як на лихо, якого тільки зілля серед українців немає. Вірно колись писав Олександр Потебня: «Нікчемне зілля з тином рівняється, а шовкова трава на облозі росте...»

— Народ наш не хоче бути травою, щоб хилитись, куди вітер подме. Стіною зеленого лісу встає він на ворога, і я певен: повалить його, а заодно і той тин, і те нікчемне зілля, що вигналося на біду нашу та на безголов'я.

— Добре кажеш, синку. Ти, я бачу, пішов у батька, а може, ще й далі підеш,— усміхнулась вона загадково.— Молоді завжди вперед рвуться. Ну, а як же ти сюди потрапив? Нелегально сам прибився чи, може, від скрути, а чи, гляди, нове військо збираєш?

— Буду збирати, Олено Петрівно. Скоро гнатимемо звідси німців.

— Німці — то чума, наслана на погибель нашого народу. Україна повинна скинути ненависну кормигу. Але не легко це буде, Юрку, не легко... Одинокі ми, Росія в стороні...

За столом Олена Петрівна розпитувала Юрка про матір, про брата і сестер.

— Як же нині живе Віра Устимівна?

— Весь час у тривозі. Недавно в тюрмі гетьманській сиділа за дітей.

— То, виходить, і проти старих жінок війна? — похитала головою господиня.— Ну, а сестри ж твої де?

— Оксана вийшла заміж за Примакова. Чули про такого отамана Червоного козацтва? І сама стала козаком.

— Боже, твоя воля! Оксанка? Хто б подумав? А Роман? Хоч той при матері?

— Подався і той у козаки, у Примакова служить.

— Так йому ж, мабуть, немає й сімнадцяти?

— Виріс, нівроку. Шаблю міцно тримає.

— Поглянув би на вас Михайло Михайлович. У такого тихого батька такі відчайдушні діти.

— А по-моєму, ви помиляєтесь, Олено Петрівно. Мій батько ще задовго до революції накликав громи і блискавки, волів згасити в небі сонце і запалити друге. От ми і боремося за це...

— Ну, що ж, нехай вам щастить. Коли б тільки все було добре. Щоб не посміялася з вас лукава доля. Цього я, сину мій, найдужче боюся.

Вже й ніч зайшла, а вони все ще говорили. У відчинене вікно з Псла тривожним покликом долітала сумна дівоча пісня. Хтось нарікав на своє гірке безталання. Пісня пливла серед ночі, мов скарга безотвітна, і навівала сум.

Ой світе ясний та світе прекрасний,
Як на тобі важко жити,
І ще важче молодесенькій
Не наживши́сь помирати...

Олена Петрівна похитала головою і важко зітхнула.

Ранком Юрій Коцюбинський виїхав із Гадяча на Зіньків, Опішню, щоб зустрітися в Диканських лісах з партизанськими ватажками.

Розбитний Семен Кириченко влаштував Коцюбинського до опішнянських гончарів, що після ярмаркування в Гадячі поверталися в рідні краї.

Вмостившись на величезній хурі, Коцюбинський їхав старим чумацьким шляхом на Полтаву. Зацікавлено оглядав принишклі села та хутори. Який багатющий і безталанний край! Які чорноземні поля розкинулись навколо! Копи та стоги вдяглися тугими золотавими снопами. Та невже ж доведеться отой хліб вивозити в зажерну Німеччину? Шістдесят мільйонів пудів контрибуції наклали окупанти на Україну. Широко роззявили рота. Та, мабуть, подавляться.

А шлях стелеться далі й далі. То спускається в долину, то підіймається нагору. Вже й Зіньків позаду. Минули Шилівку, Човно-Федорівку, в далечині показалася приворсклянська долина, розкинувшись від Опішні аж до самої Охтирки.

Зустрічні люди шанобливо віталися з опішнянськими гончарями, і ніхто не здогадувався, що циганкуватий бородатий гончар — народний комісар Радянського уряду, який незабаром підніме усю Полтавщину на німецьких окупантів.

Рипіли гончарські вози, погойдувались на бакаях. І тоді тихо видзвонювали горщики в хурі, мов приглушені дзвони. Виблискували проти сонця опішнянські полив'яні миски, схожі на сонця.

А Юрій Коцюбинський думав про те, як він після проведення наради з полтавськими партизанськими ватажками пробиратиметься до Києва. От коли б для маскування дістати таку гончарську хуру, на ній можна на край світу заїхати.

25

Київ потонув у важкій дрімоті. Так спить після нелегкої праці знесилена людина, не знаючи, що чекає завтра.

Глухої ночі Юрій Коцюбинський, переправившись на човні через Дніпро, входив у місто, повите темрявою. Тільки на найбільш людних вулицях та площах тьмяно світили ліхтарі. Іноді серед затаєної тиші раптом гулко

проносилися вулицями вершники, мов домовики на розжоханих конях, наганяючи страх на киян, нагадуючи про те, що в комендантську годину ніхто не сміє потикатися на вулицю.

Крадучись попід парканами, Коцюбинський пробирався на Васильківську. «Це навіть краще, що місто не освітлене, легше пройти непоміченим»,— думав Юрій Михайлович.

Про всяк випадок запасся рибальським приладдям, ніби запізнілий рибалка, що повертається з Дніпра. Але гетьманці хапають усіх, хто пізньої години ходить вулицями, і навряд чи допоможуть йому вудочки, які завбачливо дав старий дніпровський рибалка.

Проскочивши поблизу костьолу Васильківську і завернувши в темний провулок, Коцюбинський полегшено зітхнув. Ще кілька кварталів, і він буде на Жилянській, у дворі, де живе його сестра Ірина. Ну, а там уже в безпеці.

Не думав він, коли вступав на чолі червоних полків у Київ, що згодом доведеться йому крадькома пробиватися до міста.

Десь на Кузнечній вдарила криця підків об кам'яний брук, і розжохані коні рвонулися в бік Жилянської. Юрій ледве встиг сховатися за товстим стовбуром осокора.

Вершники проскакали мимо, тільки шматки піни з кінських вудил заляпали стовбур осокора. Брудна лайка дозорів упала на київський брук.

— От... розтуди його... хоч би якогось дурноп'яного злапошить... А то гасаємо цілу ніч даремно.

«А цим мисливцям до рук краще не попадатись»,— насторожився Коцюбинський і лише тоді, коли ущух тупіт кінських копит, вийшов з тіні осокора.

Він прошмигнув іще квартал, готовий щомиті перемахнути через паркан, і опинився на тихій Жилянській вулиці. Нарешті знайшов підворіття того будинку, де жила Ірина. Але ворота були на замку. Що ж робити? А копита вже крешуть іскри десь поблизу за рогом, ось-ось вершники завернуть сюди.

І тоді, не гаючи й хвилини, Юрій кинувся до залізних воріт. Він стояв уже по той бік воріт, коли мимо шугонули коні. З'явившись із ночі, гайдамаки пірнули в ніч, тільки сполохана вулиця ще відлунювала перестуком копит.

Юрій піднявся сходами на другий поверх, навпомацки відшукав двері, обережно постукав, щоб не сполошити сусідів. За дверима почувся шерхіт, озвався стривожений жіночий голос. Юрко впізнав голос сестри Ірини. Щось теплою хвилею вдарило йому в груди, і він, припавши обличчям до дверей, прошепотів:

— Це я, Іринко.

По той бік дверей брязнув ланцюжок, клацнув замок, і за мить гаряча рука схопила його, потягнувши через поріг.

— Юрку! Юрасику мій дорогий! — обнімала і цілувала його зраділа сестра. Від неї віяло давнім затишком батьківської хати, теплом і ніжністю, які він знав колись давно у своїй родині.— Як же ти, Юрку, в такий непевний час? Серед ночі.

— А от довідався, що ти вийшла заміж, вирішив поздоровити,— пожартував Юрій.— Вибач, що такий запізнілий боярин.

— А ти все жартуєш, а я таки шкодую, що тебе не було на моєму весіллі. Так хотілося посидіти разом. Невеселе було в мене весілля, Юрку.

— Нічого, ми відсвяткуємо його вдруге, коли прийде наша перемога. І я вип'ю чарку за твоє щастя.

— Ой Юрку, ти став зовсім шалений. Сам поліз у пащеку до ворогів. Кругом таке твориться. Лютує контррозвідка, на більшовиків полюють... А він ще й жартує.

— Вовка боятись — у ліс не ходити, сестричко. А я ж навпаки — з лісу до вас. Нічого, скоро ми з того вовка здеремо шкуру.

Ірина розглядала при світлі каганчика старшого брата, зовсім не схожого на того, якого вона знала з дитинства в рідному Чернігові. Це вже був не гімназист, голубоокий Юрась, яким марили чернігівські дівчата. І не той бравий високий прапорщик, якого бачила вона на початку сімнадцятого року з золотими погонами на плечах... Це був і не той командарм Коцюбинський, який на чолі червоних полків у січні вступив до Києва. Скільки тоді було розмов серед киян! Одні ним захоплювалися, гаряче аплодували, коли він з'являвся на київських вулицях на вороному коні, інші лаяли та проклинали.

Перед нею зараз сидів інший Юрко, ще дужче зарослий темно-русою бородою, одягнений у простий одяг.

Але все ж він залишався самим собою. Ці ясні й правдиві голубі очі, високе чоло, привітна усмішка — усе це було його, а густа, розкішна борода робила Юрка схожим на міфічного героя Геракла.

Ірина поклала теплі руки братові на голову і притиснула її до своїх грудей точнісінько так, як це колись робила мати.

— Ти надовго до Києва, Юрку? — з тривогою в голосі запитала сестра.

— На кілька днів, Іринко. Маю важливе доручення Цека партії. Будемо готувати повстання проти німців, щось засиділися вони на Україні.

— Дякую тобі за довір'я, Юрку,— розчулилася сестра.— Ти ж будь обережним. В Києві яких тільки ворогів немає. І німці в касках, і білогвардійці в погонах, і гайдамаки з китицями, справжній Вавілон.

— Знаю, що під крильцем німців російська контрреволюція звила в Києві гніздо. І «наші добродії» петлюрівці мирно з ними вживаються.

— Тобі завтра, мабуть, рано вставати. Лягай відпочинь ось на моєму ліжку, а я на диванчику примощусь.

— А де ж твій чоловік?

— Та він такий самий непосида, як і ти. Тиждень прожили разом. А тепер подався на зв'язки, виконує доручення підпільного комітету.

Полягали спати, але ще довго не могли заснути. Ірина прислухалась, як він дихає на ліжку, і в душі раділа, що він поруч з нею, не зважаючи на всі страхіття, які творяться в Києві. Вона пишалась Юрком і водночас боялася за його долю.

— А знаєш, кого я зустріла в Києві? — озвалася сестра.

— Не можу здогадатися.

— Оленку. Пригадуєш нашу добру знайому, яка любила співати на вечорах самодіяльності? Ти, здається, до неї був небайдужий.

— Олена Кобзар? — перепитав Юрко.— Голос у неї справді чудовий... То де ж вона зараз?

— В опері співачкою. Хоч не дуже з того рада. Не до співу зараз. Уся аж кипить. Була я недавно в неї. Живе самотньо на Безаківській. Сидить, мов синичка в клітці. Іноді поспіває сама собі, а тоді поплаче... Може б, зайшов до неї?

— Якщо виберу час, зайду.

Тільки перед світанком вони заснули.

Другого дня рано-вранці Юрій Коцюбинський був уже в Святошині в невеличкому будиночку, що притулився між високих сосен. Тут, на спустілій дачі, мала відбутися нарада представників підпільних комітетів і уповноважених Центрального військово-революційного комітету.

— Ну, як ви добралися до Києва, Юрію Михайловичу? — зустрів Коцюбинського невгамовний Косіор.— Де ночували? Як спалося?

— Усе добре, Станіславе Вікентійовичу. А ночував у сестри.

— О, то вам повезло, відвідали родичку! А я, знаєте, коли після з'їзду потрапив до Києва, мав явку на одній нелегальній квартирі, але сталося непередбачене, і мене, як кажуть, переадресували. І куди б ви думали? В келії Михайлівського монастиря! Так що першу ніч нелегального перебування в Києві я провів серед ченців.— Станіслав Вікентійович весело розсміявся, закліпав невеличкими зеленкуватими очима.— Хто з ворогів міг здогадатися, що в келії проживає більшовик? У наших умовах така квартира — божа благодать. Цілком безпечна. Хоч, скажу вам, мені довелося їх поміняти чимало. Ну, та скоро кінець нашим поневірянням. Для цього ми й зібралися сьогодні на нараду. Заслухаємо повідомлення з місць, виробимо загальну програму дій.

З Станіславом Вікентійовичем Косіором Юрій Коцюбинський був знайомий ще по Петрограду. Не раз, бувало, Косіор виступав перед робітниками Московсько-Заставського району, де за коменданта був Коцюбинський. У Жовтневі дні вони теж були разом, поруч воювали проти Краснова на Пулковських висотах. І от через рік їхні дороги зійшлися на Дніпрі.

Заслухавши звіти з місць, перейшли до вироблення спільних заходів. Це була нелегка справа. Адже серед окремих керівних працівників партії увесь час точилися гарячі суперечки і дискусії по національному питанню, про те, якими шляхами повинна йти Україна; виникало чимало незгод про збройне повстання. «Ліві» і «праві» все ще відстоювали свої позиції.

— Товариші! — звертаючись до присутніх, говорив Косіор.— Ви знаєте, що Центральний Комітет Кому-

ністичної партії (більшовиків) України багато зробив для згуртування революційних сил українського народу. Проте в нас є ще чимало організаційних і політичних недоліків. Одні з нас, як кажуть, «лівили», інші «правили», допускаючи серйозні помилки. Але, крім усього, на наше щастя існував Цека більшовицької партії на чолі з Володимиром Іллічем Леніним, який не раз поправляв нас, давав своєчасні поради, спрямовував нашу боротьбу в потрібне русло. Я хочу повідомити вас, товариші, що незабаром, десь, очевидно, в жовтні, ми зберемося на свій II з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. На з'їзді обговорюватиметься питання про всенародну партизанську війну. А поки що ми повинні знову роз'їхатися у найвіддаленіші райони, щоб безпосередньо на місцях керувати діяльністю підпільних партійних організацій, розгорнути широку пропаганду в масах і, зокрема, серед солдатів окупаційної німецької армії. Сподіваюсь, що наступного разу ми зберемося у вільному Києві.

...Було вже пізно, коли закінчилась нарада і Коцюбинський залишив непоказний будиночок у Святошині серед високих сосен. Трамваєм доїхав він до Євбазу, вийшов з вагона, маючи намір добратися до Ірини. І враз він згадав, що недалеко, на Безаківській, живе Олена Кобзар. Адресу йому сказала сестра. «А чи не зайти мені до Олени?» І вже не міг утриматись від бажання, яке полонило його.

Сторожко пройшов темними вулицями в тісний двір. Нечутно ступаючи, піднявся на третій поверх. Тихо постукав у двері.

А за хвилину здивована Олена дивилася з порога на незнайомого бородатого чоловіка:

— Вам до кого, добродію?

— До вас, до тебе, Оленко, не лякайся, дорога. Я — Юрко.

Вона тільки хлипнула від подиву, пропустила його в кімнату і поспішно замкнула на ключ двері.

Маленька кімната з одним вікном схожа на келію. Під стіною — ліжко, застелене білим покривалом. Під вікном столик з фотографіями, біля нього отоманка. На стіні гітара терпляче жде теплих жіночих рук і пісні.

Вони сидять удвох серед тиші. Вікно завішене што-

рою. Свічка горить у мідному підсвічнику, стікає восковими слізьми.

— Як же ти мене знайшов? — після довгої мовчанки запитує Олена.

— Язик до Києва доведе,— відповідає жартома Коцюбинський.— Ну, а в Києві і поготів.

— Дякую, що не забув. Тільки чи треба ж було ризикувати. Місто кишить білогвардійцями та гайдамаками. Замучили ці посіпаки народ.

— Розпинають неньку Україну, душогуби. Теж мені патріоти!

— Коли б ти знав, як мені не хочеться виступати перед цими ситими мордами — німцями і гетьманцями,— розповідала Олена.— Сидять у залі пихаті, самовдоволені, ліниво плещуть у долоні. Подавай їм українські пісні. Їхні оплески я сприймаю як знущання. Коли б можна, плюнула б у потворні пики і подалася зі сцени.

Голос Олени сповнений розпуки і болю. Великі карі очі от-от бризнуть слізьми. Щоб не розплакатися, вона прикусила губу і одвернулася, проворно кинулась знімати із свічки нагар.

Він підвівся з місця, наблизився до Олени, м'яко поклав руку на плече:

— Заспівай мені, Оленко, щось гарне для душі.

Вона глянула на нього блискучими очима і усміхнулася крізь сльози. Мовчки підійшла до гітари, зняла з гачка, зручно сіла на отоманці, і ожили струни, бризнули звуками, сповнили тремтливим дзвоном кімнату.

Не зводячи очей з Олени, він сів поруч, і звуки, що злітали зі струн, просто вливалися йому в душу. Як давно він чув пісню! Рідну пісню, що смутить і веселить серце, що є і розрадою, і втіхою для людини. За багато-багато днів співали то вітри, то метелиці, то шаблі кресали. Ото хіба що коло багаття повстанського заспівають, бувало, бородаті партизани, згадавши своїх дружин і дітей, та розвіють по лісу тугу. Але пісні тихої, ніжної він не чув давно. Налякана війною, вона втекла кудись далеко. І ось тепер він знайшов її. Виходить, вона поселилася в цій келії.

Підожди, не жартуй, чуєш, дзвони гудуть,
Чуєш, дзвін похоронний лунає.
То борця-комунара в могилу несуть...

Що боровся за правду,
За знедолений люд...

Тихо бринять струни, ллється чистий голос співачки, мов струмок із кришталевого джерела. Тремтить свічка на столі, і падають гарячі краплі на білу скатертину. А він сидить заніміло, і бачить тільки великі золотисті очі співачки, і чує її до болю милий грудний голос.

— Хочеш, я заспіваю тобі колискової? — озивається вона тихо, і пальці вже перебирають струни, а голос дивом дивним малює картину.

Над колискою схилилася молода мати. В хаті півтемрява. За вікнами догоряють далекі пожежі. Десь дзвенять копита... Та то ж озвалися струни під чутливими пальцями Олени, чародійні струни, і полилася колискова:

Люлі, соколий синочку,
Рожевий милий цвіт,
В нещасную годиночку
Родився ти на світ.
Піднімешся на ніженьки,
На шлях — гірке життя,

Тебе криві доріженьки
Зведуть з ума, з пуття.
Забудеш хату власную,
І мову різлату,
І матінку нещасную,
Вкраїноньку святу...

На мить струни замовкли, затихає голос. Тільки чути важке зітхання. І знову озвалася одна струна, попливла тиха колискова материнською тугою по кімнаті:

Але поки ще дитятко,
Як те зерно в ріллі...
Спи ж, мила, люба квітонько,
Люлі, люлі, люлі...

Де вона набрала таких пісень? Хто написав їх? Про чию в них співається долю?

І вже відповідала йому власна душа. Життя створило їх у горнилі тяжкої війни. Хіба мало загинуло у боях молодих комунарів? Їх поховали під печальні дзвони, під гул гармат. Саме про це нагадує якась дівчина своєму нареченому, що на хвилину заскочив до неї між боями. Може, хотів обняти, приголубити, бо, мабуть, не скоро зустріне?.. А дівчина злегка одвела його руку, заговорила до нього піснею:

Підожди, не жартуй...

Ну, а друга? Про що розповідає друга пісня?

Про долю тих, хто ще лежить сьогодні в колисці. Про матерів, які стали вдовами, народивши лише одне дитя. Не дочекатися їм уже своїх суджених, як і сиротам не дочекатися батьків, полеглих у боях.

Що ж чекає малого, який ще не зіп'явся на ноженята? Чи не поведе його злая доля на криві дороги? Чи не стане синок, як ті дорослі, що згубили його батька, чи не буде покидьком служити чужинцям? Чи не забуде він свій край, материнську мову і пісню?..

Запеклося материнське серце кров'ю в тривозі. Схилилася вона над колискою, над зернятком своїм, і тихо лине ласкаве, журливе: «Люлі, люлі, люлі...»

Але досить смутку. Олена помічає в Юркових очах блискучі скалки. Мало йому туги, то ще й вона додає. І, усміхнувшись, пройшлася пальцями по струнах. І враз ожили вони, бризнули веселою:

Гандзю моя, Гандзю мила,
Чим ти мене напоїла?
Чи любистком, чи чарами,
Чи солодкими речами?
Гандзя любка, Гандзя птичка,
Гандзя цяця-молодичка!..

Маленька кімнатка ніби ожила. І вже іншими здавалися речі в ній, і навіть свічка горіла веселіше, жваво зблискуючи язичками полум'я.

Які тільки дива не робить пісня із людьми!

Несподівано з-за вікна, завішеного шторою, донеслися з вулиці сердиті голоси. Хтось проскочив на конях, розколовши насторожену тишу київських вулиць.

— Гетьманці! — прошепотіла злякано Олена і обірвала пісню, дмухнула на свічку. В хаті залягла густа темрява.— Хоч би не почули. Не дай боже! — озвалася вона, повита ніччю.

Стривожена пісня втекла з кімнати. Тільки струни гітари, зачеплені ненароком, тихо бриніли.

— Ну, я, мабуть, піду,— відчуваючи незручність, підвівся Коцюбинський.

— Куди ти? — кинулась Олена.— Я тебе нізащо не пущу. Ще потрапиш сердюкам у лапи.

— Заспокойся. Я не з полохливих.

— Знаю. Але навіщо загравати зі смертю? Коли що, краще я піду, а ти залишайся...— І не доказала.

— Дякую тобі, Оленко. Добре маєш серце,— відшукав він її руку в темряві.

Гаряча рука її затремтіла.

З вулиці знову озвалися скреготом копита. Кричало натруджене каміння. Схарапуджена ніч губила над Києвом зорі.

Нейтральна зона всупереч Брестському договору не стала нейтральною. Саме тут, на межі України і Росії, розгорялося величезне вогнище всенародного повстання.

Чутка про те, що за нейтральною зоною на російській землі формуються українські полки й дивізії, швидко облетіла всю Україну. І донесли ту добру вість до людей більшовики.

Минуло понад два місяці. А яка висока повстанська хвиля здійнялася на Чернігівщині, Полтавщині, Київщині! «Скоро, скоро вже вдарить дев'ятий вал»,— радів у душі Юрій Коцюбинський, дивлячись, як тисячі повстанців вливаються в червоні українські полки.

Разом з партизанськими загонами ранньої осені він прийшов на станцію Зерново, де на той час містилася штаб-квартира ЦВРК. На засіданні комітету Юрій Коцюбинський доповів про становище в окупованих губерніях, де йому довелося побувати. Було ясно, що назрівала потреба від розпорошених партизанських загонів переходити до створення дисциплінованих військових частин.

У кінці вересня Центральний військревком прийняв постанову про формування з партизанських загонів та повстанських груп двох українських дивізій. Командиром першої дивізії було призначено Миколу Григоровича Кропив'янського, а начальником штабу Сергія Івановича Петренка-Петриківського.

Перша Українська дивізія формувалася поблизу Стародуба й Унечі. До неї входили чернігівські, полтавські та київські партизани, які нині складали чотири полки: Богунський — на чолі з Миколою Щорсом, Таращанський, яким командував батько Боженко, і Новгород-Сіверський під командою Тимофія Черняка. Четвертим був червонокозачий полк Віталія Примакова, який уже пройшов нелегкий та славний шлях і був, по суті, першою регулярною частиною Червоної Армії.

Нейтральна зона стала своєрідним плацдармом. Немов туга тятива величезного лука, натягнутого до краю, вона спрямовувала свої стріли на Україну. Понад тридцять тисяч повстанців чекали сигналу рушити визвольним походом.

І таки дочекалися.

17 жовтня в Москві відкрився ІІ з'їзд КП(б)У. В день закриття з'їзду, 22 жовтня, Володимир Ілліч зустрівся з делегатами. Ленін говорив про складне міжнародне становище, вказував на неминучість революції в Німеччині, закликав українських більшовиків до збройного повстання.

Не минуло й місяця, як революція в Німеччині стала фактом. І відразу ж полетіла по всій Україні довгождана вість:

«Всім, всім, всім!

Урочисто заявляємо, що Брестський мир з Німеччиною втратив силу і значення, всі уступки територій і областей оголошуються недійсними...»

У кінці листопада в Суджі було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, до складу якого увійшли К. Ворошилов, В. Затонський, Ю. Коцюбинський, Артем, Е. Квірінг, В. Аверін. Уряд видав маніфест, в якому проголосив відновлення Радянської влади на Україні, закликав народ до розгортання всенародного повстання, щоб вигнати німецьких загарбників, українську націоналістичну буржуазію і російську контрреволюцію.

Юрій Коцюбинський поривався на Україну, мов птах, що відчув весну, злітаючи над гірські вершини, спрямовуючи свій політ проти вітру і бурі...

Через тиждень член Українського Радянського уряду Юрій Коцюбинський був у Диканських лісах під Полтавою, де на нього чекали створені ним ще влітку бойові полтавські загони.

26

Замело, закушпелило снігами полтавські села та хутори. У високих кучугурах стоять хати, вгрузлі в заметах по саму стріху. Тільки сизий димок в'ється над чорними димарями, та ще біля обледенілих колодязів застигли задубілі журавлі, поскрипуючи на холодних вітрах. Високі тополі, мов сиза нехворощ, бринять край доріг, і знову за ними біла пелена.

Зима владарює над полтавськими степами та гаями. Стоять засипані снігом Диканські ліси, кутаються в білі кожухи дуби-дідугани. На десятки верст ліси і ліси, мовчазні, насуплені, загадкові.

Недалеко від Чернечого Яру повстанський штаб Коцюбинського. Багатьма стежками і дорогами зв'язаний він з партизанськими загонами, що діють на Миргородщині, в лісах понад Ворсклою і Пслом, на півдні Полтавщини — у Кобеляцькому та Кременчуцькому повітах. Ні, не все скувала, не все приспала люта зима.

Господарі лісів — партизани. А по містах стоять залоги жовтоблакитників, які ще недавно служили гетьманові Скоропадському, а тепер переметнулися на бік петлюрівської Директорії. Навіть отаман у них залишився той самий, татаркуватий Балбачан. Та не врятує гайдамаків зміна урядової вивіски. Вже наступають на Україну з півночі червоні війська. Полтавські повстанці тільки чекають сигналу від Коцюбинського, щоб ударити по ворогах з тилу.

Одного зимового дня Юрій Коцюбинський повернувся з-під Опішні, де проводив нараду партизанських командирів, які діяли в долині Ворскли. Стомлений, промерзлий до кісток, добрався він до Чернечого Яру на свою штаб-квартиру, хату лісника Свирида.

Тільки-но роздягнувся, зігрівся біля вогню, що палав у печі, як надворі загупали кроки і на порозі з'явився вартовий:

— Товаришу Коцюбинський, там до вас привели наші хлопці якогось посланця. Кажуть, ніби з самого Харкова. Що накажете?

— Нехай заходить.

Як же він був здивований, коли на порозі з'явився Кропив'янський. Стояв, зарослий густою бородою, у звичайному селянському сіряку, одягненому поверх кожушка.

— Миколо Григоровичу! Яким побитом? — зраділо кинувся Коцюбинський назустріч другові.

— Повстанським вітром, Юрку. Заметільними дорогами та стежками з самого Харкова в глухі диканські хутори, оспівані Гоголем. А тут добре у вас, справжній партизанський край! Рідна, так би мовити, стихія.

— Але ж ви були в Стародубі? Як ваша дивізія? — допитувався Коцюбинський.

— Ге, Юрку, та ти, я бачу, нічого не знаєш. Я вже нею не командую.

— Як же так?!

— А я, друже, старий солдат, куди посилають, туди й іду,— скидаючи кожуха, неквапно розповідав Микола Григорович.— Одне слово, ситуація така: ми вже було просунулися на Україну, завдали доброго прочухана німцям та гайдамакам. Аж тут викликає мене командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко і каже: «Реввійськрада вирішила послати тебе в інше місце». І подав мені наказ про призначення начальником штабу по формуванню частин Червоної Армії Харківського напрямку.

— Яке ж завдання цього штабу?

— Антонов-Овсієнко пояснив мені, що цей штаб має рухатись услід за наступаючими військами і формувати свіжі частини. Адже силами Другої дивізії, що наступає на Харківському напрямку, ворога не здолати.

— Звичайно,— погодився Коцюбинський.—Але ж вам, мабуть, шкода було розставатися зі своїми земляками-чернігівцями?

— А в мене і тут їх чимало. Всі українці, Юрку, мої земляки,— усміхнувся Микола Григорович, розгладжуючи кучеряву бороду.— Ну й холоднеча тут у вас, як у Сибіру.

— Зараз погріємося. Їстимете галушки, справжні, полтавські?

— Не відмовлюся. Та ще коли б з салом. Галушки тут, мабуть, добре варять.

— Ну от разом і повечеряємо. Я теж тільки-но з дороги. А тим часом розкажіть, яким чином ви потрапили до нас?

— Ну, що ж. Завдання Антонова-Овсієнка я виконав. Сформував із добровольців запасну дивізію, яка, до речі, має діяти в тісній взаємодії з твоїми полтавськими повстанцями. Оскільки наступ незабаром почнеться, то командування фронтом вважало за доцільне послати мене до тебе, Юрію Михайловичу, так би мовити, на з'єднання. Поки що одного, а далі підійде й дивізія. Одне слово, прибув на підмогу. Не відмовишся?

— То це ж дуже добре! Нам саме не вистачало такого досвідченого командира, як ви! — радів Коцюбинський.— Людей у нас зібралося багато, майже

в кожному селі свій загін. Та й зброя є. Запаслися ще з літа. Зробили кілька нальотів на Полтаву і добре-таки пошарпали німецько-гетьманські склади з боєприпасами, а от на серйозні операції вийти поки що не можемо.

— А може, й не варто раніше часу ризикувати? Згадаймо, як ми завчасно виступили на Чернігівщині.

— Та воно так,— погодився Коцюбинський,— але тут ще є одна причина. Розумієте, наші партизани б'ються біля свого села, а спробуй-но послати в інше місце, йдуть неохоче, огинаються...

— Ця річ мені відома, не звикли, не втягнулися у війну. Одне слово, селянська психологія. Ну, а на Полтаву підуть? — запитливо звів густі брови Кропив'янський.

— Ще восени намагалися взяти з бою, але не здолали ворога. А зараз поки що такого завдання не ставили. Вичікуємо момент. Щоб ударити напевне. Гадаю, що серед усіх партизанів не знайдеться такого полтавця, який би відмовився визволяти своє улюблене місто.

— Ну що ж, мабуть, що такий час настав. Ну, та про це завтра потолкуємо. А поки що давай хвалених полтавських галушок.

Повечерявши, полягали спати, обидва стомлені з дороги. Лісникова дружина послала їм на полу. В голови поклала подушки, а вкриватися довелося своїми кожухами.

Хоч пізно лягли, але відразу не могли заснути. За вікнами гули коренасті дуби. Тривожно рипіли промерзлі сосни.

«От лежать вони вдвох, чернігівські земляки,— думав Юрій,— можна сказати — одним рядном вкриті, збоку їх можна прийняти за бородатих дядьків, а подумати, то вони справді таки генерали. Особливо Микола Григорович. Ще й не старий, а яке життя прожив. Син селянина з Володькової Дівиці, в старій царській армії завдяки мужності став офіцером... Ще до революції одержав звання підполковника. Це було нечувано для тих часів, дехто з «благородних офіцерів» зневажливо копилив губу, дивлячись на простого мужицького сина в погонах. Але війна є війна, їй потрібні хоробрі люди. За проявлену хоробрість на полі бою Кропив'янського нагороджують орденами, хрестами

й золотою георгієвською зброєю. Незадовго до революції він командує 74-м Ставропольським полком, стає більшовиком і після перемоги Жовтня очолює 19-у дивізію, яка стала на бік революції.

Незабаром солдати 12-го армійського корпусу, де мали великий вплив більшовики, обрали Миколу Григоровича командиром корпусу. Ось тоді вони й зустрілися вперше. В січні 1918 року збільшовичений корпус Кропив'янського підтримував наступ червоних на Київ, наступаючи із заходу від Вінниці, визволяючи Поділля від петлюрівців.

Потім зустрічалися вони на рідній Чернігівщині, коли Кропив'янський носив партійну кличку Полковник, будучи ватажком чернігівських партизан. У тій тяжкій боротьбі були успіхи і невдачі. Останній раз зустрічалися вони в нейтральній зоні, де стояла Перша Українська радянська дивізія, командиром якої був Микола Григорович. А він читав тоді лекції для політпрацівників і майбутніх командирів у Стародубі й Унечі...

І ось знову така несподівана зустріч...

— Ти ще не спиш, Юрку? — озивається Микола Григорович.— І до мене щось сон не йде. Хоч давно я не спав у такій хаті. Ось так і виспимося, як у рідної матері. Бач, як від комина жаром пашить, просто блаженство,— жартував Кропив'янський і став пригадувати, як малим, бувало, постеле мати всім покотом, розіславши на полу ряднину. Піл хоч і великий, та всі не вміщалися. Доводилося вносити в хату кілька кулів околоту і стелити просто на долівці.— Сімеєчка у нашого батька була чималенька. Шість синів і шість дочок. І всі, хвалити бога, виросли. Нас у селі звали багачами не стільки за землю, воли та корови, скільки за дітей. На всю Володькову Дівицю не було більшої родини.

Слухаючи його, Юрко пригадав батьківську хату, сестер і брата. Розкидало їх життя. Оксана з Романом у полку Червоного козацтва, незабаром уже, мабуть, і на Чернігівщину доберуться. Ірина в окупованому Києві. Тільки мати залишилась у Чернігові. Жде, виглядає дітей і побивається, мов та Ярославна на древнім чернігівськім валу.

— Ти одружений? — запитав стиха Микола Григорович.— Чи й досі бурлакуєш?

— За війною нема коли, Миколо Григоровичу. Та й не всяка піде за такого неспокійного.

— Нічого, знайдеться на козака дівка. Я теж бурлакував довго. А одружився тільки місяць тому. Гарну дівчину взяв.— У голосі його забриніла теплота і ніжність.— Учителька вона з нашого ж таки села, Антоніна Павлівна Полуботко. Там така співуха, що не наслухаєшся.

— Прізвище в неї козацьке, та й сама, певне, смілива, коли не побоялася вийти за такого.

— Твоя правда. Вона в мене молодець.— І він зітхнув під кожухом.— Оце, як той казав, відгуляв скупе весілля, попрощався з молодою дружиною і прямо сюди в Диканський ліс.

А Юрій згадав Ольгу. Не дуже-то часто зустрічалися вони. Більше в розлуці. Та в душу запала міцно русява дівчина. От і тепер дивляться на нього здалеку великі променисті очі, мовби хочуть щось сказати.

— Нічого, Юрку, не журися, що не оженився,— жартома мовить Кропив'янський.— Ось проженемо до бісової матері окупантів, тоді хіба ж таке весілля відгуляємо, а заодно і моє! Хотілося б побачити Антоніну у вінку...

За вікном риплять дуби і гудуть сосни, мороз вимальовує на шибках дивну папороть, снує мережану казку.

Так вони і заснули під зимовий шум лісу.

Наступного дня увечері до хати лісника Свирида зібралися командири загонів, керівники підпільних ревкомів та партійні ватажки. Адже Коцюбинський водночас був і керівником підпільного Полтавського губкому.

Відкриваючи нараду, Юрій Михайлович доповів про те, що війська Українського фронту кілька днів тому взяли Харків, на черзі Полтава.

— До нас із Харкова прибув уповноважений фронту Микола Григорович Кропив'янський, щоб допомогти згуртувати наші сили і рушити на Полтаву,— закінчив він.

— А чи здолаємо ворога? Чи вистачить сил? Може, зачекати, доки наші підійдуть із Харкова,— засумнівався дехто.

— Саме для цього ми й зібралися, щоб обміркувати

все як слід,— пояснив Коцюбинський.— Чекати далі навряд чи треба. Мусимо нещадно бити ворога.

— Правильно! Полтава чекає. Та що ми за полтавці, коли не принесемо їй волі! — схопився з лави командир Диканського загону Федорченко.

Після Коцюбинського взяв слово Кропив'янський. Підвівся з-за столу, кремезний, кругловидий, міцно збитий. Кучерява борода робила його значно старшим за свої літа, а очі, молоді, веселі, так і сміються. Гімнастерка туго облягає груди. Через плече — ремені, навхрест з правого боку — кобура. Одною рукою він сперся на дубовий стіл, другу простяг до партизанського товариства, ніби запрошував сісти ближче:

— Привіт вам, товариші, від бійців Червоної української Армії, яка йде визвольним походом на Україну. Гадаю, і ви доведете на ділі, що полтавці не ликом шиті і вміють битися, як боролися їхні прадіди за правду та волю. Тут чулися голоси, чи не рано йти на Полтаву. Чи здолаємо своїми силами ворога? Що ж, запитання цілком слушне. Якщо діятимемо кожен загін на свій розсуд та боятимемось далеко відійти од своїх хат, то не зарадимо загальній справі. Гуртуватися треба, звести невеличкі загони в бойові сотні, великі, боєздатні з'єднання під єдиним командуванням. Недарма в народі кажуть: «Гуртом добре і батька бити». А що вже говорити про таких «батьків», як Петлюра або Балбачан? Виступивши одностайно, ми поженемо їх, мов зайців. Візьмемо не те що Диканьку чи Мачухи, а й Полтаву і Київ. Наступати дружно, злагоджено — ось що зараз головне!

А ще треба мати на увазі, що ми з вами повинні перерізати всі полтавські шляхи і не дати ворогові змоги підтягти свіжі сили. Нападати необхідно з трьох боків. Кожен командир мусить знати план наступу і місце, де його загін має діяти.

У лісниковій хаті тісно від партизанського люду. На дубових лавах, на полу і біля припічка сидять командири загонів. Були тут і немолоді вже дядьки, які звідали царських окопів, і чубаті молодики, яким випало нюхати порох не на фронті, а поблизу батьківських хат. Хто в кожусі, хто в бекеші, а хто і в трофейному німецькому чи гайдамацькому одягу.

На сивих та чорних баранячих шапках — червоні стрічки, мабуть, дарунок полтавських дівчат.

Від збудження смалили цагарки-самокрутки, а хто пихтів люлькою, раз по раз натоптуючи присмаленим пальцем тліючий тютюн.

Після запальних розмов і суперечок, коли все було обговорено, обдумано, зважено, Коцюбинський попередив, що про день виступу надійде повідомлення окремо. Роз'їжджалися з Чернечого Яру пізно, хто на Руновщину, хто на Опішню, Мачухи, Крутий Берег чи на Тахтаулове. Морозна ніч скрипіла снігами. Далеко над Полтавою стояла червона заграва, ніби провіщаючи, що скоро над нею спалахне полум'я, яке буде видно на півсвіту.

На світанку 18 січня об'єднані повстанські загони облягли Полтаву. Грізною силою партизанською натисли на «січовиків» та гайдамаків, які не сподівалися, що повстанці наважаться власними силами штурмувати місто. Від несподіванки вороги розгубились. Заметушилися сині жупани, замелькали гайдамацькі шлики. Куди не кинься — звідусіль вогонь. Наступають червоні і в кінному, і в пішому строю. А тут іще б'ють у спину повсталі залізничники.

Коцюбинський і Кропив'янський повели червонців у наступ. По Зіньківській дорозі наступали диканці під командуванням Федорченка. В їхніх лавах був і Коцюбинський. Найчисленніший загін у складі кількох сотень мав захопити Київський вокзал і центральну частину міста. Тахтаулівці, супрунівці та мачухівці наступали з боку Решетилівки, щоб перерізати шлях Полтава — Київ, увірватися на Кобищани, допомогти з флангу диканцям захопити Київський вокзал. Опішнянці, зіньківці, руновщани через Кротенківку та Свинківку лівим берегом Ворскли пробивалися на Південний вокзал, відрізаючи ворогові шлях на Харків. Вів цю групу Микола Григорович Кропив'янський. Кобеляцький загін Упира наступав по Кременчуцькій дорозі з Перещипина та Головача.

Вороги заметалися, як щури у пастці. Куди не поткнуться — партизани. Приречені, вони билися відчайдушно і люто.

Коцюбинський на чолі Диканського загону ввірвався на околицю міста поблизу Шведської могили. І закипів запеклий бій на місці петровських редутів, де колись давно билися з шведськими загарбниками ро-

сійські воїни та українські козаки. Падали під партизанськими шаблями, губили разом із шликами чубаті голови гайдамаки.

Зламавши ворожу лінію оборони, повстанці взяли Київський вокзал і, захопивши кілька ворожих кулеметів та гармат, повернули їх проти «січовиків». З боєм оволоділи Зіньківською, Решетилівською вулицями, вирвалися на Олександрівську. Вже ось і Корпусний парк недалеко, вже вітає їх широкими крильми золотий орел з високого обеліска Слави.

Та вдарили люто від кадетського корпусу вороги, пішли в одчайдушну атаку. І похитнули партизанські лави. Залягли піхотинці, а кіннотники за наказом Коцюбинського подалися на Павленки, щоб яром зайти в обхід і вдарити з тилу.

Від Південного вокзалу доносилася стрілянина. Глухо ревли гармати ворожого бронепоїзда. «Нелегко, видно, Кропив'янському,— подумав про бойового товариша Коцюбинський.— Щось не просуваються і тахтаулівська та супрунівська сотні. Захопили Кобищани, а далі несила».

Оговтавшись після переляку, отаман петлюрівського корпусу Балбачан здогадався, що на Полтаву напали партизани, а не регулярні червоні війська. І навіть на Південному вокзалі б'ються проти гайдамаків дядьки у свитках та кожухах, хоча чутка така пройшла поміж петлюрівцями, ніби командує ними сам Кропив'янський.

Балбачан наказав розгромити повстанців. У бій було кинуто кілька броньовиків, артилерія відкрила нищівний вогонь по червоних, які засіли на Київському вокзалі, з боку Кременчука прорвалися гайдамацькі курені крізь поріділі в боях сотні Упира. Смертельна загроза нависла над групою Кропив'янського, що утримувала Південний вокзал. Під натиском ворога довелося відступити на Дуб'янщину і залягти в соснях та біля високого насипу, що тягнувся до полустанка Ворскла, потім з'єднатися з групою Коцюбинського біля Шведської могили.

Цілий день гримів бій за Полтаву. І тільки надвечір, коли впали сутінки, вгамувалися гармати й кулемети, давши перепочинок розпеченим стволам і людям. Та ненадовго.

Уже вночі залізницею від Харкова загуркотіли еше-

лони Другої Української дивізії, що поспішала на допомогу повстанцям. Коцюбинський і Кропив'янський негайно встановили з нею зв'язок і на ранок у тісній взаємодії повели рішучий наступ на Полтаву. Просто з ходу вступили в бій червоні козаки Примакова.

Гарматний постріл розірвав сивий морозний ранковий серпанок. Били радянські гармати, що підоспіли з Харкова. Окрилені підмогою, вдарили з усіх боків партизани. І знову бій закипів за кожну вулицю і площу. Коцюбинський на чолі диканців пробивався до центру, прорубуючи шлях шаблями. На конях, реквізованих у стайнях Кочубея та на Дубрівському кінному заводі, партизани відчайдушно рубали шаблями гайдамаків.

Не витримали вороги навальних ударів, почали відступати на Кременчук. Довідавшись, що Балбачан хоче вивести з Полтави бронепоїзди, Кропив'янський наказав розібрати колію, відрізати ворогам відступ на Перещепине. Микола Григорович на чолі групи сміливців сам кинувся за річку Коломак і під ворожим вогнем знову зруйнував колію, висадивши в повітря міст.

А в цей час Коцюбинський переслідував ворогів, що пробивалися на Горбанівку і далі Кременчуцьким шляхом. Вирвавшись за Полтаву, червона кавалерія гнала «січовиків».

— За мною, в атаку! — лунав над засніженим полем голос Коцюбинського.

Він чув, як стугоніла промерзла земля, як хропіли гарячі коні, як нестримно летіли вершники лава за лавою.

І залютували шаблі на морозі, викрешуючи іскри, потемніли білі сніги, вкриваючись трупами. Падали вершники з обох сторін — і ті, що були в шликах, і ті, що в баранячих шапках та свитках. І лунало прокляття в морозному повітрі. Кляли один одного найостаннішими словами; і важко було добрати, хто з умираючих — гайдамака, хто — партизан, бо говорили однаково, бо вже погубили в боях шапки й шлики і однаково червона, гаряча кров диміла на холодних снігах.

Коцюбинський летів на чолі кінноти, рубаючи ворогів. Скосив шаблею огрядного хорунжого, ледь устиг вивернутись від удару вусатого здорованя з китицею на сивій шапці. Добре, що заступився якийсь дикан-

ський рубака в свиті, мабуть, колишній кавалерист.

— А ти, видать, не служив у кавалерії, товаришу комісар,— сказав він, наздоганяючи Коцюбинського.— Рубати треба вміючи.

Вони летіли вдвох, доганяючи петлюрівських вершників. Раптом кінь під Коцюбинським спіткнувся і з усіх чотирьох упав на сніг. Певно, ворожа куля вдарила вороному в груди.

З усього розгону Коцюбинський полетів із сідла. Ледве устиг вихопити ноги з стремен. Важко упав на землю. Хотів швидко скочити на ноги, та права нога не слухалася, була ніби чужа.

Кавалерист у сірій свиті схилився над Коцюбинським:

— Що з вами, товаришу комісар?

— Нічого. Зараз я встану.

— Та де вже там. Мабуть, ногу ушкодили. Чекайте, я розріжу вам халяву та швидше скину чобота, доки не розпухла нога.

Вихопивши з піхов шаблю, він в одну мить розпоров халяву, смикнув чобіт, рвонувши так, що у Коцюбинського потемніло в очах.

Нарешті він звівся на ноги. Шкандибаючи, підійшов до коня. Вороний ще хрипів, тужно поводячи великими синіми очима. Припавши на здорове коліно, Коцюбинський схилився над вороним. Чи не від тої ласки кінь затих, покірно поклав голову на снігову подушку. Поволі холола шия, грива бралася морозним інеєм. Коцюбинський не відчував холоду. Він прощався з другом. Уперше йому доводилося бачити смерть коня на полі бою. Ті сині тужні очі вороного ще довго ввижатимуться йому і після того, як відгримить війна.

— Жаль вороного... Агонія. Добити його, чи що? — сказав хтось із бійців.

Якийсь партизан, дядько в свиті, підійшовши, озвався благально:

— Не треба. Жаль скотину. Дайте його мені. Може, я його ще й виходжу,— говорила в ньому хліборобська душа.— Такий коник! Ним би тільки землю орати...

Посадивши Коцюбинського на свого коня, диканський партизан повернувся з ним до міста. У штабі на нього вже чекав Кропив'янський.

— Що з тобою, Юрку?

— Та ось трапилася халепа. І треба ж мені було ска-

лічитись у перший день волі. Така досада... Ногу ушкодив, падаючи з коня. Нічого, до свадьби, як кажуть, заживе...

Кропив'янський усміхнувся, пригадуючи нічну розмову в хаті лісника: «Ну, що ж, прапорщику, а ти справді-таки молодець!»

На вулиці, поблизу штабу стояв чималий гурт колишніх гайдамаків, які під час бою перейшли на бік червоних. Зніяковіло втупили очі в сніг, відчуваючи в душі свою провину. Хоч і служили вони в того Петлюри кілька тижнів, та пішли не з власної волі, підступно були обдурені. Билися проти гетьмана, а потрапили до Директорії. А воно, виходить, за головного там Петлюра. «Побий тебе грім! І де він узявся на нашу голову! Хто б подумав, що в полтавського візника та вродиться такий навіжений син! Йому-то якого чорта, знову втече на захід, під надійне крильце чужих панів, а як нам бути?» — сушили собі мозок дядьки. Обіцяла та Директорія землю і свободу, а довела, можна сказати до зашморгу.

— Що будемо з ними робити? — радився з Коцюбинським Микола Григорович.— Видно, що не з добра вони попали до Петлюри.

— Якщо не з власної волі стали гайдамаками, то нехай вступають до нас і доведуть це на ділі в бою з ворогами,— сказав Коцюбинський.

— І я так думаю. Нехай виходять з манівців на широку дорогу. То, може, поговориш з ними, Юрію Михайловичу?

Спираючись на палицю, Коцюбинський вийшов на ганок. Перед ним чорним натовпом стояли похнюплені вояки.

— Чи пристало вам, синам України, воювати за інтереси німців та українських поміщиків? Віримо, що ви пішли до Петлюри з примусу, а дехто, може, був обдурений брехливою пропагандою яничарських емісарів. Ніхто й ніколи з чужинців не приносив волі в наш край, а тільки гніт і сваволю. Зрадники народу нашого продають Україну. То нехай же їх покарає справедлива рука нашого народу. Доведіть батьківщині, чиї ви сини, яких батьків діти. Тільки в чесному бою ви можете спокутувати свою, нехай невелику, провину перед народом. Чи вистачить у вас мужності й сили?

— Вірте нам! — озвалися з гурту голоси.— Ми дове-

демо в бою, як треба битися за волю свого краю, за владу Радянську!..

— Зараховуємо вас до Другої Української дивізії,— сказав Кропив'янський.— А зараз шикуйся в колони і кроком руш на вокзал!

Звеселілі солдати на чолі з командиром, якого призначив Кропив'янський, рушили вулицею назустріч новим боям.

Громадянська війна охопила територію від Брянщини до Чорного моря. Постановою Радянського уряду було створено Український фронт, на який покладалося завдання визволити Київ від петлюрівців і вигнати з півдня України війська англо-французьких інтервентів. На чолі Реввійськради фронту — Антонов-Овсієнко, Щаденко і Юрій Коцюбинський.

Юрій дізнався про це з короткої телеграми в санітарному вагоні військового ешелону. Разом з Коцюбинським їхала на фронт Шура Синиченко — організатор київського комсомолу, з якою він познайомився торік навесні в Києві. Дівчина щойно виписалася з госпіталю, ледве зборовши висипний тиф. Сиділа, мов синичка, край вікна, кутаючись у благеньке, латане пальтечко.

— Вам не холодно, Шуронько? — співчутливо звернувся до неї Коцюбинський.

— Нічого, я звикла.

— Після тифу небезпечно застудитися... А знаєте, у мене виникла ідея. Стривайте, я зараз повернуся...

Він пошкандибав у своє купе і незабаром вернувся з добротним пальтом у руках.

— Ось, візьміть, будь ласка. Воно однак мені не потрібне. Я людина військова, і шинеля — моя рідна сестра.

— Та що ви, Юрію Михайловичу!

— Беріть, беріть. Це міністерське пальто мені видали з трофейних складів.

Шура вдягла пальто і втонула в ньому, з сивого коміра стирчав тільки невеличкий носик та ще жаринами горіли очі:

— Дякую вам, Юрію Михайловичу, і за пальто, і за ваше добре серце.

З придніпровських круч відкривається звабливий світ, то голубий, то зелений, то іскристо-сонячний. Пружний вітер лине від Дніпра, від блакитного Задесення. Мости повисли над розливом ріки сірим сталевим громаддям, увійшовши биками у воду по самі плечі. У численних рукавах Матвіївської затоки — рибальські човни. А далі, повиті синьою млою, кучерявляться Дарницькі соснові бори.

А там шелюги, й піски, і дороги, що біжать на Полтаву, Харків, на рідний Чернігів і ще далі, до лісів Брянщини та Білорусії.

Не раз він ходив тими дорогами і в зимові хуртечі, і в гарячі дні пекучого літа, і під осінніми холодними дощами. Не раз бився на тих дорогах і перепуттях, штурмував мости, переходив по дніпровській кризі... Недавно все те було. І пригадалися останні бурхливі місяці, коли у вогні всенародного повстання піднялася Україна на ворога.

Згадався Харків, III з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, потім Москва, виступ Володимира Ілліча Леніна на VIII партійному з'їзді, його яскрава, захоплююча доповідь про нову програму партії. Юрій був делегатом тих з'їздів, прийшов туди з поля бою.

Минала ще одна сувора зима. Танули сніги на тривожних полях України. Дні і ночі він був там, де найважче, не раз віч-на-віч зустрічався з смертю.

І лише зрідка, коли випадала спокійна днина, Юрій дивувався раптовій тиші і до болю гостро відчував красу рідної землі, ласкаво-ніжну й сувору.

Одвик від тиші, і аж самому дивно, що сидить він зараз на крутому схилі, в зеленій гущавині Аскольдової могили, і вслухається в солов'їний щебет, у скрадливий шепіт кленів, у тиху мову Дніпра, що її доносить трепетний вітер.

Сидить так собі, без усякого діла, мов закоханий студент, якого потягло на природу, і, вибравши нарешті вільну хвилину між екзаменами, він прийшов на дніпрові кручі, де споконвіків зустрічаються закохані пари. Аж самому не віриться.

Поруч нього на лавочці Ольга. Ясноока русявка,

яка примчала колись до нього на коні крізь холодні сніги й посіяла в серці калиновий цвіт...

Хоч тепер вона не дуже схожа на ту запальну дівчину з русими косами, що вибивалися з-під кубанки, на поривну, як вітер, козачку, і все ж це була вона. Ті ж сірі, аж сині, великі очі, високе чоло, тремтливі вуста.

А от русої коси немає. Забрав клятий тиф. Два місяці перебувала Ольга між життям і смертю, ледве вижила. Тепер вона схожа на худенького стриженого хлопчика років шістнадцяти. Змарніло обличчя, зникли рум'янці на щоках, тільки очі зробилися ще більшими.

Недавно виписалася вона з госпіталю і приїхала до Києва, почала працювати у військовій частині медсестрою, знову зустрілася з Оксаною, найближчою і найріднішою подругою.

Дівчата працюють медсестрами і політпрацівниками водночас. Доглядають, виходжують поранених солдатів та заодно лікують їх добрим, щирим словом.

Може, за мужність, за відвагу та за очі променисті, за добре серце полюбилася йому оця дівчина, яка сидить поруч з ним, припавши до плеча, і слухає солов'їну пісню.

— Про що ти думаєш, Юрку?

— Про тебе, Оленько.

— Ой не смійся.

— Я цілком серйозно. От сиджу, слухаю перегуки дзвінкого дня, спів щебетливого птаства і згадую, як зустрілася ти мені в морози, мов Снігуронька, на коні.

— Ти й досі не забув тієї нашої суперечки?

— Кажуть у народі, хто з суперечок починає, той у злагоді жити буде. Може, й ми так...

— Хто його знає,— і зніяковіло опустила очі.

— А я знаю! — весело сказав він.— І глибоко впевнений, Олю, що ми з тобою житимемо щасливо. От як одружимося, сама переконаєшся в тому.

Вони вже не вперше говорили про це, та суворе буття вихором вривалося у їхнє життя і часто розкидало в різні кінці.

— Яке ж то буде весілля, Юрку, коли кругом війна?

— Війна війною, а життя йде, Оленько. І люди зустрічаються на стежках і дорогах кожен із своєю долею. Отак і ми. Судженого конем не об'їдеш,— усміхнувся він.— Ти не чула такого прислів'я?

— Зате на коні до нього доскочити можна,— сказала вона і усміхнулась.

— Ну, будемо вважати, що наші заручини відбулися. За кілька днів справимо весілля. Ти ще не говорила з мамою?

— Говорила...

— І що ж відповіла Євгенія Богданівна?

— Ну, я їй сказала, що виходжу за тебе заміж. А вона здивовано глянула на мене, подумала якусь хвилину, а потім: «Ну що ж, дочко, справа твоя, але чи не старий він для тебе? У нього така борода».

— Так і сказала? — засміявся Юрко.— А ти ж їй що?

— А я їй: «Та що ти, мамо! Йому всього лише двадцять три роки». Як почула вона це, то аж руками сплеснула: «Та невже? А мені здавалося, що йому років тридцять п'ять — сорок. Така борода! Ти скажи! А я й не знала. Ну, хай щастить тобі, доню». Отак я одержала матусине благословення,— усміхнулась вона.

— Виходить, не завжди борода на користь,— жартував Юрко.— Так міг би й гарбуза потягти через необізнаність майбутньої тещі. Видно, наш народний секретар внутрішніх справ не цікавиться анкетами.

— Для неї головне людина. І вона про тебе високої думки, Юрку. Ну, а твоя борода не одного з пантелику збивала. А я тебе такого шовкобородого ще більше люблю.

— Хороша ти моя! — пригорнув він дівчину, і вона припала до його грудей стриженою русявою головою.— Ти тепер у мене як хлопчик,— провів рукою по скронях, ніжно перебрав коротке волосся, що пахло пшеничним колосом.

Над дніпровськими кручами спадав вечір. Темно-сині тіні від дерев росли, довшали, поки не злилися у м'який холодок.

Аскольдова могила ніби запнулася легкою темно-зеленою шаллю. На підвищенні біля східців — ротонда, під якою, як розповідає легенда, поховані перші київські князі Аскольд і Дір, підступно вбиті Олегом. Масивні колони тримали на своїх плечах велетенський круг, схожий на кам'яний вінок. А внизу, на схилах, поміж кущів глоду, ліщини і терну виступали обеліски й хрести старого кладовища, на якому віддавна ховали київську знать. Тепер тут лежать і оті безталанні, обдурені київські молодики, які загинули в жорстокому

бою під Крутами, кинуті Петлюрою на вірну смерть.

Крутою доріжкою до тих скорботних могилок пройшла бабуся в чорному, несучи в руках пучечок червоних і жовтих тюльпанів. На якусь хвилину вона задивилася на пару, що сиділа в тіні від клена. Спираючись на ціпок, старенька важко дихала, видно, їй нелегко було долати крутизну дніпровських схилів.

Припадаючи на хвору ногу, Коцюбинський кинувся допомагати старій піднятися крутою стежкою.

— Спасибі тобі, синку,— промовила старенька.— І ти, бачу, скалічений. Ой скільки того горя принесла війна! А я до свого Михайлика йду, поліг, бідолашний, тої зими ні за що ні про що. Вісімнадцяти годочків йому ще не було... Може, чув про тих студентів, що загинули під Крутами? Господи, і за що ті люди б'ються?

Він стояв біля старої жінки в чорному мовчки. Та й чи можна було втішити матір у великому горі? Серце стискалося від болю. Справді-таки, невинні жертви ці безвусі юнаки, злою волею кинуті під кулі.

Стара не знала, хто стоїть поруч неї, тримаючи під руку. Для неї він був звичайний немолодий уже солдат, поранений у якомусь бою, син якоїсь матері... І він, і та стрижена дівчина викликали в душі старої співчуття.

— А хто ж то з тобою, сину? — запитала вона.— Бідолашне дівча ніби з хреста зняте.

І оте слово «сину» вдарило в груди Коцюбинському.

— То наречена моя,— і почервонів. Добре, що під густою бородою не видно було того спалаху.

— Ой діточки мої! І вас покрутила війна. Ну, дякувати богові, що зустрілися. На ось тобі квіточку, сину, та подаруй дівчині. Я ці квіти сама вирощувала.

Мов у сні він узяв тюльпан, червоний-червоний, наче сама кров закипіла пелюстками і пекла руки колишньому головнокомандуючому.

Повертався до Ольги, намагаючись приховати збентеження, простягнув нареченій тюльпан. Вона взяла ту квітку і притулила до щік.

— Це тобі старенька передала на щастя.

А перед очима — засніжене поле під Крутами, чорне від трупів, і вже не добереш, де були свої, а де чужі лежали на білому снігу, де їх застигла смерть. На тому збитому полі куля знайшла і сина бідолашної старої...

— Уже вечоріє,— промовив він тихо.— Ходімо, Ольго.

Мовчки піднялися з лавки, рушили доріжкою до Лаври, мимо старезних осокорів і лип. Солов'ї проводжали їх піснею. Та вона сумною здавалася Коцюбинському.

На високій бані лаврської дзвіниці ще виблискувало призахідне сонце, розколихано гули дзвони Успенського собору, скликаючи віруючих до вечерні.

Одного разу, блукаючи на зелених схилах Аскольдової могили в очікуванні Ольги, зустрів Юрій Коцюбинський високого, трохи згорбленого чоловіка в чорному капелюсі. Де він бачив це симпатичне обличчя з невеличкою клинцюватою борідкою? — подумалось зненацька. Вони майже розминулися на крутій зеленій доріжці, як Коцюбинський згадав, хто цей незнайомий чоловік. І тоді Юрій Михайлович кинувся назад.

— Я вас перепрошую. Ви, здається, Володимир Кирилович?

Чоловік у чорному капелюсі зупинився, окинув гострим поглядом незнайомця і спокійно сказав:

— Так, я Володимир Кирилович Винниченко. А ви ж, пробачте, хто будете?

— Я Коцюбинський, син Михайла Михайловича.

— О, радий з вами познайомитися особисто. Скільки наслухався про вас, а й досі не мав честі зустрічати.

Вони стояли один проти одного, обидва високі, ставні і бородаті, сини одного народу, розведені долею на різні сторони барикад. Відчуваючи незручність становища, Винниченко запропонував:

— Присядемо, чи що, під цим кленом. Я вдячний долі, що вона звела нас на цих предковічних дніпровських схилах, де відчувається подих історії,— продовжував Винниченко.— Від перших князів наших Аскольда і Діра і до тих юнаків, які загинули під Крутами й поховані на цих кручах серед колючих тернів.

Коцюбинський відчув у тих словах неприхований докір на свою адресу. Адже тими військами, які викосили юних вояків, командував нібито він. Отже, смерть молодиків на його совісті.

— Я глибоко шкодую, що так сталося,— сказав він глухо.— Ці безвинні жертви ятрять і мою душу. Хоч,

скажу вам, є в тому і ваша вина. Навіщо було кидати підлітків у бій? За які інтереси?

— Ваша правда. Але, крім мене, в Центральній раді був ще головний отаман Петлюра, як у вас був Муравйов. Ми обидва з вами були своєрідними заложниками, коли хочете, прикриттям тих злочинів. Я як письменник, ви як син письменника. Я під прапором жовто-блакитним, а ви — під червоним. І в цьому наша спільна біда і трагедія нації.

— Жаль, що сувора судьба розвела нас, кинула в обійми ворожих таборів. Хоч, я знаю, не дуже-то солодко вам жилося в Центральній раді, а потім Директорії. Ви дійсно були своєрідною хоругвою.

— То є гірка правда, прикро, але в Центральній раді вирішили долю українського народу не ми з паном Грушевським, а інші діячі, виражаючи волю українських поміщиків і капіталістів. Серед них був і Петлюра. Цей танцівник, попросту кажучи, блазень, вертихвіст. Шкодую, що своєчасно не розпізнав його, інтригана. А коли розкусив цього крутія, то порвав з ним, вийшов з політичної боротьби.

— Що ж ви робите зараз, Володимире Кириловичу?

— Повернувся до свого улюбленого діла. Пишу книги, а заодне і занотовую все, що бачив, що знаю з нашої гіркої історії.

— Мабуть, саме це ваше покликання. Бо, як подумати, який з вас політик? — вирвалося у Коцюбинського.

— А ви думаєте, що ви політик? Не будьте наївним, Юрію Михайловичу. Нас винесла на гребінь хвиля революції. Декому було вигідно використати наші імена.

— Можливо, й так,— погодився Коцюбинський.— Хоч Сергій Єфремов назвав мене «виродним сином, слугою москалів», а царський полковник Муравйов — сепаратистом і націоналістом.

— Отак і живемо ми між двох вогнів, поміж молотом і кувадлом.

— А може б, ви прийшли з покутою. Знайшли спільну мову з більшовиками. Микола Скрипник високої думки про вас.

— Боюся, що я і серед комуністів буду чужий. Хоч в душі я комуніст, нехай дещо покручений, як те дерево на свавільних вітрах. Ми з вами знаходимося по різ-

ні сторони барикад. Але доля у нас однакова. Певно, і вашу душу шматують сумніви. А мою душу то напевно. Хочу служити чесно Україні, своєму народові, але в цій сатанинській круговерті відчуваю, що роблю не те що треба. Бо ж довкола мене виступають поплічниками різні люди з потаємними душами. Все життя я ненавидів гордовитих панів, облудних попів з їх релігійним дурманом, а мені, бач, доводилося з ними пліч-о-пліч співпрацювати в Центральній раді. Разом з ними я мітингував, виходив на площі, калатав у дзвони, надривав горло і думав, що я чиню добро заради України. А ці мітинги та молебні нічого путнього не дали. І не свяченою живою водою скропували ми воскреслу Україну, а власною кров'ю. Бо серед нас знаходилося чимало Петлюр, які заради свого честолюбства ладні були заарканити Україну в яку завгодно петлю. Я картаю сам себе за те, що кинувся в політику.

Коцюбинський мовчки слухав, як картає себе Винниченко, і в душі співчував йому. Такий талант переживає трагедію! Така світла голова, а й він, бач, на бездоріжжі.

— Може б, вам давно треба було порвати з тим чужим для вас оточенням, вирватися з трясовини?

— Може. Але в час соціальних випробувань і потрясінь не міг я стояти осторонь. Адже творилася нова історія. Кому ж виходити на прю, як не нам? Кому? От і ви, Юрію Михайловичу, потрапили у той вир. Це ж не жарти в двадцять два роки стати Головнокомандуючим збройних сил України! А де ті сили? Де наші полки? Чи не думається вам, що ви для всесильних можновладців просто розмінна фігура в шахматній грі?

При цих словах Коцюбинському згадалися подібні слова Муравйова. І не тільки його, а лукаві усмішки Антонова-Овсієнка. І деяких високопоставлених московських «побратимів».

— Ми з вами стали дійовими особами на широкому історичному кону. І згодом зійдемо зі сцени, і не відаємо, який залишимо слід. І чи скаже хтось про нас колись добре слово, а чи клястимуть нас за наші вчинки. Бо ж історія дуже примхлива пані, а щодо нашої української, то вона ніколи панею і не була, а швидше безталанною служницею, покоївкою, бранкою, а то й покриткою,— говорив Винниченко, ніби сам до себе.

— Гірко гортати сторінки історії нашої, бо виглядає

вона такою нещасною, безглуздою і безпорадною, що боляче, сумно читати ті сторінки. Боже мій, до чого ж вона гірка, знедолена, а то й безглузда. Яка ж ми зашарпана, зацькована нація? Все життя те й робила, що поривалася до волі, відбивалася від зажерливих сусідів, від татаро-монголів, поляків, шведів, московитів. Хотіла утвердити себе як державу — і не могла. Вся наша історія — суцільний ряд повстань, пожарищ, військових набігів і чвар, трагічних переворотів, інтриг і сварок. Нападав на нас один завойовник, замість нього приходив другий, сильніший, відпихав його і вже сам брав нас за горлянку, вичавлював з нас не тільки багатства, а й кров нашу і нашу душу. Та невже ж це триватиме довічно? Невже так і не побачить наша Україна світлого дня?

Останні слова він сказав як закляття і раптом замовк. Сидів згорблений і спустошений.

— Я вас розумію, Володимире Кириловичу, і поділяю ваш біль за долю нашого народу. Важко вам усвідомлювати, що півжиття ви поклали на олтар Вітчизни і не добилися того, що хотіли. Може, тому, що вам судилося бути письменником, а не політиком.

— Може. Справді, коли б не література, я давно б покінчив із собою, засудивши сам себе до розстрілу як невдаху.

— Навіщо ж так строго?

— Знаєте, бувають такі хвилини, що жити немає сили. Дай боже, щоб ви ніколи не відчули цього, щоб вам життя не послало лихої долі.

Сонце вигулювало над дніпровськими косогорами, заливало промінням Аскольдову могилу і безіменні могили юнаків, які загинули під Крутами. Тихо шумів розлогий клен у них над головою. Ніби прислухався до їхньою розмови. Клен трепетав зеленим листом, ніби радів з їхньої зустрічі і сподівався, що вони скоро зустрінуться на дорогах примиреними.

Але клен помилився. Зустрілися вони тільки через багато літ далеко від України на чужій землі.

Теж доля.

28

Україна змагалась за волю. На розпуттях велелюдних Україна боролась, страждала, радувалась, сміялась і плакала.

Життя ішло в запеклій борні і торжествувало наперекір смерті. Десь на цвинтарях тужили оркестри, скорботно ридали мідні труби і страждущі людські серця... А в іншому місці лунала музика свадьбова, дзвеніли келихи, наповнені вином, і напутні слова добрих побажань провіщали молодим світлу долю.

«Кришталева чара, срібная креш»,— лунало замість пісні Гіменея.

Їхнє весілля було незвичайне. Відбувалося воно у вагоні Затонського. Скромне і небучне, як усі весілля на війні. Близькі друзі привітали їх з визначною подією в житті, щиро побажали добра і щастя. Володимир Петрович був за старшого за столом — і за дружка, і за тамаду, і за посадженого батька. Він проголосив перший тост за молодих:

— На військових вогненних дорогах зійшлися наші наречені. Не під тихий шепіт калини народилося їхнє кохання, а під посвист куль і брязкіт шабель. У сувору годину поєдналися вони, щоб завжди йти поруч, крізь радощі й тривоги. Побажаймо ж нашим дорогим Олі і Юрію, щоб були вони щасливими, щедрими на добро, сильними правдою своєю. Щасти вам, друзі! — цокнувся він чаркою з Юрком та Ольгою.

Дзвеніла весільна хата на колесах. Повз неї гриміли до далеких станцій поїзди, ніби нагадуючи одруженим, що і в їхньому житті будуть дальні дороги, і розлуки, і прощання.

Не весільна мандрівка усміхалася Юрієві Коцюбинському медовим запахом лип, не тихий затишок десь на золотих придеснянських косах, не раювання в яблуневому саду під щедрим сонцем гарячого літа...

У ті далекі, грозові роки весілля гуляли між боями, і, випивши за щастя наречених, квапливо вставали з-за столу молоді та бояри і знову кидалися в запеклі бої.

Бої... бої... Коли їм буде кінець? Одні відгримлять, відпалахкотять загравами, сіючи над землею чад, пил і тривогу. На якусь часину земля заніміє в тиші. Та вже стугонять за горами, котяться невідворотною грозою нові битви.

Незабаром після одруження постановою ЦК КП(б)У Юрія Коцюбинського було відряджено до Чернігова, він став головою Чернігівського губвиконкому. Так Юрій з молодою дружиною опинився в рідному місті, в гостях у матері.

Віра Устимівна радо зустріла невістку та сина. Заплакала. Мабуть, відчувало материнське серце, що недовго молодим втішатися своїм щастям.

Зворушена, обняла невістку.

— На ось тобі, Оленько, подарунок від мене на пам'ять.— І простягнула старовинну золоту брошку з коштовним каменем.— Це мені привіз Михайло Михайлович із Капрі.

— Спасибі, мамо... Не знаю, як вам і віддячити.

— Онука подаруєш,— сказала ніби жартома Віра Устимівна, і від того рум'янцем спалахнула невістка.

Ольга приколола на білу кофтину той подарунок, і заграв він самоцвітами на грудях, як осколочок райдуги.

— Хай буде на щастя,— прошепотіла Віра Устимівна.

Мати завжди мати. Так уже старалася, щоб зустріти їх добре, накрила святковий стіл, частувала гостей вином і яблуками та грушами із власного саду.

А з портрета, що висів на стіні, дивився усміхнений батько, і Вірі Устимівні враз згадалося, як писав він з Капрі:

«Поведи Юрася до фотографа, і то неодмінно, і нехай зробить фотокарточку. Дуже я скучаю за ним і хочу бачити його обличчя».

«Побачив би ти, батьку, свого сина тепер».

Віра Устимівна дивилась на Юрка, і материнське серце наливалося гордістю за сина. Нелегко їй було після смерті чоловіка з малими дітьми. Спасибі добрим людям, допомагали. І повиростали діти матері на радість. Хоч було й горе. Пригадалося, як торік ранньої весни тягали її гайдамаки по допитах та тюрмах, як ображали, глумились за те, що вона — мати комуністів. Згонили зло, що не спіймали Юрка та Оксани.

Діти... Вони приносять і радість, і втіху, і тривоги, а часом і жалі та смуток. Скільки разів у неї серце запікалося кров'ю, вболіваючи за Юрком та Оксаною! А вже й менші підросли. Ірина поєднала долю з більшовиком, теж нелегкий життєвий шлях обрала. А Роман не встиг закінчити гімназії, подався до червоних козаків. Йому шістнадцять років, а вже й він у полку Віталія Примакова воює. До дітей приєднався ще й зять, теж неспокійний, шалений, мов вогонь. Ну, а тепер і невістка саме Юркові до пари.

«Ой діти мої, червоні квіти! Як хочеться, щоб у вас була щаслива доля!»

Хтось із гостей сів за рояль, полилася ніжна музика, і ожив у просторій кімнаті Лисенко...

Ой на горі терен цвіте, в долині калина...

Від того співу у матері занило серце.

«І що воно в світі діється? Здавалося б, зблиснула б нарешті наша зірка надії. На руїнах двох імперій воскресла Україна прагнула до злуки, до єднання... Але зажерливі сусіди не дають нам вільно жити, бути господарем у власній хаті. Сунуть звідусіль, плюндрують наш край вогнем і мечем. Україну проходять вздовж і впоперек чужі і так звані свої війська, і в суперницьких арміях воюють поміж собою українці, піднявши руку брат на брата. Боже! Де ж та вірна дорога до щастя і волі? Затьмарився, озлився люд, а зло завжди народжує зло, і кров, і ненависть. От і сина Юрка одні вихваляють, інші проклинають. А він же хоче людям добра, як і його батько.

Люди! Людоньки, схаменіться!»

Віра Устимівна тільки зараз спохватилася, збагнувши, що говорить сама з собою, ніби шепче вистраждану власну молитву.

Після вечері Юрій з Ольгою вийшли в сад. Сіли в бузковій альтанці. Вона здалася Ользі схожою на дивний курінь, який створила природа з зеленого живоплоту. Бузок уже одцвів, але поруч квітував жасмин і паморочив млосним білоцвітом голову. Місячне сяйво залило старий сад, що розкинувся на пагорку. У синіх сутінках вгадувалися долина, і срібна Десна, і повиті ніччю дрімотні гаї. Десь там блукає одинока пісня. Може, то пастух або рибалка заспівав серед високих трав та верболозів, поєднавшись душею з природою, з високим небом, з далекими зорями? Вони слухали пісню в настороженому мовчанні, ловили кожний звук, ніби то ходила за Десною не пісня, а їхня нерозгадана доля.

Над батьківським садом високе небо колихало зоряне сито, сіючи над землею золотий пил. І в ньому купався нічний Чернігів, упиваючись тишею. Свіжі роси спадали на чавунні стволи старих гармат, що заніміло стояли на древніх валах.

Як добре, коли мовчать гармати!

З півдня на Україну й Росію чорною хмарою насувалася біла армія генерала Денікіна.

Становище на Україні ускладнювалося ще й тим, що із заходу в напрямі на Київ одночасно наступав Петлюра, ведучи за собою реорганізовані полки недобитих «гайдамаків» та свіжі дивізії галицьких стрільців. Петлюрівці діяли в тилу червоних військ. Знесилені дивізії під командуванням Якіра, Гамарника, Затонського билися на два фронти, через ворожі лави пробиваючись на з'єднання з частинами Червоної Армії.

Волею більшовицької партії Юрій Коцюбинський став на чолі червоних військ, які відстоювали Чернігівщину. Вже на початку липня секретар Чернігівського губкому Юрій Коцюбинський, як і під час григор'євського заколоту, стає і головою Чернігівського губернського комітету оборони. Необхідно було провести мобілізацію, створити боєздатні полки й дивізії, перегородити шлях Денікіну в глиб Росії через Чернігів, Брянськ і Гомель.

В ту важку годину знову зійшлися земляки-побратими Юрій Коцюбинський і Микола Кропив'янський. Ще навесні Микола Григорович працював секретарем Ніжинського повіткому партії. За наполяганням Коцюбинського Кропив'янський був призначений командиром 60-ї стрілецької дивізії, яка займала оборону на підступах до Чернігова.

Бригада Червоного козацтва на чолі з Примаковим утримувала оборонні рубежі по річці Вересочі.

Наказ Реввійськради 12-ї армії і Чернігівського губкому захищати од ворога Чернігів зустріли червонці як веління власного серця.

Для багатьох це були рідні місця. Червонці поклялися стояти стіною, нізащо не пропустити ворога. У важких оборонних боях під Ніжином, Бахмачем, Крутами, на деснянських переправах мужньо й хоробро билися козаки на рубежах тридцятикілометрової підкови, що, мов щит, прикрила Чернігів од полчищ Денікіна.

Червоні війська 60-ї дивізії Кропив'янського і козаки Примакова не тільки оборонялися, а й переходили в контратаки. На початку вересня успішно розгорнули наступ з Чернігова на Київ і вже захопили Козелець.

— Що ж, нам не первина наступати на Київ,— казав окрилений перемогою Кропив'янський.— Ех, коли б нам та трохи більше сил! Дісталося б на кутю і каїнському Петлюрі, і його благородію Денікіну.

— З півдня України Якір пробивається на Житомир, де б'ється з ворогами добре відома тобі Перша Українська дивізія Щорса. А ми вдаримо з півночі. Не врятують Петлюру стрільці. На цей раз Симон з Денікіним знюхався. Галасує про «неньку Україну», а готовий запродати її самому сатані.

— Перевертень бісової віри! — похитав головою Кропив'янський і по хвилі додав: — Та непокоїть мене, Юрку, й інше. Ти ж знаєш, що після ліквідації Українського фронту всі наші частини влилися до 12-ї армії, якою тепер командують не Антонов-Овсієнко та Щаденко, а колишній царський генерал Семенов. А я йому не дуже вірю. Важко нам буде з таким начальством.

Юрій мовчав. І справді, нічим заперечити.

Що ж це виходить? Були українські червоні частини, згодом Український фронт. А тепер все це ліквідували, українські полки підпорядкували іншому командуванню на чолі з колишніми царськими генералами. Прикро, дуже прикро! Яка це в біса самостійність!

День і ніч Коцюбинський збирав чернігівських робітників у полки, виступав на мітингах перед відправкою на фонт, роздобував зброю і боєприпаси з Брянська та Гомеля і знову поспішав то до Кропив'янського, то до Примакова під кулі й шрапнель, підбадьорюючи стомлених бійців, які захищали рідну українську землю.

Зрідка він забігав додому провідати матір. Віра Устимівна дивилася на сина, і змішане почуття гордості й тривоги здіймалося в її душі. Не вірилося, що цей бородатий, стомлений від безсонних ночей чоловік — її син Юрась.

— Юрку, та сядь хоч на хвильку, пообідай по-домашньому. Я такого доброго борщу наварила... Хочеш, сливок принесу чи грушок.

Щоб не образити матері, сідав до столу, похапцем їв і, набравши в кишені груш та слив, поспішав у штаб оборони. Але це було так рідко! Здебільшого пропадав на засіданнях, на мітингах та на полі бою.

Ольга, поживши з тиждень у Коцюбинських, попро-

силася в чоловіка на фронт. Тим більше, що там, серед червоних бійців, комісаром її мати — Євгенія Богданівна і сестра Марія, яка донедавна була секретарем Чернігівського губкому. «Я теж можу бути політпрацівником і медсестрою, а коли треба, то й бійцем», — сказала Ольга.

Важкі дні переживали захисники міста, ціною нелюдських зусиль утримуючи Чернігівський плацдарм. Майже вся Україна була окупована, і лише тут, у нескореному деснянському краю, трималася Радянська влада.

У запеклих боях з дроздовцями червоні козаки показували приклади такої відваги, що хвалена денікінська кіннота не витримала.

Юрій Коцюбинський покладав великі надії на дивізію Кропив'янського та на червоних козаків. Брешуть денікінці, не пройдуть!

І раптом сталося непередбачене. Зважаючи на катастрофічний стан у районі головного наступу Денікіна, який мріяв на білому коні в'їхати у Москву, головнокомандуючий С. С. Каменєв видав наказ перекинути найбільш боєздатні сили з-під Чернігова під Орел, в тому числі й червонокозачу бригаду Примакова. З тих частин мала створитися ударна група Південного фронту.

Довідавшись про це, дехто почав ремствувати: «Чому це від нас забирають червоних козаків? Виходить, знову мусимо віддати Україну на поталу ворогам. Мало натерпілися від німців, так ще нехай і денікінці потопчуть!»

Нелегко було таких переконати. Звісно, важко відривати од серця, іти на жертви, але наказ є наказ. За кілька днів знялися червонці з позицій, поспішили на допомогу під Орел.

Після відведення бригади Примакова денікінці перейшли в рішучий наступ, захопили Козелець, сунулися на Чернігів. Почалася евакуація міста. Вивозили найцінніші речі, запаси продовольства, боєприпаси. Необхідно було подбати і про евакуацію родин комуністів, щоб не віддати їх на поталу денікінській контррозвідці.

Коцюбинському доповіла Софія Соколовська, давній друг і товариш Юрка, а тепер найближчий помічник по губвиконкому, що чимало родин відмовляється виїздити, серед них і мати секретаря губкому партії —

Віра Устимівна. Юрко сам поїхав, щоб переконати матір.

— Нікуди я не поїду, Юрку! Куди мені від своїх дітей, від батькової могили? Краще тут помру. Чує моє серце — сумна то буде розлука... Не побачу я вас, діти мої...

— Заспокойся, мамочко. Все буде гаразд. Я, і Оксана, і Роман — люди військові, вже не маленькі, і нічого з нами не станеться. Ти краще про Ірину подумай. У неї на руках маленький син. Важко їй буде без тебе в далеких краях. Та й про себе подумай. Ну що, коли денікінці й справді займуть Чернігів? Не пощадять вони тебе, матусю. Хіба мало горя знесла ти за мене від гайдамаків?

— Ой сину мій, тюрмою мене не залякати. Не раз переступала її чорний поріг. За вас душа болить.

— Ти шкодуєш, що ми обрали шлях боротьби?

— Ні, Юрку. Я пишаюся вами як мати. І батько пишався б. Але для кожної матері найстрашніше, коли її дітям загрожує небезпека...

— Усе буде добре, мамо. Денікіна розіб'ємо, і повернешся ти додому. Обіцяю тобі не вмерти,— звів на жарт Юрко.— І за Оксану, і за Романа ручаюся. Ну, от і гаразд. Ти усміхнулась, матусю!.. Ще онуків, дітей наших, колись глядітимеш.

За кілька днів поїхали мати і сестра Ірина. Опустів старий батьківський дім. Тільки над дахом його сумно скрипіли ясени.

Жовтень запалив багрянцем Чернігівські ліси. Понад Сновом ранками клубочилися сиві тумани, коли пригрівало сонце, вони танули, відкриваючи неповторну красу.

Коцюбинський стояв з Миколою Григоровичем на високому косогорі, за ними розкинувся старезний парк Лизогубів, а перед очима внизу — широка долина, задумливий гай під горою і долиною, мов у тій пісні, в'ється річка, виблискуючи проти сонця.

Пожовкле листя із старих засмучених верб уже опадало на тиху заводь. Літо минуло в боях і тривогах, уже осінь відходить, запаливши пожежі в Чернігівських лісах. Попереду зима. Та чи несе вона відраду й полегшення мужнім захисникам чернігівського краю?

На початку жовтня денікінці, користуючись пере-

вагою, захопили Чернігів. Стримуючи шалений натиск ворога, бійці 60-ї дивізії Кропив'янського мужньо трималися поблизу Седнева. Губком оборони на чолі з Юрієм Коцюбинським розмістився в Городні.

— Будемо тримати оборону по Снову, Юрію Михайловичу,— оглядаючи місцевість, каже Кропив'янський.— Седнів необхідно утримати. Позиція тут вигідна. Цього міста в сиву давнину навіть татари не могли взяти.

— Я згодний. А на випадок відступу в тилу білогвардійців залишити партизанські загони. Кругом ліси, звідти денікінцям не так легко викурити наших хлопців.

— Тактика правильна, партизанська.

Удвох вони пройшли старим парком. Коцюбинський повів Кропив'янського до старої Шевченкової липи, під якою колись Тарас Григорович малював, писав вірші.

— Скільки ж їй літ? — оглядаючи дуплисте дерево, запитав Микола Григорович.

— Батько казав мені, що понад шістсот,— відповів Коцюбинський, і згадалося йому, як він з батьком уперше побував у Седневі, зачарований стояв під старою липою.

— Ну що ж, дасть бог, простоїть старенька ще не одну сотню літ на вітрах поривних, під бурями та грозами лютими.

— З її могутньої крони на нас дивляться тривожні віки,— задумливо промовив Коцюбинський.

— Ще торік тут громили ми ворогів разом з Черняком, Боженком, Щорсом, а сьогодні їх уже немає серед нас,— з сумом сказав Кропив'янський.— Які були хлопці! Здавалось, таким віку не буде... І от маєш, за один місяць не стало...

Про загибель Боженка, Черняка і Щорса ходили найдивовижніші чутки, було в них багато незрозумілого і загадкового. Справді-таки, як могло трапитись, що три командири прославленої Першої Української дивізії один за одним зійшли в могилу? І не у відкритому бою, а через підлість та зраду! В кінці липня в Житомирі отруєно Боженка. Ходили чутки, ніби це справа рук петлюрівців, які заслали в штаб Таращанської бригади своїх агентів. Не минуло й тижня, як трагічно загинув Тимофій Черняк. Знову ж таки за досить загадкових обставин. Офіційно повідомлялося, що убивство вчини-

ли петлюрівці, проникнувши в штаб восьмого полку, де перебував комбриг Черняк.

Важко було повірити тим версіям. А коли через три тижні не стало Щорса, засумнівалися і найбільш стійкі товариші. Навіть голова ВЧК України Лаціс, вражений звісткою про загибель Щорса, сказав: «Усе це дуже дивно і незрозуміло... Все це дуже заплутано. Тимофій Черняк убитий, Василь Боженко отруєний, Микола Щорс убитий. Просто в голові не вкладається. Який зловісний ланцюг... Дуже заплутано і дивовижно...»

«Справді-таки дивовижно,— думав Коцюбинський.— Начштабу дивізії Щорса, а пізніше командир четвертої бригади Петренко-Петриківський розповідав йому, що в той день він був із Щорсом на бойових позиціях, а після трагічної смерті начдива сам відвозив на тачанці його до штабу. «Щорса було вбито в потилицю з браунінга, і вчинив це підле діло посланець штабу 12-ї армії, надісланий командармом Семеновим, колишнім царським генералом. З благословення самого Троцького сталося це вбивство. Високе начальство приховало цей страшний злочин. Тіло Щорса без належних почестей відправили в телятнику аж у Самару, щоб замести сліди. Ось так і винищують по черзі нашого брата. Не довіряють українцям обіймати високі командирські пости».

Спогади про бойового побратима німим болем стиснули серце.

Коцюбинський з Кропив'янським мовчки вийшли широкою алеєю парку на тиху сільську вулицю.

Надвечір поверталися в Городню. Дорогою приєднався до них секретар Городненського повіткому Хрисантій Чорноус, богатирського зросту чолов'яга з пишними чорними вусами. Вся його постать ніби підкреслювала, що він недарма носить козацьке прізвище. У бекеші, у шапці-кубанці з червоним денцем, у великих юхтових чоботях з високими халявами, як у мисливця. Зайшла мова про недавню поїздку Коцюбинського у Брянськ, куди він їздив на виклик секретаря Зафронтбюро Станіслава Косіора.

— Ну й що ж вони тобі там сказали? — запитав у Коцюбинського Чорноус.— Чи підсоблять нам військом та зброєю? Самі ж знають, як важко стримувати білогвардійців. Ех, шкода, козаків забрали! — жал-

кував Чорноус.— Ти хоч би нагадав їм про це. Не можна так згори розпоряджатися.

— Говорив й про це,— похмуро відповів Коцюбинський.

— Ну й що ж Косіор? — допитувався Чорноус.

— А він спитав мене: «А куди ми червоних козаків перекинули?» І сам же відповів: «Під Орел. На найважчу дільницю фронту, де вирішується доля всієї держави. Головне завдання наше зламати хребет Денікіну, не допустити його до Москви». Отак, товаришу Чорноус.

— Воно-то так,— похитав головою Чорноус,— але ж і ми захищаємо не власну хату, а радянську землю, грудьми закриваємо шлях денікінцям через Чернігівщину і Брянщину.

— Я вас розумію, товаришу Чорноус, але, втративши Курськ, Орел, ми ставимо під удар Москву. Єдність, взаємодія, бойова виручка нам зараз, як ніколи, потрібні. Тим паче, що в партії є розкольники, які хочуть порушити союз України і Росії.

— Знову якісь крутихвости об'явилися? — повів широкими бровами Чорноус.

— Чого доброго, а всяких ухилянтів вистачає, як той осот ростуть на нашій ниві.

І Коцюбинський розповів, що всередині Компартії України утворилася група націонал-ухилянтів, які виступають за розрив державного союзу з Росією і відокремлення Комуністичної партії України від РКП(б). Розкольники створили в Житомирі фракційний центр, так зване Організаційне бюро групи федералістів, поставивши собі за мету завдати більшовикам України удару зсередини.

— І де вони беруться в бісової матері? Хто ж вони такі?

— Є, на жаль, серед них і мій добрий знайомий Лапчинський. Разом були в Народному секретаріаті,— сказав Коцюбинський.— А то ще якісь: Попов, Ландер, Єрський.

— Щось і прізвища ніби не українські,— дивувався Чорноус.— Ти ба, які «самостійники» об'явилися.

— В тім-то й річ, що всякий лиходій хоче скаламутити воду, щоб наловити рибки. От бачиш, і пливе до нашого берега всяке сміття.

Того ж вечора в Городні засідав губком оборони. Об-

говорювали заходи про посилення відсічі денікінцям, про стратегію і тактику боротьби з ворогом.

Євгенія Богданівна Бош, підтримавши план Коцюбинського, вказала на потребу створення при політвідділі дивізії шкіл і курсів для новоприйнятих бійців.

— Поповнення, яке вливається в наші лави, мусить швидко оволодіти військовою справою і загартуватися політично. Ми повинні готувати воїнів до майбутніх наступальних боїв,— гаряче доводила вона.

Присутні цілком погоджувалися з нею, і тут же Коцюбинський запропонував, щоб усе це взяла на себе Євгенія Богданівна: досвід політроботи у неї чималий. До читання на політкурсах варто залучити знаючих людей і, зокрема, Антоніну Павлівну Полуботко, дружину Кропив'янського, та й Ользі знайдеться робота.

— Ми повинні тримати бійців у стані бойової готовності. Невеликими групами вночі нападати на білогвардійців, переправляючись на лівий берег Десни. Хай не думає ворог, що на Чернігівщині він може спокійно спати.

Темними осінніми ночами бойові загони Коцюбинського й Кропив'янського нападали на денікінців, і тоді клекотом короткого, але запеклого бою озивалися Макошине, Мена, Ічня, Батурин. Каральні загони білогвардійців самі попадали під караючий меч партизанів. Нескорені міста й села тривожними ночами подавали одне одному вість гнівними вогнями пожеж.

Глибокої осені на Чернігівщину дійшла радісна вість про перемогу Червоної Армії під Орлом, де героїчно билися козаки Примакова. Червоні війська завдавали білякам удару за ударом. 29 жовтня Реввійськрада 12-ї армії віддала наказ про наступ на Чернігів.

Головний удар завдавала 60-а дивізія, яка мала шість піхотних полків і кавалерійський полк з кількома артдивізіонами. Щоб відвернути увагу ворога од головного удару на Чернігів, Кропив'янський вирішив ударити з лівого флангу і форсувати Десну в районі максаківського монастиря. 4 листопада в район першого прориву приїхав Юрій Коцюбинський.

Першими у бій вступили артилеристи. Вдарили гармати червоних. Важкою луною озвалися береги Десни. І вслід за вогненним валом рушили на поромах та човнах бійці-піхотинці...

Займався холодний осінній день. З чорних хмар, що повисли над Десною, раптом повалив лапатий сніг, а незабаром знялася справжня зимова хуртовина. Завірюха сліпила очі людям і коням, заважала рухатися, замітала стежки й дороги. «Що ж, може, це й на краще,— радів Коцюбинський.— Адже в цій каламуті наступаючі лави червоних менше помітні».

Денікінці не витримали навального удару, подалися назад. З флангів на них тиснули кавалерійські ескадрони і легкі підрозділи кулеметників.

За день-два успішний наступ розгорнувся по всьому фронту. В битву вступили нові полки й ескадрони, форсованим маршем вони наблизилися до Чернігова, зав'язали бій на околицях Яців і Бобровиці. З півночі на підмогу підійшла 44-а дивізія. Денікінці заметалися, ніби в пастці, вони змушені були перекинути частину своїх сил на північ. Тоді, порадившися з Коцюбинським, Кропив'янський наказав своїм полкам ударити зі сходу.

Лютувала над Черніговом хуртовина, і ще з більшою запеклістю шаленів бій. Дві сили зіткнулися над Десною — вогонь і сніги. І все заметалося в тій хуртечі.

Микола Кропив'янський на чолі кавалерійського полку рвався до міста, охопленого пожежами. Криваве небо висло над Десною, і здригалася від гулу гармат Болдина гора. Тільки на чернігівських древніх валах мовчали петровські гармати, вкриті холодним снігом, немов білими чохлами. Вони давно відстріляли своє і тепер чорними очима дул байдуже дивилися на грізне бойовище.

На світанку 6 листопада червоні кіннотники на чолі з Кропив'янським увірвалися до міста, зі сходу наступали піхотинці, яких вів Коцюбинський, а з півночі, ламаючи шалений опір білогвардійців, наступала 44-а стрілецька дивізія.

Другу річницю Жовтня Чернігів зустрів вільним. Наступного дня на міській площі відбувся велелюдний мітинг. З палкою промовою до земляків звернувся секретар Чернігівського губкому партії Юрій Коцюбинський. Він стояв на сосновому помості наспіх збитої трибуни в кожушку, без шапки, мужній, бородатий, і легкий сніжок лягав йому на непокриту голову, вкриваючи волосся холодною сивиною.

Він говорив про важкі дні оборони Чернігова, про мужність воїнів 60-ї дивізії, про її славного командира

Миколу Кропив'янського, про солдатів, які принесли волю Чернігову, і про тих, які склали свої голови на берегах Десни, на підступах до міста, впавши в холодні обійми снігів.

І оживали на мить велетень Хрисантій Чорноус — безстрашний ватажок городнянських комуністів, який недавно загинув в боях з денікінцями, Тимофій Черняк — хоробрий командир Новгород-Сіверського полку, Людмила Мокієвська-Зубок — дівчина-легенда, яка у двадцять літ стала командиром червоного бронепоїзда. Оживав мужній Андрій Заливчий — ватажок чернігівського повстання проти гетьмана. Вони загинули в грізних боях за Чернігів, за світлу долю свого краю.

— Хай у пам'яті нашій ніколи не зітруться імена тих героїв, які віддали своє життя за волю рідного Чернігова. Справу, за яку вони боролися, ми доведемо до переможного кінця.

Здалеку крізь завірюху долинав гуркіт артилерійської канонади, і від того промова Юрія Коцюбинського була як полум'яний клич перед боєм:

— Ви чуєте? Гримлять гармати. Вони кличуть нас на бій!

Рання холодна зима не могла зупинити пориву червоних бійців. Полки Кропив'янського рвалися в наступ. У спину денікінцям ударили партизани Ніжина, Остра, Конотопа.

Денікін, збагнувши небезпеку і побоюючись за свій північний фланг, наказав генералові Драгомирову створити ударну групу проти Кропив'янського, щоб відкинути червоних назад, захопити визволений Бахмач і Чернігів.

Губком оборони на чолі з Юрієм Коцюбинським і командир з'єднаної групи червоних військ Кропив'янський розгадали той маневр і, не чекаючи удару, самі перейшли в наступ. Основна сила удару була спрямована на Гребінку, Ромодан, Лубни, Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Полтаву. І знову Коцюбинському випало воювати в місцях, де проходив він уже двічі на чолі червоних полків.

В кінці листопада у визволених районах України встановлено Радянську владу і створено Тимчасове бюро ЦК КП(б)У, що стало організуючим партійним центром, а на початку грудня створено тимчасовий вищий орган Радянської влади — Всеукраїнський рево-

люційний комітет на чолі з Григорієм Івановичем Петровським. До складу ревкому увійшли Затонський, Коцюбинський, Мануїльський, Гринько.

Кінчався важкий 1919 рік. Сплюндрована лежала в снігах і пожарищах Україна. Стомлена боротьбою з ворогами, вона зустрічала новий, 1920 рік, сподіваючись, що, може, він принесе їй тишу і спокій.

Напередодні Нового року Юрій Коцюбинський одержав сумну звістку: в боях за визволення Харкова був тяжко контужений його друг, командир червонокозачої дивізії Віталій Примаков.

30

Коцюбинського довго не пропускали до Примакова. Старенький черговий лікар, жестикулюючи руками, гарячково доводив незнайомому відвідувачеві в бекеші, що у хворого нещодавно минула криза, що тяжка контузія, а потім запалення легенів зовсім знесилили невгамовного козацького отамана, і тепер він ледве дихає.

— Будь-яке нервування для нього шкідливе. Краще дати йому спокій,— відрубав невблаганий лікар і заговорив про щось інше з медичною сестрою, даючи зрозуміти, що розмова закінчена.

Але впертий відвідувач не йшов. Він на щось сподівався.

— Чого ви стоїте, дядечку? — блиснув окулярами лікар.— Ідіть собі з богом.

Коцюбинський, збагнувши, що його так не пропустять, вирішив назватися.

— Я Коцюбинський, друг його і близький родич.

— Стривайте, стривайте! — поправив окуляри лікар.— То ви, прошу, той Коцюбинський, який командував усіма військами України і визволяв Київ? От зроду б не подумав. А я його дядечком зву. То чого ж ви одразу не сказали? Сестро, дайте товаришеві Коцюбинському халат і проведіть його в палату до Віталія Марковича.— І вже услід Коцюбинському: — Та недовго засиджуйтеся. Ваш друг зовсім кволий.

У невеличкій палаті троє ліжок, те, що біля дверей, порожнє. Під стіною, укрившися з головою, спав велетень, невкриті ноги хворого звисали з дощок. Під вікном — Примаков. Укритий до грудей, руки схрещені поверх сірої ковдри. Голова трохи вгрузла в подушку,

очі заплющені. І не добереш відразу, чи лежить, втративши свідомість, чи спить. Обличчя бліде, над верхньою губою відросли вуса. На правій скроні нервово пульсує синя жилка, ніби засвідчуючи, що Віталій живий.

Коцюбинський підсунув табуретку до ліжка, тихенько сів біля друга, щоб не розбудити.

— Ви йдіть, сестро, а я побуду біля нього...

Він сидів і дивився на знесиленого, сонного Примакова. Може, він знову втратив свідомість? Ба, як нерівно дихає... Ні, мабуть, спить. Переніс відразу дві хвороби і тепер повертається до життя, набирається сил, щоб знову сісти на бойового коня.

Що ж, поспи, мій дорогий, мій вірний друже, а я посиджу біля тебе замість матері та згадаю, які важкі дороги ти пройшов за ці два буремних роки.

...З Харкова вирушали разом з тобою на Київ. Холодної зимової ночі по кризі форсували Дніпро, билися на шаблях з гайдамаками на Куренівці. Потім ти став першим надзвичайним комісаром по обороні Києва. Німці з жовтоблакитниками сунули на Україну. Сили були нерівні, і нам довелося відступити.

Нерадісним, тяжким був той відступ. Починалася весна вісімнадцятого року, розгрузли шляхи. Гірким бездоріжжям відходив ти зі своїми козаками з Бахмача на Лохвицю, Гадяч, Зіньків, Охтирку.

В бою під Охтиркою під тобою, друже, було вбито коня, і, падаючи, ти зламав собі ногу. Та не залишив свого полку, забинтував ступню до коліна і так їздив на коні, одна нога в стремені, друга — в білих бинтах.

Під Богодуховом на станції Пересічній на чолі своїх козаків ти рубався з баварськими драгунами. В тому бою мало не загинув твій друг і ад'ютант Кузьмичов. Але ти кинувся на допомогу, відбив товариша у ворога, підхопив на своє сідло і вискочив з смертельного вогню...

У тяжку годину, коли вся Україна була окупована німцями, ми зустрілися з тобою в Таганрозі. Пам'ятаю, ешелон з червоними козаками стояв на станції перед відправкою на Ростов. Ми поговорили з тобою кілька хвилин і знов розсталися. Ти поспішав на допомогу російським братам, через два дні узяв із бою Новочеркаськ, бився за Аксай, під вогнем ворога на поромі пер-

ший форсував річку ще й жартував після бою: «Я ж казав, хлопці, що в сорочці народився».

Влітку ми зустрілися з тобою в Москві на І з'їзді Комуністичної партії більшовиків України. Ми були не просто делегатами, ми завжди були бійці і прямо із залу з'їзду кинулися врукопашну проти есерів, які підняли в Москві заколот.

Де тільки не воювали ми з тобою, друже! Які тільки кулі не свистіли над нашими головами! Та, мабуть, ще не відлиті кулі, котрі призначені нам з тобою, Віталику. Певно, ще й свинець той лежить глубоко в надрах землі...

Ранньої осені ми зустрілися в нейтральній зоні. Ми вболівали з тобою за нашу Україну, поневолену ворогом, і рвалися туди, прокладаючи шлях шаблями.

З нами була і наша Оксана, моя сестра, а твоя дружина — перша українська червона козачка, зв'язкова Всеукраїнського повстанкому, вона часто приносила нам добрі вісті. Скільки разів вирушала вона в небезпечну подорож на Україну, несучи листи Центрального Комітету підпільникам Чернігова та Києва, повідомляючи явки і паролі, проносячи шифри, листівки і зброю! Оксана безстрашно проходила через німецькі пости. А тепер вона, на жаль, не може до тебе прийти, Віталію... Сама воліла б, щоб ти прийшов до неї...

У снігових хуртовинах дев'ятнадцятого року ми зустрілися під Полтавою, через рік після того як билися за неї уперше. Як добре, що ти нагодився, допоміг нам з Кропив'янським у найкритичнішу хвилину бою. Ти завжди вчасно приходив, Віталію... А потім, пам'ятаєш, ми зустрілися з тобою на III Всеукраїнському з'їзді Рад. І поруч з нами була Оксана, яку ми любили однаково і яка однаково гаряче любила нас.

В березні ми проводжали тебе на фронт. Оксана стояла на пероні, очі її сяяли щастям. Може, то весна відбивалася в її молодих очах, може, велика любов пробивалася промінням з самого серця передчуттям майбутнього материнства.

Всю весну і літо ти воював на Поділлі, громив петлюрівських недобитків, «січових стрільців» і чорношличників. Червоні козаки шаблями писали немеркнучі сторінки нової історії. Рейдами-вихорами пройшли від Бердичева на Летичів, Деражню, Проскурів, Старокостянтинів, Шепетівку.

У тих жорстоких і славних боях розгромлено не один ворожий полк і дивізію. Там знайшла свій безславний кінець так звана Херсонська кавалерійська дивізія, якою командував особистий друг Симона Петлюри отаман Луценко, і сам він загинув від твоєї шаблі.

А бої під Ізяславом? Про них по всьому фронту ходили легенди. Хоч це була не легенда, а бувальщина.

...Розгорнувшись для атаки, червонці мчали на Ізяслав. Перші сотні проскочили греблю і захопили стару частину міста. Але петлюрівці, отямившись, ударили з кулеметів по червоних лавах. Заговорили бійниці старого замку князів Сангушків.

Отаман червоних козаків вихоплюється наперед, наказує третій і п'ятій сотням атакувати. Кіннотники здибили коней, не наважуючись проскочити греблю, яку поливав вогонь ворожих кулеметів. Тоді молодий безвусий отаман запалив люльку і сказав: «Червоні козаки, за мною!» І перший вихопився на смертоносну смужку греблі. Сталося диво. Рвонулися за отаманом червонці. Гострі козачі шаблі упали на приголомшених гайдамаків. Не витримав «залізний» петлюрівський корпус, разом з усім штабом сотні вояків потрапили в полон до червоних козаків.

Відтоді і пішла поміж червоних козаків легенда: «Нашого Приймака кулі не беруть, від них він заворожений. Ніколи ми не бачили його стомленим, розгубленим у бою, не знали такого випадку, коли б він захитався. Завжди в найнебезпечніший момент битви одна його поява з незмінною люлькою в зубах впливала на козаків так, ніби вливалися в них нові сили й бадьорість, і нездоланним ставав їхній натиск.

Коли ж ти підведешся з цього ліжка, коли заспіваєш улюбленої пісні про Кармалюка в тісному козацькому колі, десь на привалі біля палаючого багаття?

А звитяжці твої в цей час, Віталію, уже громлять ворогів у південних степах України, уже за Бердянськом прориваються до Азова...

У палаті все біле, наче й тут упали сніги. А за вікном намело кучугури, що виблискують сріблом під скупим зимовим сонцем.

Коцюбинський глянув у вікно і ніби сам прокинувся від сну. За кілька хвилин перед ним ожило, мов на білому екрані, тривожне життя його друга. «Що ж це, я так і піду, не поговоривши з ним?» — думає в тривозі

Коцюбинський і кладе на руки Примакова гарячу долоню.

Від того дотику хворий розплющує очі, дивиться затуманеним поглядом на бородатого чоловіка і не може збагнути, чи це йому сниться, чи й справді перед ним Юрко.

— Здрастуй, Віталію. Друже мій...

Коцюбинський не впізнає свого голосу. В ньому от-от прорветься приглушене чоловіче ридання.

— Ти, Юрку? — потягнувся всім тілом до нього Примаков.

— Я... А ти лежи, не піднімайся. Тобі не можна. Мене до тебе ледве пустив лікар.

— Ні, я таки встану,— намагається підвестися Примаков.— Я встану! Цей пекельний вогонь у грудях і так змусив мене лежати дуже довго. Застудився, як лежав на снігу, упавши з коня. От чорт! Мало не скосила мене костомаха в постелі. Та чи ж подобає козакові вмирати на подушках! Цього ще тільки не вистачало! Ні, краще так, як Ганжа, як Коропець...

Обличчя змарніле, великі ясні очі позападали. Давно не голений, він здавався старшим як на свої двадцять два роки. Невеличкий на зріст, щупленький, худий.

— Спасибі тобі, Юрку, що прийшов. Ну, розповідай, що нового? Де наші зараз воюють? — вимовив він спраглими, потрісканими вустами.

— Будьоннівці взяли Ростов. А твої хлопці вже за Бердянськом воюють, днями визволили Мелітополь...

— Молодці,— прояснів хворий.— Хоч би ж мені швидше встати. Клята хвороба. Ніби вдруге тиф перекачав, як тоді, на засланні в Абакані. А що з Чернігова чути? Оксана ще не повернулася з Москви? — непокоївся він про дружину.— От біда мені! Скоро батьком стану, а такий немічний. Дай мені, брате, трохи водички. Зовсім губи пошерхли від проклятого жару. Цілу ніч не спав. Оце перед світом заснув, ніби в яму провалився...

— Потерпи трохи. Скоро видужаєш. Ну, а Оксані, сам знаєш, важкувато. Останні дні ходить. Приїхала одна наша чернігівська знайома з Москви, розповідала — голодує Москва, без хліба сидить...

Розхвильований Примаков поривався встати з ліжка.

— Ну, мабуть, годі тобі, козаче, вилежуватися на

м'яких подушках. Порозкошував трохи, пора й честь знати. Там на мене всі ждуть,— і він підвівся.

Сліпучий промінь ударив Віталієві в очі, він аж замружився, Коцюбинський підхопив його, знову вклав у ліжко.

— Та полеж ти, невгамовний. А правду я тобі мусив сказати. Кріпись, друже. Найстрашніше вже позаду. Час — найкращий лікар. Тижнів за два міцно станеш на ноги, а там і на коня...

— Ой коли б же то швидше...

Міцно обнялися на розставання, і пішов Юрій, а він залишився на ліжку зі своїми думками. І в який це раз дорога привела його в Харків? Ще, здається, недавно, в кінці зими звідси починали червонці свій визвольний похід по Україні.

У березні в Харкові відбувався III Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому він зустрівся з Оксаною. Вона жила в холодному готелі «Красная», і він коли-не-коли на якусь хвилинку забігав до неї.

Пригадує, як одного разу надвечір після закінчення роботи з'їзду Рад заскочив до готелю, де на нього чекала Оксана.

— А я боялась, що ти поїдеш прямо на фронт,— горнулась до нього змарніла дружина.

— Ну що ти, Оксанко! Не міг же я не зайти попрощатись.

— У нас з тобою одні прощання та зустрічі.

— Таке життя. От коли кінчиться війна і ми переможцями вернемось додому, до своїх матерів і дружин, тоді я з тобою ніколи не буду розлучатися.

— Отак і сидітимеш біля моєї спідниці,— пожартувала Оксана.— Щось на те не похоже. Непосидючий ти в мене. І за це я тебе люблю.

— А може, і ти б зі мною, Оксанко, в дивізію? В політвідділі працювала б...

— Ні, Віталію. Відвоювала я своє. Тепер ось під серцем нове життя ношу.

Примаков, розчулений, обняв дружину.

— Оксанко, справді? — і підхопив на руки, закружляв по кімнаті.

Вона обвила його шию гарячими руками, зашепотіла ласкаво над самим вухом:

— Незручно мені за тебе. Всі отаманом, батьком тебе величають. А який же ти батько, коли власного

сина не маєш,— жартувала вона.— Ось народжу тобі Приймаченка, отоді нехай вже називають батьком твої козаки.

Віталій тримав на руках щасливу дружину, теплу, як голубка, цілуючи її в очі, у щоки і брови, і душа його співала: «В мене буде син, малий Приймаченко...»

— Ти замерзла, моя люба? Тремтиш уся.

— То я від щастя... Пливу на твоїх руках, ніби на хмарах. Ніколи не підозрювала, що це так любо і солодко.

— А пригадуєш, я тобі ще в гімназії писав вірші: «Пронесу я тебе на руках понад світом, як проносить весна молоді первоцвіти...»

— Довго ж мені довелося чекати,— засміялась грудним сміхом Оксана.

На вікнах дід-мороз мережив химерні квіти з хмелю, папороті і винограду, знадвору віяло холодом, а їм було тепло в цій напівпустій готельній кімнаті.

І ніхто не відав, що то була їхня остання ніч, ніч їхнього прощання.

Віталій розплющив очі. І доки ж госпітальна палата цупко триматиме його в своїх обіймах. Десь далеко у Москві Оксана. «Потерпи ще трохи, моя голубко. Скоро я прилечу до тебе, коли б тільки осилити цю прокляту хворобу».

Не знав Примаков, що суворе життя покличе його раніше строку виписатися з госпіталю. Та й хто знав, що так станеться? Правду кажуть: «Одна біда веде на налигачі другу...» А біда підкралася неодворотно. Коли б можна, відбивався б од неї шаблею, стріляв би з маузера, та ба, її ні шабля не рубає, ні куля не бере.

Десь через тиждень після того, як до нього навідувався Юрій, в госпіталь на ім'я Примакова прийшла телеграма з Москви. Всього лише три слова: «Оксана при смерті».

Оксана вмирає. Його чорнокоса Оксана, вірна подруга, найпрекрасніша з жінок, найсміливіша, найрозумніша, найдорожча в світі...

Переборюючи кволість, він поспішав до Москви. А поїзд, як на зло, застоювався на станціях та полустанках. Коли б можна, він швидше добрався б до Москви на коні.

З вокзалу пішов на квартиру, де жила Оксана. «Жи-

ла!» Чому саме це слово спало йому на думку? І гнав геть чорні мислі.

Він зайшов до просторої кімнати і не побачив у ній нічого, крім ліжка, на якому лежала вона, бліда, з чорними косами на білій подушці.

— Що тобі, люба? — припав до неї.

І вона, мабуть-таки, відчула серцем, що прийшов нарешті він, її довгожданий Віталій, хоч перед цим уже дві доби лежала непритомна. Розплющила темні очі, хотіла усміхнутись. Але тільки скривилася в болісній гримасі, і дві сльози великі, як горошини, скотилися по її запалих щоках.

— Хотіла сина народити тобі, Віталику, Приймаченка... Та ось бачиш, несила, мабуть, помру, хоч би ж дитя з'явилося на світ.

І знову згасли очі, впала на ковдру воскова рука.

— Не говори так, Оксано.

Хтось узяв його за плечі, допоміг підвестися, обережно підтримуючи, повів з кімнати.

— Що з нею, скажіть мені? Хто ви — лікар чи просто друг?

— Заспокойтеся. Адже ви солдат. Зрозумійте, сталося непоправне. Ваша дружина голодувала. Хтось передав їй з України шинку. А в її стані не можна було тієї шинки їсти. І от, напередодні пологів, загальне отруєння організму... Ми робимо все, щоб урятувати матір і дитя. Але надії мало.

Він слухав той голос і ніби провалювався в яму.

А за стіною чувся крик, що краяв душу. То в муках народжувався його син, відбираючи останні сили в матері.

І раптом все замовкло. Гнітюча тиша. Невже сталося найстрашніше?

В дверях появився понурий лікар.

— На жаль, медицина безсила.— І сам от-от розридається.

Примаков рвонувся до кімнати.

Жахним подихом смерті війнуло йому в душу з усіх кутків. На столі боязко тремтіла свічка. Дивно, як вона не погасла... На подушках лежала спокійна Оксана, біля правого боку — дитя, а в головах стояла смерть, страшна костомаха з пощербленою косою. Він бачив її. Бачив! Інстинктивно смикнувся рукою до лівого боку. Але шаблі там не було.

Тоді він припав до мертвої дружини і гірко заридав. Не бачили його в ту страшну годину червоні козаки. А втім, вони б зрозуміли. Бо і він був людина, хоч уже ходила про нього по всій Україні слава як про залізного лицаря революції.

Сини революції теж уміють плакати в горі. Зараз воно впало на червонокозачого отамана. І він був з ним віч-на-віч. То була його перша поразка. «Дорогою ж ціною заплатив, Приймаче, за червону волю!»

Хто це шепоче йому ті слова на вухо? Хто? Може, вусатий полковник Луценко, друг самого Петлюри, поваленний у запеклій січі під Ізяславом? А чи шкуровець, зарубаний у сніговій заметілі під Кромами?

«Відійдіть од мене геть! Рано вам торжествувати! Чуєте? Прокляті!»

Він рвонувся, немовби розриваючи пута. І побачив себе в просторій холодній кімнаті московської квартири, в якій тьмяно горіла, стікаючи слізьми, воскова свічка. А дві найдорожчі в світі вже згасли, одна більша, друга зовсім маленька — дружина і синок...

А далі... Далі все відбувалося, як на екрані. І бачив він те мовби сторонніми очима в завихреній каламуті...

Труна повита чорним крепом. В труні Оксана, мертва мадонна з своїм дитям...

Труна хитається на плечах Юрія і його плечах.

З неба пливе тужна пісня:

Чи я в лузі не калина була,
Чи я в лузі не червона була...

Ваганькове кладовище. Чорніє могила серед білих снігів. І двоє в глибокій жалобі над свіжою могилою.

Біле і чорне. Чорне і біле. Пливуть безконечні кола.

Два побратими стоять під сірим московським небом...

Пада сніг, засипає могилу...

Сніг, сніг, сніг... Тільки чорні хрести і пам'ятники.

Тане сніг. Зеленіє трава на цвинтарних пагорбах... На Оксаниній голубіє барвінок, привезений з України.

Весна...

Цвітуть рожі, привезені сестрою з батьківського саду. Літо.

Одцвіли рожі. Сухе бадилля шелестить осінню. Жовте листя падає на могилу. Смуток. Осінь...

І знову сипле снігами зима...

Пізно вночі полтавські делегати Всеукраїнської партконференції виїхали поїздом з Харкова на Полтаву. Десь перед світом доїхали до Коломака, а вже звідти за пропозицією Коцюбинського вирішили добиратись кіньми.

— А й справді, це ідея, Юрію Михайловичу,— охоче пристав до пропозиції голова Полтавського губвиконкому Проніс.— Подивимося, як селяни живуть, як готуються засівати землю. Адже незабаром перша мирна весна.

Губпродкомісар Таран навіть зрадів з такої пропозиції. Йому не первина вибивати по селах продрозверстку з багатіїв. А це така нагода, нехай губернське начальство само переконається, яка то нелегка справа заготовляти хліб.

Рано-вранці вони встали утрьох з поїзда на станції Коломак, зайшли у волость. Місцевий голова ревкому був здивований появою високого губернського начальства і на прохання Тарана відразу роздобув транспорт — пару добрячих коней, запряжених у рожнаті сани.

— Якого ж це ти куркуля вигнав у підводу? — поцікавився Таран у Закотирі.

— А це наші коні, ревкомівські, недавно реквізували в одного глитая. А за підводчика сам буду.

— А, ну то добре,— сказав Таран.— Страх не люблю їздити з куркулями.

За Коломаком — повитий снігами степ. Маячать на обрії чорні тополі і колодязні журавлі. Де-не-де видно вітряки, що стомлено махають крилами. Тиша, як у сніговій пустелі. Ніби й не прокотилася тут вогненним валом війна.

Хоч і березень, а зима все ще брала своє. Години за дві так промерзли, що довелось заїхати на хутір погрітися. Та й поснідати не завадить, від самого Харкова голодні.

Сивобородий господар у дубленому кожусі, в заячій шапці зустрів нежданих гостей похмуро, але не відмовив у проханні напоїти коней, дозволив людям погрітися з дороги.

Коли зайшли до хати, господар відразу ж звелів

жінці пригостити подорожніх сніданком, підліткові-синові — напоїти коней та покласти сіна.

Господиня подала гарячого кулешу з салом, нарізала хліба, запросила пригощатися чим бог послав. А сама тим часом заходилася ліпити вареники.

— Як же це так, щоб на Полтавщині побували і не спробували вареників з капустою та картоплею,— усміхалась вона від печі.

За сніданком розговорилися з господарем. Прибулі розпитували, як живуть селяни.

— Та живемо, як горох при дорозі, хто їде, той і скубне,— розгладжуючи бороду, сказав господар.— Яка тільки влада не правила нами за ці роки! Царський дім триста років правив Росією, а тут за три роки кого тільки не бачили. Повірте, пальців на руках не вистачить, щоб перелічити всіх правителів... Керенський був? Був. Знову ж таки Петлюра владарював і не раз видавав свої універсали, годував обіцянками-цяцянками. Німці сиділи на шиї? Сиділи. Гетьман Павло Скоропадський з гайдамаками поров шомполами дядьків, вимагаючи німцям контрибуцію. Спробували й цього. Червоні, цебто ваші, приходили і відходили кілька разів. Денікінці хазяйнували, грабували так, що й досі чухаємося, а дехто зализує синяки від нагайок. Махновці напускали анархію, палили в людей хати і стодоли, банди всякі налітали, мов та галич. Ну, а тепер ось знову червоні прийшли. Вас теж, товаришочки, годувати треба. Ну, звісно, ваші не сваволять, але просять уперто. Без хліба не повоюєш ворогів. Воно, звісно, держава велика. І Москві, і Петрограду їсти щось треба. Доводиться ділитися по-братньому.

— І яка ж власть вам до душі?

— А яка? Не встигли роздивитися. Дуже швидко мінялися. А як по правді сказати, то більше горя приносили. Для нас краща та власть, яка землю хліборобові дасть та допомагатиме селянинові, знатиме, що він годувальник, а не так собі, дрібнобуржуазний клас, як у нас тут один представник сказав на сходці.

— Цікаво. Ну, ну, розказуйте,— заохочував Коцюбинський господаря.

— А що тут казати? Коли б ви, більшовики, утвердилися міцно та з розумом узялися за діло, то, може б, і добре було. Час би вже втихомиритися. Три роки во-

юємо гражданську та імперіалістичну чотири. Вже скільки тих калік по світу пустили!

Отак і поговорили за столом відверто, погрілись і підкріпилися в гостинного господаря та й знову рушили в дорогу.

Десь перед обідом виїхали на шлях, що біг недалеко від залізниці. Верст за три видно було, як повзуть поїзди на Харків.

Закотиря цьвохкав коней, кутаючись у сіряк. На передку сидів голова Полтавського губвиконкому Проніс у благенькому пальтечку, прикривши ноги попоною, Таран у шкіряному пальті теж кректав від морозу, одтирав побілілі вуха. І тільки Коцюбинський не відчував особливого холоду. На ногах добрі юхтові чоботи, у сивій смушевій шапці та кожушку, критому сукном. Збоку глянути — ніхто б не подумав, що це керівник губкому.

Проїхали ще верст із десять. У степу порожньо, лише від залізниці вряди-годи долетить чмихання поїзда, і знову тихо. Раптом ліворуч з глибокого ярка вихопилося на дорогу з десяток вершників у волохатих шапках.

— Гей, стій, хто їде?

«Бандити! — майнула в Коцюбинського тривожна думка.— Оце так ускочили!»

А вершники вже рвалися до саней.

— О, та тут, видать, і комісарики є! — зраділо вигукнув круглопикий бандит.— І з ними ще якийсь дядько.

— Ану, товаришочки, злазьте, приїхали,— наказав патлатий, певно отаман, у зеленому галіфе, пошитому, мабуть, із сукна, зідраного з більярдного столу.— Хто такі будете?

— Та що їх питати? Хіба не видно? Той у пальтечку, бач, як тремтить, тільки окулярики на носі підстрибують. А цей у кожанці... Стривай, стривай! — озвався бандит у гостроверхій сивій шапці з голубою китицею.— Десь я ніби його бачив... Чи не губернський підмітайло, продкомісар...

— Ага, попався-таки! — гарцював конем патлатий.— Узять їх... того, що в кожанці, і того, що з-під окулярів блимає. А ви що за дядьки? — втупився він у Коцюбинського і Закотирю.

— Та хто ж ми,— знизав плечима голова ревкому,—

я підводчик з Василинівки, вигнали в хуру, а цей чолов'яга дорогою попросився підвезти...

Коцюбинський мовчав.

— Що, злякався, дядечку? Язик онімів? Не бійся, ми таких, як ти, не чіпаємо. Поганяйте, дядьки, а по цих можете справити панахиду.— І отаман голосно зареготав.

Юрій Коцюбинський збагнув, що бандити приймають його за звичайного дядька і тому відпускають разом із Закотирею, який здогадався видати себе за підводчика. Але чи може він залишити товаришів у бандитських лабетах, віддати на вірну смерть? Ні, треба щось робити, рятувати товаришів якою завгодно ціною.

Закотиря вже взявся за віжки, непомітно моргав Коцюбинському, щоб той сідав у сани.

— Ну, чого стоїш, бородатий? — ошкірився на Коцюбинського отаман.— Ноги відібрало з переляку чи комісарів жалко?

— Видно, далися тобі взнаки ті комісари, що кожного зустрічного в пальті чи в кожанці приймаєш за комісара. Так і помилитися можна.

— Ти ба! То, може, ти скажеш, хто цей, в окулярах, і той, у кожанці? Га?

— Не знаю, бо недавно в дорозі сів до них у сани. А от про себе можу сказати,— рішуче мовив Коцюбинський.

— І що ж ти будеш за птиця?

— Я — Коцюбинський.

Від подиву отаман роззявив рота, бандити сторопіло засовались у сідлах.

— Овва! — вигукнув отаман, схожий на попа-розстригу.— От тобі й дядько! Спасибі, що признався. Ге-ге! Чуєте, хлопці! Та перед нами колишній більшовицький головнокомандуючий і досить важнецька партійна персона. Ану взять його! Покажемо йому, де раки зимують.

Вершники в баранячих шапках посхоплювалися з коней, кинулись на Коцюбинського, намагаючись скрутити йому руки. Він рвонувся, і два бандити полетіли в сніг.

— А ти, видать, хоробрий і неабияку силу маєш,— налився гнівом отаман і з розмаху полоснув Коцюбинського нагаєм. Юрій ледве встиг затулити обличчя

руками, і все ж залізний наконечник боляче обпік за вухом, і по шиї п'явкою потекла кров.

— Попався, голубчику! — підскочив бандит на буланому коні.— То це ти виступав у Полтаві на суді більшовицьким прокуратором, коли судили наших хлопців, борців за волю неньки України?.. Це ти запроторив їх до тюрми, виродку нещасний, великого батька пігмейський сину? — приказував недобитий петлюрівець.

— А ти ж хто, що став бандитом і тепер на дорогах ловиш людей, «добродію»?

— Ну, ну! Закрий рота, а то кулю проковтнеш.

— Скрутити їм руки ременями — і в економію! — наказав отаман.— Ми вам влаштуємо хіба ж такий суд, пане комісаре Коцюбинський, а заодно і вашим товаришочкам дістанеться, не знаю, як їх величати. Ну, та самі признаються.

Товариші Коцюбинського, розуміючи, на яку самопожертву заради них пішов він, мовчали. В душі ж оцінили його благородство. Але чи варто було йти на такий відчайдушний крок? Тільки й того, що замість двох тепер буде три жертви.

Туго зв'язані ременями, вони йшли під охороною вершників, розуміючи, що йдуть на страту.

Отаман затримався біля саней, допитуючи підводчика, хто він і звідки везе пасажирів. Закотиря клявся, що нічого не знає, що його просто вигнали в підводу, і слізно просив відпустити додому.

Зрештою, його відпустили, і незабаром отаман наздогнав арештованих.

— Добряча ж нам сьогодні попалася рибка, хлопці! — потирав руки отаман.— Скачіть ти, Гараську, і ти, Микито, до самого добродія отамана Горобея, нехай він поспішає на гарячу веремію...

Два вершники відокремилися од ватаги, поскакали ліворуч у мовчазні, вкриті снігом степи.

Холодне зимове сонце котилося на низькому прузі і сіяло по білому полі золоті морозні скалки. «Може, востаннє посилає нам своє «прощай»,— з гіркотою подумав Коцюбинський.

За годину їх пригнали в селище поблизу запустілого цукрового заводу.

— Ну, комісарики, ви, здається, не вірите ні в бога, ні в чорта. Не визнаєте ні пекла, ані страшного суду,—

озвався патлатий верховода.— Так от, голубчики, ми влаштуємо вам і страшний суд, і пекло. Тільки не на небі, а на землі. А поки що посидьте в панському погребі та попрощайтесь у думках зі своїми бабами та партійними соратниками. Бо вночі вже пізно буде. Ану поганяй!

Похмурі конвоїри привели арештованих до напівзгорілого цегляного сарая, відкрили припорошену снігом ляду, штовхнули вниз.

Коцюбинський та його товариші спробували опиратися, не бажаючи живими лізти в кам'яну могилу. Тоді один з бандитів заходився полосувати арештованих плазом шаблі по чім попало. А другий схопив поблизу сарая іржаві вила-трійчата і почав штрикати ними, заганяючи в'язнів до льоху.

Коцюбинський рвонувся на бандита. О, коли б у нього були вільні руки! Бандит брудно вилаявся і знову штрикнув вилами Коцюбинського в бік. Залізні зуб'я, проколовши кожуха, обпекли тіло, і Юрій від болю схопився руками за живіт. Товариші підхопили його, потягли кам'яними східцями в глибину льоху. Над головою хряпнула ляда, погас день, і все поглинула важка пітьма.

Якийсь час сиділи мовчки, приголомшені всім тим, що сталося. Коцюбинський, зціпивши зуби від болю, намагався не стогнати, його товариші — один люто лаявся і скреготав зубами, а другий — тихо зітхав.

— Ну, мабуть, ми відвоювали з вами своє, Юрію Михайловичу. Хоч ви могли б і не лізти в зашморг. Адже вас бандити відпускали. Я розумію, ви це вчинили із солідарності. Але ж навіщо губити себе? — мовив Проніс.

— Я не шкодую... Найстрашніше для мене було б, коли б ви подумали, що я боягуз.

— Ой, що ви кажете! Ви людина смілива і молода. Вам би ще жити та жити.

— Не поспішайте на той світ, бандити нас швидко в розход не пустять. Чули, що вони відправили посланців до Горобея? Це відомий на всю округу отаман. Поки він добереться сюди, пройде чимало часу.

— То й що з того, краще б уже відразу...— вилаявся Таран.

— Не треба впадати у відчай. Я надіюсь, що Закотиря діятиме. Це добре, що його відпустили. Ось поба-

чите, він сповістить нашим про те, що ми попали в біду.

— Коли б то. А може, він сам бандит або у змові з ними. Не вірю я цим мужикам, улесливі, варениками тебе пригощають, а за пазухою камінь...

— Не можна так думати про всіх людей, товаришу Проніс.

І знову замовкли. Темрява, мовчання і тривога. Тільки там, нагорі, у світлі короткого зимового дня скрипіли сніги і кресали дорогу копита гарячих коней. Куди поспішають вони? Що несуть? Смерть чи надію?

Як тільки бандити відпустили Закотирю, в його душі зажевріла надія. Він бачив перед собою вогнисті очі Коцюбинського, того безстрашного чоловіка, якого бандитський отаман назвав головнокомандуючим військами всієї України. То це, виходить, його син Петро ще у вісімнадцятому під командуванням цього Коцюбинського брав Київ. Скільки розповідав Петро про свого командарма!

Від'їхавши зо дві версти од злополучної балки, Закотиря щодуху погнав коней. Шумів вітер у кінських гривах, обпікав Купріянові обличчя. Та він не помічав того, поспішав на станцію.

Біле клоччя летіло з коней, коли Закотиря нарешті прибув на станцію Коломак. Схопившись із саней, він побіг до військового коменданта.

Бувалий однорукий матрос, якого після поранення доля занесла на сухопуття, вислухав схвильовану розповідь Закотирі і кинувся до телефонного апарата, щоб зв'язатися з Ков'ягами, де стояв бронепоїзд.

— Ков'яги! Говорить Коломак, військовий комендант Богура. Сталося нещастя. Делегатів, які їхали з Харкова, схопила банда. Є дані, що їх повели в Сухорабівську економію. Треба негайно визволити товаришів. Я посилаю загін кавалерії. Але, щоб не було пізно, двиньте бронепоїзд, вдарте з гармат. Головне — не дати бандитам розстріляти наших.

Що це? Чи вчувається тривожний гул? Ніби грім гуркоче серед зими.

— Товариші, чуєте?

— Здається, гармати б'ють,— скочив на ноги Таран.— Їй же богу, наші гармати! Мабуть, з бронепоїзда.

— Мерщій до ляди! — наказав Коцюбинський.— Всіма силами тримати ляду, щоб не відкрили.

Полонені ще раніше розв'язали один одному руки і тепер, сплівши в три попліти ремені, прив'язали до кільця від ляди, а за другий кінець ухопилися руками. Будь що буде, але вони триматимуться до останнього.

А над льохом уже гриміло небо. Снаряди рвалися поблизу цукроварні, в опустілому панському маєтку, довбали землю зовсім поруч. Полонені не відчували страху. «Стріляють наші! Може статися, що снаряд влучить у льох. Ну що ж, нехай! Краще загинути так, але не від рук бандитів».

Бентежне усвідомлення того, що стріляють свої, вселяло надію. Хтось із бандитів нагорі гукав крізь стрілянину, спробував рвонути ляду, але не відкрив і дременув навтікача, рятуючи власну шкуру.

Вони стояли втрьох у чорному льоху, напружені до краю, відчуваючи, що там, у світлі короткого зимового дня, відбувається бій за їхнє життя. Вони не бачили, як летіла червона кавалерія, розгорнувшись у навальну атаку... Бій був короткий. Гарматні постріли загриміли саме тоді, коли після доброї чарки бандити збиралися чинити суд над більшовицькими комісарами. Налякані пострілами з бронепоїзда, бандити кинулись хто куди, і серед мовчазних снігів їх дорубували червоні кавалеристи.

Поблизу затупотіли коні, над лядою почулися голоси.

«Свої чи чужі?» — билися в тривозі серця трьох полонених.

І враз долинуло:

— Гей, товариші! Ви тут? Чи живі? Озовіться!

Таран попустив ремені, якими тримав за кільце ляду. Блимнуло згори денне світло. Ляда зметнулась угору.

— Виходьте! Виходьте, товариші, на волю!

За хвилину вони були в обіймах кіннотників червоного загону, що вів боротьбу з бандитизмом у цих краях.

— З воскресінням вас, товариші! — привітав командир.— Та ви поранені? — кинувся він до Коцюбинського.— Що з вами?

— Та прокололи вилами бік,— скрушно похитав головою Проніс.— Ех, коли б не Юрій Михайлович, не було б нас давно на світі, ні мене, ні товариша Тарана... Перестріляли б. А так зраділи, бач, що спіймали більшовицького наркома.

Червоне сонце сідало в сніги, ніби вогненний снаряд, випущений з велетенського бронепоїзда. Далечінь то бралася золотим полиском надвечір'я, то горіла синім вогнем, то куталась у фіолетові сутінки.

Юрія Коцюбинського обережно поклали на сани, і коні повезли його дорогою просто на червоні кострища, які розпалювало на вечірнім прузі сонце.

Палаючі сніги ввижалися йому ще довго в харківському госпіталі, де він перебував між життям і смертю.

32

З вікна готелю «Континенталь» видно зубчаті стіни Кремля і високі стрілчасті вежі. Над Москвою висне сива паморозь лютого, крізь яку ледь пробивається скупе зимове сонце.

Юрій Коцюбинський і Віталій Примаков оглядають один одного, схвильовані несподіваною зустріччю.

— А ти не змінився, Віталію, ото хіба що вусики завів. І знаєш, вони тобі до лиця. Якийсь поважніший.

Віталій сміється.

— Що мої вуса в порівнянні з твоєю, Юрку, бородою. Але тепер, коли ти став дипломатом, мабуть, доведеться тобі її трохи підстригти. Щоб була, як у Чичеріна.

— Та, мабуть-таки, підстрижу, громадянська війна закінчилася. Навряд чи знову доведеться в ліс,— гладить бороду Коцюбинський.

— Закінчилася, та не для всіх. Білополяків вигнали, а скільки банд розвелося. У Росії орудує Антонов, у Середній Азії лютують басмачі. Чує моя душа, доведеться ще рубатися з ними.

— То, може, тебе для цього і викликали до Москви?

— Мабуть, що так. Учора з-під польського кордону. Довідався, що ти тут, і сьогодні зранку, як бачиш, просто до тебе... Скучив за тобою, чортяко...

Давні друзі розглядали один одного. Давно не бачилися. За цей час Примаков облітав на коні мало не всю Україну. Бився на чолі дивізії проти Врангеля під Перекопом, а звідти форсованим маршем повів уже не дивізію, а корпус червоних козаків на захід, щоб зустрітися в жорстокому бою з жовнірами маршала Пілсудського, які загарбали Правобережну Україну. В кривавих січах рубалися козаки Примакова з білополя-

ками під Житомиром, Бердичевом, Проскуровом, на Збручі і Горині. Глибоким рейдом увірвалися на галицькі поля, і лунав бойовий клич червоної кавалерії: «Дайош Варшаву!»

І ось тепер усе те, що завоював Примаков зі своїми хлопцями гострими шаблями, Коцюбинський за уповноваженням Українського радянського уряду має скріпити підписом. За кілька днів від'їжджає до Риги для мирних переговорів з Польщею.

А сьогодні життя звело їх знову докупи. На один лише день. Якщо дорога Коцюбинському пролягла на захід, то шлях Примакова вів на південь, у гарячі піски Азії.

— Тобі, мабуть, нелегко, Юрку? От я, наприклад, ніколи б не зміг бути дипломатом. Краще вже шаблею служити Вітчизні.

— Накажуть і тобі — працюватимеш. Тим більше, що й говорити, й писати добре вмієш. Адже збирався стати письменником.

— Та збирався, а, бач, вийшов військовий. Хоч до слова мене тягне. Може, пізніше щось і напишу,— сказав задумливо.

— Я давно збираюся написати спогади про батька і все відкладаю, не виберу часу. На жаль, доводиться писати дипломатичні протоколи, заяви, договори, декларації.

— Теж потрібна й почесна робота, і нелегка,— відзначив Примаков.— Чув я краєм вуха, що ти навіть устряв у серйозну суперечку з наркомом у справах національностей?

— Та було трохи,— махнув рукою Юрко. І він розповів, що за постановою Політбюро ЦК КП(б)У його минулого року призначено головою українського представництва в Наркомнаці РРФСР.— Відразу ж мені випало зіткнутися з нездоровими великодержавними тенденціями самого наркома. Ти, певно знаєш його ідею про те, щоб усі союзні республіки входили до РРФСР на правах автономних. Як не дивно, але цю ідею нарком висував всупереч ленінській національній позиції, яка обстоює принцип рівноправних федеративних зв'язків. Я, звісно, почав рішуче обстоювати ленінську позицію, право Радянської України як суверенної радянської республіки, мати при уряді Російської Федерації своє офіціальне представництво, а не бути в ролі па-

сивного спостерігача в Наркомнаці. Ну, звідси й пішло. Сталіна ти трохи знаєш. Людина він крутої вдачі. Все, щоб було тільки по його. На щастя, ми маємо Леніна.

— Ну й чим же скінчилася історія? — допитувався Примаков.

— Я змушений був написати на ім'я ЦК КП(б)У лист-заяву, де обстоював ленінські принципи суверенності нашої республіки на ділі, а не на словах. Насамперед поставив питання так: якщо представництво, яке я маю честь очолювати, є представництво УРСР, суверенної держави, то чого воно організоване при Наркомнаці, а не при уряді РРФСР? В комісаріат національностей мусять входити ті українці, які живуть на території Росії і в даному випадку є там національними меншостями.

— Твої аргументи досить переконливі.

— Я наполягав на тому, щоб реорганізувати представництво з безправного відділу Наркомнацу, яким, по суті, воно було, і надати йому право офіційного представництва суверенної Української Радянської держави. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло мою заяву, визнало пропозиції слушними й прийняло постанову: представництво при Наркомнаці ліквідувати і утворити місію Української РСР при уряді Російської Федерації, затвердивши мене головою тієї місії.

— Інакше кажучи, офіційним повпредом.

— Так,— ствердив Коцюбинський.— Справа, звичайно, не в мені. А в принципі. Адже ідея «автономізації» виявилась неправильною, вона об'єктивно грала на руку нашим недругам, які в своїй пресі зняли галас про ліквідацію незалежності України, про поглинання її Росією. Зрештою, чорт їх забирай, тих націоналістів, але український народ боровся за перемогу революції, за свою незалежність, щоб жити в дружній, рівноправній сім'ї радянських народів, як про це говорить Володимир Ілліч Ленін. Саме на цій основі в кінці грудня між Україною і Росією було укладено договір, як між двома рівноправними суверенними республіками. Я певен, що це початок створення міцного союзу братніх республік, за який горою стоїть Ленін всупереч Сталінові.

— Що ж, Юрку, поздоровляю тебе з першою перемогою на дипломатичному фронті. Бути тобі дипломатом. Хоч це шлях дуже важкий.

— Нелегкий, Віталію, ой нелегкий.— І він розповідав далі про те, як зовсім недавно від імені Українського уряду провадив переговори з Грузією. Справа закінчилась успішно. В січні Україна і Грузія підписали договір про дружнє співробітництво. Нещодавно підписано мирний договір з Литвою. Це перший зовнішньополітичний акт Радянської республіки.— Україна виходить на широку міжнародну арену, Віталію. Тепер за дорученням уряду я веду переговори з представниками Чехословаччини, Персії, Туреччини. Перспективи добрі. Незабаром маю виїхати до Риги, щоб разом з російською делегацією підписати мирний договір з Польщею. Нарком закордонних справ Чичерін дуже прихильно ставиться до всезростаючої ролі України на міжнародній арені.

— Це добре, що Україна підписуватиме договір з Польщею нарівні з Росією,— схвалив Примаков.— Ми завоювали те право. Зрештою, це дошкульний удар по Петлюрі і всіх тих буржуазно-націоналістичних «місіях» та «представництвах», що повиростали за кордоном, як отруйні гриби.

— Саме в цьому суть справи,— вів далі Коцюбинський.— Своїм підписом під мирним договором Радянська Україна перекреслює ганебний договір, підписаний зрадником українського народу Петлюрою.

— Жаль, що я не зустрівся з ним на шаблях,— з досадою мовив Віталій Примаков і потягся рукою до кишені за цигарками.— Цей баламута ще немало завдасть клопоту Україні.— Примаков дістав цигарку і, запаливши, міцно затягнувся димом.

Непомітно перейшли на спогади. І оживали перед ними бойові шляхи Червоного козацтва, якому вони поклали початок у холодному, суворому Харкові. Згадалися Ганжа, Коропець, Чуприна, чорнявий мужній Данило Самусь, ватажок чернігівської комсомолії, безстрашний червонець, який загинув смертю хоробрих на берегах Збруча. Згадався козак Рамазан, який упав з коня на галицьких полях. Тяжко пораненого, його надибали вороги, хотіли захопити у полон. Та він, зібравши останні сили, вигукнув петлюрівцям: «Червонці не здаються, а й умираючи вбивають!» — і відбивався од ворогів, залишивши для себе останню кулю.

І ожила поміж ними світлою тінню Оксана. З'явилася така ж, як прийшла колись до них у Харкові, у білій

кофтині, в чорній спідниці, із золотистими очима, схожими на квіт чорнобривців.

— А знаєш що, Юрку,— глухо мовив Примаков,— ходімо на Ваганькове кладовище, провідаємо Оксану.

— Ходімо.— І в очах Юрія блиснула сльоза.

На кладовищі білі сніги і чорні хрести. Стоять вони у глибоких заметах. На постаментах застигли в пам'ятниках ті, хто ще недавно жив на цім світі. Стоять під холодним небом, стережуть власні кістки.

Тиша. Сум. Забуття.

Нарешті поміж печальних пагорбів знайшли могилу Оксани. В головах у неї росла обмерзла калина, привезена з України. Червоні ягоди, мов закляклі криваві сльози, застигли на морозі. Над осиротілим кущем літав червоногрудий снігур. Віталій в німій скорботі опустився біля могилки на коліна.

Перед від'їздом до Риги Юрій Коцюбинський зустрівся з Георгієм Васильовичем Чичеріним. Нарком тепло й задушевно розмовляв з молодим дипломатом, даючи дружні настанови та поради:

— Головне, Юрію Михайловичу, тримайтеся твердо, упевнено. Пам'ятайте, що ви представляєте суверенну Радянську Україну. Разом з російськими дипломатами дійте злагоджено й одностайно. Сміливо проявляйте ініціативу. Може статися, що буржуазні журналісти побажають з вами зустрітися. Не бійтеся такої зустрічі. І якщо потрібно, дайте бій. Нехай зрозуміють, що не Петлюра представляє Україну на міжнародній арені, а українська радянська дипломатія. Пам'ятайте — ви її солдат.

— Георгію Васильовичу, у мене до вас одне питання: як ви ставитесь до історичного акту злуки Української Народної Республіки із Західною Народною республікою, до події, яка сталася 22 січня 1919 року в Києві? Адже мені здається, що цей факт зміцнює нашу позицію у переговорах з Польщею.

— Це добре, що ви нагадали договір про соборну Україну, він засвідчує одвічне прагнення українського народу до возз'єднання. Це факт незаперечний. То нічого, що той акт підписали буржуазні уряди, все одно вони виражали волю українського народу до єдності.

— Мене радує ваша позиція. Признатися, я побою-

вався, що ви будете іншої думки, адже в Москві є люди, які дотримуються інших поглядів, відстоюють «єдиную неделимую», включаючи «Малоросію». Ваша відповідь полегшує мою місію, і я з чистою совістю можу представляти інтереси мого народу на переговорах.

— Ну от і добре. Вважайте, що ми домовились. Будемо здійснювати на практиці ленінську національну політику самовизначення націй аж до відокремлення. Не дивуйтесь, я хоч і син дворянського роду, та, як бачите, відстоюю позицію пролетарської держави, бо вбачаю в цьому майбутнє нової Росії і України.

Перебуваючи в Ризі, Юрій Коцюбинський з вдячністю згадував напутні слова більшовицького наркома. Він прибув до Риги у всеозброєнні. Сідаючи за круглий стіл мирних переговорів разом з товаришами Йоффе, Ганецьким, Квірінгом, Оболенським, Юрій розумів, що він представляє Україну, і всіляко відстоював її інтереси перед польською делегацією, яка намагалася посилатись на свій попередній договір, укладений з Петлюрою.

— Ваше посилання, шановний пане Дембовський, на договір з Петлюрою не має юридичної сили. Адже він незаконний. Ніхто не уповноважував Петлюру укладати його. Навіть за так званою конституцією УНР подібну постанову Директорія могла приймати колективно. Тим часом про зміст даного договору не знали ні панове Андрієвський, Петрушевич, ні Макренко, ані Швець. Петлюра схвалив і підписав його самочинно. За тією ж конституцією УНР усякий договір, в тому числі й Варшавський, мала ратифікувати сесія трудового конгресу. Ви самі знаєте, що такої сесії не могло бути, оскільки уряд Петлюри емігрантський, він не має підтримки навіть «свого конгресу». І нарешті третє, головне. Договір, підписаний Петлюрою у Варшаві, ігнорує інтереси трудового народу України. Він грабіжницький, ганебний. Не кажу вже про те, що складений він лише однією мовою — польською, а не українською. Це ігнорування прав України навіть у такій загальній процедурі... Отже, Варшавський договір — це трактат, що не має під собою ніякого грунту, ні політичного, ні юридичного. Від імені України може виступати лише один законний уряд — Раднарком УРСР, представником якого я маю честь тут бути.

Голові польської делегації Янові Дембовському нічим було заперечити. Мовчали і його поплічники Станіслав Каузик, Едуард Лехнович, Леон Василевський.

При обговоренні важливих статей договору Коцюбинський рішуче відстоював права українського народу на свої споконвічні землі, так само як і права братніх республік Росії та Білорусії. За наполяганням Коцюбинського в договорі було викладено статтю 25-у у такій редакції:

«Цей договір складено на російській, українській і польській мовах в трьох оригінальних примірниках. При тлумаченні його всі три тексти вважаються ідентичними».

Під час перерви в роботі делегацій, ще до підписання договору, Юрія Михайловича Коцюбинського атакували іноземні журналісти. Серед них було чимало кореспондентів емігрантських націоналістичних білогвардійських газет, що виходили у Варшаві, Відні, Парижі.

З неспокійного гурту виступив якийсь чоловічок з клинцюватою борідкою і, заїкаючись, запитав українською мовою:

— Від чийого імені виступаєте ви, пане Коцюбинський? Від України чи від імені Москви?

— Невже ви й досі сумніваєтесь в тому, що вільна Україна існує, і я маю честь очолювати українську делегацію?

— Тоді скажіть, будьте ласкаві, чи визнаєте ви соборність всієї України від Закарпаття до Дону? Це по-перше. І, по-друге, як ви оцінюєте історичний акт злуки, акт соборності всієї України, що сталася 22 січня 1919 року в Києві.

— Що ж, скажу. Хоч декому, може, й не сподобається моя відповідь. По-перше, той акт ще раз переконливо засвідчив єдність України. На жаль, деякі діячі згодом зреклися того договору і вдалися від злуки до розлуки, зокрема пан Петлюра і пан Петрушкевич. І, по-друге, вороги наші після того не раз перекраювали Україну, намагалися поневолити наш народ, хоч і виступали в різний час і під різними знаменами. Це і Муравйов, і Петлюра, і Скоропадський, Денікін і Пілсудський.

Щупленький журналіст з цапиною борідкою похитав

головою так, що й не добереш — згоджується він чи заперечує сказане. Нарешті промовив:

— Дай боже, щоб соборна Україна уціліла в жорстокій боротьбі, а заодне і ви, пане Коцюбинський.

— Що ж, пане журналісте, помоліться за здравіє України, а заодне і моє здоров'я. Може, ваша молитва дійде до бога.

В гурті журналістів прокотився сміх. «А цей Коцюбинський дипломат, та ще й з гумором»,— почулися схвальні голоси.

— А що пан Коцюбинський може сказати з приводу додаткової конвенції, яку підписав пан Петлюра? — запитав кореспондент віденської газети.

— Конвенція є продовженням беззаконного договору. Ви, панове, добре знайомі з нею. Петлюра дав згоду слухняно підкорятися польському командуванню, ведучи полки своїх ландскнехтів. За цією конвенцією Петлюра обіцяв Польщі віддати всю військову здобич, постачати українським продовольством та фуражем численну польську армію, дозволив грабіж польськими військами мирного населення. Справді, більш кабальний договір важко було й придумати. Тому не дивуйтеся, панове, що в даному випадку український більшовик цілком згодний з паном Шелухіним, який твердить: «Цей договір між Україною і Польщею являє собою змову проти українського народу». Так, панове, підлу змову. На щастя, не все від Петлюри залежить. Можете бути певні, що ми, українські більшовики, такого договору в Ризі не підпишемо. Смію вас запевнити. Ми підпишемо почесний мирний договір, відстоявши законні, справедливі інтереси України, Росії та Білорусії.

— У мене є до вас ще одне запитання, так би мовити, приватного порядку,— підвівся в окулярах схожий на хорта журналіст.— Чи не могли б ви сказати, де тепер відомий вам Муравйов, з яким ви, пане Коцюбинський, брали Київ?

У залі веселе пожвавлення. Більшість кореспондентів, як, напевне, і той, в окулярах, знали про безславний кінець Муравйова, запитання ставилося з метою загнати Коцюбинського на слизьке.

— Невже пан журналіст не читає газет? — у свою чергу запитав кореспондента Коцюбинський.—Що ж, доведеться тоді пояснити, що Муравйов зрадив рево-

люції, будучи командувачем фронту в Сибіру, увійшов у змову з білогвардійцями і за це одержав заслужену кару.

— Але ж він був герой оборони революційного Петрограда, доблесний визволитель Києва, як писала в свій час більшовицька преса? — не здавався журналіст.

— Перевертні ніколи не були героями,— відповів Коцюбинський.— Можна лише поспівчувати контрреволюційній білогвардійській еміграції, що в особі Муравйова вона втратила вірного служаку.

— А чи можна українським емігрантам повернутися на Україну? — долинув з кутка чийсь голос.

— Наші двері для «блудних синів» відкриті, якщо вони щиро розкаялись і чесною працею на рідній землі спокутують свої провини.

Запитання сипалися з усіх кінців. Були і провокаційні, були наївні і щирі. Поява українського дипломата викликала підвищений інтерес до Радянської України, що виходила на широку міжнародну арену. Юрій Михайлович розумів, що він зараз стоїть на передньому краї, і тримався з гідністю, виявляючи при цьому неабиякі здібності полеміста, політика і дипломата.

Вісімнадцятого березня 1921 року мирний договір Росії та України, з одного боку, і Польщі, з другого, був підписаний. Під ним стояв підпис повпреда України Юрія Коцюбинського, а через кілька днів Український радянський уряд уповноважив Юрія Михайловича вести мирні переговори з Румунією, які відбувалися в місті Ревелі.

Як голова української дипломатичної місії, він входив у зносини з представниками Німеччини, Англії, Австрії та інших держав, завдаючи смертельного удару тим численним «представникам» всіляких націоналістичних угруповань та формацій, які досі нахабно заявляли про своє право говорити від імені українського народу. Внаслідок широкої діяльності української дипломатичної місії в Москві багато капіталістичних держав визнали Українську Радянську державу та її законний уряд, ліквідували незаконні місії та представництва Петлюри.

Це були нелегкі бої за визнання Радянської України в міжнародному світі, і Юрій Коцюбинський віддавав

тій боротьбі всі свої сили, навчаючись у таких визначних радянських дипломатів, як Чичерін, Литвинов, Карахан, одержуючи від них постійну допомогу і дружні поради.

Так починалася його дипломатична кар'єра, неспокійна, тривожна. Він був, по суті, першим наркомом закордонних справ Радянської України, відстоював перед усім світом її силу і велич.

33

Над Москвою синє небо і теплий вітер, що прилетів сюди з півдня. Той вітер з України, бо вчуває в його подихові Юрій Коцюбинський запах рідних колосистих нив і лугових трав Придесення.

Як добре після довгого перебування за кордоном знову відчути себе вдома, де небо і вітер, і все-все, до квітки, до росинки — своє, таке близьке і рідне!

Теплий, ласкавий південний вітер бився у розчинене вікно, ніби прилетів за ним, і лопотів високими крильми, звав, кликав — на Україну.

«От закінчиться конгрес Комінтерну, і обов'язково поїду...» І вже бачив він у думках голубу ріку свого дитинства — тиху Десну, а на взгір'ї старий Чернігів у зеленій кушпелі садів... Там десь Болдина гора, вузлуватий, правічний дуб, битий не раз громами, в тіні якого вічним сном сплять батько й мати...

Так і не дочекалася матуся його з війни. «Дорогою ціною заплатили ми за те, щоб над світом нарешті настала тишина, щоб кінчилось страшне братовбивство, щоб у кровопролитних січах здолати ворогів. Дорогою ціною...»

Він втратив у тих хуртечах матір і сестру.

Коцюбинський стоїть біля відчиненого вікна і з п'ятого поверху дивиться на ранкову синю млу, що мерехтить над Москвою. Стоїть і говорить з вітром України.

Ольги в кімнаті вже не було. Десь, мабуть, подалася за окропом, щоб приготувати чай. Він швидко умився, зодягся, нетерпілося побачити своїх. Адже з Харкова приїдуть Скрипник, Затонський, Мануїльський, та й Примаков дзвонив звечора, що хоче його бачити перед тим, як попрощатися з Москвою.

— Зараз будемо снідати,— озвалася з порога Ольга,

проясніла й щаслива від того, що нарешті вона разом з чоловіком.

Одягнена в квітчасте плаття, в черевиках на високих каблучках, вона була не схожа на ту далеку дівчину в шкірянці, що зустрілась йому вперше на засніженій станції Ромодан. Ото хіба що русяві шовковисті коси, заплетені вузлом, та великі сірі, аж голубі, очі залишались такі ж незмінні, ще більш любі й дорогі його серцю.

— Угадай, що у мене до чаю! — горнулась вона, ласкава і ніжна.— От ніколи не здогадаєшся. Варення! Мама тобі передала. І знаєш яке, вишневе, твоє улюблене...

— От спасибі. Давно не пробував. Ей, як гарно пахне...

Вони сиділи за білим столом і, може, вперше оце отак снідали по-сімейному, втішаючись тихим родинним щастям.

— А як здоров'я мами?

— Нездужається. Старі, давні хвороби підточують сили. Знову відкрились каверни в легенях.

— В Крим, до моря б її треба, там зараз відкривають санаторії.

— Ти ж знаєш, вона за себе ніколи не скаже.

— Я попрошу товариша Семашка. Тільки ти їй ні слова про це.

— Добре,— Ольга вдячно глянула на Юрка, і в її великих очах заясніла волога.

За дверима постукали.

— Чи тут живе сер Жорж Коцюбинський, дипломат першого рангу? — сипав жартом, з'явившись на порозі, Віталій.

— А щоб ти був здоров! Заходь! Почастуємо чаєм з варенням.

— З охотою. Тільки ж часу мало. Олю, наливай мені не дуже гарячий і побільше заварки...

Він влетів, як вітер, говорив, сипав жартами.

— А я, брат, в Бухару. Добиваємо басмачів. А там обіцяють і далі послати... Мілі-мілітаре стало моєю професією. А думалось, буду письменником. Знать, не судьба.

Віталій навхильці випив прохолодний чай, гречно подякував господині і, стукнувши закаблуками, сказав:

— Ну, пішли, пройдемося Москвою. Я тебе до Крем-

ля проведу. Мені звідти до наркомату рукою подати.

Примаков стояв у військовому мундирі, з трьома червоними застібками на грудях, зліва над серцем — два ордени бойового Червоного Прапора.

— А ти, брат, генерал! — окинувши його оком, не без гордості за друга сказав Коцюбинський.— Ну, пішли, Печеніг.

— Іду. Стривай лише хвилинку. Дай обніму на прощання Ольгу.— Віталій тричі поцілував її у щоку. І були ті поцілунки не тільки для неї, а й для Оксани, яка жила нині в образі своєї русокосої подруги. Ольга відчувала це серцем.

Юрій і Віталій перейшли площу. Біля зубчастих стін Кремля клубочились сивим сріблястим димом молоді ялини. Спаська вежа високо здійняла в небо свій гострий шпиль.

На циферблаті курантів повільно рухались стрілки. Ось вони відбили чверть малиновим передзвоном і, здається, до них озвався голос часу:

«На роду написано вам обом пройти ще багато крутих доріг. Один з вас громитиме басмачів в гарячих пісках Азії, воюватиме в Китаї й Афганістані, командуватиме корпусами, арміями, військовими округами, і в його малинових петлицях горітиме три ромби комкора...

А другий стане радянським послом у Відні й Варшаві, закінчить Комуністичну академію, працюватиме наркомом, головою Держплану і заступником голови Раднаркому України...

Велике і героїчне життя судилося вам — побратими!.. І водночас трагічне...»

Що то, голос долі? А чи, може, то просто шумить над Москвою гарячий вітер з України в сизих кронах таємничих ялин.

Друзі підходять до Спаських воріт і на якусь хвилину зупиняються.

— Ну, до побачення, Віталію.

— Будь здоров, Юрко. Чи тож-то зустрінемось?

— Зустрінемось,— і, вже переводячи на жарт, Юрій додав: — Коли не на цьому, то на тому світі, як говорили колись запорожці.

Міцно обнялися, навхрест припали губами один одному до щоки.

Надовго розійдуться їхні дороги. І якщо зустрінуться колись, то по пізній, терновій дорозі...

Стрілчасті кремлівські вежі рвуться в небеса. Над Москвою мороз аж сивіє. Багатотисячний натовп застиг на Красній площі в німій жалобі.

І враз заридали гудки над Москвою, над всією країною від берегів Тихого океану до лісів Білорусії. То був крик розпачу і стогону, крик прощання з Вождем.

Ще вчора він — Юрій Коцюбинський — стояв у почесній варті над труною Ілліча, повз яку плив безкінечний людський потік, налитий скорботою і печаллю. Тиха музика лилася, мов людське ридання. Він стояв, прибитий горем, з розпукою в серці. А поруч тисячі таких, як він. Вся Москва була в траурній жалобі.

Тяжке вселюдське горе спіткало всю країну. І він відчув це своїм зболеним серцем: І великий віщий знак питання, мов розчерк блискавиці на чорному небі, здавалось, говорив: що ж тепер буде? Що буде з усіма нами?

Чи не відтоді все й почалося? Всі наші незгоди, злигодні й розбрат? Здавалося, суворе, крижане небо віщувало людям біду...

Не хотілося вірити в те, що сталося, в скорбне буття.

І в пам'яті оживав незабутній день, коли він востаннє бачив Ілліча на конгресі Комінтерну.

...В Кремлі людей видимо-невидимо. З'їхались з усієї планети делегати майже п'ятдесяти Комуністичних партій: французи, німці, італійці, поляки, китайці, іспанці... Сини різноплемінних народів, однодумці-комуністи.

Юрій Коцюбинський стоїть серед тої багатотисячної когорти, охоплений не знаним досі почуттям. І думав він — син України,— як високо піднялася могутня революційна хвиля, нездоланна сила часу, якої нікому й ніколи не зупинити.

Ленін зійшов на трибуну під шквал овацій величезного Андріївського залу, підніс правицю, і нарешті вгамувалося людське море.

Слова вождя лягали Юрієві просто в душу, бентежили тисячі таких, як він, бійців великої армії комуністів.

Ленін стояв на трибуні. І трибуна та здавалася Юрієві Коцюбинському капітанським містком велетенського корабля, ім'я якому Революція.

Ленін запам'ятався йому назавжди: з високо піднятою рукою на залитій світлом трибуні стоїть він у червоних сполохах, натхненний і поривний.

Уже ніколи Володимир Ілліч не звернеться з трибуни палко і клично до своїх однодумців, солдатів великої партії.

Не хочеться вірити, що перестало битися гаряче Ленінове серце, не хочеться вірити!

Коли б він, Юрій Коцюбинський, не був на похоронах, не повірив би в його смерть. Та ба, стояв і він у великій жалобі над труною Леніна в останнім печальнім караулі... До болю, до найменших подробиць запам'яталися йому холодні зимові дні січня 1924 року, коли люті морози скували землю, коли пекучі сльози замерзали на віях у людей, які, здавалось, не вміли плакати.

Ті сльози ще й зараз опікають йому щоки...

Пам'ятає, повернувся він з похоронів додому. Назустріч йому з ліжка звелася тяжко хвора Євгенія Богданівна Бош.

В її очах стільки скорботи!

— Осиротіли ми, Юрію, вся наша партія, вся країна.— І не могла далі говорити.

— Заспокойтесь, мамо. Вам не можна хвилюватися,— хоч у самого спазми перехопили горло.

— Як же мені не хвилюватися, сину. Краще б я померла,— сказала вона глухо, струшуючи з вій пекучі сльози.— Мені-то небагато залишилося страждати на білім світі. А як ви житимете? Боюсь, що настане розбрат у нашій партії. Ленін передбачав всякі незгоди, і саме тому залишив свій «Заповіт». Та ба, приховали його від делегатів з'їзду. Постарався генсек, щоб не дійшло до комуністів те, що писав про нього Ілліч. Про грубість, нетерпимість Сталіна, який все більше зосереджує владу у своїх руках.

Вона говорила хрипло, розповідаючи про те, що знали від Надії Костянтинівни Крупської... Та й з ленінським «Заповітом» обізнана. Хоч, правда, тоді їх, делегатів з'їзду, попередили — не розводити з приводу цього ніяких дискусій. Не варто згадувати. Чого, мовляв, не напише хвора людина.

— Слухай, Юрію! — озвалася Євгенія Богданівна після довгої мовчанки.— Ти будь обережним. Я знаю, ти запальний. Вже вступав у суперечку з тодішнім нар-

комом національностей, захищаючи права України. А Сталін такого не прощає.

— Але ж я відстоював правду і суверенність Української республіки.

— Ой, Юрію, дорогий! Хіба ти не знаєш, що у нас є такі політикани, що можуть все те обернути як прояв націоналізму, звинуватять будь-кого в сепаратизмі.

— Не думаю, щоб дійшло до такого.

Євгенія Богданівна злегка похитала головою. І нічого не сказала. Видно, що важко їй було говорити. Вона змарніла, майже висохла за довгі дні недуги. Голова зовсім посивіла, руки аж воскові. І вже не було ніякої надії, що зведеться вона на ноги... Безстрашна жінка, революціонерка, яку глибоко поважав Ленін, любовно називаючи її «японкою». Давно колись, тікаючи із сибірського заслання, вона подалася не на захід, а на схід, і через Японію, а далі морем дісталася до Європи і там зустрілася з Леніним.

Скільки було відваги й мужності в цій білявій жінці, комісарові, народному секретареві Першого робітничо-селянського уряду молодої Української Радянської республіки. Відгоріла вона чистим вогнем, і тепер поволі згасає...

Після смерті Володимира Ілліча Євгенія Бош недовго й промучилась, розпрощалася з білим світом. І поховали її найближчі друзі й рідні на Новодівочім кладовищі. Насипали могилу серед вузлуватих берестів і кленів. То було гірке прощання з бойовим товаришем і матір'ю.

Юрій стояв над її могилою під насупленими деревами, не підозрюючи, що через багато літ він прийде сюди незримою тінню, аби залишитися поруч з небіжчицею в граніті.

Ніхто з смертних людей не знає, яка випаде йому доля і де він спочине навіки...

Та й не думається тоді про те, коли тобі немає й тридцяти літ... Коли перед тобою увсебіч пролягають широкі шляхи і звабне життя кличе тебе у манливу Будущину...

Хоч, можливо, за тим небокраєм на тебе чекає не ясний день, а чорна ніч...

Частина четверта

КОЛИ ЗАЦВІТАЮТЬ ТЕРНОВІ ВІНКИ

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої...
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої, злої.

Тарас Шевченко

1

І знову він один між чотирьох стін.

Над головою чорна стеля, під ногами цементна підлога, праворуч ковані двері, ліворуч вузький квадрат вікна, заплетений гратами.

Що це? Поганий сон? Хворобливе марення? Зла іронія Долі? Чи божевілля?

Мовчать стіни. Мовчать далекі зорі, які ледь видно у щілину крізь дощаний козирок, що закриває більмом тюремне вікно. А може, йому привиделося те, що було колись давно, встало напівзабуте кошмар'я, крижаним холодом війнуло в душу.

Коли ж і де він переживав щось подібне?

В розгарячілій голові все змішалось, переплелося, мов розмотаний клубок. Змістився час... Важко було логічно мислити. Душа протестувала. Тільки неспокійне серце гнало кров, нагнітало переповнені судини і від того, здавалося, лопнуть скроні.

Стривай, стривай! Це було здається в Петрограді, тоді, коли дужими громами озвався світ, і Революція розпанахала чорні тучі небес. Так, так, тоді закинули його до тюрми прислужники Керенського. Хоч тоді він недовго томився в казематі... Він пізнав щастя бою. О, він багато бачив, звідав високого лету, знав торжество і радість перемоги...

Але як тоді пояснити, що зараз навколо нього тюремні стіни і залізний квадрат загратованого вікна навис над головою, як прокляття.

А може, ніякої революції не було? Може, все, що сталося з ним в революцію,— було сном, дивним ви-

дінням тривожних ночей? І він не йшов на чолі червоних полків на бій за волю. Інакше, як збагнути, що він, поборник свободи, солдат правди, носій добра, міг опинитися в тюрмі?

Чия ж тоді це тюрма? Де він?

Де я? Скажіть мені хоч ви, холодні зорі? Де?

Шелеснув вітер за тюремним муром, заскреготав серед ночі старезний осокір і долетіло через грати: «Ти дома, серед своїх... В тій тюрмі, де колись знемагав твій друг юності Віталій Примаков».

То це Лук'янівка, а не Петропавлівка і не Бутирка. То це не Петроград розкинувся за тюремними мурами, а Київ... Мій Київ! О, злая доле!

Від гіркого усвідомлення трагічного буття в'язень обома руками обіймає гарячу голову.

Ні, це не сон, не марення і не божевілля... Що ж сталося? Що? Невже ЧК має таку всесильну владу?

Мовчить тюрма, мовчать недосяжні небеса, мовчать зорі.

Все мовчить.

Тільки в скроні гупає кров та ще чути одноманітний, як приглушене каркання, голос: «Признайся, говори, зізнавайся, що ти, Юрій Коцюбинський, ворог народу, терорист, націоналіст, агент іноземних розвідок... Признайся, говори...»

Юрій Коцюбинський відскакує від вікна, і обличчя багатьох слідчих пропливають перед ним, мов у кривавому тумані.

Кривавий туман! Звідки він упав на нашу землю, затьмарив сонце, посіяв зневіру і страх? Звідки? І коли він розвіється? І коли там, де пройшли чорні тіні, знову блисне золото сонця?

Він гарячково ходить по камері з кутка в куток, туди й назад, він у стотисячний раз міряє коротку каторжну путь і говорить сам із собою, і ніхто не чує його. Одні лише стіни безмовні почорніли від часу і людського горя.

...Життя лишилось поза цими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, чигає на мене хижа смерть. Я не боюсь її. Що ж, дивись на мене з чорних кутків кривавим оком. Жди свого часу.

Але я живий. Навколо нависла сіра і вогка ворожа тиша. Та я не хочу бачити того жахіття, не хочу. Заплющу очі. Вогняні кола танцюють і сипляться іскри...

А вже пливе річка життя. Бо що з того, що мене замкнули у цей холодний льох, коли увесь звабний світ, всі барви, весь рух життя ось тут у мені, в голові, в серці. Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... Як мені хочеться взяти перо, обмакнути його в блакить неба, в шумливі води, в кров власного серця і все описати, востаннє описати, що бачив і що чув. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу. Гей ви, тюремники! Не можна? Що людині, що має вмерти! Ха-ха! Ну що ж, може, це й краще. Буду лежати і буду нанизувати, мов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнил і без паперу. Це буде мій твір, це буде нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий...

Слова муки рвалися з його серця.

Але де і коли він уже чув ці слова? Хто той невідомий, що сказав їх в останню передсмертну годину? Хто?

Стривай, стривай! Одну хвилину! — опекло в голові. Невідомий! Невідомий! Так називався твір його батька — «Невідомий»... Боже мій! То невже батько відчував гірку долю свого сина і написав це про нього. Він і зараз з ним, в тяжку годину.

Батьку, батьку мій! А я не написав про тебе нічого. Все збирався, не було часу. Вже в тюрмі просив, благав тюремників дати паперу, клапоть паперу... Відмовили... Тепер я тут, серед цих стін, як звір у пастці... Як? Гинути у цьому кам'яному мішку, коли там воля, робота, товариші!..

Ні, ні! Це жахлива помилка! Адже невинний я ні в чому, не винний!

Той світ, безмежний і сонячний світ, що розкинувся за вікном, належить і мені. Я бився за нього. Я віддав себе всього сонцю, вітрам, революції, торжеству правди! Чому ж зі мною життя вчинило так жорстоко? Що, так треба? Для кого? Для чого?

Ніхто не бажає мене слухати. То невже всьому кінець? І все ж я буду, буду говорити...

То слухайте хоч ви мене, далекі зорі.

Літа мої, вітри мої, буйні мої коні!
Де ви? Куди залетіли? За які сховалися гори?

Невже ви ніколи не повернетесь до мене? Пружним вітром не вдарите мені в обличчя, не дихнете тривожною весною? Невже ніколи біля моїх воріт не застуго-

нять копита, не заіржуть вороніі гривасті коні, викликаючи мене ще раз промчатись дорогами, осяяними блискавицями великої грози.

У мене ще досить нерозгублених сил і снаги, ще не зігнулися мої плечі, не дрижить рука... Я ще зміг би триматись міцно в сідлі, летіти стрімголов у шалені атаки, у бойових лавах червоних полків...

Я промчався б знову крізь ночі, крізь спалахи пожеж, як колись бувало, не знаючи страху, зневажаючи смерть. Я волів би краще впасти десь у кривавій січі, на стоптаному бойовищі, аніж зносити зараз страшну ганьбу і наругу, яка звалилася на мою голову.

Друзі мої, полеглі в боях побратими! Я заздрю вам, бо знаю: «Той не загинув, хто загинув за революцію!» Це було нашим девізом, це було не тільки на наших прапорах, а й в нашому серці. А що судилося мені?

О, злая доле! Чому ти пощадила мене? Чому я не знайшов смерті в бою, тоді, коли падали з коней мої товариші-червонці Петро Коропець, Дмитро Ганжа, Данило Самусь, чому я не вмер, як козак Рамазан, на закривавленім галичанськім полі, кинувши наостанку ворогові: «Червонці не здаються, а вмираючи вбивають!» Червонці не здаються! Я був ним і залишусь червонцем навіть після своєї смерті.

Можна розірвати на шматки правдиву сповідь людини, розірвати і кинути під ноги, як це зробив слідчий з моїм протестом до прокурора, але те, що я пережив, того не можна розірвати, розтоптати, знищити. Воно живе в мені і буде жити навіть тоді, коли перестане битися моє серце.

Літа мої, вітри мої, буйні мої коні!

Із глухого, темного закутка я простягаю до вас свої руки, я кличу вас, молю і благаю...

Верніться!

Верніться, якщо не тихим вітром, не цокотом кованих копит, то вдарте бурею-грозою, вдарте громом, розколіть муровані стіни тюрми, і нехай у вогні ваших блискавиць спопеліє все підле, облудне і брехливе, щоб залишилась на землі тільки одна правда. Правда, яка не вмирає, а гартується у вогні.

Я готовий згоріти в тому вогні на виду у всіх, згоріти, як вогнескип, та щоб народ мій знав усю правду, що ми

не вороги, не відступники, а вірні сини, які не зрадили свій народ навіть у люту смертну годину.

І нехай нам не буде ні вінків, ні обелісків, нехай, та зате на могилах наших встане нетлінним пам'ятником ПРАВДА!

...Одинокий в'язень з палаючими очима говорить сам з собою, тужить за минулим, викликає на побачення свої далекі літа.

І сталося диво... Захитались похмурі стіни, мов від землетрусу, і провалився каземат. Все відпливло в шаленім оберті, ніби земля крутилася назад. Двадцять обертів, двадцять повернутих літ.

І там, де ще недавно стояла темна тюремна стіна, заколихався величезний екран, зітканий із білого туману, і на ньому ожило видіння...

2

Високі вежі кам'яниць звелися в небо. Золотяться бані соборів проти сонця. Гудуть над містом вечірні дзвони.

Відень випливає з синьої мли. Відень озивається музикою Йогана Штрауса, таємничим шепотом зеленого лісу.

А ось і Дунай блиснув голубим сувоєм шовку, що розгорнувся через гори і доли і тече своїми оксамитами аж до Чорного моря.

Відень. Там десь серед його дзвінких площ і вузеньких вулиць загубився будинок їхнього радянського посольства.

Цей розкішний особняк, за гратчастим парканом, з тінистим садом став на якийсь час і його рідним домом.

До радянського повпреда в українське посольство приходить багато людей. Все це переважно емігранти, яких після війни доля закинула в різні країни Європи. Були серед них і вороги, з якими колись на смерть бився нинішній повпред Юрій Коцюбинський, було й чимало обдурених земляків, які згарячу залишили рідний край і тільки тепер зрозуміли своє лихо й облуду і не знали, як спокутувати тяжкий гріх перед батьківщиною.

Вони приходили до посольства і слізно просили: «Пане консуле, вельмишановний добродію Юрію

Михайловичу, зробіть, будьте ласкаві, милість, допоможіть нам вернутися до рідного краю, до батьківської землі... Коли б ви знали, як гірко на чужині жити безбатченком. Щоб тому Петлюрі добра не було, попутав нас, мов лихий-нечистий, тиняємося тепер по чужих світах безправні...»

Він вислуховував їх терпляче, намагаючись відгадати, хто з них справді став жертвою націоналістичного чаду і нині з того потерпає, а хто не розкаявся в своїх помислах і силкується повернутися на Україну, як блудний син з каменем за пазухою.

Були й такі, що при зустрічах з ненавистю дивились на повпреда, впізнавши в ньому колишнього головнокомандуючого збройними військами України.

— О, то ми з вами зустрічались, Юрію Михайловичу. Пам'ятаєте Київ зимою 1918 року? Тоді на вас була шинеля, а не дипломатичний фрак. Ой, міняються часи. Міняються й люди... Я вам щиро признаюся, був сотником у отамана Симона Петлюри, а зараз от двірником став... Сміття мету... А може, мене самого вітер мете по білому світу. Хоч би на старість прибив до рідного берега...

Одним прохачам Юрій Михайлович обіцяв допомогти, іншим відмовляв, третім радив спокутувати вину тут, щоб з чистою совістю вернутися на святий поріг Вітчизни.

Та одна зустріч назавжди вкарбувалася в пам'ять. Чи ж думалося колись, що вередлива доля зведе їх у Відні... Востаннє бачилися вони в рідному Києві на дніпровських зелених схилах і не знали, що поміж ними проляже розлука впродовж цілого десятиріччя. І що прийде до нього в консульство як вигнанець несподіваним гостем Володимир Кирилович Винниченко.

Юрій Коцюбинський відразу впізнав його, хоч на скронях і в бороді поважного письменника заплелася сивина і високе чоло прорізали борозни літ. Високий гість гречно привітався, попросив вибачення за турботи.

— Та що ви, Володимире Кириловичу, я радий бачити вас, хоч від цього мені трохи і сумно.

— Дякую за відвертість.

— Сумно, бо зустрічаємося ми з вами на чужині. Вам би належало бути в Києві, серед чільних діячів нашої української культури.

— На жаль, життя зробило з мене відступника, хоч не з моєї вини. Ви певно знаєте, що вже після закінчення громадянської війни я повертався до Києва, ніби знайшов спільну мову з тодішнім керівництвом. Хоча й не зовсім. Бо ж головою Раднаркому України був Раковський. Людина, може, й непогана, але далека від інтересів української нації. Він навіть не знав нашої мови, та й російською говорив абияк. Зате був до пори до часу угодний на московських верхах. А потім прибрали і його. Так от, я не хотів бути манекеном у великій грі. І якщо вже повертатися на Батьківщину, то зайняти належне місце. Не заради кар'єри, а в ім'я справедливості. Бо я ж таки мужицького роду. Ну пропонували мені високий пост в уряді, але не згодилися увести в Політбюро ЦК партії. Бачите, я не дуже-то слухняний комуніст. Мабуть, мою вимогу сприйняли деякі вожді як ультиматум з мого боку і не захотіли мати справу з норовистим Винниченком. І в такий спосіб показали мені на двері.

— Я знаю про це. І щиро вам співчуваю. Одначе думаю, що немає лиха без добра, зате Україна має у вашій особі великого майстра слова.

Винниченко болісно усміхнувся.

— Ви майже повторюєте ті слова, які сказав ваш батько, коли я тільки починав писати. Це він благословив мене на славну, хоча й тернисту, дорогу.

Винниченко провів правою рукою по високому чолі, ніби хотів витерти з нього росинки поту, і після деякої мовчанки додав:

— Хоч не все те, що я написав, дійде до мого народу. Ви знаєте, Юрію Михайловичу, скільки вклав я душі в знамениті колись українські універсали, особливо четвертий. Їх провіщали з Софіївського майдану, на сільських сходах, а то й з церковного амвону. Ми провіщали в них найкращі свої мрії і сподівання у світлу долю України. Не судилося. І тепер забуті ті універсали, витвори мого мозку і серця. Сміються з них наші недруги, як з пустих акафістів маяків. Виростають нові покоління, які не знатимуть про наші прагнення до волі, до відродження нації. Невже все це припадатиме пилом історії, як непотріб? І молоді українці зачитуватимуться маніфестом Карла Маркса, не доторкнувшись серцем до свого віщого слова.

Гість так розпалився, що обличчя його взялося чер-

вонними плямами, тремтіли запечені вуста, а в очах стояла невимовна туга.

— Заспокойтесь, Володимире Кириловичу,— втішав гостя Коцюбинський.— З часом історія правдиво розбереться в усьому. І нащадки воздадуть всім нам по заслузі. Мабуть, і лаятимуть, а може, й похвалять наївних мрійників революції.

— Може. Найстрашніше то — забуття. Жити, боротись, робити помилки, набивати гулі, прагнути добра людям, і все це даремно, померти вигнанцем на чужині.

— Знаю, життя у вас нелегке, звідали ви і важкої праці, і робітничого гарту, і арештів та царських тюрем. Але здолали всі ці круті щаблі життя, стали визнаним письменником. Україна вас читає, як і раніше, твори ваші видаються великими тиражами.

— От про це я й хотів з вами поговорити. Я вдячний батьківщині, яка не забула свого блудного сина. Книги, які вийшли у світ на Україні, надходять до мене. І, звісно, деякі, хоч і скупі гонорари. Тільки останнім часом мене, немов того грішника, відлучають від церкви. Починають поволі забувати. І мені на старості літ доведеться кінчати життя жебраком.

— Та що ви, Володимире Кириловичу. Я зважу на ваше прохання і поставлю це питання перед Радянським урядом. Не можна допустити, щоб Винниченко, такий письменник, жив на чужині в забутті і нестатках. Де ж ви зараз працюєте? Що пишете? — поцікавився Коцюбинський.

— Роботи вистачає. Знайшлися б сили. Скажу вам по щирості, я не тільки пишу романи і п'єси, а й написав публіцистичну книгу «Відродження нації». Про нашу славну і трагічну історію в роки революції і опісля. Може, колись вона й дійде до українського читача. Може, як писав колись Пушкін, «Не пропадет наш скорбный труд и дум высокое стремленье».

В очах Винниченка зажура і водночас якийсь нестямний блиск, жагучий вияв нездоланної волі до життя.

— Живу я у Франції, придбав клаптик землі поблизу містечка Мужен в департаменті Приморських Альп, маю свою хатку, в якій ми і проживаємо з дружиною Розалією. Крім того, що пишу, копаюся в городі, клопочуся у своєму садочку і журюся за Україною. Чує моя душа, що не побачу її більше, ані рідних

степів поблизу Херсона, ані Києва нашого на святих дніпровських горах.

— Ну що ви, Володимире Кириловичу. У нас нині починається процес національного відродження, розвивається українізація, народжується українське кіно, буйного зросту набув український театр, в якому ставляться і ваші п'єси.

— Дай боже, щоб все було гоже. Як кажуть мої земляки. А що, коли насуне чорна хмара на Україну з півночі, і повіє страшним холодом, і поб'є мороз рясний першоцвіт. Не віриться мені, що Україна матиме справжній суверенітет, хай в межах Радянського Союзу. Поманять нас обіцянками, присплять і окрадених розбудять, як писав наш Тарас Григорович. Прошу вибачити, що я говорю радянському консулу такі речі. Повірте мені, я дорого заплатив за примарну легенду нашої державності, заради неї я жертвував не лише літературою, а й своєю честю і гордістю. В гіркі роки революції я, можна сказати, сам принижував себе, топтав власну гідність, проклинав себе, що увірував у нашу українську державність. І гірко розчарувався від того, що замість Української республіки ми принесли горе нашому народові, привели німців, а потім і гетьмана, а зрештою «єдиную неділимую», в якій Україна виглядає провінцією.

— Не треба так судити строго,— перебив його Коцюбинський.— Адже ви не можете заперечити того, що після багатьох віків пригноблення Україна стала вільною республікою.

— Блажен, хто вірує. Думаєте, я не вірував, але заодне і сумнівався. Бо важко уявити, куди поверне та лукава історія. Чи не одвернеться вона од нас. Допоки на Україні за головних проводирів виступають кагановичі та іже з ними, не буде добра.

— Ви залишились таким гострим на язик, як і були, Володимире Кириловичу.

— Ваша правда. Мабуть, я не повинен цього говорити радянському консулу. Це не дипломатично. Але, прóбачте, такий уже вдався. «Горбатого хіба що могила виправить». Наостанку прошу вас передати від мене щирий привіт Україні, її горам, степам і долам. Бо чує моя душа — не побачити мені більше найдорожчої землі в світі.

— Ну що ви, справді, Володимире Кириловичу.

Вам же немає ще й п'ятдесяти літ... Будемо сподіватися на краще.

— На чужині, як на засланні, один прожитий рік вважається за три,— пожартував гірко Володимир Кирилович,— передчасно старію...

І в тих словах Коцюбинський відчув гіркоту.

Розпрощалися вони тепло, ніби поміж ними й не було ніяких протиріч, бо ж були вони синами одного народу і обом судилося на віку випити гірку чашу до дна.

Тільки не знали вони тоді, чия дорога обірветься раніше і кому доля першою сплете терновий вінок.

«І чому цей Винниченко пригадався йому? Прийшов з далекого краю, навідав одинокого в'язня в тюрмі. Може, знає він про його лиху долю? Мабуть, що так, і, певно, в душі пожалів безталанного сина Михайла Коцюбинського, який виявився занадто довірливим, поганим політиком.

Але краще не думати про це. О, жорстокий невмолимий боже! Якщо ти є, допоможи мені здолати цю наругу. Дай мені сили вистояти, не впасти у відчай, перебуваючи в жорстоких лабетах сваволі...

Він зривається з нар і знову ходить з кутка в куток, намагаючись хоч в думках вирватися з чорних тенет, думати про щось світле.

І озвався знову Відень недільними дзвонами. Коли надходили вихідні дні, він з дружиною вирушав за місто, робив прогулянку до Дунаю чи підіймався в гори. Одного разу, пам'ятає, знайшов серед каміння на гірській крутизні едельвейс і, зірвавши чудо-квітку, подарував дружині. Вона була зворушена до сліз і тулила ту квіточку до розпашілих щік.

Той едельвейс Ольга увесь час зберігала в альбомі, як світлу пам'ять про австрійські Альпи.

Він поринув з головою в нову для нього роботу. Знав, що стоїть на передньому краї, де сходяться два протилежних світи. І тут триває двобій. Але тут шаблею не візьмеш. Треба бути обачним, обережним, ворог здатний на всяку підлість і провокації. Так в щоденній праці він поступово оволодівав професією дипломата.

Часом його облягала нудьга. Невже це ностальгія, про яку не раз говорили йому ті безталанні земляки?

Хотілося додому. Туди, до Дніпра широкого, до голубої Десни. Може, Відень і красиве місто, але кращих за Київ, за рідний Чернігів, мабуть, для нього у всьому світі немає.

Він радів, як хлопчисько, коли до Відня приїхав з України добрий, хороший давній друг Микола Олексійович Скрипник. Для нього і для дружини Ольги то було справжнє свято. Дорогий гість розповідав про все, що діється на Україні, про могутній розмах будівництва, про буйний розквіт національної культури і від того ще більше тягло його на тихі води, на ясні зорі, на Вкраїну далеку.

На згадку про ті відвідини вони сфотографувалися удвох з Миколою Олексійовичем на околиці Відня. Пам'ятає він, як замислився Микола Олексійович, сперся на придорожній стовпчик, а сам він присів на обочині гірської дороги. Стояла провесінь. Внизу розкинулось затуманене синявою місто.

Чи ж думалося тоді, що це аматорське фото стане колись речовим доказом у справі звинуваченого Юрія Коцюбинського, так би мовити, незаперечним документом тісних зв'язків обох «ворогів народу».

Недавно це фото показував йому слідчий. І, глянувши на карточку, у Юрія Михайловича затуманилися вологою очі...

Але краще не думати про це. Краще не думати.

І вже відпливала в далечінь гірська дорога, що круто опускалась на Відень, де були вони колись із Скрипником давно-давно, зникало в тумані місто на Дунаї, і голубі хвилі далекої ріки легкими сплесками хлюпали в берег, ніби гортав хтось сторінки з книги загубленого життя.

Він стояв серед рідних Карпатських гір. Внизу клекотів, пінився Черемош. Зелені смереки, мов трембіти, журно посилали дивні звуки під високе склепіння небесної бані.

Колись давно він був тут разом з своїм батьком. Підіймався на Чорногору, слухав від чабанів біля палаючого багаття бувальщини і легенди, збирав по взгір'ях співаночки і квіти.

І ось тепер, через багато літ дорога знову привела його сюди, але вже не як зеленого юнака, що тримався

за полу свого батька, а як радника радянського повпредства у Варшаві.

Він приїхав цього разу до своїх земляків-українців, які з гіркої іронії долі вважалися громадянами Речі Посполитої. За багато віків де їх тільки не було: і в державі Австро-Угорській, і в Турецькій, Румунській і Польській, і за синім морем.

Гей-гей! Не доскакали червонокозачі коні Примакова до Сяну, не перебрели Черемошу і Пруту. Не судилося і на цей раз об'єднатися всім українським землям в єдиній Радянській державі. От чому він, Юрій Коцюбинський, просто гість серед рідних українських гір, дипломатична особа, і не більше. По службі він приїхав сюди, щоб побачити на власні очі, як живуть його співвітчизники, «громадяни держави Польської».

Прийде колись час — і станеться так, як писав пророчо Іван Франко, засяє вся Україна в народів вольнім колі, опережеться Бескидом. А поки що тече, піниться Черемош, закипає в гніві, і над горами сумно ридають трембіти.

Він був у Львові, коли прийшла страшна вість. У Варшаві білоемігрант Каверда вчинив замах на радянського посла, на його друга Войкова.

Він так поспішав, хотів застати Войкова живим. Але невблаганна смерть забрала у нього найближчого побратима і друга. Важка ноша лягла на плечі радника Коцюбинського.

Смерть чигала і на нього...

Пам'ятає той день, коли він надвечір повернувся з роботи, на квартиру прибіг стурбований Януш, двірник радянського посольства. Поспішаючи, розповідав, що виявив якийсь підозрілий провід, що тягнувся в темінь підвалу, чи не заміноване все приміщення посольства.

Ольга запитливо глянула на чоловіка, а потім перевела погляд на малого Олежика. А Юрій подумав у ту мить про багатьох дітей, таких, як і його Олежик, і про матерів їхніх, що нічого не відають про небезпеку.

Удвох з Янушем вони подалися до підвалу. Кишеньковим ліхтариком двірник підсвічував Коцюбинському. Нарешті вони знайшли те, що шукали. Поміж старих ящиків лежала величезна замаскована міна, до якої тягнувся дріт. Не роздумуючи ні хвилини, він кинувся

до чорної потвори. Обставини змусили його стати мінером.

Тільки тоді, коли важка міна була знешкоджена, він відчув, що його чоло заливає рясний піт. Руки в кривавих зсадинах і синяках. Польський комуніст Януш стояв поруч з ним і шепотів щось блідими губами. Коцюбинському здалося, що старий молився.

Вони вийшли з будинку. На подвір'ї мирно гралися діти. Вечоріло. Будинок радянського повпредства вже загорався світлими вогнями люстр і торшерів.

Чи не краще було б підірватися йому на тій проклятій міні, щоб не зносити зараз страшної наруги, щоб нині не говорили йому, нібито він сам замінував тоді будинок радянського повпредства.

Це справді смішно, коли б не було трагічно.

Дивно, але деякі слідчі НКВС більше вірять таким, як Каверда. Не зборовши у відкритому бою своїх противників, вороги з-за кордону фабрикують проти чесних комуністів доноси, і страхітливі звинувачення.

До всіх чортів тих слідчих. Кожен раз, про що б не думав, вони лізуть у голову, мов павуки. Не хочу думати про них. Не хочу,— протестувала душа.

Нехай до мене прийдуть добрі спогади, нехай мене огорнуть і зігріють душу.

3

Після багаторічного перебування за кордоном Москва здавалась ще більш милішою і ріднішою. Він бував тут не раз, ще пам'ятає в 1917 році, коли приїжджав за наказом першого Радянського уряду на ліквідацію старих вищих військових закладів і створення нових училищ і курсів червоних командирів. Потім у 1918 році бував на першому і другому з'їздах Комуністичної партії України. А потім ще багато-багато разів. Москва зустріла його рідним передзвоном Кремлівських курантів, терпким запахом сріблястих ялин.

— Здрастуй, столице нової держави!

І тепер, після того, як він побував головнокомандуючим Збройними силами України, наркомом, секретарем губкому, дипломатом, він, Юрій Коцюбинський, став студентом Комуністичної Академії.

З жадібністю накинувся на книги. Читав, працював, висиджував ночами, пізнаючи премудрість всяких

наук. То був час, коли прославлені полководці і червоні маршали вчилися в академіях, коли студентами були і його бойові друзі — Примаков, Якір, Федько і Єгоров...

По закінченні аграрного факультету Академії його послали на Україну заступником наркома земельних справ.

От коли, нарешті, він заходиться коло роботи, яку любив змалку. Давно колись друзі напівжартома називали його «аграрієм» за любов до землі, за глибоке знання проблем сільського господарства.

Хоч зараз не ті часи, не ті й проблеми висуває нове життя.

Країна стояла на великому рубежі. Над просторами Вітчизни вже дзвеніла перша п'ятирічка.

На Україні відбувалося національне відродження. Все більшого розвою набирала культура соціалістична за змістом і національна за формою. А як багатоголосо зазвучало рідне українське слово! Виходили нові книжки, журнали, газети. Спалахували вогні нових театрів. Широким фронтом провадилася українізація на основі історичних рішень партійного з'їзду. На чолі тих перетворень стояла Комуністична партія більшовиків України. І від цього сповнювалося гордістю серце сина великого сонцепоклонника, батько якого мріяв, вірив, пророче передбачав, що в сузір'ї братніх народів оживе, засяє буйним цвітом Україна.

Щоправда, останнім часом виникли небажані прояви великодержавного шовінізму і місцевого націоналізму. Загорялися гарячі суперечки. Серед тих, хто рішуче стояв за українізацію, був нарком освіти УРСР Шумський. Вбачаючи в ньому небезпечного суперника, Генеральний секретар ЦК КП(б)У Лазар Каганович домігся того, що усунув Шумського з роботи. І той, ображений з такої несправедливості, подався до Москви, достукався до самого Сталіна.

Внаслідок тої зустрічі в квітні 1926 року з'явився лист Сталіна: «Тов. Кагановичу та іншим членам ПБ, ЦК КП(б)У».

В ньому Сталін писав, що мав досить тривалу розмову з Шумським, який незадоволений становищем на Україні. Мотиви його незадоволення можна звести до двох основних пунктів.

Він вважає, що українізація іде туго, на україні-

зацію дивляться як на повинність, яку виконують нехотя, з великим зволіканням. Він вважає, що зростання української культури треба взяти у свої руки, а інакше «воно може піти мимо нас...»

І далі Сталін вказував на те, що є такі люди, які не знають і не хочуть вірити в українську культуру. Він (Шумський) особливо незадоволений поводженням партійної і профспілкової верхівки на Україні, що це гальмує, на його думку, українізацію...

Відзначаючи важливість другого пункту, висунутого Шумським, Сталін писав про те, що Шумський «думає, що для виправлення цих недоліків у справі українізації необхідно насамперед змінити склад партійної і радянської верхівки під кутом зору українізації, що тільки при цій умові можна буде створити перелом у кадрах наших працівників на Україні в сторону українізації. Він (Шумський) пропонує висунути на пост голови Раднаркому Гринька, на пост Політсекретаря ЦК КП(б)У — Чубаря, поліпшити склад секретаріату і Політбюро і т. д.».

Що ж, мабуть, Шумський мав рацію, пригадує Юрій Коцюбинський той лицемірний лист Сталіна до Кагановича. Та й сам Сталін в листі засвідчував: «В думках Шумського до пункту першого є деякі вірні думки. Вірно, що широкий рух за українізацію культури і українську громадськість почався і росте на Україні, і його треба продовжувати». Хоч Сталін тут же вказував на помилковість деяких тверджень Шумського. Зокрема, не поділяє його думки з приводу заміни голови Раднаркому і Генерального секретаря ЦК партії. «Що значить висунути Гринька на пост голови Раднаркому? Як можуть розцінити цю справу партія в цілому і партійні кадри особливо? Чи не зрозуміють вони це так, що ми тримаємо курс на зниження питомої ваги Раднаркому? Бо не можна ж приховати від партії, що партійний і революційний стаж Гринька набагато менший від партійного і революційного стажу Чубаря...» І далі Сталін додавав: «Чи не в інтересах справи Гринька відмовитись поки що від таких планів?» І хоч Сталін був далі змушений визнати, що він за те, щоб склад Секретаріату і Політбюро ЦК КП(б)У, а також всю радянську верхівку посилити українськими елементами, однак щодо заміни Кагановича не сказано ні слова. А Лазар Мойсейович був же Генеральним сек-

ретарем ЦК КП(б)У і мав менший партійний стаж, ніж Чубар. Щоб якось уникнути від прямого, поставленого Шумським питання, Сталін зманеврував, посилаючись на те, що, мовляв, в керівних органах партії і Рад є чимало й українців — Скрипник, Затонський, Чубар, Петровський, Гринько і Шумський.

При згадці цих імен занило серце Коцюбинського від болю. Де-то вони зараз, ці чільні керівники Радянської України? Шумського проковтнула невідома чорнота, Гринька навмисне вирвали з України, зробили його наркомфіном СРСР. А пізніше так само вирвуть з українського грунту Чубаря і Петровського. А Скрипник, не витримавши цькування, пошле собі кулю в лоб...

Зате Каганович випливе на московські верхи і стане найближчим соратником самого Сталіна. А на Україну пришлють Косіора.

Ну а за «українізацію», яка проводилася за рішенням вищого партійного з'їзду, не один комуніст поплатиться не тільки своїм постом, а й життям.

От і йому, Коцюбинському, пригадали зараз на слідстві, «що він писав свої накази українською мовою, коли був головнокомандуючим Збройних сил України і стояв біля народження Червоного козацтва на Україні. Он як воно все обернулося.

Сталін не забув Гринькові, що той був деякий час у партії боротьбистів, як і Любченко і Блакитний...

Любченко! Він став головою Раднаркому УРСР після Чубаря, коли того силоміць викликали до Москви. Здавалося, все гаразд. Але Панас Петрович став боязкуватим. Пам'ятає Юрій, коли його на Політбюро зняли з роботи і виключили з партії, він відразу ж подався до Любченка шукати захисту.

Той вислухав його мовчки, злегка пощипував свою клинцювату борідку, зовнішністю прагнув бути схожим на Кагановича.

— Що я тобі скажу, Юрію. Зрозумій, ти не безгрішний. Мав зв'язки з націоналістами, певно, заплямував себе, коли працював за кордоном. До того ж підписував платформу, заперечуючи аграрну політику нашої партії. Не забудь і того, що сперечався з товаришем Сталіним, коли працював разом з ним у Наркоматі в справах національностей як представник України.

Коцюбинський мовчав, ледь стримуючи себе.

— А хіба не ти, Юрію, захищав Сергія Єфремова, свого політичного противника, коли його заарештували у справі СВУ? Більше того, сам процес над націоналістами ти розглядав як фікцію доблесних чекістів, як політичний спектакль.

— А ти, Панасе Петровичу, був громадським звинувачем на тому процесі, дозволь тобі про це нагадати.

— Був! Був! — вигукнув Любченко.— Я виконував волю своєї партії!

— Сподіваюся, не партії боротьбистів,— не без іронії мовив Коцюбинський.

Любченко аж скривився. А Коцюбинський продовжував:

— Багато ж ти мені гріхів приписуєш, Панасе Петровичу. Відразу і не одмиєшся... А я то думав, хто-хто, а ти мене зрозумієш, подаси руку, щоб не засмоктала мене чорна трясовина...

— Вибачай. Не звик іти проти рішень партії.

— Ну, то бувай. І гляди, щоб тебе не спіткало таке ж лихо, яке зараз впало на мою голову.

Коцюбинський навіть не підозрював, що був в якійсь мірі пророком. Незабаром впаде гроза на голову Любченка. І він, звинувачений в багатьох гріхах, пошле собі кулю в лоб, як і Скрипник.

Снуються і снуються у важкій голові сумні думки, переплітаються, часом обриваються, як тонка пряжа, і він сточує їх, щоб якось розібратися в тому хаосі, намотує на клубок спогадів.

Згадалися тридцяті роки, коли по всій Україні розгорнулася колективізація.

Дехто надміру поспішав. «Дайош суцільну колективізацію! А чи не рано»,—думав він тоді. І одного разу під час вільної дискусії висловив свої сумніви і думки.

«Ленін говорив, коли ми дамо 100 тисяч тракторів селу, тоді хлібороб скаже — я за Комунію»! На жаль, ми поки що не дали йому цих тракторів. Ми не створили матеріальної бази, а на конячках далеко не поїдеш. Як не поїдеш далеко на одному ентузіазмі. Можна загітувати дядьків записатися до колгоспу, але, крім того, ми, більшовики — люди, які стоять при владі, повинні думати і про завтрашній день. У всякому наступі треба думати про тили, про закріплення завойованого...»

Хтось заперечив йому. «Це невіра в свої сили. Це опортунізм. Зрештою, це навіть троцькізм. Пригадуєте, Лев Давидович теж говорив, що з поодиноких маленьких човнів не можна створити могутні колгоспи... В промові Коцюбинського звучать троцькістські нотки. Я вас попереджаю...»

Тоді він рішуче заперечив надто пильному товаришеві: «Люди не човни, у кожного хлібороба є своя душа. Селянин хоче жити краще, і він по своїй натурі колективіст. Люди — не човни без вітрил. Вони ідуть не тільки за течією, а й проти течії. Але біда тим стерничим, які заведуть ті «човни» на мілину. Річище, по якому ми повинні вирушати в далеку путь, повинне бути глибоким, це по-перше, і, по-друге, рухатись нам треба не на веслах, а на моторах. От що я хотів сказати. І прошу не плутати мене з Троцьким, який в сільському господарстві розуміється не більше як ви... Ленінізм вчить нас, комуністів, рахуватися з економічними факторами».

«Красиві слова! Ширма! Опортуністичний туман, а ще замнаркому!»

Ті голоси і досі вчуваються йому. Їх вдесяте повторюють слідчі, з усіх сил натужуючись, щоб пришити йому, Коцюбинському, ще одне звинувачення — опортунізм.

Непримиренні опоненти посилалися на вчення Сталіна. Хіба не він проголосив рік 1929-й роком великого перелому, закликаючи «насаджувати» колгоспи? Хіба не він на конференції аграрників-марксистів в кінці того ж року сказав, що за непотрібністю неп ми «відкинемо к чорту», здійснивши крутий перелом в справі колективізації, і на цій основі ліквідуємо куркульство як клас?

І почалося по всій Україні... Хлинула «лавина», про яку говорив генсек, плавом пішло селянство до колгоспів. Тільки ж не з доброї волі, а з примусу. Згодом та «лавина» хлинула назад. І тоді Сталін, щоб якось викрутитися, писав знамениту статтю «Запаморочення від успіхів», звинувачуючи на низах місцевих головотяпів і унтер-Пришибєєвих всіх мастей. А про себе і своїх соратників ні слова. Дісталося на Україні Чубарю, і Косіору, і Скрипнику, перепало і йому, заступникові голови Держплану.

А що вийшло насправді? На початок літа на Україні

було колективізовано лише понад тридцять процентів селянських господарств. А решта животіли одноосібно, яких Сталін охрестив «мертвими душами». Отже, ліквідували куркульство не на основі суцільної колективізації, а менше одної третини. Свідомо підірвали землеробство, зруйнували село, привели до злиднів.

Він бачив те на власні очі, бо їздив уповноваженим ЦК КП(б)У на рідне Поділля, побував на Вінниччині, навідав і рідну батьківську хату у Вінниці, побіля якої росли розкішні липи. Поруч був дитячий інтернат, куди зібрали всіх голодних дітей, щоб врятувати їх від страшного безхліб'я.

4

«Рідний медовий запах батьківської липи! Як легкий повів далекого дитинства, ти війнув мені в душу духмяним настоєм медоцвіту. От і зустрілися ми з тобою, старенька моя липо, через багато літ. Я й досі бережу в своєму серці твої мрійні казки, твої роїсті бджолині гудіння-передзвони!»

Він стояв перед рясним деревом свого дитинства, на батьківському подвір'ї в тихій Вінниці. Незвичайна дорога привела його сюди. Не заради побачення з старенькою липою прибув він до Вінниці. Хоч був радий з тої зустрічі.

У його мандаті зазначено, що він, Юрій Михайлович Коцюбинський, надзвичайний уповноважений ЦК КП(б)У, командирується на Вінниччину в організації проведення жнив і хлібозаготівель.

Не раз, бувало, і до того він виїжджав в різні області України з подібним мандатом. В зимовий час зодягав, бувало, звичайного кожуха, взувався в юхтові чоботи, натягав шапку-ушанку, знав — їде до дядьків і на багато днів. Їде, щоб допомогти порадою, добрим словом, їде, щоб разом з хліборобами переборювати труднощі в становленні нового життя. Найважливішим з усіх завдань — була проблема боротьби за хліб. Він завжди підходив до цього по-господарському, дбаючи, щоб і державі було, щоб і на насіння залишити, і щоб одержав колгоспник вдосталь хліба на трудодні. Хоч часом йому й дорікали за виступи проти додаткових зустрічних планів, звинувачували в ліберальному відношенні до селянства.

А от на його рідній Вінниччині побували такі уповноважені, що підмели той хліб так, що зараз сіяти нічим, і в людей немає чого покласти на стіл. З боєм дістав він кілька ешелонів хліба на посів і для того, щоб видати хоч по пудові тим людям, які відчували крайню нужду.

Важка була на Поділлі весна 1933 року. Ой важка! І, на жаль, не тільки на Поділлі! Голод косив людей по всій Україні.

«Чи не пожинаємо ми нині плоди власної гарячковості?» — часто думав уповноважений ЦК. Але кому поскаржитися? Боліла душа і за партійну справу, якій він віддавав всього себе, і за землю, до пуття не оброблену, не засіяну, і за хлібороба, що відірвався від своєї вузенької нивки, але ще не осягнув отого широкого колгоспного поля...

Уповноважений ЦК мотався по селах Поділля, дні і ночі не маючи спокою. І лише на часинку завітав на подвір'я свого батька.

Старенька липа зустріла його запашним медоцвітом, золотим дзвоном бджіл. На мить війнуло дитинством з тої рясної крони. Здавалось, от-от вийде з хати усміхнений батько і окликне його з порога: «Агов, Юрку!» Але батько не виходить. Замість нього на порозі з'являється огрядний, заклопотаний чолов'яга, мружить очі на гостя, чимсь невдоволений. В будинку, де жив колись батько, тепер убогий музей, власне, меморіальна кімната.

Син оглядав жалюгідні експонати і все більше хмурнів. Експозиції по-справжньому не відбивали життя і творчості письменника Михайла Коцюбинського, повсюди занедбання.

А неподалік з'явився інтернат, куди звезли голодних дітей, таких як Харитя і Федько, у яких уже не було матерів, і над сиротами встала чорна примара голоду.

Було страшно слухати, коли чорні радіорепродуктори розносили повсюди крилаті слова «Жити стало краще, жити стало веселіше». Не хотілося думати, що вони належать людині, яку вже охрестили вождем і дбайливим батьком народів.

Повернувшись до Харкова, уповноважений ЦК написав Генеральному секретареві ЦК КП(б)У Косіору листа, в якому розповідав про все те, що бачив на

Поділлі, про жахливі події голодного тридцять третього року. Дорогою ж ціною платимо ми за оті «Запаморочення від успіхів» та за головотяпство.

Станіслав Косіор при ньому пробіг того листа, поморщився, мов від зубного болю, а потім гостро глянув на заступника голови Держплану УРСР, сказав роздратовано: «Ви панікуєте, товаришу Коцюбинський! Наші труднощі, якщо вони і є, це труднощі росту. І ми зробимо все, щоб зробити наші колгоспи більшовицькими, а колгоспників заможними».

Ось так і відбувся Станіслав Вікентійович крилатою фразою генсека, а під кінець порадив не здіймати галасу.

Ніхто не вжив тоді ніяких заходів на той крик душі, ніхто не зреагував на того правдивого листа. Думалось, поклали під сукно і забули.

Ой, ні! Тепер слідчі вибивають йому тим листом очі, звинувачуючи в опортунізмі, в незгоді з лінією партії.

Виходить, звинувачують його за правду...

Ті докори і викрики вірнопідданих лейтенантів з відомства Єжова і досі вчуваються йому. Їх удесяте повторюють на допитах різні голоси, силкуючись звинуватити його, Коцюбинського, в неіснуючих гріхах.

Але краще не думати про це. Бо так недалеко і до божевілля.

Зусиллям волі він виривається з цупких спогадів, переноситься на волю під голубе небо.

5

З вікна десятого поверху Держпрому видно увесь Харків. Широченний майдан Дзержинського прослався аж до будинку ЦК. Ліворуч здійняли свої корпуси «Тракторoцентр», готель «Інтернаціонал», збудовані зовсім недавно в стилі новітньої доби з бетону, каміння і скла. Праворуч поряд з Сумською зеленим островом серед кам'яних будинків виступає парк. А поміж дерев височить пам'ятник великому Кобзареві, нова окраса і гордість столиці Радянської України.

Від площі Дзержинського в усі кінці розбігаються вулиці. Одні з них ведуть на Москалівку, другі на Холодну гору, треті — в бік Чугуєва, до гордості індустріального Харкова — Тракторного заводу.

На якусь хвилину Юрій Михайлович застигає біля вікна, милується Харковом, з гордістю думає про те, що в новому індустріальному злеті міста є і його невеличка частка.

Нині він заступник голови Держплану, працює рука об руку з Миколою Олексійовичем Скрипником. Тільки вчора повернувся Микола Олексійович з Дніпрельстану, захоплено розповідав про велетня індустріальної України. Удвох вони довго, до пізньої ночі, просиділи над перспективним планом другої п'ятирічки. Миколі Олексійовичу дуже сподобалася ідея Коцюбинського збудувати в Києві на Шулявці верстатобудівний завод. Адже Київ, як промислове місто, розвинутий слабо. Треба, щоб там були могутні заводи. Треба, щоб зростав український пролетаріат...

Коли між ними зайшла мова про передачу багатьох найбільш визначних підприємств України в союзне підпорядкування, Микола Олексійович нахмурився з того рішення. «Це що ж виходить, нарком союзного уряду буде наказувати урядові Української РСР, де, і що, і як треба робити? Та коли б же тільки нарком! А то згодом перший-ліпший чиновник буде давати нам директиви! Ні, це негоже. Це іде всупереч суверенним правам України, порушує ленінське положення про рівноправність республіки. Я розумію, потрібна координація в розвитку економіки всієї країни. Що ж, хай і займається цим союзний Держплан чи ВРНГ, але розумно, так, щоб не позбавляти уряд кожної республіки керувати народним господарством на своїй території».

Гарячий цей Микола Олексійович. Відвертий, чесний, прямий. Що думає, те й говорить. А дехто не любить такої прямоти. Не раз уже дорікали Скрипникові за невірне розуміння національного питання, мабуть, саме через те і увільнили його від обов'язків наркома освіти. Мовляв, вистачить нам Шумського, подалі такого йоршистого від культури, нехай займається господарчими справами. Та, мабуть, і очолюючи Держплан, не дасть Микола Олексійович декому спокою. Висловлює, бач, своє тверде переконання написати листа в ЦК ВКП(б) про порушення суверенного права України в галузі економіки і культури.

— От буде наступний з'їзд партії, я обов'язково на ньому виступлю,— гаряче доводить Микола Олек-

сійович.— Я переконаний, що у нас порушуються ленінські принципи в національній політиці, в галузі культурній і економічній. А щодо сільського господарства, то тут маємо серйозні недоліки і прорахунки. Колективізацію провели суцільну, але селянина не пересадили з коня на трактор, як обіцяли, а подекуди, на жаль, втратили й коня. Сільське господарство підупало, врожаї знизились. Не до лиця нам, ленінцям-комуністам, скочуватись до рівня 1913 року, а часом ще нижче... Треба сміливо викривати наші недоліки і помилки, як навчав нас Володимир Ілліч, а не заганяти їх в глибину. Сила партії в її колективному розумі, а не в командуванні з боку вождів, навіть коли б вони були справді геніальні...

Але не судилося Миколі Олексійовичу виступити на партійному з'їзді. Сталося страшне, непоправне.

4 липня 1933 року він трагічно закінчив своє життя, пустивши кулю у високе чоло... Не витримала горда душа злісного цькування...

Коцюбинський добре пам'ятає цей сумний день, коли увесь Харків був приголомшений ніби громом. Розповідають, що перед тим Микола Олексійович подзвонив по телефону своїй дружині, сказавши, що він прощається з нею і зараз пустить кулю в лоба. «Ти не поспішай додому, все рівно мене не врятуєш, буде пізно. Я все зважив. Це мій останній протест».

Дружина кинулась додому. Вона застала Миколу Олексійовича ще живим, постріл виявився не дуже-то влучним, і смерть прийшла не відразу.

Про причину самогубства говорили різне. Офіційне повідомлення твердило, що, заплутавшись у своїх зв'язках з ворогами народу, відчуваючи свою провину перед партією, М. О. Скрипник закінчив життя самогубством.

Але чимало комуністів розуміло, що це був вияв протесту за безкінечні звинувачення в буржуазному націоналізмі, злісні цькування недругів, заздрісників і ворогів. Коцюбинський до кінця не міг збагнути, що змусило таку залізну людину як Скрипник накласти на себе тавро самогубця... Чи не є той постріл сигналом тривоги?

Те трагічне розуміння прийшло до нього лише згодом...

А поки що постановою ЦК КП(б)У і ЦВК України

його, Юрія Михайловича Коцюбинського, було призначено головою Держплану УРСР і заступником Голови Раднаркому України.

Так доля поставила його на місце Скрипника.

Скільки ж тоді йому було років? — намагається пригадати Юрій Михайлович. Це було в 1933 році. Значить, йому ішло тоді тридцять сьоме літо...

6

...Кінострічка з напівзабутого фільму розмотується перед ним, і бачить він на екрані Київ.

Не той Київ, який вперше побачив малюком,— повитий серпанком давнини, розколиханий дзвонами... Не той Київ, який брав з бою на чолі червоних полків...

Власне, це був той і не той Київ. Дніпро, і Лавра, й мости, і бронзовий Володимир на височенному взгір'ї, і стрілчасті бані Андріївської церкви, зведені в блакить, і Софіївська площа, на якій, вискочивши на скелю, гарцює на коні Богдан... Все, здається, як було. Але до всього цього прилучилося щось нове, яке можна було відчути тільки душею.

Віднині Київ став столицею Радянської України. Київ заквітчався червоним маєвом прапорів, озвався золотим віщим гомоном, злетів, здається, ще вище до сонця, разом з кручами, мостами, пам'ятниками і соборами, з урочисто строгими стінами «Арсеналу», на яких історія залишила свої сліди.

Здрастуй, рідний Києве мій! Невмируща думо і пісне моя... Я люблю тебе гарячою синівською любов'ю. Люблю тебе, як пращура великого роду мого, як витязя в древнім слов'янськім шоломі, що стоїть на овіяних славою дніпровських горах, де поставила його сама історія. Стоїть вічно, і роки, і десятиріччя, і віки спливають перед ним на хвилях Славути, залишаючи нащадкам легенди.

Я люблю тебе, сивобородий дідугане, хоробрий, нестаріючий лицарю, за твою вічність, за твою нев'янучу молодість, за те, що ти, палений вогнем чорних лихоліть, щоразу вбирався в незбориму силу і, скроплений живою водою, воскресав ще більш могутнім і нездоланним велетнем.

Ти для мене і сива легенда минулих віків, і буремних нашого віку, прапороносець червоних повстань

і колиска нашої радянської державності. Ти для мене все. І славне минуле народу мого, велич його сучасності, ясний берег майбутнього.

Києве, золотострунний бояне мій! Я приходив до тебе хлопчиком, гімназистом і солдатом. Я приходив до тебе командармом і з болем прощався з тобою в скрутну годину, щоб прийти до тебе знову і знову підпільником, визволителем, вірним твоїм сином.

Ти багато звідав, виборюючи в боях свою велику долю. І ось, нарешті, ти став тим, що начертала тобі здавна судьба. Ти єтав стольним градом нової Радянської України! Я бачу велике майбутнє твоє, коли під широкі поли твоєї червоної киреї пригорнуться землі і ті, що на Дністрі, що на Пруті, і ті, що на Дунаї!

Чий же то голос здіймається з імлистих київських круч? Його власний чи бойових побратимів й тих, що полягли на берегах Дніпра і на стінах «Арсеналу» далекого і грізного січня 1918 року?

Голос наростає, бринить, зливаючись з урочистими звуками кобзи... А кінострічка розмотується все далі й далі. І оживає перед ним святковий Хрещатик, і бачить він, Юрій Коцюбинський, самого себе і друзів своїх, безкінечний людський потік, що тече й тече в червоному маєві знамен...

Стоїть він на урядовій трибуні, схвильований чудесним видовищем радісного свята, зворушений урочистістю знаменного дня. Він стоїть на трибуні не як віце-прем'єр уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки, а як солдат, який приніс волю Києву. Поруч стоїть Григорій Іванович Петровський і помахом руки вітає демонстрантів... Поруч Станіслав Вікентійович Косіор, Павло Петрович Постишев, Володимир Петрович Затонський, Панас Петрович Любченко, Іона Еммануїлович Якір — його товариші, соратники, друзі.

Над Києвом — безхмарний, блакитний, червневий день, повний яснодзвонного блиску і сонця...

І раптом стрічка уявного фільму обривається. Гасне світ, навалюється чорна пітьма... Тільки чути, як десь за стіною ще стрекоче кіноапарат.

Ні, то не кіноапарат, а гуде приглушено мотор «чор-

ного ворона», що приїхав забирати в своє нутро чергову здобич.

Десь за глухими мурами чути брязкіт заліза, хряпають ворота, і поволі затихає гурчання мотора. Знать, полетів ворон...

Проходить одна хвилина, друга, третя... Світло не спалахує, кінострічка з напівзабутого фільму не оживає на чорній тюремній стіні.

Світло згасло, мабуть, назавжди...

Та в пітьмі він бачить, як проходять, рухаються силуети. В небі десь далеко палахкотять відсвіти пожарів і рухливі тіні ідуть на вогонь.

Серед мовчазних тих силуетів він пізнає себе... А може, то просто його двійник?

Двійник іде пустинним Хрещатиком, повертає на іншу вулицю, заходить у високий сірий будинок, піднімається на шостий поверх. На якусь хвилину зупиняється перед дверима з табличкою «Голова Держплану УРСР» і, повернувши у дверях ключ, заходить до кабінету.

Хитаючись іде до столу, важко опускається на стілець. На стіні дзвінко озвався годинник.

Двійник зводить тужні очі, дивиться навколо. Він не добере — ніч чи день стоїть надворі?

Двері рвучко відчиняються, і на порозі з'являється якась жінка.

— Юрку! Юрку, що з тобою? — кидається вона, мов підстрелена птиця.

І тоді до його свідомості доходить, що то не його двійник сидить за столом, а він сам, а жінка, що впала йому на груди,— його дружина Ольга.

— Що з тобою, Юрку? Невже це правда? — запитує вона в муці.

— На жаль. На жаль, гірка правда. Оклеветали! Звели чорний поговір. І тепер я вже не я. Тільки що зняли з посади голови Держплану і заступника голови Раднаркому... Тільки що розп'яли мою душу.

— Але за віщо? За віщо? — тамує ридання дружина.

І справді — за віщо? На це йому не зміг відповісти ніхто. Сам навіть Петровський, голова ВУЦВК, розвів руками.

— Але я комуніст і так легко не здамся. Партійний квиток у мене. Я поїду в Москву. Я повинен довести

свою невинність. Совість у мене чиста. Я напишу листа Сталіну... Він розбереться. Це злісна клевета.

Перед очима в нього оте похмуре засідання, коли чорна біда впала на його голову. Йому, власне, нічого не сказали, прочитали ухвалу про зняття, і все... І при цьому самі товариші з Політбюро ніяково опускали очі.

Було й раніше, що його увільняли від тієї чи іншої роботи і посилали на другу. Він ніколи не ремствував. З головнокомандуючого ставав звичайним солдатом партії, після секретаря губкому працював звичайним пропагандистом, після повпреда ставав студентом. І все це сприймав як належне. Бо знав, цим не принижується його гідність, гідність комуніста. А зараз це не просто якесь переміщення. Це політичне недовір'я, його знеславили, оклеветали в страшних неіснуючись гріхах, плюнули в душу. І хто? І за віщо?

Ні, він буде битись за честь свою, за право називатися бійцем партії комуністів, за правду.

Ольга підбігла до чоловіка.

— Я поїду з тобою до Москви. Зупинимось у квартирі моєї сестри Марії. Ти ж знаєш, вона пустіє відтоді, як Марія поїхала працювати культпропом Хабаровського крайкому партії. І Олежика з собою заберемо. Що нам тут робити? Коли тобі немає місця на Україні. Шукати правди поїдемо!

Він пригорнув до себе вірну дружину.

7

З важким серцем він прибув до Москви. В ЦК ВКП(б) говорили з ним люб'язно, але по всьому видно, не всі були щирі. Обіцяли розібратись, хто це там «наламав дров на Україні», а поки що радили поїхати в Казахстан на відповідальну партійну роботу.

«Я не поїду нікуди, доки мене не реабілітують повністю,— рішуче наполягав він.— Розумієте, це справа моєї честі».

«Ну що ж, справа ваша. Тільки краще б вам поїхати, а не оббивати пороги, сидіти без діла, нидіти в Москві...»

Людина, яка весь час була в русі, активно діяла, жила кипучим життям країни, раптом відчула себе нікому не потрібною, зайвою, приреченою на бездіяль-

ність, поставленою в безвихідь перед чорною невідомістю.

Що ж робити? Як далі жити? Чи уподобитись рибі, яку викинули з води на берег і вона неминуче невдовзі задихнеться, загине?

Він поривався шукати захисту, бо ж відчував свою безвинність. Але до кого іти? Де знайти підтримки!? В ЦК ВКП(б) працював в агітпропвідділі Стецький, з яким навчалися в чернігівській гімназії, разом були і в підпільному революційному гуртку. Але давно розійшлися їхні дороги. І коли він таки домігся зустрічі з Стецьким, той навіть не впізнав його. Вислухав, правда, уважно, поспівчував, але, на жаль, нічим не міг допомогти. Дав зрозуміти, що це не в його компетенції, не в його правах. А може,просто боявся...

Тоді Юрій Михайлович наважився податися до Бубнова, який нині працював наркомом освіти РРФСР замість Луначарського. Хто-хто, а Андрій Сергійович, можна сказати, побратим. Разом працювали на Україні в роки підпілля і під час визволення України. Згодом Бубнов став начальником Головного політичного управління Червоної Армії, носив чотири ромби в петлицях. А нині нарком.

Вночі прийшла до Юрія Михайловича така думка, а ранком він подався до Наркомосу. У приймальні попросив секретарку доповісти наркому, хто він і звідки прибув. Через якусь хвилину від Бубнова повернулась секретарка, сказала: «Нарком на вас чекає».

Коцюбинський не без хвилювання зайшов до кабінету. Назустріч йому від широкого столу ішов усміхнений Андрій Сергійович. Міцно потис руку.

— Яким тебе вітром занесло, Юрку? — здивувався Бубнов.— Давненько ж ми не бачились.

Довелося розповісти про своє лихо. Слухаючи його, Бубнов хмурнів. Чоло змережили зморшки, очі взялися зажурою.

— Я співчуваю тобі, Юрію. Вірю, що ніякої вини в тебе перед партією немає. Не знаю, чим тільки і як тобі допомогти. Та й навряд чи хтось заступиться за тебе після рішення Політбюро ЦК КП(б)У. Що ж до генерального, то, мабуть, він не забув про той конфлікт з тобою, коли працював наркомом національностей.

— Мабуть. Хоч справедливість була на моєму боці. І мене підтримав ВУЦВК і Раднарком України.

— То було давно. Нині ситуація досить складна. А після вбивства Кірова дехто в кожному з нас підозрює прихованих недругів, якщо не гірше.

— Я це відчув на собі. Якщо раніше була якась надія, що мене реабілітують, відновлять у партії, то зараз на мене дивляться немов на прокаженого.

— Боюсь, що ця підозрілість може нас завести надто далеко,— в задумі сказав Бубнов. І далі провадив: — А чому б тобі не звернутися до Криленка. Адже ви з ним давно знайомі. Обидва прапорщики революції, він був головнокомандуючим у Росії, а ти займав цей пост на Україні. Ну а зараз Криленко знаменитий прокурор СРСР. Можна сказати, верховна влада юриспруденції.

— Незручно якось. Та й не відчуваю я за собою ніякого криміналу.

— Воно-то так. Але не завадить поговорити,— порадив Бубнов.— Хочеш, я зараз зателефоную йому, попрошу тебе прийняти.

Але телефон Криленка не відповідав.

— Десь, напевне, поїхав... Але я обов'язково додзвонюся і дам тобі знати.

Андрій Сергійович провів Коцюбинського до дверей, міцно потиснув руку. Хто б знав, що то було їхнє останнє побачення. Що незабаром сам Бубнов потрапить в таке ж, якщо не гірше, становище.

Але тоді за порадою Бубнова Юрій Коцюбинський таки потрапив у кабінет до прокурора СРСР Криленка.

Це була зустріч двох колишніх прапорщиків по пізній дорозі. Вісімнадцять років тому вони разом сиділи в Петрограді в тюрмі з лихої волі Тимчасового уряду Керенського. На щастя, недовго. А потім доля розпорядилася так, що колишні прапорщики стали головнокомандуючими революційних військ. За ці роки де тільки не носила їх бурхлива ріка життя. І от зустрілись.

Якщо один з них був прокурором могутньої держави, то другий, зневажений і безправний, був кандидатом на ув'язнення, і те може статися без санкції прокурора країни.

То був час дивовижних метаморфоз. Коли наркоми, маршали і командарми ставали безправними в'язнями... Хоч ніхто з них тоді ще того горя й не підозрював. Як не підозрював Криленко, що через кілька ро-

ків його на цьому державному високому посту замінить Вишинський, а він, прокурор СРСР, стане арештантом з чорним тавром «ворога народу».

Тоді ж поміж нинішнім днем і недалеким майбутнім стояла непроглядна стіна невідомості. І Криленко поспівчував давньому другові Юрію Коцюбинському, пообіцяв з'ясувати обставини в певних органах. Можливо, поговорить з самим наркомом НКВС Єжовим.

— Думаю, Юрію Михайловичу, що тобі нічого не загрожує. І все ж замовлю за тебе словечко. З ким чорт не шуткує,— сказав він і усміхнувся по-доброму.

Юрій Коцюбинський полегшено зітхнув. У всякому разі, Криленко не дозволить, щоб його скривдили занадто пильні енкаведисти з відомства Єжова. А без санкції прокурора вони не посміють його чіпати.

О, наївність людська! О, сліпа віра в справедливість, в закон, який над всім владарює! Юрій Коцюбинський навіть не підозрював, що «опричники» Єжова мають заарканити його і без ордера прокурора. Більше того, через кілька років вони заарештують самого Головного прокурора країни Криленка, і його місце посяде Андрій Януарович Вишинський.

Він поселився в сестри дружини — Марії Бош. Квартира була пуста, бо сама Марія Петрівна виїхала в Хабаровськ на роботу в крайком партії. Незабаром з Києва до нього приїхали дружина і син Олежик. Чекали всі гуртом, надіялись. Ще день-два, ще тиждень, і все буде гаразд, справа буде розглянута в ЦК і тоді, коли його буде повністю реабілітовано, він поїде куди завгодно.

Але хто знав, що станеться потім.

1 грудня 1934 року в Ленінграді підло, злочинно був убитий Сергій Миронович Кіров. Трагічний постріл! Скільки він приніс горя! Над головою Коцюбинського згустилися ще чорніші хмари.

Тепер, коли він приходив до ЦК, на нього дивились невдоволено і підозріло. А згодом опустилася глуха стіна. В бюро перепусток черговий буркнув через вікно: «На ваше ім'я не було команди виписувати перепустку». Дверцята сухо хряпнули перед самим обличчям, і йому здалося, що хтось вдарив його в лице.

Малий Олежик просив дістати новорічну ялинку, щоб була вона такою, як минулого року, коли вони

жили в Києві. «Не буде ялинки, хлопчику»,— говорив він синові з сумом. «А чому? — слізно допитувався хлопчик.— Що, в Москві і ялинок немає? Он, я бачив, біля Кремля ростуть. Ну роздобудь мені, татку, ялинку»,— благав Олежик, не підозрюючи про велике горе батька.

Новий рік пройшов без ялинки, без діда Мороза. Не завітав старий у гості до малого з подарунками. Чомусь обійшов їхню домівку.

У батька боліло серце за сина. А тут іще надходить день його народження, треба хоч якось відзначити це сімейне свято та й самому розвіятись треба. Домовившись з дружиною, приготували якийсь святковий стіл, запросили давніх друзів. Шкодували, що в Москві немає Примакова, той би прийшов і хоч би розрадив трохи.

Він добре пам'ятає той вечір. Святковий стіл не дуже-то розкішний, стіл, за який не сідали гості. Довго чекали на них, до пізньої ночі, а вони так і не прийшли.

Тільки спасибі Віталієві, подзвонив з Ленінграда, привітав малого з днем народження, обіцяв, що скоро буде в Москві і завітає до них. Радив своєму другові не впадати у відчай, вірити, надіятись, що скоро розвіються в нього над головою хмари. Адже не винний він ні в чому. «Я вже написав в ЦК листа про тебе... Та й інші твої товариші напишуть»,— підбадьорював по телефону Віталій.

Спасибі тобі, друже, що не забув мене в тяжку хвилину. А гості московські не прийшли. Невже побоялися?

Десь о дванадцятій, коли вони вже збиралися лягати спати, раптом коло дверей задзеленчав розкотисто дзвоник. «Он ба, хтось з гостей!» — зраділа Ольга і кинулася відчиняти двері.

Гості були непрохані. Було їх троє з відомства наркома Єжова і четвертий двірник. Він зустрів їх спокійно, ніби ждав на цей прихід давно.

«Що, пирушка? — скосивши очі на стіл, сказав один в малинових петлицях.— Тайна вечеря, га? А де ж дружки? Не прийшли, знаться? Жаль, жаль. Ну, годі бенкетувати. Збирайтесь!»

«Гості» обшарили всю квартиру, перерили книжки, білизну в шафах, посуд у буфеті, перевернули ма-

траци, вистукували навіть стіни і підлогу. Все шукали якихось «компрометуючих документів».

Все це було схоже на дурний сон. Він дивився і не вірив, що прийшли арештовувати саме його, що він, а не хтось інший, збирається йти з дому туди, в невідоме.

Один з «гостей» доскіпливо глянув на нього і, помітивши, що на ньому біла сорочка із запонками, сказав строго: «Так не пойдет. Запонок у нас не положено».

Довелося скинути сорочку і одягти іншу. Сам не знає чому, він одяг українську вишиту сорочку. Може тому, що на ній ніяких запонок, ні мідних, ні залізних, одне розмаїття ниток та червоний шнурочок...

Старший опергрупи глянув на майбутнього арештанта і криво посміхнувся: «Он ба, як вирядився, як на свято! Відразу видно, що націоналіст! Ну що ж, тим краще для слідства»,— не сказав, а подумав і наказав Коцюбинському рушати до дверей.

Ольга кинулась вслід за чоловіком. Тільки зараз до неї вернулась свідомість. «Куди ж вони ведуть тебе, Юрку? За віщо? Де мені шукати тебе?»

— Не плач, Ольго! Це непорозуміння. Це ненадовго. Я вернусь. Чуєш? Я там швидше доведу їм, що я невинний.

«Ну, годі»,— попхнув його хтось іззаду, і він відчув, як опекла плече ота рука. Блиснув очима на своїх супутників, обернувся назад, ступив крок од дверей, сказав дружині:

— Бережи Олежика, чуєш, Ольго, Лелика бережи!

— Юрію, як же я житиму без тебе,— кинулась Ольга до конвоїрів.— Беріть і мене з ним! Чуєте?

— Коли буде треба, то візьмемо,— буркнув якийсь опричник у відповідь.

Пішли, затупотіли по східцях вниз. Тільки двірник стоїть на площадці. Рахує щось на пальцях... Тихо про себе шепоче: «Це вже п'ятий за цю ніч. Через них нема коли й поспати... Ну, товариші більшовички, прийшла і до вас черга. Чи не ви мене розкуркулили в тридцятому році? Знать, є бог, коли послав на вас кару»,— хрестився двірник, йдучи сходами.

Похмура Бутирка поглинула Коцюбинського, де вже страждали тисячі таких, як він, з колишньої більшовицької когорти у пазурях ЧК...

Бутирка! Високі стіни з єжовськими дашками на вікнах. У тісній камері-одиночці ходить з кутка в куток бородатий в'язень. Чотири кроки в один кінець, чотири — в другий. Який просторий світ і як тут тісно! Юрій Коцюбинський підходить до вікна і крізь щілини дощаного козирка і грати помічає в небі яскраву зірку.

«Пер аспера ад астра!» — говорить він по-латині і відразу перекладає на рідну мову — через терни до зірок.

Колись, будучи гімназистом, вивчав він у чернігівській гімназії латинь. Згодом ці крилаті слова стали бойовим девізом їхньої молодечої підпільної організації...

«Через терни я все життя рвався до зірок. Неможливо прихилити до землі небо, щоб краще жилося людям. І ось тепер лиха доля впала на мою голову. Як же мені довести свою правоту? Як відстояти правду перед чорною кривдою?»

Він не знав, як через багато днів дружина пробилась до наркома Єжова. Скільки це коштувало Ользі Петрівні зусиль, нервів, крові!

І все ж таки нарком прийняв її в своєму дубовому кабінеті. Сидів за масивним столом з мореного дуба, маленький, сіроокий, шустрий карлик, чимсь схожий на свого лісового собрата. Говорив неквапно, заспокійливо, сказав, що глибоко співчуває їй як комуніст комуністу, але що поробиш, на те вони й ЧК, щоб розбиратись в найскладніших ділах, часом доситьтаки неприємних.

— Та й дійсно, можливо, вашого чоловіка і оклеветали, можливо. Розумієте, навкруги гостра класова боротьба. Важко добрати, свої чи чужі завдають удару. Що ж, розберемось. Великої вини його немає. Думаю, що все обійдеться. А ви не переживайте.

— Коли ж його випустять? — гарячково запитала Ольга Петрівна.

— Ну, щодо того, щоб випустити,— це справа складна. Зрозумійте, яка зараз ситуація. У нас якщо вже беруть, то спроста не випускають... Думаю, що вашому чоловікові дадуть п'ять років. Це пустяк. П'ять років таборів, це, моя дорога, мінімум... П'ять років пролетять скоро!

— То як же мені бути? Я — його дружина. Я комуністка. Я хотіла б знати, в чому його вина? — домагалась свого Ольга Петрівна.

— Ну що я вам можу порадити? Терпіння і ще раз терпіння. Ваша сестра, здається, працює в Хабаровську. Їдьте і ви туди. Поближче будете до чоловіка, чим ви гірша за декабристок? — Він скосив сіруваті очі і ніби між іншим кинув: — Якщо ви самі ні в чому не винні...

— Але ж це не так просто, хто мене там прийме? Сестра сестрою...

— Не турбуйтеся, я дам команду... Ви ж зважте, що я не тільки нарком, а й секретар ЦК і голова Партколегії,— нагадав Єжов.

Ольга Петрівна добивалась до Єжова три місяці, а розмова тривала не більше п'яти хвилин. Вона вийшла від наркома зовсім розбита. Добре, що якийсь черговий встиг її підхопити і вона не впала на червоний килим, що вогнисто горів у приймальні наркома.

8

Скільки пройшло часу від тієї пам'ятної ночі? А може, вона й не кінчалася? Тягнеться безкінечно...

Допити, допити, допити...

Питати слідчим є про що. А що йому відповідати?

Колись давно в тюрмі Керенського він знав, як себе вести, що відповідати тюремщикам і жандармам. А тут? А тут свої. А він ніби «чужий», прихований «ворог народу», що вперто не зізнається в своїх гріхах.

А гріхів йому навалили багато. Український націоналіст — це раз. Посилаються на те, що ще в революцію і громадянську війну говорив він до солдатів навіть в Петрограді українською мовою. Що був організатором українського якогось там червоного козацтва. Що, будучи головнокомандуючим України, писав накази до солдатів українською мовою... І ще без кінця безліч малих і великих звинувачень, навіть і те, що в тюрму і то прийшов в українській вишиваній сорочці. Це пильні слідчі розцінюють як відвертий виклик.

Серед багатьох звинувачень, виявляється, є і та

горезвісна «платформа 83-х», яку колись він мав необачність підписати. Довгий час він жив за межами Батьківщини і, ясна річ, не міг розібратись у всій складності внутріпартійної боротьби.

Про це він писав у своїй заяві до ЦК партії ще в 1928 році, засудивши антипартійну діяльність опозиції. Відомо, що ЦК розглянув ту заяву і виніс рішення, в якому було сказано: вважати питання про партійне становище Коцюбинського вичерпаним його заявою, в якій він заявляє, що фракційної роботи не вів і що лінію партії вважає правильною.

Хіба не довів він своєю подальшою роботою, що завжди був і залишається вірним сином партії?

Чому ж сьогодні допікають йому в тій необачності, роздуваючи до страхітливих розмірів? Чому про це говорять у відомстві Єжова через багато літ після того, коли справу було вирішено в найвищій партійній інстанції в ЦК ВКП(б)?

У слідства немає нічого, що б компрометувало його як комуніста і людину, і тому-то доводиться хапатися за ту горезвісну «платформу».

Хоч би що він говорив на свій захист, щоб відвести тяжкі звинувачення в антирадянській ворожій діяльності, на те не зважає ніхто. «Знаємо вас! Викручуєтесь! Бачили і не таких! Так що краще зізнавайся, Коцюбинський! Підписуй протокол, для тебе краще буде. П'ять років — строк невеликий».

Вони навіть визначають строк покарання. П'ять років! Значить там, наверху, все вирішено. І під ті роки підганяють звинувачення. Але він не здасться на ту провокацію. Він не підпише на себе чорну клевету! Не схвалить сам собі вирок. Хай там що — він буде боротись!

Він не знав, якої ночі осудили його на тому ОСО. Догадався лише тоді, коли черговий по тюремному коридору наказав: «Коцюбинский, выходи с вещами!» І погнали його затемненими московськими вулицями на вокзал, а потім через всю Росію на край світу, на горезвісну Колиму...

Далека, проклята дорога на Сибір! Кого тільки й не гнала сувора доля цим страдницьким шляхом!

По цій дорозі гнали колись царські жандарми його побратима Віталія Примакова. По цій дорозі ішла на заслання мати його дружини, бойовий товариш по

партії Євгенія Богданівна Бош. По цій дорозі сходило тисячі комуністів — Бубнов, Свердлов, Петровський...

Володимир Ілліч Ленін звідав цю прокляту богом і людьми дорогу, гнаний царатом в Сибірський край. Важко їм було — поборникам свободи. Дуже важко! Але нам ще важче. Нам в сто крат трудніше. Бо женуть нас, без вини винуватих. Гонять на каторгу свої, вважаючи нас за ворогів народу.

Шаленіють хуртовини над світом. Сумна валка бреде снігами по дорозі на Сибір. Серед каторжників Юрій Коцюбинський, зарослий чорною бородою. Він бреде по степу на заслання. І поривні вітри замітають дорогу за приреченими.

На мить Юрій Коцюбинський зупиняється. І, обернувшись назад, тихо озвався до вітру словами свого земляка-поета:

Нічого я так не люблю,
як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер...
Ах, нічого так я не люблю,
як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління,
і землю,
землю свою...

— Чому став? Негайно в строй! А то стрілятиму! — кричить конвоїр Коцюбинському.

І колишній командарм наздоганяє валку «ворогів народу» і топче сніги на далеку Сибір несходиму... А вслід йому:

Регоче вітер з України.
Чортів вітер!
Проклятий вітер!

І в нещасті, кажуть, є своє щастя. Нехай скупе, як блиск північного сонця крізь темні хмари. Так зблиснуло сонце й йому, Юрію Коцюбинському, коли він добрався до Хабаровська.

Погожого дня у кабінеті секретаря Хабаровського крайкому Лаврентія Картвелішвілі з'явилася Ольга Петрівна, дружина Юрія.

— Юркові дали на ОСО п'ять років заслання. Він іде у валці каторжників на Колиму. Благаю вас, врятуйте його! Ви ж давні друзі! Разом працювали на Україні в роки революції і громадянської війни.

— Це чорт знає що! — обурився Лаврентій.— Своїх арештовуємо, своїх судимо! Якась напасть! Дикість! Що ж, спробуємо його вирвати з каторжної валки. Зараз я подзвоню своєму товаришеві, чесному чекісту. Як тільки заарештовані прибудуть у наш край, вирвемо його з гурту і влаштуємо йому вільне поселення у якомусь глухому селі. Ну хоча б в такому, як був колись Ленін у Шушенському.

Ольга зраділо кинулась дякувати Лаврентію Картвелішвілі.

— Ну, заспокойтесь, генацвале! Бачу, ще не перевелись на землі руській одержимі декабристки.

І от в годину розпуки прийшла скупа радість. Коцюбинський відчисляється з групи арештантів і залишається в глухій тайзі з вільним режимом, на звичайне поселення.

Зітхав полегшено. І то добре. Хоч не будуть над головою покрикувати наглядачі, хоч не знатиме він каторжної роботи в рудниках та на золотоносних приісках, не сидітиме в таборі за колючим дротом, а вільно житиме серед суворих снігів Півночі. П'ять років пройдуть так скоро! Це, можна сказати, пустяк! Спливали на думку слова Єжова, про які він довідався з листів дружини Ольги. Треба лише набратися терпіння. А там, дивись, партія в усьому розбереться. Не може ж бути, щоб безвинні люди з чорним тавром ворогів страждали безвинно. Він комуніст, він боєць і все стерпить! Може, то сама доля вирішила в такий спосіб перевірити його вогнем і холодом, чи вистачить в ньому мужності вистояти, не відректися, не прокляти своїх. Пронести через страшне чистилище і пекло віру в торжество правди.

Я вистою! Я все знесу. Я буду каратись, мучитись, але не відступлю від тих ідей, які стали часткою мене самого. Моїм «я», моїм сумлінням.

Серед цих білих, мертвих, холодних снігів мене зігріватиме тепла надія. До мене приходитимуть мої товариші, друзі, давно полеглі у боях, і я вестиму з ними тиху розмову. Та ще, може, вітер донесе з далекої України духмяний запах трав гіркого полину, нашого євшан-зілля... Та ще гуси перелітні принесуть мені на крилах звістку з України, бо пролітатимуть у небі над мрійними білими хатами, над тихими плесами Десни і Дніпра...

Звідки йому було знати, що сувора доля пошле йому нові, ще більш тяжчі випробування. Бо доведеться йому вдруге пройти безкінечну трагічну дорогу від Сибіру аж до Києва...

А сталося так. У Москві тільки-но закінчився процес над правотроцькістським центром. Серед так званих «ворогів народу» був і Юрій Пятаков, з яким Коцюбинському доводилося не один рік працювати в роки громадянської війни на Україні.

Може, заплутавшись в страшних тенетах єжовщини, Пятаков наговорив щось і на себе, і на Юрія. А більш всього, що єжовці, захопившись процесами, не могли вже всидіти без «роботи» і вирішили затіяти нову справу на Україні. За наказом Єжова Коцюбинського заарештовують вдруге на засланні.

Сніги метуть на тисячу верст від Камчатки, через Якутію, замітають білими саванами Сибір несходиму.

Село в снігах. В хатині лісника Коцюбинський. Вже ось рік, як він живе засланцем... І майже нічого не відає, що твориться на білому світі. Може, краще і не знати.

А в цей час в Москві відбувся суд над Бухаріним, Риковим та їх сподвижниками. Всіх засудили до розстрілу, відбувся процес над «ворогами народу» воєначальниками Тухачевським, Уборевичем, Якіром, Примаковим... Дев'ять полководців піддано смерті.

Жорна, про які говорив Сталін на партійному з'їзді, працюють і далі невтомно.

Коцюбинський не здогадувався, що і над його головою постало нове лихо. Опричники Єжова затіяли провести на Україні бучний процес над «ворогами народу». Тільки кого ж поставити на чолі? Скрипник пустив собі кулю в лоб, така ж доля спіткала Любченка.

І випала карта на Коцюбинського.

Через сніги пробиваються сани до лісникової хатини. В санях опричники Єжова.

Несподівано вони заходять до хати. Вражений Коцюбинський зводиться їм назустріч.

— То це ти, Коцюбинський, від нас у нас і заховався? Ну, хитрий же хохол! Збирайся!

— Куди?

— На Україну. Судить будемо. Ти думав, що вже викрутився. Е ні, чорта пухлого!

І пролягла назад дорога із Сибіру на Україну.

Метуть над країною сніги. Та не замести їм скорботних доріг, якими пройшли комуністи, сталінські жертви. Ще недавно вони були делегатами партійних з'їздів, стоячи вітали Сталіна оваціями, а тепер безправними в'язнями падали від сокири Єжова і Берія.

Впали вожді революції Бухарін, Риков, Томський. Впали полководці Тухачевський, Уборевич, Якір, Примаков...

Хто там далі? Хто на черзі відійде в пітьму, а може, у безсмертя?

9

Снігові заметілі і буранища гнались за ним, ніби не хотіли розставатися з мятежним сином сонцепоклонника, намагаючись втримати його в краю вічної зими.

А назустріч вже летіли вітровінням пружним полиневі вітри з України і бентежили душу засланця, що, гнаний гіркою судьбою, повертався до батьківської землі. Ой, той чортів вітер! Проклятий вітер!

Вагон, у якому везли таємничого в'язня із Сибіру на Україну, невеличкі вікна, взяті в покруч заліза.

До них жадібно припадає Юрій Коцюбинський. Бачить, як кружляють ліси і поля, принишклі села і відпливають у безвість. П'янке повітря рідної України бентежило душу. Він знову побачить рідну землю, Дніпро, і Лавру, і мости, і рідний Київ...

Важкий товарняк прогуркотів від хутора Михайлівського через всю Чернігівщину і крізь вузьку щілину теплушки-телятника Коцюбинський ще раз побачив дорогі серцю краї, де піднімав колись земляків своїх на червоне повстання. Десь там за березневими каламутними снігами Чернігів, Городня, Новгород-Сіверський. Проминули Конотоп, Бахмач... Позаду залишився і Ніжин, батьківщина Дибенка, Кропив'янського. Де-то вони тепер?

Звідси колись наступали на Київ полки і дивізії, якими він командував. Ось і пам'ятні Крути, де жертвою впали безвинні київські гімназисти. І занило біля серця.

На станції Бобрик переждали, доки згасне день і на-

стане ніч, щоб прибути в Київ, коли на місто впаде пітьма. У вагонах такі пасажири, що краще не показуватися з ними на вулицях Києва ясної днини.

Прогуркотіли через залізничний міст, що повис над Дніпром. Він побачив у вузьку щілину телятника освітлені місяцем бані Печерської лаври. З дніпровських круч війнуло гіркотою споминів. Ось уже й товарна, де він бився проти петлюрівців, мигнули на мить стрілчасті вежі костьолу. Рвонув повітря гудок. Вдарили, задзвеніли буфера і, нарешті, зупинився поїзд.

Ну, здрастуй, Києве мій! Прийми на цей раз не визволителя, а в'язня свого під свій дах. Якщо в силі твоїй, то полегши мої страждання, не нагадуй мені про минуле.

Він жадібно хапав губами прохолоду київської ночі, впиваючись нею до німого ридання. Вокзал перегукувався неспокійними тривожними криками паровозів. Кудись поспішали, гриміли поїзди, і було якось дивно, що навколо іде життя, що люди, як і раніше, поспішають до невідомих станцій і полустанків.

В чорному гурті приречених він стояв у дальньому кінці перону в оточенні конвоїрів. Наказано не говорити, навіть не кашляти. Мовчазний печальний гурт. А колись же на цьому вокзалі у вагоні Затонського він справляв своє весілля з Ольгою.

Нарешті під'їхала одна машина, друга... В душі він радів, що не «ворон» приїхав за ними. Адже з кузова грузовика він побачить Київ. Конвоїри наказали лягти обличчям до підлоги. От тобі й побачив!

Він намагався вгадувати, де вони проїжджають. Грузовики ревли сонними вулицями, переїжджали трамвайні лінії, долали підйоми і знову спускалися з гори. А він бачив у думках Печерськ, подовбані снарядами стіни «Арсеналу», Маріїнський палац, який брав з бою, Аскольдову могилу, де сидів колись весняної ночі з Ольгою і слухав до світанку солов'їв.

Нарешті грузовики зупинились. Чутливе вухо Коцюбинського вловлює знайомий скрип залізних тюремних воріт. Де ж це вони, мабуть, на Лук'янівці? Так і є. В місячному сяйві виступають похмурі стіни Лук'янівської тюрми. На вікнах, мов величезні шпаківниці, дерев'яні козирки, знаменитий винахід Єжова, щоб в'язні бачили менше землі і неба.

Лук'янівка! Та сама, за яку вони билися з Примаковим, про взяття якої доповідав самому Леніну далекої зими 1918 року. І ось тепер дорога привела його сюди. Чи можна ще придумати більш жорстокий удар?

Лук'янівська тюрма! Колись біля цих залізних воріт він зеленим юнаком прощався з другом своїм Примаковим. Це було перед тим, як Віталія мали відправити в Сибір... А він, Юрко, уже повернувся звідти. Примаков знав, за що його закували в кайдани,— за те, що боровся проти царату. За правду боровся. А за що ув'язнили його? За віщо? І хто?

О, як би було добре, коли б він, Юрій Коцюбинський, був на місці друга свого, Віталія. Щоб було все це в минулому. І враз згадалося з пісні, яку співав батько з Лисенком: «За волю народу, за його права не страшні кайдани, солодка тюрма...» А йому випала, на жаль, гірка! Ой, гірка!

— А цього в спецкорпус! — наказав чийсь голос, і послушний мовчазний конвоїр кинув у спину Коцюбинському: «Трогай!»

Довге плетиво коридорів. Тьмяні електролампочки, що жевріють під стелею, теж закуті в дроти. Нарешті позаду чути: «Стій!» Тюремний дозорець брязкає великою зв'язкою ключів, скриплять двері камери, і він — в який уже раз! — переступає поріг арештантського житла. Позаду хряпає засув, дзвенять ключі, і віддаляються коридором важкі кроки.

А він один стоїть посеред камери, в якій ні нар, ні табуретки, нічогісінько. Тільки невиразний отвір вікна виступає на стіні, прикритий знадвору єжовським козирком. Він кидається до вікна, задирає голову і тільки в такий спосіб, мов крізь димар, бачить краєчок неба, на ньому світиться одна маленька, крихітна зірочка. Одна-однісінька! То це, виходить, його зоря. Ну що ж, добре, що хоч одну тебе мені послало милостиве небо.

І почалися безкінечні допити.

Як тільки заходила ніч, його брали з камери, везли «вороном» до сірого будинку, і він потрапляв до сліпучого кабінету слідчого.

Найчастіше допитував його майор — похмурий, бровастий чоловік років сорока п'яти, з чорною, аж

смолянистою шевелюрою на голові. Говорив він хрипло, багато курив і часто закашлювався.

— Ви думали легко від нас відкараскатися, Коцюбинський. Витягли білетик на п'ять років і гайда на Сибір... Та ще на вольне поселення. Недурно! Видать, не обійшлося без дружків. А ми, бачите, вас і там знайшли. А знаєте, хитрувато вийшло, заховатися від нас у нашому ж таки таборі... Та ви дипломат, Коцюбинський. Але нас не так-то легко провести. Ми, як кажуть, з ниточки розмотували той клубочок і ось та ниточка привела до вас. Основа клубочка, виявляється, ви?!

— А по-моєму, ви самі ту пряжу пряли, самі намотували на клубок, самі плутали пасма і тепер хизуєтесь, що розпутали, виявили якусь там змову.

— Ви що ж, відкидаєте, що проводили антирадянську ворожу діяльність? Заперечуєте, що ви були серед прихованих ворогів главарем, принаймні одним з тих, хто грав першу скрипку? Особливо після того, коли ведуща скрипка сама лопнула,— радів із своєї дотепності майор, натякаючи на Скрипника.— Що скажете — не так? У нас є точні відомості, що ви хотіли відторгнути Україну від Росії і передатися під зверхність Німеччини.

— Ви не могли придумати гіршої дурниці,— похитав головою Коцюбинський.— Яке безглуздя! Я один з тих, хто боровся проти німців у 1918 році... Адже тоді було легше б віддати її окупантам, коли б хтось мав подібні наміри. Де ж логіка?

— А ви нам своєю логікою баків не забивайте. Які вчені! — наливається кров'ю майор і сердито жує цигарку.— Що, може, скажеш, з емігрантами не якшався у Відні чи Варшаві? Не зустрічався з Винниченком? Вони тебе й завербували. В нас є точні відомості...

— Ви самі це придумали чи піймалися на гачок якихось іноземних провокаторів? — кресонув очима Коцюбинський.

— На гачок попалися ви, Коцюбинський, і будьте певні, не зірветесь,— пихкав димом слідчий.— Думаєте, ми не знаємо, що ви до того ж ще й троцькіст. Ну, а Троцький відомо, що за птиця. Чимало його поплічників уже впали від нашого чекістського меча.

— Я з Троцьким не знався,— заперечив Коцюбинський.— У мене були інші друзі, і вони можуть засвідчити про мої погляди і мою діяльність.

— Ну-ну, хто ж вони? — вхопився за це майор, хитро розставляючи пастку.

— Ще в сімнадцятому році в Петрограді я працював з такими відомими більшовиками, як Подвойський, Дибенко, Криленко...

— Так, так,— хитрувато посміхався слідчий.— Ну, а далі?

— На Україні я працював з такими визначними політичними діячами, як Затонський, Бубнов, Гамарник...

— І Примаков,— прищуливши око, додав майор.

— І Примаков, звичайно, і Євгенія Бош, і Кропив'янський...

— А про Скрипника й забули.

— Ні, не забув,— глухо сказав Коцюбинський.

— Нічого собі компанія,— відкинувшись на спинку крісла, засміявся майор.— Всі вони не кращі за вас. Доберемося й до них! Будьте певні! Всіх скрутимо в баранячий ріг! А декого вже й скрутили.

Коцюбинському від тих слів стало моторошно. Хто він, цей бровастий майор? Чи не замаскований ворог, що проліз, мов змія, в саме серце? Так не може говорити справжній чекіст про героїв революції! Як він сміє підозрювати чесних комуністів, які там, на волі, живуть і працюють, не відаючи, що над ними нависла страшна небезпека?

Що ж це робиться? Невже Єжов має таку всесильну владу?

На мить згадалось, як в одній з пересильних камер він зустрів добре знайомого ще по Харкову чекіста, який працював на Україні спільно з Лацісом, особисто був знайомий з Дзержинським... Що з ним зробила тюрма? Постарів, згорбився, голова стала білою. Тільки в очах жахтів вогонь. Розповідав з болем, що його кинули до тюрми за те, що намагався протестувати проти сваволі й безчинства, які насаджував у органах безпеки Єжов... І скільки їх отаких — чесних, безстрашних чекістів, знайшли свій кінець у таборах, на засланнях?

Пам'ятає, в розмові з ним той чекіст з сумом пригадав слова Дзержинського, який колись говорив про те, що ЧК повинна бути часткою партійного апарату, працювати під контролем ЦК, а коли цього не буде, то в цей орган можуть пролізти переродженці і вороги радянського ладу...

Чи не сталося на наше безголів'я оте лихо, від якого застерігав всіх нас залізний Фелікс, кришталевий лицар революції?

Юрій Коцюбинський сидів пригнічений. І може, в цю хвилину розпуки відчув, що всі його намагання довести свою правоту даремні. Що навколо нього чорна стіна, і він ніколи не вибереться з цієї западні.

І нараз ожило в пам'яті — колись він уже пережив щось подібне.

За столом слідчого Шликов. Перед ним папка: «Дело о государственном преступнике, враге народа Коцюбинском Георгие Михайловиче».

— Зараз ми поквитаємося з тобою, прапорщику...— говорить він злорадо.

І знову заграв у руках брелок з цепочкою крупної в'язі.

Ланцюжок гойдається, схожий на разок намиста. Якась рука нанизує на нього ще одну намистину, схожу на свинцеву кулю...

Тюрма. Гойдається разок намиста, прямо над головою у в'язня — Юрія Коцюбинського.

За дверима камери чути брязкіт ключів...

— Коцюбинський, виходь на допит!

За столом слідчого в темних окулярах сутулиться похмурий чоловік.

Перед ним стоїть, склавши руки назад, Юрій Коцюбинський.

— Ну то як, прапорщику, командарме, наркоме, що скажете? — глузливо каже слідчий.

По цих словах Коцюбинський здригається.

— Впізнаєте? — одним порухом руки слідчий здіймає з очей чорні окуляри.

— Шликов! — вигукує Коцюбинський.

— Не сподівались? Ге, брат! Класова боротьба — складна штука...

— Щезни геть, сатано! — здійняв кулаки Коцюбинський.

— Ні, на цей раз я не щезну. Не сподівайся. Щезнеш ти, комісаре!

— Я протестую,— наливається гнівом Коцюбинський.

— Кричи не кричи, ніхто не почує. У нас товсті стіни, ще царські. Краще давай будемо писати протокол допиту,— говорить слідчий Шликов глузливо.

— Я клевети на себе зводити не буду. Не жди!

— О, я знаю, ти міцний горішок. Але твої зв'язки з «ворогами народу» доведені.

— Брехня! Я бився з ворогами,— звівши в гніві руки, наступає на слідчого Коцюбинський.

— Ну-ну, ти полегше,— вихоплює наган слідчий.— «Все методы борьбы хороши. Главное последствие». Ти не пам'ятаєш, комісаре, хто це сказав? То підкажу — генсек, вождь народів. Але доволі. Ми протокол напишемо й без тебе. І підведемо тебе під вишку. Я тобі це гарантую. Ти ж розумієш, що я тебе не можу випустити з своїх рук. Інакше мені хана...

— А ти що, збираєшся вижити? Не сподівайся!

— Подивимось, хто кого.

Натиснув на дзвінок. Гукнув конвоїрам. Забрати...

— Руки назад,— звелів конвоїр.— Пішли...

10

В ту ніч він довго не міг заснути. Ходив по камері, то зупинявся коло вікна, осліпленого більмом дашка, то тужно тягся до одинокої зірочки, що, мов золота рибка, забрела в дерев'яному ятері, встановленому в прорубі вікна.

А коли, зморений вкрай, він нарешті задрімав, розкинувши на підлозі стареньке пальто, поклавши під голову торбину, привидівся йому страхітливий сон.

...З чорного кутка, де заплів своє павутиння головастий павук, спустилося дивне страховище. Павук не павук, не то рак, не то краб з людською головою. Очі виблискують в темряві і голос, схожий на шипіння, доноситься згори:

— Ну, як тобі живеться, визволителю? Ха-ха! Ти що ж, не впізнаєш мене? Це я — голова старого Єфремова. Так, так, того самого, що писав тобі колись «листа без конверта». Пригадуєш? Я ще говорив тобі, тоді ми були на «ви», я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його, може, призначеним мені. Не бажаю, бо це було б страхітливе, нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості, скажу вам по щирості, вам я позичити не можу.

Коцюбинський замахав з жаху руками, відганяючи звислу на павутинні вусату голову Єфремова.

Але голова не зникала. Тільки скривилась в зловісній посмішці.

— Не відхрещуйтесь від мене, пане Коцюбинський. Дякуйте, що я прийшов до вас на розмову. Бо до вас вже ніхто з своїх не прийде. Ніхто. Хіба що з катуванням.

— Ваші слова теж катують мене...— простогнав у муці в'язень.

— Але не моя вина, пане Коцюбинський, що ви на цей раз вступили в Київ не тріумфатором, а в'язнем. Ваші вас і погубили. Ви були для більшовиків ширмою, лише розмінним грошем. Я вас попереджав, пане Коцюбинський... Страшна кара впала на вашу голову. Я знаю, легше було б зносити її, коли б це було від ворогів. Від мене, скажімо,— і голова скривилася в посмішці.— Ви ж терпите від «своїх», пане Коцюбинський. Пригадуєте, у відкритому листі я писав вам про Каїна і Авеля? Ну, яким же голосом ви відповісте зараз, коли невсипущий страж людський — совість — запитує вас: «Де брат твій Авель?» Нині ви самі виступаєте в ролі того Авеля, над яким занесено ніж братовбивці.

— Відійди від мене, мучителю,— відбивається в моторошному сні Коцюбинський.— Згинь, маро!

— Ні, почекай! Я тобі все скажу, а потім і згину,— вела далі голова.— Мене, власне, вже давно немає... Пригадуєш, Юрію, я писав тобі: «Живіть спокійно. Я знаю, вашу запанцеровану совість словами не дістати...» Визнаю, я помилився тоді. Навіть я не міг угадати, куди приведе вас доля. І все ж я казав, пам'ятаєш: «Але ж визнайте, що насіння, яке посіяли ви в землю рідну, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки обоюдні ненависть і кров...» До чистої справи треба й рук чистих прикласти, а нечисті руки і найчистішу справу бруднять, каляють... І ще казав я, що ви тепер не годні того зрозуміти. Це було тоді, але зараз напевне ти збагнув усе до кінця. Чуєте, пан Коцюбинський. І проте я не плачу за вами. Я сміюся з вас. Ха-ха-ха! А що мені, вашому ворогові! Коли з вас сміються давно свої братчики... Ну що? Не я казав, дійшла черга і до вас. Добралися чекісти.

— Але ж я невинний! Невинний!

— А ти думаєш, я був винуватий, коли мене судили, як одного з верховодів так званого СВУ. І приду-

мали ж отаке: Спілка Визволення України! Дивно, як всі ви повірили у ту фабрикацію. І прокурор республіки Михайлик, який замінив на цьому посту непідкупного Миколу Скрипника. І громадський обвинувач Панас Любченко, і голова Верховного суду України Приходько. І не тільки вони. Так що я раніше вас, шановний Юрію Михайловичу, опинився у Лук'янівській тюрмі. Звідси, може, все й почалося на нашій славній Україні, не на своїй, чужій землі.

— Вас судили відкритим процесом, і ви зізналися, що завинили перед Радянською владою. Наговорили на себе.

— А що ми — вчені, професори, гнила інтелігенція, могли вдіяти? Тепер ось не такі, як ми, зізнаються в контрреволюції, шпигунстві і змовах. Члени Політбюро, маршали, командарми.

Де взяти силу, щоб вистояти? Чи не краще махнути на все рукою і зробити так, як Скрипник або Гамарник... Але він не мав ні зброї, ні навіть шматка якогось залізяччя. Тюремщики завбачливо відбирають все, навіть запонки на сорочці і гудзики на штанях...

А на допиті слідчий наполягає:

— Ну так що, підпишете зізнання і поставимо на цьому крапку?

— Ні! Не діждетесь! Я комуніст і вмру комуністом, не заплямувавши свого імені. В мене нічого не залишилося, крім власного життя, але я не запродам його ціною підлоти. І відберете ви його в мене тільки силою. Запам'ятайте це, майоре. Колись народові стануть відомі ваші інсинуації і провокації, і народ, історія розсудять нас. Чуєте? І тому я плюю на ваш вирок, на сфабриковані вами «мої зізнання». Не сподівайтесь, я не підпишу цю вигадану вами підлоту!

Він рвучко схопив зі столу сторінки, дрібно списані майором, і рвонув навпіл. Слідчий кинувся до арештованого і натренованим прийомом збив Коцюбинського з ніг.

— Гей, вартові! — крикнув майор.— Забрати арештованого!

...Вже опинившись у камері, Юрій не міг заспокоїтись.

Ходив з кутка в куток, зціпивши кулаки. Яка підлота! Де ж правда? Де закон?

І ще більш нила, боліла душа від страшної звістки, що поруч з ним десь в іншій камері мучиться найменший брат, оббреханий нізащо.

Бідний брате мій Романку! За віщо ж і на тебе впала така зла доля? Юнаком ти кинувся у червоний вир. В шістнадцять літ став червоним козаком у Примакова. У багатьох січах і битвах побував ти, дорогий мій брате, і виходив з бойовища.

Чи не краще б було тобі впасти десь на Случі чи на Горині?

І згадувалася чорнокоса Оксана. Добре, що ти, сестро, не дожила до такого лиха. Може б, і тобі випало сидіти, як оце мені, за потаємні зв'язки з Центральною радою, при якій ти була розвідницею ЦК партії.

«Що ж сталося? Хто засліпив очі тим, хто нагорі, що стоять біля керма держави?

Невже всесильний Єжов? Ні, справа не в одному Єжові.

Чи не є автором трагедії хтось інший, той, хто сказав: «Чим ближче ми до перемоги комунізму, тим класова боротьба загострюється!» Проти кого ж воюємо ми? Кого тримаємо в тюрмах? Що це — бий свій свого, щоб чужий духу боявся? Ой, навряд чи побояться! Навпаки, переб'ють нас, обдурених, нашими ж руками...»

Пекучі думки жалили, мов оси, розгарячілі скроні. Від них можна було збожеволіти.

Куди ж ми йдемо? До чого дійдемо? Невже не розуміють там, на волі, що трагедія вже надто затяглася, що давно закінчилась п'ята дія, а кінця й краю не видно?

А може, там, на найвищих щаблях, ще й спохватяться.

Не може бути, щоб це не дійшло до Сталіна...

Ночами він снився йому. Ніби викликав до себе на допит і умовляв щиро признатися в своїх гріхах. Не забувши при цьому нагадати про незгоду в Наркоматі...

Від того моторошного сну прокидався Юрій Коцюбинський в холодному поту і його ще довго била пропасниця.

11

Ніч тяглася безкінечно. Ніхто не викликав його на допит. І по цьому Коцюбинський здогадався, що справа його закінчена, що сповідь від нього прийнято на найвищому рівні, отже, пора ладнатися в далеку дорогу...

Часом до нього з'являвся в снах чи мареннях батько, він стояв, як чорна туга, коло холодних дверей і мовчки щось шепотів губами... Приходила і мати, молода, зовсім юна, такою, як вона була, коли сиділа у Варшавській цитаделі. Вона теж нічого не говорила, тільки гірко плакала...

І тоді він говорив до неї:

«Мамо, не плач. Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров, невинно пролита, бо в його зіллялись всі людські сльози і полум'ям взявся народний гнів. Вбивай мене, кате! Ти забиваєш народ...»

Сам не помічав, що читав по пам'яті написані колись батьком слова з новели «Невідомий».

Що ж, батьку, тим НЕВІДОМИМ став твій син!

Бентежний подих весни доноситься й сюди, за тюремні мури.

Десь в гущавині Сирецького яру, в бузкових кущах Лук'янівського кладовища зоряними ночами тьохкають, сміються, плачуть київські солов'ї.

Коцюбинський вслухається в солов'їні пісні і говорить з далекими зорями. Високе зоряне небо тече над тюрмою. Коцюбинський не бачить всієї тієї краси, він тільки здогадується.

Крізь дерев'яну клітку перехрестя і залізне плетиво грат він бачить лише клапоть неба і на ньому мерехтить одинока зірочка.

Зоре моя вечірняя, золота моя небесна втіхо! Що ж, давай ще раз поговоримо з тобою в неволі. Наше побачення відбувається тільки через грати і на безкінечно далекій відстані...

Стривожений, він б'ється грудьми об товсту стіну і довго і тужно дивиться в заплетений шмат неба... Невже й справді його зірка згасла?

В солов'їний щебет, що долітає з кладовища, вривається раптом брязкіт заліза з коридора. Хтось шкребеться у двері.

Чується зойк іржавих петель і вслід за цим: «Коцюбинський, виходь!»

Він відривається від вікна, і переповнена стражданнями душа його знову заговорила голосом батька...

Що? Уже йдуть? І ти, смерте, встаєш з ними з чорних закутів? Треба бути спокійним... треба бути спокійним...

Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоб здригнувся сам сірий ранок і зотліло од жаху серце катів.

Я йду без жалю — так було треба. Яка прекрасна моя дорога... остання коротка путь... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван...

Брязь... скрегочуть рушниці ззаду на плечах, і толочать ногами свій сірий погляд люди, що їх несуть... Уже? Так близько...

Сталося. Не треба, я сам... щоб бачили очі... І свій останній віддих...

...Мамо!

Це ти у заметах, пливеш у заметах, як сіра тінь муки, щоб перейняти у теплі долоні останній віддих... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивись...

«Плі!»

Десь ніби з-під землі озвалися постріли.

В небі зірвалася зірка і впала над Почайною. Зорям ні з ким було більше говорити.

Здалеку чути важкі і глухі удари годинника, немов похоронні дзвони собору.

...В камеру він не повернувся... Сумно дивилися закляклі зорі з високого неба в чорний колодязь камери...

Зорям ні з ким було говорити...

На Лук'янівському кладовищі тужма плакали солов'ї і осипалися білі пелюстки з колючих тернів...

Невблаганна доля доплітала до кінця терновий вінок.

Ніхто не знає, де поховано його. Ніхто не відає, де Юрія Михайловича могила.

І все ж печальний пагорб звівся на землі через багато літ, встала, ніби з глибин, гранітна брила.

У Москві на Новодівочому кладовищі, поміж старих вузлуватих дерев і скорботних пам'ятників, поруч з мо-

гилою Євгенії Бош, височить сірий безмовний камінь. На ньому виступає чорний барельєф. Мужнє лице застигло в суворій мовчазності. Під ним лаконічний напис: «Член КПСС с 1913 года». А трохи нижче під скульптурним портретом: «Юрий Михайлович Коцюбинский. 1895 — 1938». Це — символічна могила безвинно загиблого борця в страшних завіях трагічних тридцятих років.

Здавалося, каміння говорило: «Одні люди за життя мертві, інші живуть і після смерті».

З-під сірого каменя рвуться до сонця зеленим спалахом квіти, кучерявиться блакитом хрещатий барвінок, привезений з рідної української землі...

І серед цвинтарної тиші озивається спокійний голос колишнього командарма, повторюючи слова свого батька:

«Пісня життя живе у моєму серці. І той, хто чує в серці ту пісню, ніколи, якої б муки не переживав, не прокляне життя свого, не замінить його на інше, спокійне... Бо пісня ця все, вона одна залишається, це пісня любові до життя».

А за тисячу кілометрів звідси в рідному Чернігові на батьківському подвір'ї стоїть він на високому постаменті і плакуча верба розпустила над ним свої зелені віти...

Вона, мов рідна мати, оплакує свого сина.

«Не плачте, мамо!»

Пружний вітер налітає з Десни, розповідає гранітному Юркові далекі сиві легенди.

Вітер доносить подих далеких гроз, пісні безстрашних червонців, подвиги яких не вмирають в гарячому людському серці.

Такі, як Коцюбинський, не вмирають!

Бачу його — високого, ясночолого, з голубими, як небо, очима.

Бачу його весняно-пружним, жадібним до життя, до правди, до сонця...

Бачу його в сірій шинелі, юного прапорщика Революції, на берегах Неви, серед тих, хто творив Легенду...

Бачу його на вороному коні серед засніжених степів України далекого і грізного 1918 року, двадцятиоднорічного командарма, першого військового наркома Збройних Сил молодої республіки...

Бачу його, молодого дипломата, повпреда Радянської держави у Відні й Варшаві, загартованого в битвах комуніста, достойного сина великого сонцепоклонника...

Бачу його на державному посту віце-прем'єра Радянської України...

І ще бачу його — героя мого твору — окраденим, безправним в'язнем за гратами в трагічний 1937 рік...

Бачу його у великій тузі в скрутну годину з чорним тавром на високім праведнім чолі...

Стоїть він незламний, непохитний, руками тамуючи рану на скроні, чорнобородий, ясночолий, з голубими, як небо, очима...

Нехай і залишається він таким у своєму Безсмерті...

ОСТАННІЙ АКОРД

Горбастий, крутий шлях. Обіч нього старі верби, биті громом і блискавицями, кущі терну і почорнілі телеграфні стовпи з обірваними дротами, схожі на обеліски.

Здалеку доноситься тривожне іржання коней... Воно наростає все ближче і ближче, як поклик тривоги.

Із туману до нас мчать коні.

Один вороний, другий сірий в яблуках, весь ніби викуваний із снігу.

Вороний і сірий біжать, розвіваючи на вітрах довгі гриви.

Здається, розсідлані коні кличуть когось, іржуть, задерши голови до неба.

«Де ви? Де ви, наші вершники?..»

Шаленим галопом промчали коні і зникли. Тільки тупіт копит чується, як удари стомленого серця.

На шляху, повитому туманом, з'являються двоє. Один чорнобровий в довгій шинелі солдатській, другий в сивій шапці, в бекеші. Вони йдуть поволі, ніби несуть на собі якусь важку ношу. І справді, вони несуть на плечах сідла. Наближаються до нас. І ми впізнаємо двох побратимів — Юрія Коцюбинського і Віталія Примакова.

Вони повернуться до нас через багато-багато літ. Зі свого безсмертя, воскреслі з легенди...

Коні ніби почули вершників, повертаються назад. Вже чути, як гримлять копита.

Коцюбинський і Примаков, здається, зараз зустрінуться з нами. В небі спалахують блискавиці, і крізь рокотання грому чути віщий голос:

Буде бій
Вогневий!
Сміх буде, плач буде
Перламутровий...

Шум грозового вітру поступово переходить в органну рапсодію Баха.

1968 — 1980 рр.
Київ — Чернігів — Ірпінь

ОПОВІДАННЯ

ТРИНАДЦЯТА ЗИМА

Щовечора над заводським виселком на стовпах спалахували електричні вогні, загорялися вікна в невеличких будиночках і хатах, де жили робітники цукрового заводу. І від того світла на душі якось ставало веселіше.

Люди з вдячністю згадували заводського електромеханіка — Степана Миколайовича, який заступав на вечірню зміну до динамомашини і подавав про себе добру вість — освітлюючи все селище струмом з невеличкої заводської електростанції.

Важко йому, ледве пересуває ноги, зовсім знесилився чоловік за голодну зиму. Та й не тільки йому. У багатьох людей ні хліба, ні до хліба. Давно повимітали засіки, спорожнили торбинки з горохом і квасолею. Нащо вже буряки і ті кінчаються, немає з чого зробити буряченика навіть дітям. А до весни ой як далеко. Над землею ще лютує лютий і замітає снігами зголоднілі міста і села.

Найкращу одежину і цінні речі давно проміняно на гіркий шмат хліба чи мисочку пшона. Коли й був у кого золотий перстень чи хрестик, віднесли до «торгсину», щоб купити мірку борошна або крупи. Є така крамниця в Червонограді, недавно відкрили не то наші, не то іноземні торговці... Від того й «торгсином» називається та проклята людьми крамниця.

То що ж це виходить, як немає в тебе золота, то не можеш ти нічого купити на нашого радянського карбованця. Не суньтеся, злидарі, зі своїми грішми в торгсинівський ряд. А де в бідноти, в людей робочих взятися тому золоту? Багатії та непмани, звісно, мають. Купують собі крупчатку і масло, ще й насміхаються з нашого брата. «Ну що, достукалися до соціалізму? Он ба, рівності їм захотілося...»

Не раз думав про це Степан Миколайович. Щось у нас коїться не так. Десь же сталася помилка. А може, й не

© Журнал «Україна», 1989.

одна... І, напевне, не тільки на низах, а й там десь, зверху. А починалося як добре. Революція була як свято для пригноблених. З сімнадцятого року і він пов'язав своє життя з партією. Недавно ще в колективізації брав участь, виїздив з бригадами робітників на село... агітував дядьків до колгоспу. Чи не наробили ми помилок в рік великого перелому? Мабуть, переламали хребет не одному хліборобові. Скільки селян з клеймом куркулів вивезли до Сибіру! Поспішали з колективізацією. Не обійшлося і без примусу. А давно сказано: «Силою колодязь копати — води не пити». Хто-хто, а він пам'ятає, як зводили до новоспечених созів худобу, звозили реманент. На жаль, у тому гурті не було ніякого порядку. За рік-два від недогляду багато загинуло коней, залишилися без тягла. А тракторів так і не дали селу як обіцяли. От і вийшло — нічим було обробляти землю. Де вже їй було родити. А хліб державі потрібний. Навіть за кордон вивозили на продаж, відриваючи від власного рота. Ну, звісно, і підмели начисто великою мітлою. Тепер людям немає чого їсти... Та невже ж про це не знають у Москві? Недавно Сталін на всю країну похвастався: «Жить стало лучше, жить стало веселей». Ой, товаришу Сталін, як тільки у вас язик повернувся?

Степан Миколайович навіть не помітив, що говорив уголос сам з собою... А може, вів розмову з портретом товариша Сталіна, що висів на стіні під вишитим рушником і, здавалося, прислухався до голосу господаря хати. Електромеханіку навіть здалося, що портрет ожив, дивився гострим поглядом, ворушив сердито вусами, ніби хотів сказати: «Як ти смієш таке говорити!? А ще член партії! Прихований опортуніст...»

Степан Миколайович відводить пригаслий погляд від портрета, відвертається до стіни, стомлено заплющує очі. Краще не зв'язуватися з насупленим вождем. Адже він німий, та й глухий, напевне. Від такого добра не жди...

Зморено лежав на твердому полу. В хаті тихо, ніхто не заважав думати. І чого вони кривлять душею, наші керівники? Не хотять признатися, що натворили казначого. Все їдно життя колись змусить каятись. Тільки багато людей не доживе до того. Не знесуть бідолашні «труднощів нашого росту», про який говорив великий

вождь. І яке ж це зростання, коли ми залишились біля розбитого корита.

Серед тиші настінні ходики вицокують, раз по раз хитаючи маятником, а йому здається, що в затуманеній голові вистукують дятли. Вся родина розійшлася хто куди. Дружина на роботі, працює прибиральницею в заводській конторі. Син Петро молотобійцем у кузні. І як він вергає тим молотом? Зовсім знесилів. Найменша дочка Марійка в школі. За неї найбільше боліла душа. Боявся, щоб не померла дівчинка. Таке вже худюще стало, від вітру хилиться. І згадалася йому донька Воля, що народилася ще в революції. Він того й назвав її так. Люди дивувалися, що за ім'я таке? «А що, гарно звучить. Адже є Валя. То чому б не бути Волі! До того ж це ім'я таке значуще. Воля для всіх прийшла...»

Як він горював, як померла його донечка ще зовсім малою, скосив проклятий тиф. Не стало маленької Волі... Через рік, коли народилася друга донька, назвав її Марійкою. Ще до революції народились два хлопці, Гриць і Петрусь. Повиростали сини. Грицько в Червоній Армії служить десь аж на Далекому Сході. Вже й сам батьком став. А він дідом. Недавно народилася онука. Тамарою назвали. Таке хороше дитя... Довелося недавно розпрощатися. Поїхала невістка до своєї матері у Санжари. Там в селі як не є краще з харчуванням, себе врятує і мале дитя. А в них в робітничому виселку — біда, та й годі... Мруть і старі й малі. Вже й до нього кістлява костомаха добирається...

З тиждень тому дружина приїхала з Червонограда. Привезла з того «торгсину» фунтів п'ять борошенця і мисочку крупи. Віддала свої, ще дівочі, золоті сережки і перстень, який подарував він їй, коли одружувалися. Все життя Анюта працювала в панів служницею, а коли виходила заміж, мала і вона золоту обручку... То була дорога пам'ять, довелося розпрощатись. Треба рятувати сімейство. Діти від голоду аж світяться. Особливо Марійка. Їй тільки дванадцять годочків. Від січня на тринадцяту зиму повернуло. Змарніла, бідна. Тільки великі карі очі блищать, мов блюдця...

Коли дружина приготувала затірку, спекла кілька коржиків пополам з жомом і подала вечерю чоловікові, він посьорбав трохи, замотав один буряченик

в хустинку (вночі коло машини перекусить), а решту відсунув. «Нехай то буде дітям...»

Пригорнув до себе Марійку, погладив шкарубкою рукою по каштаново-золотистій голівці.

— Їж, доню...

Дівча стримано потягло худими рученятами до коржиків, вщипнуло разів зо три і розплакалось.

— Ну чого ти, Марійко?

— Жалко вас, тату. Ви ж на роботу йдете на цілу ніч, а голодні...

— Нічого, Маняшо, я загартований. Робочого звання чоловік. От скоро настане весна, все кругом зазеленіє, зацвіте... І акації під нашим вікном. Перейдемо і ми на «зелений корм», як казав дід Гаврилко. Все це тимчасове, доню. Пам'ятаю, так і в 1921 році було, коли ти на світ народилась. Сутужно було. Переживемо й це лихо... Ти уроки повчила? — запитав він ласкаво.— От розумниця! Вчись, Марійко, може, колись будеш учителькою. Ти знаєш, я весь час мріяв бути вчителем. Але за старого режиму не до того було...— І враз осікся, згадавши про гірке буття.

Вже виходячи з дому, зупинився в сінцях, шепнув дружині:

— Ти погодуй дитину, воно в нас таке совісливе, що само не візьме.— І після деякої мовчанки додав: — Слухай, Анюто, і запам'ятай, якщо зі мною щось станеться, збережи Маняшу. Чуєш! Наша перша донечка померла, бідолашна, хоч би ця жила...

— Господь з тобою, Степане. Таке скажеш...

— Кажу те, що думаю. Важко мені, Аню. Душа болить. За тебе, за дітей... за все...

— Та бачу, від вітру хилишся, а на роботу йдеш! — тикнула чоловікові в кишеню печеного буряка.— Може б, не йшов сьогодні...

— Треба, Анюто.

Вечоріло. Над синіми снігами спадала темрява. Заводський виселок кутався в насторожену чорноту. Темно в будинках і хатах. На фоні холодних снігів виднілися голі дерева. І тиша така, що аж лячно.

Люди, мов тіні, пересувалися надворі в темряві і в хатах. Лише де-не-де блимали каганці. Давно немає гасу. А бликунці з олії чи з лою зовсім вивелись. Коли б у когось і був той жир, пішов би на засмажку пісної юшки.

Вже й смеркло давно, вже й ніч зайшла, а не спалахують чомусь електричні «лампочки Ілліча» в хатах. І стовпи на вулицях стоять, мов темні привиди...

«Що ж це вони сьогодні так затримались із світлом?» — непокоїлись люди, все ще сподіваючись, що от-от спалахне електрика.

Не спала й Марійка, ждала того світла, як доброго ранку від батька. А він чомусь не подає його. Може, встати, збігати? Що з ним?

Не знали, не відали дома рідні, та і всі люди, що електромеханік ледве дійшов на завод. Через силу потягся рукою до рубильника динамомашини, щоб включити світло, та так і не дістав його. Безсило впала рука, і Степан Миколайович зсунувся на холодну цементну підлогу, у голові попливли жовті, зелені кола, а затим ніби в яму провалився. Тільки через годину його непритомного знайшов юний помічник, підняв тривогу. Електромеханіка вклали на рожнаті сани, повезли темним виселком до будинку, де жила його родина.

Зачувши тривожні голоси за вікном і кроки на ганку, кинулись діти і дружина.

— Стьопо! Степане! — побивалась жінка коло чоловіка, якого люди занесли до хати.

— Таточку, рідний! Не вмирайте! — не своїм голосом кричала Марійка — і злякано тремтіла, як і маленька свічечка в узголов'ї батька. Він уже не міг говорити, тільки очі, великі сірі очі, здавалось, випромінювали світло. Змарніле від голоду лице витяглось і на ньому неприродно виступав горбоносий ніс, підкреслюючи і до того худорляве обличчя.

— Тату! Таточку! — припадала до непритомного Марійка.

Мабуть, серцем він відчув поклик дорогого дитяти, розплющив очі, потягся рукою до малої.

— Маняшо, крихітко моя...

— Слава богу, очуняв,— перехрестилася дружина.

— Бережи Маняшу... Аню... Збережи дитину... від голодної смерті... Збережи Маняшу...

То були його останні слова. Відійшов із життя той, хто багато літ давав світло заводові і людям, який так глибоко вірив у світле майбутнє, але не дочекався його.

Залишився від нього старий, зіпсований годинник —

премія від дирекції заводу за зразкову роботу, та ще партквиток, в якому значилися дати народження електромеханіка і час вступу його до партії в рік Революції 1917-й...

Невблаганна смерть визначила ще одну дату... Але хто запише в тому партквиткові про те, що комуніст Поляков Степан Миколайович помер від голоду в лютому 1933 року...

В ту ніч не спалахнуло світло над виселком, важка темрява окутала його... «Мабуть, сталася якась аварія?»— намагалися здогадатися люди, не відаючи про справжню причину.

Аварія справді сталася... Зупинилось серце механіка, і від того зимова ніч одяглася в траур...

До самого ранку не спала Марійка. Всі сльози виплакала. Очі із ясно-карих стали червоними, і в них стояла невимовна туга.

Ранком вийшла дівчина на ганок і заніміла. Акації що росли коло порогу, стояли в білому-пребілому цвіті. Але то був холодний цвіт інею. В сиву печаль огорнулися дерева, заглядаючи у чорні вікна...

Зойкнула Марійка і впала на ганок. Так залишилася вона сиротою на порозі лихої тринадцятої зими. Горе посилилося в хаті, до голоду і холоду додалися великий сум і гіркі жалі. З Марійкою ніби щось сталося. Сусіди говорили — переляк, нервове потрясіння, і радили повести малу до знахарки. Мати вже не знала, що й робити. Дивилася на доньку печальними очима і сумно хитала головою, шепотіла про себе: «Як же мені зберегти тебе, донечко, коли ти ніби та свічечка танеш. Одне що їсти нічого, а до того ще й хвороба причепилася...» Де що не роздобуде мати, несе доньці. А який наїдок з грудки макухи або солоного огірка. Старший син Петро працював у кузні, з кожним днем втрачав сили і вже ледве піднімав молота. Добре, що з учора перевели хлопця на легшу роботу...

Старший син Грицько пише з Червоної Армії листи, непокоїться, як вони живуть? Відписали, що його дружина Саня з малою Тамаркою переїхала до матері в Санжари. В селі воно трохи легше, мають якесь господарство, та й запаси є хоч невеликі. Козу держать, дивись, і надоять якийсь літр молока.

Чи не відправити до них Марійку? Он і лікарі кажуть, треба змінити дівчині місце проживання, щоб розвія-

лась туга по батькові. Невістка ніби й не погана жінка, догляне дитину. Покійний чоловік нічого не шкодував для неї. Коли Санька виїздила у Санжари, сам дістав з комоду дві простині, віддав невістці: «Бери, Саню, пригодиться. Може, на їх виміняєш харчів у селі або дитині на пелюшки будуть. Ти вже звиняй, чим багаті, тим і раді».

Ой, горе, горе наше, журилася ночами мати, прислухаючись, як часом у сні скрикує Марійка. Одного дня мати заговорила з донькою.

— Маню, може, поїдеш у Санжари до Сані, до сватів наших. Трохи душею відійдеш, та й харчування там краще.

— Не хочу я нікуди від вас,— а в очах повно сліз.

— Що ж я маю робити, бідна моя голівонько! Як мені врятувати тебе? Як захистити від голодної смерті? Не дай боже, що станеться, Степан мені не простить... З того світу прийде...

— Не плачте, мамо,— схлипнула Марійка.— Я бачу, як вам важко... І Петрусь голодує... Що ж, коли так, я поїду...

— Моя ж ти розумнице! Думаєш, матері легко тебе виряджати з дому? Серце від болю крається. Але ж у хаті у нас ні крихти. Петі хоч у заводській їдальні якоїсь юшки дають, а ти скоро зовсім охлянеш.

Наступного дня вранці проводжали Марійку на станцію. Недалеко від виселку вокзал. Поїзд з Карлівки на Полтаву йде, а вже там пересяде дівчина на робочий, що ходить до Кременчука, доїде до Санжарів.

— Ти ж гляди, Маню, не переплутай,— напучувала мати.— Є нові і старі Санжари. Щоб не потрапила до старих, тобі в нові треба. Це таке селище, як і наша Карлівка, а там запитаєш Саливоненків — сватів наших. На ось тобі п'ять карбованців на дорогу і квиток. Хай тебе бог береже, моя дитино.

Перехрестила Марійку, поцілувала в бліді, аж синюваті щоки. Надворі вже березень, але холодно, з неба сипе та й сипе снігами. А донька в легенькому пальтечку. Ото тільки й того, що теплою хусткою запнута, один носик вигляда, як у синички, та ще блищать великі оченята, як буває ото в зголоднілих дітей.

Рушив поїзд, вдарили буфери якось тривожно, ніби похоронні дзвони. А мати все ще стояла на пероні, давши волю сльозам.

До Полтави Марійка добралася за дві години, відразу ж кинулась розшукувати поїзд на Кременчук. «Е, дівчинко, зачекати треба,— відповіла їй якась молодиця.— Аж після обіду йтиме робочий. Погрійся на вокзалі, бо замерзнеш»,— порадила вона дівчині.

Марійка зайшла в приміщення, голодними очима розглядала прилавки буфету, в якому було майже пусто, продавали якісь темні галети і люди товпились біля прилавка. Хіба в такій черзі доступишся.

Присіла на дерев'яній лаві і ніби задрімала, чи, може, від голоду туманилась голова. Ніби крізь сон почула: «Кременчуцький відходить...» Схопилася злякано і побігла на перон.

У вагоні набилося стільки людей, що вона ледь протовпилась, присіла край вікна, розглядала, як пропливали мимо залізниці засніжені поля і полустанки. Над землею кружляла біла заметіль.

Дорога видалась безкінченною. Нарешті прогримів міст через Псьол, люди у вагоні заметушилися. «О, вже й Санжари!» — загомоніли пасажири і подались до виходу.

— Санжари! Старі чи нові? — перепитала в сусідки Марійка.

— Нові, дочко. До старих і залізниці немає. А ти ж куди їдеш?

— До родичів.

Жінка похитала головою.

— Ти, мабуть, сирота?

— Батько помер недавно...

— От біда. Гірка доля сирітська. А тих сиріт зараз стільки розвелося, що не доведи господи.

Від станції Марійка рушила навмання бозна-куди. Адже не знала певної адреси, ні кутка, ані вулиці. Одне прізвище. Запитала в якогось дядька, де живуть Саливоненки. «Це ж які? У нас їх багато». Марійка тільки повела плечима. «А я не знаю».— «То таки ти, дівчино, своїх родичів до ночі не знайдеш,— похитав головою дядько.— Одне слово, іди на Саливонівку, а там уже розузнаєш».

Марійка й рушила на Саливонівський куток через високі снігові перемети, шурхала чоботятами в глибокі кучугури, набираючи снігу аж за халяви. Відчула, як дубіють ноги від морозу. А сама аж змокріла, мабуть, від утоми, а може, від хвилювання.

А надворі вже й звечоріло. Де-не-де в хатах загорялись вогні. «Як же мені знайти Саню, доки не смеркло,— побивалась Марійка.— Що ж я робитиму отут одна-однісінька серед чужих людей, серед холодних снігів?»

Наважилася постукати в одну хату, запитати, де живуть їхні свати Саливоненки. «Це ж які?» — співчутливо озвалась господиня. «Не знаю...» — «А ти ж звідки, дівчино?» Марійка схлипнула. «З Карлівки я, шукаю родичів...» — «То це, мабуть, мати Сані, яка недавно від свекрухи приїхала»,— озвалася баба з печі.

— Еге ж, то наша невістка,— зраділа Марійка.

— Зараз я тебе, дочко, проведу,— і, накинувши кожушину і платок, молодиця повела Марійку вулицею.

Сама не пам'ятає, як дісталася до хати, переступила поріг, побачила Саню і знесилено опустилася на лаву.

— Ой боже! Та це ж Марійка! — кинулась до неї невістка.

А від комина насуплена сваха тільки очима блимнула, напевне, не дуже-то рада такій гості.

— Як же ти добралася, Марусю? Щось дома сталося?

— Тато померли... Їсти в нас нічого... Мама кажуть: «Їдь, дочко, в Санжари...» Вони просили тебе, Саню, і сваху, щоб...

Та й не доказала. Спазми перехопили горло.

— Заспокойся, Марусино. Царство небесне татові. Хороший був чоловік. Ну, не плач. Зараз будемо вечеряти.

З колиски до Марійки потяглося рожевощоке дитя, заагукало щось, мабуть, впізнало свою няньку.

— Томочко, манюня наша,— усміхнулась Марійка і ступила крок до колиски.

— Не смій брати малої на руки,— буркнула сваха.— Ти з холоду, ще простудиш дитину.

— Та ні, я тільки зблизька гляну,— зніяковіла Марійка.

Вечеряли картоплю з квашеною капустою, пили чай без цукру, але пополам з козячим молоком. В ту ніч вперше після похорону батька Марійка спала мов убита. Далася взнаки і дорога, і все, що звідала за цей довгий-предовгий день сирітських мандрів.

Прокинулась, коли в хаті уже сіріло, і не збагне,

де ж це вона? Якась невеличка на зріст, опецькувата жінка шастала по хаті, ніби той кажан. На припічку жеврів бликунець, і від постаті падала на стіну темна тінь.

— Оце нам велика радість, прибилась родичка. Ти скажи, з такого далеку, а добралась.

— Мамо! — озвалася Саня від дверей.

— Що, мамо! Може, неправду кажу? Ще один рот. Тут самим немає чого їсти. Скоро з голоду пухнути будемо. От до чого дожили. Призвели народ до голоду такі партійці, як твій свекор, а її батько. А тепер, бач, сам богові душу віддав, хоч і безбожник.

— Не говоріть так. Він був добрий і чесний чоловік,— заступилась невістка за свекра.

— Ну то й що з того! Може, від того і помер першим, що був, як ти кажеш, чесним. Совістився для себе взяти. А інші, бач, тягнуть... Зоставив сиріт, а час такий, що і в старці ніяк податись. Ніхто милості не дасть, бо в самих немає. Недавно ти з малою приїхала,— і осіклась, помітивши, як спалахнула дочка.— Ти не гнівайся, я тобі куском хліба не попрікаю. Ти ж своя кров, та й онука...

— Вона ще хліба не їсть.

— Так буде їсти. Але ж ви свої. А ця приблуда! Хто вона мені? Рідна мати вирядила з дому, а я маю годувати. Їй і без того три чисниці до смерті.

Марійка затаїлась під ковдрою, хоч її тіпала пропасниця. На щастя, в колисці прокинулось дитя, залепетало щось, і обірвалась та розмова.

За сніданком шмат ячного хліба не ліз в горло. Саня помітила в очах дівчини якусь зміну. Вони аж потемніли, зник їхній недавній золотистий блиск. Невістка ступила до печі, налила з півшклянки молока, подала малій зовиці. Стара Саливониха тільки блимнула очима, але не сказала й слова.

Зате в обід, коли Сані не було дома, насипала Марійці півмиски якоїсь сивої юшки без жодної картоплинки, сердито поставила на стіл.

— Ти, родичко, не вередуй і носом не крути. У нас немає пундиків. Їж, що дають. Тепер і селяни живуть упроголодь, як і робочі, одним словом, порівнялися... На молоко, дівко, не надійся. Хоч би малій онуці було. Та коза дає стільки молока, як той кіт наплакав. До молока всі ласі, а щоб напоїти скотину чи гній вичисти-

ти,ніхто не здогадається. Ти вже не маленька, могла б і по господарству пособити.

Після обіду Марійка тягала відра з водою, вергала вилами гній коло повітки... А далі заточилася, впала на сніг. Саливониха з ляку перехрестилася. «Ти ба, яке тендітне! Що то не з села. Нічого, прохолодиться трохи на сніжку, підведеться...»

З тиждень прожила Марійка в своїх родичів і ще більше змарніла, знесилила. Харчувалася впроголодь, а робити її заставляли все. «Знайшла собі Саливониха дармову наймичку»,— хитали головами сусіди.

Дома, бувало, Марійка хоч слово ласкаве почує від матері та брата, на душі легше стає. А тут ні хліба, ні до хліба. Від горя і самотності поволі згасала дівчина.

Ввечері лягала спати, та сон не йшов до неї. В думках була далеко звідси у своєму заводському виселку. Бачила його в буйному цвітінні акацій, оперезаному ставками... Довкола гарно так. Вечорами заводські хлопці, бувало, грають на площадці у волейбола. Сміх, жарти. А найбільш сипле дотепи її брат, Гриць. Веселий жартівник. Або ще зберуться до гурту і грають на струнних інструментах місячними вечорами під акаціями. Вона так любила слухати ці концерти... Вбирала в душу ніжні перебори мандоліни, сумовитий рокіт струн гітари, заливчасті перебори балалайки.

Куди воно поділося все це?.. Немає нічого. Чорна туга облягла Марійку з усіх боків. Тікати звідси треба. Тікати, доки жива. Хай краще дома я помру, хоч поховають поруч з татом. Піду, поїду я, доки маю якісь сили.

Наступного дня сказала про це Сані. Невістка ніяково опустила очі. Бачила, як дівчині важко в них. А коли довідалась про це сваха, навіть не приховувала своєї радості.

— А чого ж, погостювала трохи, пора й честь знать. Запам'ятай, дочко, гості ті хороші, які довго не засиджуються.

На прощання так розщедрилася, що навіть налила в пляшечку молока. Власне, то була не пляшечка, а якийсь слоїчок, куди входило не більше шклянки. «Оце буде тобі на дорогу, а то ще скажеш, що жадна сваха». Саня крадькома всунула в кишеню дві картоплини...

І знову стугонить поїзд по рейках, мчить на Полтаву.

Невдовзі і приїхали. Що значить повертаєшся додому. Десь о другій половині дня з Полтави до Червонограда відходив робочий поїзд, Марійка дістала квитка і втиснулась до вагону. І лише тоді аж зітхнула полегшено. Тепер уже вона доїде додому. І тільки зараз згадала, що не їла вона. Ще як від'їхали від Санжарів, з'їла дві картоплини, а молочко в пляшечці за пазухою тримала... Витягла той слоїчок, почала пити молоко, а воно наполовину з водою розведене. Розщедрилася сваха.

Поруч з нею сидів якийсь вусатий дядько з торбиною.

— Ти що ж, дівчино, без хліба їси? Немає, мабуть? Ти не соромся,— і потягся до своєї торби, відломив окраєць від чорної хлібини, подав Марійці.— На, це тобі від зайця...— Сказав точнісінько так, як колись, бувало, говорив батько.

— Дякую,— тільки й промовила вона.

— У мене дома аж тройко таких, як оце ти. Роздобув у Полтаві трохи хліба, везу дітям. Сам не знаю, як їх врятувати від голодної смерті. У тяжкий час живемо, дочко. Ой, тяжка ця зима та й весна буде не краща. Скільки людей ще розпрощається з білим світом. Ніяка в світі війна не скосить стільки народу, як голод. Він нікого не щадить. А найперше діток. А це ж надія наша. Вам ще жити та жити треба. Пройде ця смута, все стане по-другому. Тут би пройти лише цю чорну полосу...

Поїзд уповільнював хід. Скоро вже й Карлівка. Нарешті! — вистукувало Марійчине серце. Вже вечоріло, коли вона від станції заводською вузькоколійкою подалася на свій Жовтневий цукрозавод. Виселок темнів серед снігів старими осокорами. Висока труба, ніби шпиль, впиралася в небо, освітлена згасаючим сонцем... Крига на ставках стала аж червоною, віддзеркалюючи багряне небо.

Ось уже й їхній будиночок дрімає серед закляклих акацій. Застиг їхній ганок у вечоровій осмуті. Дома, мабуть, нікого немає. Петя і мама на роботі.

Але не встигла вона зійти на ганок, як з хати прожогом розхристана, без хустки вискочила мати.

— Це ти, Маню! Ой господи! Що з тобою, донечко?..

— Не лайте мене, мамо. Не могла я більше там жити. Померла б з голоду. Вже краще хай це станеться дома.

— Ой, доню, горенько моє! Хто ж тебе лає? Я вже очі виплакала за тобою!

В хаті напівтемрява, але якось затишно. Що-то своя домівка! Все тут знане з дитинства, стіл, шафа, ліжка... Рушник вирізуваний з полотна висить на стіні, а трохи далі гаптований червоними і чорними нитками. Ще мати вишивала... А онде і її вишиванка — серветки із лляного полотна. Змалку вона любить снувати голкою...

Марійка скинула пальтечко і раптом згадала про хліб, який їй дав у поїзді вусатий дядько.

— Я вам, мамо, хліба привезла,— і подала чорний окраєць.

— Спасибі, дочко. Що, це сваха передала? Не дуже-то розщедрилась.

— Та ні, це мені добрий дядько дав у поїзді.

Мати тільки похитала головою.

— Виходить, є добрі люди на світі. Нехай Петушкові буде. Скоро прийде з роботи. Голодний же.

За годину прийшов і Петрусь. Побачив сестру, зрадів, кинувся обнімати.

— От добре, Марусино, що ти повернулась.

— Ще й з хлібом від зайця,— щебетала сестра, подаючи окраєць.

— Оце так гостинець. Дякую,— і відвернувся, щоб не бачила сестра його хвилинної слабості.—Я ніколи цього не забуду. Запам'ятай, сестро, в боргу я перед тобою...

Вже й ніч зайшла, полягали спати, заснув брат, стомлений важкою працею, мати важко дихає у сні. А Марійці не спиться. Місяць вистеляє срібну доріжку на підлозі прямо до її ліжка, ніби кличе Марійку вийти надвір, помилуватися красою світлої березневої ночі.

За вікном скрадливо шелестять акації. Терпляче ждуть весни.

Чи доживе вона до весни, коли зацвітуть вони запашним білоцвіттям? Тато казали, що тоді легше стане, що весною на лободі, на лопуцьках та на сережках акації прожити можна.

І перед дівчиною з місячного марева виступив батько, високий, трохи сутулий, з сірими великими і добрими очима... Батько замість місяця ласкаво посміхався дівчинці з далекого неба, розливаючи повсюди на землі мерехтливе сріблясте світло...

1961 р.
м. Київ

НА ТИХІ ВОДИ, НА ЯСНІ ЗОРІ

1

Дні і ночі йшла вона на схід. Ішла невтоптаними стежками, нез'їжджеными шляхами, крізь колючі терни і глоди пробивала собі страдницьку путь, на тихі води, на ясні зорі.

З неволі німецької, з полону фашистського втікала вона на схід, до берегів далекого Дніпра, у свою мрійну Золотоношу.

Ой полем, полем Килиїмським,
Та шляхом битим ординським!..
То ж не орли-сизокрильці клекотали,
То три брати ріднесенькі
З неволі турецької утікали.

Згадалось дівчині з старої козацької думи. І нараз ясно й зримо постало в пам'яті...

Світлий клас. Навстіж відчинені вікна впиваються весною, за вікнами цвіте бузок. Вона стоїть за партою перед учителем і читає думу про трьох братів — утікачів з неволі турецької.

Блимнув спогад, як ніж, вразив дівчину в серце та й знову погас. Ні класу, ні бузку, ні вчителя. Усе це було таке ж далеке, як здавались у дитинстві кобзарі-перебенді, як тирса з прадавніх козацьких могил. Де ви, шляхи прадавні, широкі половецькі степи?

«Земле рідна, земле благодатна! Ой повій, повій, дихни на мене вітрами буйними, не залиш у горі нещасну бранку на погибель, на поталу ворогам, на поживу вовкам-сіроманцям. Дай мені ще хоч трохи сили, допоможи дійти, глянути ще раз на тебе та й навіки закрити очі».

Ледве чутно шепотіли пересохлі вуста, а глибокі запалі очі горіли невгасимим вогнем життя.

Пересихали від спраги губи, сочились кров'ю. Знемагаючи, відшукувала калюжі, жадібними вустами припадала до каламутної вологи.

А за світами, десь далеко-далеко, били чисті українські криниці. Хоч би ж ковточок води з них, хоч одну росинку!

© Видавництво «Радянський письменник», 1986.

Мутнів від голоду мозок, і сили покидали її виснажене тіло, а вона йшла. Їла кору й листя, корінням живилась, і хоч була вся чорна й висохла, хоч не раз падала у знемозі на холодну й ворожу землю, та кожного разу зводилась, щоб іти далі.

Наймичкою була в німкені. Не раз і не два зганьблена і бита. А коли розлючена відьма облила свою рабиню окропом, не стерпіла знущання — втекла серед ночі світ за очі. Що буде, те й буде. Несила більше терпіти страшну наругу!

В перші дні втечі боялася погоні. Адже ненависна бюргерша, напевне, повідомила власті про втікачку. Кинуться шукати. І тому-то йшла серед холодної чужини тільки ночами, а вдень переховувалася, залізаючи в нетрі та очерети. Десь через тиждень загубився її слід. Зітхнула полегшено, хоч до домівки були тисячі верст небезпеки.

Безліч днів і ночей пробиралась на схід, обминаючи ворожі оселі. Вона збила, зранила ноги, подряпала руки й лице, скуйовдила русі коси, і важко було в тій примарі впізнати золотоніську дівчину-красуню.

Вона оніміла від гіркої самотини, втратила людську мову. Одне прагнення полонило її всю — додому, додому, додому...

Лише раз за багато днів утечі заговорила. Це було десь у чужих прикордонних лісах. Рано-вранці вона побачила, як срібною сталевою зграєю пронеслись червонозорі птиці-літаки.

Схопилася з землі, бентежна і поривна, простягла руки до неба, ніби збиралася злетіти у висоту, і в ту ж мить безсило опустилась на землю, тихо промовляючи:

— Гуси, гуси, гусенята,
Візьміть мене на крилята
Та й понесіть до батенька...

Ожила давня, чута від бабусі, казка, згадалось дитинство, як сон. І, припавши худим тілом до холодної землі, дівчина глухо заридала.

Довго била ноги по чужій землі й ось сьогодні, здається, таки дійшла. Чимось рідним війнуло із смерекових гір. Сизий димок здіймався над старою колибою.

А може, то тільки здалося? І, не вірячи собі, пильно розглядала місцевість. Десь неподалік шумів гірський потічок.

Ні, мабуть, ще не дійшла. Вже хотіла було рушити далі, та нараз спіткнулась об щось кругле і тверде. Без зойку впала й підвелася, очима й руками потяглася до колоди.

— Він, він! — вирвалось у неї не з горла, а з серця.— Стовп! Прикордонний стовп.

Він лежав, давно повалений страшною ходою німецьких танків у незабутню червневу ніч. Та на ньому ще виднілися великі літери, немов серпи — «СССР».

— Ес-ес-ес-ер,— прошепотіла дівчина, і враз прояснiло навколо, стовп, як віщий знак, утверджував Батьківщину. Охопила руками, обняла, як щось найдорожче, притулилась до стовпа схудлими грудьми.

— Земле моя, земле-матінко! Я прийшла до тебе, чуєш? — І поцілувала зриту снарядами землю, рідну, теплу, згорьовану, таку ж, як і вона, страдницю.

І хоч додому було ще далеко, хоч попереду лежав безкінечний шлях крізь фронти й негоди, дівчина відчула найбільше щастя, яке будь-коли хто переживав на землі. Стояла лицем на схід, сміялась, і плакала, й не витирала сліз, що текли по запалих щоках.

Потім стала навколішки і худими руками почала рити землю. Працювала, охоплена радісним трепетом, вперше відчувши на чолі гарячий піт. Копала довго, всеньку ніч. Заломлювались і запікались кров'ю нігті, та вона не відчувала болю і втоми, аж поки перед світом не підвела стовп і не поставила на місце.

— Отак, стій! — І рушила далі на схід, на тихі води, на ясні зорі, до берегів Дніпрових, до рідної Золотоноші.

2

Ранком її, непритомну, знайшов старий гуцул неподалік від своєї курної колиби.

— Дівко, ти хто є і звідки прибилась?

Дівчина мовчала. Мовчали й гори, повиті синім туманом, тільки смереки, немов посестри, шуміли журно, ніби оплакували незнайому страдницю.

— Гей, стара! А йди-но сюди! Тутечка хтось приблудився до нашої оселі.

Удвох вони підняли напівживу дівчину, занесли до хати.

— Напевне, тота чічка — втікачка з німецького поло-

ну. Рятувати треба — знесиліла від голоду,— клопоталася стара гуцулка і схилялась над непритомною з кухликом теплого молока.

— Де я? — нарешті заговорила дівчина, повертаючись із забуття.

— У своїх людей, горювальнице бідолашна. А звуть тебе як?

— Олена, з Придніпров'я, з німецького полону втікала.

— Ой дівко! Натерпілася, бачу. Видно по тобі... Залишайся у нас. Ми самі живемо, син наш Стефан десь вояком у червоних. З фашистами воює. Чи ж то живий?

І подружжя старих гуцулів прийняло втікачку, мов рідну дочку.

За тиждень-два ожила Олена, позбулася бруду і струп'я. Розчесала вимиті русі коси, замість подертого рам'я зодягла одежу, яку дала приймачці стара гуцулка, і стала зовсім як своя, дочка цих вічнозелених гір.

Поривалася було йти далі, та старі не пустили.

— Перебудь, дочко, до ліпшої днини. Та й зима попереду. Куди ж ти подасишся така слаба? Чутка така, що наші війська наступають. Уже й Київ звільнили, і Дніпро. За зиму, гляди, й до Карпат дійдуть воїни-визволителі! А тоді вже й підеш,— утішав старий господар, розгладжуючи довгі білі вуса.

— А може, назовсім залишайся. Дасть бог, Стефан повернеться. Ліпшої невістки нам і не треба. Не червоній, дівко, це діло житейське.

І вона залишилась. Провела зиму серед білих гір. До весни зміцніла, налилася силою. Ніби вдруге народилась. А потім подякувала добрим людям, названим батькам, і ранньою весною рушила далі на схід.

Пробивалася сторожко через зайняті гітлерівцями села й міста. Обходила їх боком. Переховувалася в лісників. Прислухалася до грому, що котився їй назустріч. Наступали наші.

Десь за Збручем серед ночі перейшла фронт. Солдати зустріли її, мов рідну сестру. Нагодували кашею з польової кухні. Дали харчів на дорогу. Й Олена вже не пішла, а полетіла до омріяної Золотоноші.

3

...Поверталися з вирію пташині ключі.

Ранками прозорими, коли холодними росами вмивалися синьоокі проліски, в небі пролітали з урочистим клекотом гуси.

Вдень, коли голубі фіалки впивалися сонцем, долітало з небес, як звуки мідної сурми, журавлине «курли».

Вечорами тихими, коли на левадах жовтоцвітом розпускалась зірчаста пшінка, чулося з-під зір ячання перелітних качок і помахи стомлених пташиних крил.

Поспішало птаство з чужини додому, несучи в маленькому серці велику любов до рідного гнізда, що рвалася в простір першими звуками пісні.

Усе-все, здавалося, співало довкола, і навіть її змучена душа озивалась тихими звуками ніжної, трохи смутної, але й радісної пісні. Може, то сіяли в її серці ту пісню весняні зграї перелітних птахів?

Олена не мала крил, хоч подолала тисячі верст, прилетівши з чужої чужениці в рідний край.

Далеко-далеко, ген там, ніби в другому страшному світі, залишилась німецька земля: похмурі сірі будинки, камінь, черепиця, осоружні хазяї-бюргери, злі німецькі вівчарки. Страшна наруга над такими, як вона, полонянками, силоміць закинутими злою долею на глум та поневіряння.

Здавалось, їхньому горю не буде кінця. Та котиться війна і в Німеччину, у фашистську сторону, гряде, мов гнівна кара. І доведеться полишати хазяям-багачам здавна нагріті кубла та похмурі кам'яниці і втікати від справедливої кари.

А таким, як вона, полонянкам нарешті усміхнеться доля. Жадана воля відкриє шлях на Батьківщину.

Безкінечна тяжка дорога залишилась позаду. Сьогодні на світанку Олена встала з товарного поїзда на станції і рушила степовою дорогою, а то й просто межниками, грузькими торішніми стернями навпростець, милуючись широким видноколом степу, вбираючи в душу запах чорнозему.

І супроводжував її від розбомбленої залізничної станції жайворонок, висячи над головою, розсипаючи в блакиті сонячні краплі небесної пісні. Дівчина зводила змарніле, але усміхнене обличчя догори, відшукую-

чи в піднебессі степового співуна, що, мов живий хрестик, тріпотів над полем.

— Співай, співай, дорогий жайворонку!..

А він, наче розумів дівчину, тріпотів крильцями, застигши в блакитному потоці, то враз падав униз, злітав знову, снував у небі невидимі прозорі мережива звуків.

І здавалося дівчині, що все навколо співає, що пробуджена земля відповідає жайворонку.

Рідна земле! Які почуття ти викликаєш у нас, коли ми повертаємося до тебе, та ще після такої гіркої розлуки, якої зазнала ця дівчина? Мабуть, від того все здавалось їй якимсь особливим, милим, дорогим, урочистим.

Степ, напоєний весняними зливами, вигрівався під сонцем, і примарне мерехтіння випарів сизими отарами клубочилось над пагорбами і долами.

На переповнених польових озерцях плавали, відпочиваючи з далекої дороги, качки. Голубі плеса весняних вод котили ледь помітні брижі, а на вінцях озер, поблизу берега, пінилося біле шумовиння.

Озимина прокинулась від сну, починала зеленявіти, кущилась, вбираючись у силу, закриваючи молодими порослями мертві, поруділі осінні стебла.

Теплий вітер дихав весною, бринів торішніми стовбурицями, обціловував дівчині лице, і від тих поцілунків воно бралося вишневою смагою.

Степ лежав ще не торканий руками хліборобів і ждав. І було в тому очікуванні щось урочисте, прекрасне й святе.

Хоч і поспішала Олена в своє село, та очі її, що скучили так за рідним краєм, схоплювали все. І торішню засохлу билинку край шляху, і ледве помітний молодий пагін сизого полину, і навіть ховрашків, що висвистували, повилазивши зі своїх нір. Ось проліз якийсь жучок затужавілим межником — обережно переступила його дівчина, глянула, як він плутався в торішній траві. Дві чайки шугонули над нею крильми, окликнули з висоти: «Чия, чия ти?» — і полетіли далі. А може, то осиротілі матері озиваються чаїним голосом, побиваючись за втраченими дітьми?

Отак і в Німеччині не раз вчувалися їй розпачливі голоси. Вночі часто снилися мати, рідне село, хата в тіні розлогого осокора.

Ні, це вже не сон! Скоро вона побачить усе це наяву. Кілометрів дванадцять залишилося. До вечора дійде, хоч і знесилилась, утомилась з дальньої мандрівки. І пригадувала Олена знайомий з дитинства шлях. Дорога слалась повз Макове озеро, далі здіймалася на Проценківську гору, за горою — піски й шелюги, а ще далі, в долині понад річкою — їхнє село.

Скільки разів їздила Олена колись давно, ще до війни, цим шляхом з братом і матір'ю на станцію! І від того спогаду про матір ще частіше забилося серце. Як-то вони там? Чи живі? Хоч би знайомого кого зустріти по дорозі та розпитати про домівку.

Але на шляху нікого не було. Один тільки верхівець наздогнав дівчину, і кінь, місячи грязюку, поскакав далі. Час зараз такий, що хіба конем по дорозі проскочиш, зовсім розпустило.

Тільки біля Проценківських пісків почали зустрічатися люди. На полі, аж за шелюгами, гув трактор. «Це, мабуть, і наші односельчани сіють. У нас теж грунт супіскуватий»,— подумала дівчина й прискорила ходу. Піщаним шляхом йти було легше.

З далеких гонів повільно і впевнено повз трактор, тягнучи за собою плуги. Якраз, коли він вийшов на дорогу, щоб обернутись, підоспіла Олена. Тракторист, відповівши на привітання, пильно оглянув дівчину і запитав:

— А ти звідки така?

— З Німеччини, додому йду,— відповіла Олена.

Парубчак закліпав очима, що голубіли з-під широких брів на чорному, закіптюженому обличчі. Зупинив трактор, приглушивши трохи мотор, підвівся з-за керма.

— З Німеччини? А чи не зустрічала ти, бува, Онисі Петренкової? Це моя сестра, два роки як силоміць забрали прокляті людолови.

— Не доводилось.— І, щоб не засмучувати тракториста, додала: — Доріг звідти багато... По одній, хай і пізніше, прийде і твоя сестра.

— Якби ж то...— І знову блимнули голубі очі хлопця.— Може б, мати подужчали. Занемогли від горя.

Олена підійшла до тракториста, погладила рукою тепле залізо. Машина, ніби жива, злегка дрижала, і від того доторку тремтіла Оленина рука.

— Що, можливо, й ти трактористка? — запитав парубчак.

— Ні. Хоч думала.— І тихо, немов уві сні, прочитала:

— «Дим-димок од машин, мов дівочі літа...» Ой хлопче, гірким димом пролетіли мої літа на чужині проклятій.

— Не журися! Ти ще молода. Все попереду. Захочеш, трактористкою станеш,— утішав дівчину парубчак, як дорослий.

— А таки стану,— посміхнулась Олена.— Я машини люблю. І ще більше полюбила, як побачила на фронті наші танки. Вибігла я назустріч танкістам, припала ось так до броні, і плачу з радості, і сміюся.— Дівчина щокою злегка торкнулась обшивки.— Теплим мені здалося залізо, ось як і тепер...— І аж зніяковіла під допитливим поглядом тракториста.— А ти з якого села? — запитала, спалахнувши рум'янцем.

— З Перевозу, а звуть Сашком.

— А я Олена.

— Гарне ім'я.

— От і познайомились. Ну, я піду, бо вже вечоріє.

— Щасливо тобі.— І посміхнувся, сяйнувши білими-білими зубами. Вже коли дівчина відійшла, гукнув услід: — А як відпочинеш, приходь до нас в МТС. Захочеш — напарницею зроблю.

— Спасибі.— І пішла-полетіла далі.

Ще кілька кілометрів відміряли невтомні дівочі ноги, й знову зустріч. Неподалік від шляху, на протряхлому полі жінки боронували грунт корівками. Одна молодиця зупинила корів, щоб почистити борону від бур'яну, і довго розглядала незнайому дівчину, втомлену далекою дорогою.

— Чи ти, бува, не з полонянок? — гукнула здалеку.

— З полонянок, тіточко, з полонянок.

— Та зайди ж, голубко, хоч подивлюсь на тебе.

Підійшла Олена, привіталась.

— Сідай ось тут, на бороні, відпочинеш. Розкажи, звідки, куди йдеш?

— А ви що, не впізнаєте мене, тітко Векло?

Молодиця, почувши своє ім'я, здивовано звела брови, приглядаючись до дівчини.

— Ой господи! Чи ти, бува, не Олена Чернишева? Так і є! А там за тобою мати побивається.

— Живі?! — радісно вихопилось у дівчини.

— Живі. Яке не було велике горе — пересилили, перебороли. Хата ваша згоріла. Півсела фашист спалив. Та, спасибі, відбудував колгосп. І Данило, твій брат, живий. Недавнечко оце листа прислав аж з фронту. Скоро, пише, перемога, кінець війні, капут Гітлеру. Карточку свою надіслав — в орденах увесь та в медалях.

— Спасибі вам, тіточко, за новину! Порадували ви мене. Тепер я найщасливіша за всіх людей на світі.

Під'їхала підвода, зупинилася на шляху, і сивий дід гукнув із воза:

— А що, Векло, тут скидати зерно?

— Та, мабуть, що тут. А гляньте лишень, діду Якиме, хто зі мною.

Повільною старечою ходою підійшов дід Яким, довго розглядав дівчину і мовчав.

— Змінилась ти, дитино. Пізнати важко. Одні брови та очі такі ж, як і в матері. По них бачу — Христинина будеш дочка.

— Христинина.— І схлипнула, схилилася старому на груди.

— Плач, плач, дитино. Це добрі сльози. Від них легшає.— І голубив Олену жилавою рукою.— Бач, як змарніла, і голос наче не той. А співала ж як! Це ж тебе в Київ брали перед війною до столичного хору?

— Мене, дідусю. Та, видно, не судилося. Фашисти все життя понівечили.

— Не журися. Чув я, у Києві хор народний організовується з дівчат і хлопців, которі голоси співучі мають. І ти ще в ньому співатимеш. Усе, як до війни, стане на свої місця.

— Якби ж то!..

— А з рукою що в тебе? — запитав дід Яким Олену, побачивши великі червоні плями на шкірі.

— Це хазяйка окропом... зо зла.

— От тигра. За віщо ж вона?

— Ненавиділа мене чорною злобою. Та хіба мене одну... А найбільше за те, що ми, дівчата, не корилися їм, проклятим. Як не важко було — зберемося до гурту і давай співати. Невеселі то були пісні, як плач полонянок. А німкені зляться. «Ти диви, які ці русіше швайне, ще й співають!» Хіба їм зрозуміти, що співати можна і з горя. У тій пісні, дідусю, була вся наша відра-

да. Заспіваємо, ніби все перед очима встає. Рідна земля, батьківська домівка, ясні зорі наші й тихі води.

— А так, дитино. Пісня для нашого простого люду — то все. І так від колиски через ціле життя аж до могили. З нею легше на світі жити, навіть у горі чи лихій неволі.

— Не раз було лютувала на мене хазяйка за ті пісні. А одного разу зовсім збісилася. Було це влітку, як наші війська розгромили фашистів під Курськом. Її синок-офіцер теж загинув у тих боях. Одержала похоронну, чорна вся стала. А я радію... Вийшла на город, сапати стала і співаю. Душа сама в пісню рветься. Аж тут вона, мов відьма з-за рогу, та за коси мене — і давай бити. Приволокла до хати. Схопила з плити каструлю окропу, хотіла лице ошпарити. Вирвала я в неї каструлю, хоч і обдала вона мене тим окропом. Вся шкіра облізла на руках. Довго не гоїлася. І тепер оце сліди на руках ношу. Не стерпіла я — втекла...

— За пісню, значить, покарала відьма? Гай-гай, дитино, хто тільки й не катував нас за пісню! А вона живе і буде вічно жити. То нічого, що руки обпечені, аби душа чиста і голос...

Попрощалася Олена з тіткою Веклою та дідом Якимом — і знову в дорогу. Раділа, що скоро зустрінеться з матір'ю.

...Надвечір, коли заходило сонце, підійшла до свого села. Стояла на узгір'ї і дивилась униз, як лежало воно в долині у золотих променях сонця. Дороге, знайоме й незнайоме. Хтось, ніби навмисне, переплутав усі вулиці та хати, були вони не такими, як Олена знала їх ще змалку. То в одному, то в іншому місці виднілися згарища. Нові хати, зведені замість спалених, диміли з верхів. Знайомий запах житла линув над селом.

«Де ж наша хата?» — відшукувала очима свою оселю і не знаходила. Бо й старого осокора, що завжди стеріг хату, вже не було.

Поклонилась селу, почала спускатися в долину. Зайшло, зовсім згасло сонце, і раптові вечірні присмерки весни обгорнули землю. Дівчина йшла, вслухаючись у вечірній гомін села, і до її вух долітали скрин журавля біля колодязя, мукання телят з колгоспної ферми, запізнілий дитячий лемент.

Не доходячи до греблі, почула дівочі голоси й аж

затремтіла вся. Співали дівчата, повертаючись із роботи. Не всіх виловили фашисти. Стала, прислухалась, намагалась по голосу впізнати своїх подруг. Стояла в нерішучості: як вона зустрінеться з ними?..

Та ось знялася нова пісня, сколихнула сільську тишу:

Туман сизий по долині,
Широкий лист на калині...

Стрепенулась Олена на поклик пісні. Хто ж виводить? Колись вона вела першим голосом. Чи згадують про неї дівчата?

Й Олена заспішила до гурту, що зупинився на греблі. Тихо й непомітно за сутінками підійшла до дівчат, стала, як у сні, біля них, і коли низький голос Катрі знову почав заспівувати, Олена підхопила:

А ще ширший на дубочку,
Кличе голуб голубочку...

Дівчата зойкнули від несподіванки, увірвавши пісню. Вони не могли не впізнати цього голосу. Так співала тільки Олена.

— Ой, та це ж Оленка! Сетричко рідненька! Прийшла, повернулась...— І з усіх боків обнімали, цілували дівчину, свою найкращу подругу, свою співачку.

— Та я ще й удома не була. Йшла по дорозі, почула пісню — та й до вас,— відповіла Олена, сміючись крізь сльози.— Та не знаю, як і хату материну відшукати.

— Пішли, ми проведемо.— І дівчата разом з Оленою поспішили на Чернишівський куток, до хати старої Христі.

Вставай, мати, відчиняй двері, зустрічай дочку!

4

Стомлене за день від роботи і спеки поле впадало в нічну дрімоту. Затишний польовий табір розмістився під зеленою лісосмугою. Навколо молоді дубочки не шелеснуть.

На великому кузові грузовика відкинуті борти, зараз він служить за імпровізовану сцену. Побіля нього

зібралися жниварі — трактористи й комбайнери,— зійшлися на концерт, що тихого літнього вечора відбувався у польовому таборі.

Висока й струнка співачка в голубій сукні стояла на помості, і сильний, чистий її голос звучав серед степової тиші:

Любо нам з тобою, врожаю моря,
Тихо в надвечір'ї нам світить зоря...

Як співзвучні були ці слова золотистому морю хлібів, і, здавалось, вечорова зоря, що мерехтіла в небі, слухала ту пісню.

А коли співачка вдруге виводила приспів, усі дружно підхопили:

І за столи кленові ми сядемо вночі—
Дівчата чорноброві і хлопці-сівачі.

Над землею стояла літня ніч. Та степ не спав. Пісні наповнювали його урочистими звуками, колихались, як прозорі тумани. І, зачудовані тим співом, на темно-голубому склепінні неба мерехтіли урочисті зорі.

Після концерту я познайомився з співачкою. І Олена Черниш розповіла мені про своє життя і про те, як поверталася вона додому з чужини, з німецької каторги.

Відразу ж після повернення додому вона працювала в рідному колгоспі трактористкою, виступала в художній самодіяльності. Першим запримітив її на олімпіаді в Києві Григорій Гурійович Верьовка. Запросив до свого хору. З часом вона закінчила музично-хорову студію і тепер співає у Державному народному хорі. А оце на жнива приїхала у відпустку до рідного села. Попросили земляки виступити.

Ми сиділи під ожередом свіжої пахучої соломи, під вічним зоряним небом. У степу пахло медами, полином, колоссям, дозрілістю хліба, і вітер доносив з безсонних гонів рокіт моторів, як відлуння далеких громів.

А в небі високо-високо мерехтіли ясні зорі.

—

КАЛАМУТНА ТЕЧІЯ

Сонячної днини баба Парасина виходила з приземкуватої хати, сідала на призьбі, вигрівалась на сонці, вдивляючись у швидкоплинну течію Псла. Неспокійна ріка нуртувала між крутих берегів, вирувала під обривами-чорториями, описуючи химерні кола. Здавалося, вона озивалась тихим плескотом хвиль, безкінечно розмотувалась, як дивовижна стрічка широкоформатного фільму. І бачила стара на тій миготливій течії невидимі для іншого ока картини. В тому плині оживало її власне життя.

Бачила дівчину-пастушку, що бігла луками, тримаючи біля грудей різнобарвні квіти, назбирані на берегах Псла. То раптом з'являлась та ж дівчина, тільки вже дорослішою,— на човні неслась на бистрині, вправно орудуючи веслами. І за якусь мить зникала за поворотом, там, де Псьол круто вигинав свою течію. І ще бачила молоду у вінку, яку з-під вінця привів наречений ось на цей зелений берег, у простеньку, але ще не стару й чепурненьку хату під соломою. Відтоді вона пустила тут свій корінь, як і та білокора тополя, що за багато літ виросла, розкронилась, міцно вчепившись вузлуватим корінням в обривистий берег навпроти хати, яка стала її домівкою.

Псьол, немов чудодій, воскрешав перед Парасиною давні, та не призабуті картини.

Хата баби Парасини стоїть на березі Псла, стара, з невеличкими вікнами, під солом'яним дахом, з північного причілка укритим замшілим зеленим мохом. Побудував її ще свекор на кутку, який здавна в народі називали Жабокрюківкою. Старий Сидір Кривошия був охочий до рибальства, мав свого човна, рибальські снасті. З ранньої весни — на Пслі. Дивись, рибки наловить — і собі є на юшку, і людям. От і заробить якусь копійку на хліб. Землі в Кривошиїв не було, окрім великої садиби, яку майже щовесни під час повені заливало водою. Тоді норовистий Псьол підступав до самісінької призьби, плескався в поріг. Від того, мабуть, хата і скособочилась, поволі засмоктало її, і вона вгрузла у землю.

© Видавництво «Радянський письменник», 1986

Давно немає свекра, помер ще до колективізації, як його внуки ледь спиналися на ноги — старшенький Михайло і меншенький Семен. Парасина тоді ще не була у такому віці, коли подібних до неї жіночок у селі називають молодицями. Чоловік Парасини Федосій, як і його батько Сидір, здебільшого також пропадав на Пслі. Часто брав на річку з собою й дітей — садовив у човна, і пливли вони за течією. А течія у Псла норовиста, те й витворяє, що робить петлі, то підступає нуртуючими водами до самого села, риє, підмиває городи, щовесни забирає по кілька сажнів разом із деревами, які падають зеленими головами у річку. І лежать там, доки й не засохнуть. А наступної весни повінь підхопить те дерево і понесе далі, доки не приб'є до іншого берега.

Ой той Псьол! Свавільна і норовиста ріка. Парасина завжди непокоїлась, коли чоловік брав дітей на рибальство. Гляди, ще десь перекинуться! Повсюди по річищу чорториї, не виберуться діти з води, потягне їх Псьол на дно. Та, дякувати, бог милував.

Горе в її хату постукалось пізніше.

Одної зимової ночі пішов Федосій трусити верші на ятері, які ставив ще вдень у порубах криги. Ждать-пождать, вже за північ минуло, а чоловіка немає. Настав світанок — Федосій мов в ополонку провалився. Воно так і сталось. Насилу вибрався, бідолашний. Прийшов уранці додому, весь обмерзлий, задубілий: коли повертався додому, не помітив підступного місця, де Псьол на чорториях знизу підлизав кригу, і стала вона тонка й крихка, і шубовснув Федосій Кривошия з головою під лід. Сам бог знає, як він звідти вибрався.

Від тої страшної ночі вже не судилося йому виходити ані випливати на Псьол. Занедужав тяжко. Два тижні прометався в пекельному жару і відійшов з білого світу. Гірко оплакувала вона чоловіка, а діти батька. Залишилась удовою, а сини — сиротами.

Весняними повенями спливали літа. Миготить, вирує колами ріка, якраз навпроти її хати. Темна течія час від часу закипає білими баранцями. В тій крутоверті бачить баба Парасина своє життя. Часом Псьол виходить з берегів, заливаючи садиби й городи. Та люди, які здавна поселилися тут, звикли до цього і терпляче зносили оті шалені повені норовистої ріки. Звик-

ла й вона. З кожним роком підростали вдовині сини, ніби переганяючи один одного.

Михайлик був на диво доброю і слухняною дитиною. Вчився старанно, вже перейшов до сьомого класу і в комсомол уступив. Після закінчення семирічки збирався податися до Полтави в агрономічний технікум. Та ба, не судилось. Тієї незабутньої весни Псьол розлився так широко, що геть вийшов із берегів, плескався на селянських городах, і люди не ходили вулицями, а плавали човнами, припинаючи їх коло порога власної хати. Добре, що хати стояли на спеціально насипаних пагорбках, хоч вода часом хлюпала і через поріг.

Сусідський хлопчик Митько грався на подвір'ї в мореплавця: узяв у повітці старі ночви, всівся в них і давай плавати. Захопився так, що не помітив, як його знесло на глибину — в долинку, що прилягала до Псла. А тим часом напливла нова хвиля із Псла й підхопила дерев'яне корито з Митьком, понесла до пекельної круговерті. Помітив те нещастя з малюком Михайло, кинувся рятувати. Сів на човна і давай наздоганяти Митька. Ледь устиг, вихопив його з води, викинув на верболозові кущі, крикнув: «Тримайся!» А сам натужився з усіх сил, щоб вирватися з чортового виру. Та де там! Розбуджений Псьол ніби розгнівався на сміливця, який відібрав у нього жертву, і крутонув човен так, що Михайло вилетів з нього, потрапив на бистрину. Тільки скрикнув: «Мамо!» І чорна крутоверть поглинула Михайла навіки. Мати бачила, як боровся її син за Митькове і своє життя, на її очах проковтнула сина розбурхана весняна течія. Від горя мало не стерялася жінка.

Важко переживала те нещастя Парасина. Коли б не менший син Семен, сама б кинулась у чорні хвилі Псла, але на кого зоставиш сироту?.. Тож мусила жити заради меншенького.

Та не минуло й року, як звалилося на Кривошиїв нове горе. Сталося лихо з Семеном. На власному подвір'ї не росло в них ні яблуньки, ні грушки. А дитині, звісно, кортить. І потягло Семена до сусідського двору, в садок, де росла висока груша. Заліз хлопець на дерево і давай патрати груші в пазуху. Аж тут нагодився господар — Свирид Демченко. Як помітив його Семен, то з переляку упав чи плигнув з груші і по-

ламав ліву ногу. Свирид приніс скаліченого хлопця в хату до Парасини, разом з нею побивався над його долею: «Ну, попросив би, я б дозволив, нехай би нарвав скільки хоче. От біда! І понесло його на ту грушу!»

Відтоді й став малий Семен калікою, тягав ногу, немов криве каченя, і кутчанські діти його дражнили «кривонога Кривошия». Хлопець аж білів від образи, але не міг нічим відплатити кривдникам із Жабокрюківки. Став відлюдькуватим.

Років із тринадцяти почав працювати в колгоспі помічником конюха. Біля коней знаходив утіху. Були вони добрі, смирні й не дражнили хлопця. А головне, коли він злітав на коня, не видно було його каліцтва. Ганяв Семен охляп на покірних старих конях, на норовистих жеребцях та лошаках. І не було в селі відчайдушнішого вершника. Летів галопом, немов скажений.

Напередодні війни виповнилось Семенові двадцять. Ровесники вже служили в Червоній Армії, а його, звісно, забракували. Ніхто не бачив, як мовчки плакав хлопець, десь забившись у стайні або на луках під копицею сіна. Болісно переживав свою неміч. А як йому хотілося потрапити в кавалерію, отримати шаблю, рушницю, а то й наган, відчути себе солдатом, мужчиною! Бо й дівчата обходили Семена стороною. Хоч був і непоганий на вроду, але ж каліка.

Аж тут вдарила війна. Багато чоловіків пішло на фронт, а Семен, як і раніше, був біля колгоспних коней. Гітлерівці просувалися так навально, що місяців за три дійшли й до їхнього Псла. Мало хто з людей встиг евакуюватися на схід. Ну, а Кривошиїсі з сином-калікою куди їхати, відриватися од рідного берега?

Якби ж то знаття! Пішки б ішла, рачки б лізла і тягла б за собою Семена. Але поістині путі людські незвідані. Журиться баба Парасина, сидячи на призьбі.

Коли прийшли німці в Довгалівку, почали заводити «новий порядок»: обрали старосту (знайшовся й такий із розкуркулених — Яким Оберемок), а за тим стали набирати хлопців у поліцію. Не дуже-то багато нашкребли бажаючих. А все ж нашкребли десятків зо два шибайголів. Той колись прокрався та в тюрмі сидів, другий затаїв злість за батька чи дядька, третьому захотілося одержати земельку, яку щедро обіцяли гітлерівці за службу, у четвертого просто свербіли руки до зброї. Подався туди і Семен Кривошия.

— Що ти надумав, сину? — бідкалася мати.— Та невже ти проти своїх воювати будеш? Ми ж бідняцького роду.

— Не ваше діло. І не заважайте мені. Каліка я, всі од мене відвернулися. У військо забракували. Хлопці сторонилися. А дівчата й поготів. А я теж маю серце... Чи ви думаєте, в мене немає власного самолюбства?

— Ой сину, пропадеш ти серед тих поліцаїв!

— Не пропаду. Дають мені зброю, і не якусь там трьохлінійку, а німецький автомат. Форму видають, пошиту з чорного сукна, кашкет з кокардою, а на правій руці — пов'язка. Нехай бачать усі, хто я такий! А мені ще й коня дадуть. Бо я з кіньми все життя. Та й зараз коло них, отих самих, що донедавна були колгоспівськими.

— Ой горе ти моє! Що ж ти робитимеш, сину?

— А що? Німці обіцяють допомогти нам встановити новий порядок. Я з самим старостою Оберемком говорив. Він казав, що мені за службу землі наділять і коня дадуть, а може, й пару. Оженюся... Візьму собі дівку, яку захочу. Староста обіцяв, що сам засватає. «Для мене, каже, це — раз плюнуть, любу дівку вибирай, з тих, кого намітили для відправки до Германії,— твоя буде». То чого ж мені вагатися? Може, і я на ноги стану, хоч і клишоногий. Тепер не будуть дражнити.

— Дурненький ти, Семене,— похитала головою мати.—По всьому бачу, надоумили тебе німецькі агітатори і пан староста. Обдурять вони. Ти вже й зараз затуманений, не той став, що був донедавна — тихий та сумирний.

— Надоїло животіти в затінку. Що я, гірший від других? Може, для мене зараз тільки й життя починається. Я покажу всім тим, хто вважав мене за дурника. От в Германію будуть набирати, пожену під автоматом. Знатимуть «кривоногу Кривошию»!..

— Звідки в тебе стільки зла і ненависті, Семене?

— Від бога. Зобидив він мене, і доля відцуралась. Ну, то я зараз покажу і богові, і своїй долі, і людям!

Як не вмовляла Парасина Семена, не послухав. Пішов служити в поліцію. Інші нехотя служили, мовби з-під батога. А він старався так, що все село його проклинало. Як спіймають когось підозрілого, то Семен

навіть дуло автомата в рот засував на допитах. Нахвалявся вистрелити. За таке старання фашисти хвалили Семена, а односельці зненавиділи. Дійшли страшні чутки й до матері: «І як та Парасина могла народити отакого виродка? Краще б він малим убився, падаючи з груші».

Сусіду, Свирида Демченка, у якого Семен малим крав груші, схопили поліцаї. Допитували старого у поліцайській управі.

— Твої сини в Червоній Армії служать. А ти по селу розпускаєш всяку більшовицьку агітацію. Зараз я тобі нагадаю груші! — сікався поліцай до старого.

— Чого ти лютуєш, Семене? Я ж тобі зла не чинив. Не моя в тому вина, що ти злякався і впав з груші.

— Як ти смієш мене називати боягузом? Зараз я тобі покажу, хто з нас боягуз! — І накинувся на Свирида, вдарив автоматом у груди.

А коли навесні німецькі людолови почали силоміць набирати дівчат і хлопців на роботу в Німеччину, тут уже Семен Кривошия проявив себе сповна. Особливу злість мав на дівчат.

Мабуть, мстився за те, що вони ним гордували. Ображене самолюбство каліки на багато літ увібрало в своє серце стільки жовчі, що вона доводила Семена до шаленства. Бувають же в житті отакі люди! Чорна злоба поселяється в їхньому серці і з кожним днем зростає, як отруйні гриби, заповнюючи все єство.

Дівчата просили і благали Семена:

— Ну, чого ти такий злий? Май жалість до нашого горя. Адже ти народився на нашій землі, а став гірше яничара. Куди гониш нас? У страшну неволю полонянками?

— А-а, проситесь! Нарешті й мене примітили! Тепер і я вам потрібний,— хижо ошкірявся Семен Кривошия.— Ні, голубоньки! Немає у мене до вас жалості. Нехай німці терзають ваше тіло. Наплодите від них байстрят.

— Страшний ти, Семене! Не тільки фізично, а й душевно скалічений. Чорна злоба поглинула в тобі все людське. Не матимеш і ти ніколи ні спокою, ні щастя,— проклинали дівчата.

— Ну, й чорт з ним. Я давно живу ненавистю.

— Поживеш іще й страхом. Пізнаєш розплату за свої злочини.

Ніби у воду дивились дівчата. Не минуло і двох років, як кінчилось фашистське панування на нашій землі. Під ударами радянських воїнів утікали окупанти, а з ними і їх прислужники-поліцаї. В одну з ночей забіг Семен до матері в убогу хату на Жабокрюківку. Чи совість мучила, чи щось лихе надумав?..

Парасина, забачивши сина, перехрестилася. Наче то й не син її був, а диявол, весь у чорному — посланець самого пекла.

— Чого прийшов, відступнику? Ну що, допомогли тобі твої пани-хазяї? — вирвалось у матері з болем.

— Прощатися прийшов. І не зли хоч ти мене, стара. Бо серце моє давно очерствіло.

— Ти не мій син! Мабуть, тебе підкинула якась відьма, забравши моє дитя давним-давно.

— Може, й так. Я, мов колесо, яке зірвалося з воза й котиться, поки не перекинеться і не впаде десь на шляху... Я давно зірвався з осі. Забудь, що я був твоїм сином.

— Коли б я й забула, люди не забудуть.

— От і добре! Нехай пам'ятають Семена Кривошию!

Грюкнув дверима й пішов із хати.

Ось тоді й бачила Парасина його востаннє. Тридцять літ майнуло відтоді. Тридцять разів розливався Псьол, підступаючи хвилями до старої хати. І разом з хатою старіла вона, згорбилась, почорніла. Жила одним великим горем. Тільки в снах до неї приходила скупа втіха. З'являвся син Михайлик, виходив із Псла, несучи в руках вимиті водою весла, схожі на крила. Часом приходив Федосій, докірливо хитав головою: «Як же ти, Параско, не вберегла синів?» І зникав так само раптово, як з'являвся.

Сидячи на глиняній призьбі, баба Парасина затуманеними очима дивиться на стрімку течію Псла. Каламутний він став, чи то їй здається на старості? І свавільний. Не раз змінював своє русло. З року в рік добирається Псьол до убогої хати. Того й гляди, за великої повені змиє оселю, і не залишиться й сліду на землі там, де прожила вона, Парасина, мало не вісімдесят літ. Люди, які жили з нею по сусідству, давно збудували нові хати подалі від берега, насипали землі й підняли фундамент, щоб вода не сягала порога. Та й хати не такі, як у старовину бувало, а добротні, цегляні, на три-чотири кімнати, вкриті бляхою, шифе-

ром та черепицею. На всю Жабокрюківку тільки в баби Парасини залишилась отака стара хата, яку сусідські хлопчаки в жарт називають «музеєм під відкритим небом». От тільки в тому «музеї» майже порожньо. Хоч, правда, є піл, лави, стіл, мисник, жердка, рогачі й кочерги біля варистої печі, на горищі — прядки, витушка і мотовило. Ото й усе багатство баби Парасини. Та й навіщо воно, коли в хаті немає людського духу, коли ні дітей, ні внуків, коли нікому до неї озватися добрим словом, і живе баба Парасина одна-однісінька, мов те дерево, яке росло й зеленіло край берега, а потім упало зеленою головою у Псьол та й зів'яло, засохло і тепер, почорніле, течією прибилось до крутого берега.

Голова колгоспу Яків Данченко не раз заходив до неї, пропонував перейти із старої хати в нову.

— Ви ж заробили! Все життя дояркою пропрацювали на колгоспній короварні. Пенсію вам призначили, хоч і невелику. Доживайте спокійно віку.

— За пенсію спасибі, хоч, може, люди й ремствують, що матері поліцая така милість від держави. А з своєї хати я нікуди не піду. Тут доживу свого віку.

І залишилася баба Парасина в своїй старенькій хатині на крутому березі Псла. Та й куди вона піде? Було в неї два сини, старшого забрав Псьол, як і чоловіка, а меншого, скаліченого тілом і душею, закрутила інша каламутна течія. То вже нехай той Псьол і її забирає.

Мало хто з сусідів заходив до неї. Здавалось, її хата була проклята. Тільки Василина, мати того Митька, якого колись врятував Михайло, навідувалась час від часу до неї — то теплу хлібину принесе, то кухлик молока.

Син її, Дмитро Покотило, давно виріс, пройшов солдатом усю війну, став Героєм Радянського Союзу і тільки незадовго до Перемоги загинув у Берліні.

Часом розговоряться бабусі, почнуть згадувати далекі роки, коли їхні діти були ще малими. Хто знав, хто відав, як складеться їхня доля?

— Спасибі тобі, Василино, що хоч ти мене не цураєшся. Живу сама, як сова, і жду не діждуся смерті. Важко мені. Ні дня, ні ночі немає спокою. Втратила я свого старшого сина й чоловіка. Та найбільшого горя завдав мені Семен. Через нього караюсь.

— Не муч себе. Давно те минулося.

— Багато загинуло наших односельчан на війні. Багато залишилося вдів і сиріт. Але ж полягли вони в бою чесною смертю. І їхні імена вибито на граніті на тому пам'ятнику, що стоїть посеред села. А моїх там немає. Михайлик не дожив до солдатського віку, Федосій помер у рідній хаті. А про Семена й говорити нічого. Проклятий він і мною, і людьми!

— Та заспокойся, Парасино.

— Найгірше мені буває на День Перемоги. Всі люди йдуть на поминки до пам'ятника, несуть туди хто пригорщу землі від рідного порога, хто квіточку, хто поминальну проскурку. Одна я мучуся... Немає мені до кого йти. Сиджу на призьбі своєї хати і дивлюся на Псьол. І жду, коли він забере мене, як забрав колись старшого сина... Іноді, скажу тобі по щирості, хай господь простить, хочеться шубовснути в ріку сторч головою.

— І що-бо ти кажеш, Парасино! Гріх самій на себе руки накладати,— заспокоювала її Покотилиха.— Багато вдів нині живе на світі. Думаєш, іншим матерям легше? Он і в мене який був син Дмитро. Герой! І склав голову в проклятому фашистському Берліні. А скільки їх таких? Ну, а за твоїм Семеном і побиватися немає чого. Одне слово, покруч. У сім'ї не без виродка.

— Свята правда. Я не від жалю побиваюся — від горя та сорому.

Частенько отак зустрінуться сусідки, поговорять, пожуряться та й розійдуться кожна зі своїм болем. Покотилисі що? В неї є ще сини й дочки, онуків повний двір, живи і радуйся, бо ж колоситься твій рід. А довкола Парасини — порожнеча, і власна хата здається домовиною, в якій вона похована заживо.

Багато літ спливло відтоді, як закінчилась війна. Загоїлися тяжкі рани, попідростали малі сироти, самі стали батьками. Постаріла Парасина. Час би й помирати, та забарилася смерть, чогось обминає її хату.

Щовесни, коли відшаленіє повінню Псьол, виходить баба з хати, сідає на призьбі і довго дивиться на бистру течію, помічає, яке цієї весни викорчував дерево Псьол, наскільки вгризся у берег. Скоро й до неї добереться. Хай би вже!.. Звідси нікуди їй переселятися, хіба що на той світ.

Влітку до людей з далеких міст наїздять дачники. Тоді й поготів стає весело в тих хатах і дворищах. Озивається дитячий сміх, чується плескіт на піщаному березі, де купаються і смажаться на сонці дачники з дітворою. А її хату обминають. Хто захоче поселятися в оцій халупі з прогнилою солом'яною стріхою? Маленькі вікна підсліпувато дивляться на світ, у хаті навіть влітку, сонячного дня, темнувато, сиро. Мерзне стара в хаті, тож і вилазить на призьбу. Перед нею розкривається знайома з молодих років картина. Розлогі верби й осокори стоять понад Пслом у зелених шумах. Верболозові кущі припали до води, немов отара, п'ють воду й ніяк не нап'ються. За крутими берегами звелися хати. Побіля них цвітуть вогнисті мальви та золотаві соняшники. Серед картоплів палають пелюстками маки. І вся ця краса відбивається у чистих водах Псла разом із хмаринами, що пливуть над селом.

А вона пливе іншою рікою, рікою свого життя, пливе без човна, без весел, часом пристане до якогось берега, замислиться надовго, і знову несе її бистра течія.

Коли надходила осінь, а затим і зима, баба Парасина шкодувала, що не померла серед літа. Менше б людям клопоту було. Та й як їй пережити оту зиму в холодній хаті? Адже не солдатська удова вона, не солдатська мати.

А зими, як на те, тяглися довго-довго. Легше ставало на серці тоді, коли Псьол ламав кригу, розбухав водами, виповнював річище, погрожуючи вийти з берегів. Хоч не щороку це було. В малосніжні зими Псьол був порівняно сумирний.

Цієї весни повінь мала бути дужою. Снігу навалило багато, і в них, і у верхів'ї, звідки бере свій початок Псьол. Сонце пригрівало з кожним днем гарячіше. І потекли до Псла струмки та струмочки. Надвечір нахлинули з верхів'я, одна хвиля за другою. Вже й круті береги по вінця наповнились водою. Риє і риє Псьол береги, валить білокорі тополі й осокори, змиває верболозові кущі, немов лелечі гнізда. От-от вийде з берегів, рине на людські садиби й городи. Люди завчасно запаслися човнами, щоб можна було вибратися з дому у справах. А їй що? Немає куди поспішати.

Надвечір того дня розшаленілась непогода. Дощ лив

як із відра. Вітер шарпав ще голі дерева, здіймав на Пслі круті хвилі. Грізними накатами прибувала чорна вода.

Баба Парасина довго сиділа на призьбі. За кілька кроків від її порога біснувався Псьол. За багато років вона звикла до цього дикого свавілля. Не відчувала ніякого страху. Якесь дивне передчуття охопило її. Як бог дасть, так і буде!..

Смеркалося, коли Парасина зайшла до хати, лягла на лаві, довго не спала, прислухалася до ревища стихії за вікном. Псьол клекотав, немов скажений. Хвилі, неначе ковадло, гупали в береги, в дерева, накочувались на хати, заливаючи водами людські подвір'я. Село не спало, охоплене тривогою. Довго не могла заснути і баба. Та нарешті сон зморив стару, незчулася, як задрімала.

І вже не чула, як Псьол з диким шалом підмив берег, як упав у вир кремезний осокір, що своїм корінням закріпляв ґрунт на березі навпроти її хати. Кинулась лише тоді, коли відчула, як дужа хвиля лапищею вдарила в стіни її хати. Щось тріщало, ламалося, стогнало, чвакало й ревло. Розбурханий Псьол гнівною хвилею змив хату. Холодна вода прорвалась через вікна і двері. Повінь підхопила зруб і разом з господинею понесла на бистрину, немов потрощену шаланду, закрутила в чорториї. Баба Парасина скрикнула востаннє, захлинувшись водою, і попливла за каламутною течією у безвість.

Може, до старшого свого сина, Михайла, який так і не став солдатом, не заробив ніякого ордена на війні, хоч міг би стати й героєм.

Ще позаторік я бачив цю хату над урвищем Псла, бачив згорьовану бабу Парасину, і люди розповідали мені про її сумну долю. А цього літа від хати не залишилося й сліду. На тому місці клекотів вир страшним чорноводдям, а неподалік лежав мертвий білокорий осокір, зачепившись за землю вузлуватим корінням, уперто тримаючись навіть в смерті своїй за рідний берег.

РУШНИК ВІД БАБУСІ

На Миргородському базарі щонеділі старенькі жінки продають із рук давні, часом рідкісні речі. За багато літ вони залежалися вдома в скрині. Думалось, перейдуть у спадок дітям плахти, корсетки, пояси, рушники, а діти не дуже цікавляться тими старовинними архаїчними речами. То чого ж їм у скринях тліти? Може, хто й купить? Базари тут збираються велелюдні. Чимало людей кохаються у старовині. Дивись, і купить хто плахту, хто рушник, а може, й намітку або очіпок, хоча б для інтересу. Серед туристів зустрічаються художники, актори й письменники — любителі старовини.

Тож і виносили бабусі на базар продавати свої ще дівоцькі плахти та рушники, якими оперізувалися на весіллі, ще коли виходили заміж. Нелегко розставатися з тими дорогими серцю речами. Але ж час минає, насувається старість. Що робити з речами, якщо від них одвернулися власні діти й онуки? Краще продати. Може, хтось із чужих людей збереже чи передасть для музею.

Вирує міський базар, немов ярмарок. Стоять рядами старенькі, сухуваті жіночки і продають різне шмаття. Серед старожитностей бувають і унікальні речі.

Одного недільного літнього ранку пішов і я поміж рядами, в надії знайти щось цікаве. Одні люди, як відомо, захоплюються старовинними іконами, інші картинами, треті колекціонують усякий посуд, а мене цікавлять плахти та рушники. Може, тому, що моя мати сама ткала плахти. То були своєрідні, самобутні килими з барвистого гарусу і заполочі, неповторне жіноче вбрання.

А ще любила мати рушники. З самого малку, відколи себе й пам'ятаю, у нашій хаті висіли рушники. Коли ж надходили великодні або різдвяні свята, мати з моїми сестрами розвішували на чисто побілених стінах святкові рушники, дістаючи їх зі скрині.

Ті рушники й плахти мов яскравий спогад дитинства. Все, що було в матері, загинуло під час Вітчизняної війни, коли хату старшої сестри спалили фашисти.

Як добру пам'ять про матір я збираю плахти і рушники. Добре, що дещо вціліло. Нещодавно рушники пе-

© Журнал «Україна», 1989

редала мені племінниця Катерина, дочка найстаршої сестри Одарки, а Маруся, її старша дочка, обдарувала мене плахтою. Та ще й якою!

Ту плахту давно колись виткала моя мама, я, тоді ще малий, сукав її цівки з гарусу. Для мене це була подвійна радість, здавалося, що я зустрів свою матір.

Такі плахти, як ткала моя мама, виробляли лише в нашому краї, поблизу Псла — в селах Бірки, Ковалівка, Великі Сорочинці, Яреськи...

На жаль, і цього разу я не знайшов плахти на базарі. Вивелись. А було ж їх стільки! А рушників продавалося на базарі чимало. Щоправда, зустрічалися й вишиті зовсім недавно. Вони ще були теплі від пучок вишивальниць. Незважаючи ні на що, люди не могли розпрощатися з цим дивовижним мистецтвом. Хоч вишивка вже була не такою. У ній переважно розмаїття тонів, втрачалася первозданна краса, лаконічність, образність мислення, притаманні тій чи іншій майстрині. Те, що продавали зараз, було крикливе своєю барвистістю, чимсь міщанським віяло од них. Це був своєрідний ширвжиток, який засвідчував занепад справжнього мистецтва.

На щастя, серед вишиванок потрапляли і старовинні рушники, на яких миготіла червона калина з темними листками, красувався буйним пломенем хміль. Побачивши один рушник з білого полотна, вишитий мережаними суровими нитками, я неабияк зрадів. Це було своєрідне чудо. Кожна ниточка любовно заплетена, і з того вирізування просвічувалися лапасте дубове гілля, жолуді з мисочками. Коли глянути на той рушник на світло, здається, то й не витвір людських рук, а зимової днини мороз створив таке диво на шибках.

Старенька жінка подякувала за увагу до її рушників, що не доведеться їй довго стояти, а я щиро подякував бабусі за покупку. Обоє залишились задоволені. Сусідка, що в одному ряду продавала біле-пребіле плоскінне полотно, здивовано повела плечима і сказала ніби для годиться:

— А я думала, що ті старі рушники нікому не потрібні. Коли б знаття, взяла б на базар. У мене з десяток їх знайдеться, тільки перележуються у скрині.

Зачувши ті слова, я озвався до смуглявої жінки.

— То, може, наступної неділі винесете? Я подивлюся, гляди, й куплю.

Жінка похитала головою.

— Е, чоловіче добрий, наступної неділі я вже буду в дорозі. До сина їду в Сибір. Він там на будівництві. Оце ж того й спродуюсь.

— А ви звідки?

— З Гаркушинець. А звуть мене Ялисоветою. Може, завітаєте, га? Живу я недалеко від ставка. У дворі висока груша.

— Якщо у вас хороші рушники, то, може, й приїду.

— А навіщо ж мені вас обманювати. От хрест кладу,— і вона перехрестилася.

Наступного дня я був у Гаркушинцях. Степове село горнулося до ставків. Вузькі кручені вулички заросли дерезою. На диво, село мало строкатий вид. Поруч з добротними будинками, вкритими шифером і черепицею, стояли старенькі похилі хати під чорними солом'яними стріхами. Попадалося чимало і хат-пусток. Вікна забиті дошками навхрест, ніби хтось поставив чорну печать на добрі очі людської оселі.

Нарешті я розшукав непоказну хату неподалік ставка, під високою розлогою грушею. Тітка Ялисовета зустріла мене на порозі.

— Приїхали-таки, а я думала — жартуєте. Тож заходьте до хати, зараз я вам покажу свої вишиванки.

Вона метнулась у комірчину до скрині й винесла цілу купу рушників. Шелеснув перший рушник, ніби птах крилами, зрадівши, що після довгого лежання в скрині знову побачив білий світ, та й сам зблиснув своєю красою.

Червоні й чорні традиційні нитки вималювали на полотні дивні узори. Темне листя переплелося з червоними квітами і пишними ягодами, схожі чи то на глід, чи на вишню. Внизу, сторочені лиштвою, витьохкували птахи, схожі на жайворонків.

— Це ще вишивали моя мати, коли були дівкою. Та от і вони самі, але вже старі й нічого не чують.

З хатини вичалапала зігнута бабуся років дев'яноста. З-під насуплених брів глянула на міського гостя, прошепотіла беззубим ротом:

— Моє вишивання, моє гаптуваннячко. Ой коли ж я ті ниточки заплітала. Що ж це ти, Ялисовето, продаєш? Господь з тобою! Хіба ж можна?..

Для бабусі то був шмат її власного далекого життя. Тож і не хоче стара з ним розставатись.

Розіславши на колінах зложений рушник, бабуся перебирала давно зіткане, вишите полотно, ніби свої літа, що переплелися на рушникові червоними і чорними нитками. Сухі скарлючені пальці злегка тремтіли. Здається, вони розуміли, що доторкнулися пучками до минулого.

Розгорнутий рушник спадав з бабусиних колін двома кінцями на глиняну підлогу, а мені здавалося, що то два крила, якими в юності доля наділила цю нині сиву жінку, безсило опустилися на долівку, запеклися червоно-чорними плямами, схожими на кров.

Стара підсліпуватими сизими очима розглядала своє давнє шитво і, мабуть, нічого не бачила, окрім плямистого мережива ниток. Туман застеляв бабусі очі, які взялися вологою, і на злежане полотно впали важкі краплі сліз.

Тітка Ялисовета вже показувала мені інші рушники. Серед них був один такий, що вбирав очі. Видно по всьому, вишивався він десь на початку нинішнього віку. Крім чорних і червоних ниток, були голубі, зелені й жовті. По обох кінцях красувалася велика гілка, мов древо життя з розгалуженими вітами, і підіймалася вона до центру, заплітаючись у вінок. Вишивка була двосторонньою і виглядав рушник однаковісінько з обох боків.

Третій рушник невеличкий, довжиною десь з півтора метра, теж був старовинного гаптування, на ньому воркували дивної краси червоні голуби. Ну, як ти встоїш перед отакою красою! Та й не лежати ж їм довічно в скрині.

Я заплатив тітці Ялисоветі за обидва рушники скільки вона запросила, бережно поклав їх до портфеля.

Бабуся все ще сиділа згорблена на стільчику й перебирала сухими пальцями вишивку на рушникові. Мабуть, їй захотілося ще раз пройтись полотном, яке колись гаптувала в дівочі роки. В руках старої рушник тихо шелестів, ніби радувався, що до нього доторкнулись теплі ласкаві руки, які дали йому життя.

— Синку, чуєш, синку? — нараз озвалася вона.— Візьми і мій рушник, тільки не треба мені грошей. Так дарую... Може, дивлячись на цього рушника, згадаєш колись бабу. А може, й людям розкажеш. Візьми, візьми, не стісняйся.

Я стояв посеред хати зніяковілий.

— То, може, ви і від мене візьмете якийсь подарунок, бабусю?

— Нічого мені не треба, синку. Скоро вирушу в далеку дорогу. Ось бачиш, дочка спродується, їде до сина аж у Сибір. Було б чого. Адже тут наш корінь, тут мій початок і кінець.

Бабуся ще щось прошамотіла, але тих слів не можна було добрати, і, звівшись з лави, пошкандибала в хатину.

Тітка Ялисовета заговорила, ніби виправдуючись:

— Дивною стали на старість. Мало говорять, усе більше мовчать. А коли довідались, що я до сина їду, якоюсь аж злою стали. Мабуть, на мене гніваються. А що ж мені робити? Єдиний син у мене. Чоловік з війни не вернувся, як не було трудно, виростила дитину, вивчила. Подався хлопець у світ широкий. Раніше, бувало, коли ще не жонатий був, де тільки не носило його по всяких будовах. У листах не раз хвалився: «У мене, мамо, як ото в пісні співається, «ни дома, ни улицы, мой адрес — Советский Союз». А вже коли одружився, то жінка до одного місця прип'яла. Сімейством обзавівся. Пустив свій корінь у Сибіру. Квартиру добру має. В листах часто пише: «Приїздіть, мамо, та й приїздіть». Довго думала я, а оце нарешті зважилася. Не ждати ж мені старості в цій хаті. А що коли доживу до такої немочі, як оце вони,— повела очима в бік матері.

— А як же бабуся? Одна залишиться?.. Вона ж зовсім немічна.

— У неї є ще одна дочка. Моя старша сестра. То перейде сюди жити. Ще з війни вона залишилась удовою. Жаль мені матір і сестру, хоч, мабуть, невесело мені буде в чужій стороні... Подивлюся, як воно складеться. Може, ще й назад вернуся.

— А що син, не зміг знайти роботи десь поблизу, хоча б у Полтаві або в Кременчуці?

— Хто зна. Може б, і знайшов. Але понесло ж його як те перекотиполе по далеких краях, доки не пристав до чужоберега. Ну а тепер у нього жінка-сибірячка. Вона не хоче відриватися од своєї землі. Та й діти їхні там народилися. Що не кажіть, а своя сорочка ближче до тіла.

— Ну а в сина, виходить, власної сорочки немає? — вирвалось у мене.

— Е, чоловіче добрий. Це колись були у нас сорочки,

хоч і полотняні. А зараз у чужих ходимо з віскози та капрону. Від того й потіємо... А вже коли людина відірветься від рідної землі, то, вважай, стає як те перекотиполе.

Вона змовкла, скривилася, немов від зубного болю, потерла рукою праву щоку.

— У сина мого вже там, в сибірському краю, народилися діти, онуки мої. Недавно приїздили до мене в гості. Зраділа я таким гостям, обнімаю їх, а вони пручаються, ніби й справді чужі. А в мене серце кров'ю обливається. Дождалася, маю онуків, а вони як скибка, одрізана від паляниці... Тижнів зо два пожили в мене. Поступово звикли. Хоч видно по всьому — заскучали. Не сподобалося їм у нашому селі. Та й не можуть говорити по-нашому. Часом підсміюються з мене. Не втерпіла я, стала їм говорити: «Та ви ж таки нашого роду, хай наполовину. Невже вам байдуже, як говорив ваш дід і прадід, як говорить баба і прабаба! Яких пісень співали».

Присоромились вони і вже не сміялися з мене, почали окремі слова перехоплювати, хоч не все у них виходило до ладу. Особливо їм подобалися назви квітів: красоля, любисток, нагідки, троянди. А ще хустка і, звісно, рушник. Навіть пісню про рушничок співали разом зі мною. Хоч не всі слова вимовляли. Ніяк не вдавалося їм слово паляниця. Хоч любили вони, коли спечу свіженьку на капустяному листі. Жартома прозвали мене «бабуся-паляніца». Сказано, діти. І я звикла до них. Раділа, що і в мене є онуки. А це ж для кожної баби втіха. Прожили вони, правда, в мене недовго та й подалися до свого Сибіру. А я скучаю. Як там не є, а своя парость. Тягне мене до них.

— Як же вам на старість розлучатися з рідним краєм?

— Ой, важко,— схлипнула вона.— Душа роздвоїлась. Краще б мій син у нашому колгоспі трактористом зараз був. Краще б я не вчила його на інженера. Не тягала б клунків до інституту. Але тепер що вдієш! Розпродаюсь і повіюся на край світу. Добровільно подамся у той Сибір.

З хатини видибала бабуся, хоч і глухувата, а, мабуть, почула розмову, звела на дочку засмучені очі, сказала з тихим докором:

— Їдь, їдь, Ялисовето, будеш догоджати невістці, няньчитимеш онуків.

— Знову ви за своє, мамо.

Мабуть, не раз між ними точилися такі розмови, й от зараз спалахнули знову. Мені стало незручно від того, і я, вибачившись, вийшов з хати.

На запустіле подвір'я спада тихий вечір. Здавалося, хтось на велетенському решеті просіяв золотий пил. На заході поволі котилося за обрій червоне сонце, стара груша, що росла біля хати, враз укрилася багрянцем, ніби війнула на неї осінь. Листя і грушки взялися позолотою. Тільки товстий стовбур відсвічувався чорною корою, схожий чимось на обгорілий стовп.

Скільки літ простояла ця груша на подвір'ї?! Скільки разів рясно зацвітала, врожаїлась влітку золотавими грушами. І діти, давно постарілі діти, ласували тими смачними плодами не тільки восени, а й зимою, виловлюючи їх ложками в солодкому узварі.

І нині груша родила так само рясно, тільки нікому було ті груші їсти. Опадали вони в густі спориші й поволі перетворювались на гнилушки. У відсвіті призахідного сонця груша здавалась якоюсь сумовитою, може, відчувала наближення свого кінця. Вже вигострено на ній холодні сталеві сокири. Того й чекай, врубаються вони в тверде тіло старої груші, і впаде вона зеленою головою в густу лободу, що поросла під похилим чорним тином.

Та груша й досі ввижається мені в багряному відсвіті згасаючого сонця, то постає раптом на рушникові, який подарувала на згадку сива бабуся з Гаркушинець.

БЕЗСОННОЇ НОЧІ

Сам не знає, від чого він прокинувся. Може, щось привиділось уві сні, може, пекучим болем нагадало про себе хворе серце а чи хряпнув кватиркою вітер та й розбудив серед ночі. Хто зна. В такі роки, як у нього, не дуже-то спиться.

Лежав з розплющеними очима на м'якій постелі. На протилежній стіні виднівся химерний слід від електричного ліхтаря, що ледь хитався на стовпі в опустілому саду під голим осокором.

Намагався заплющити очі, думати про щось стороннє, аби заснути. Але сон не йшов. Неподалік за садибою

© Видавництво «Радянський письменник», 1986

Будинку творчості гриміли електричні поїзди, хоч було вже далеко за північ. В таку пору здебільшого пролітають ваговики, вони так розколихують путь, що двигтить земля, і від того ходять ходором невеличкі дачні будиночки.

Поїзди, поїзди!.. І куди вони мчать, куди поспішають? Здавалося б, ніч, все має спати. Так ні ж, гримотять, гудуть на рейках залізниць. І раптом йому спливло в пам'яті:

Коли поїзд у даль загуркоче,
Пригадається знову мені...

Може, ці рядки були написані саме ось тут, у цьому тихому заміському закутку, де на косогорі звелося кілька будиночків поблизу вмираючої річки з такою дивною назвою — Ірпінь.

Це було ще до війни, коли він хлопчаком жив у своєму полтавському селі і йому поети видавалися за богів, величних, мудрих і недоступних.

Але з часом він пізнав їх і переконався, на свій превеликий жаль, що поети — прості люди, не завжди мудрі, а часом і нещасливі. Таким був і автор ось тих рядків, які співали хлопці й дівчата ще до війни по всій Україні.

Треба заснути, треба заснути, наказував сам собі, але що той наказ, коли серце не спить і думки обсіли, ніби бджоли, які тільки що вилетіли з вулика молодим, неспокійним роєм.

Час ішов, гримотіли поїзди, а сон не приходив.

Тоді поет звівся з ліжка, запалив світло і сів до столу. Перед ним лежав рукопис, над яким він працює вже понад півроку. Робота посувається повільно. То, може, хоч зараз безсоння допоможе йому знайти якусь деталь а чи бодай влучне слово.

Сидів над білими аркушами паперу, рука сама по собі малювала якихось чортиків, пташок або просто виписувала слова, криві й похилі, ніби старці, що плетуться бозна-куди.

Знервований, звівся з-за столу, глянув у вікно. Будиночки спали, жодного вогника у вікні. Тільки блимали ліхтарі на центральній алеї, та ще де-не-де жевріли серед сосон і кленів.

І раптом він почув важкий тупіт і форкання. Хтось ходив по леваді. Та це ж кінь з господарчого двору, якого прозвали Серьога, блукає серед ночі, і йому, бач, не спиться.

З дитинства поет любив коней. Бувало, батько посадить на спину гнідка, а йому здавалося, що він на сьомому небі. А вже коли доводилось гнати коня на водопій, то тримався за гриву, ніби за бороду самого бога, і радів, що мчить на коні назустріч вітру.

Тих коней, яких він випасав, давно немає. Вже, мабуть, і чоботи, пошиті з їхніх шкур, давно стоптані і викинуті на сміття. А в його душі ті коні й досі живуть. Здається, вони ожили і в цьому старому вже, сивому коневі, що пасеться на осінній леваді тихої ночі.

«Піду і я під небо...» — вирішив про себе. Швидко взув туфлі, накинув на плечі благеньке пальто, закутав шию шарфом, на голову натяг чорний беретик і вийшов на двір.

Темна ніч сіяла мжичкою. Дерева мокрі від того дощу-туману. Давно опале листя пахло прілістю. Ніч розливала смуток, і, коли б не гримотіння поїздів, здавалося б, що все вимерло на цьому світі.

Стежкою, а потім навпростець він рушив на леваду. Поблизу гайка виднівся сивий контур коня, що пощипував губами пожовклу осінню отаву. Забачивши людину, кінь підняв голову і тихо заіржав.

Наблизившись до коня, поет заговорив до нього, як до людини:

— І ти не спиш, Серього... Чого ж це тобі не дали вівса або хоча б сінця лугового?.. Сам здобуваєш собі на харч.— І він лагідно погладив сивого по шиї.

Ніби розуміючи людську ласку, кінь потягся шовковистими губами до його рук і важко зітхнув, зовсім як людина.

Якусь мить вони стояли плечем до плеча, стомлені за день важкою працею, не знаючи сну і серед ночі. Кінь важко посапував, дрижав всім своїм тілом, змокрів під мрякою.

— Та ти спутаний, бідолахо,— похитав головою заклопотано чоловік і, нахилившись, почав розв'язувати мотузяне путо. Від дощу і роси путо намокло, вузол затягся і ніяк не розв'язувався.

Він присів навпочіпки, задубілими руками розминав вузол. І кінь терпляче стояв, чекаючи волі з людських рук.

Пройшло, може, хвилин двадцять, а вузол не піддавався, все ще тримаючи путо на ногах коня. Можна було махнути на все рукою. Що поробиш, коли такий

міцний, затятий вузол. Але він не хотів відступати, бажаючи дати коневі волю. Нарешті путо, мов гадюччя, впало на мокру траву. Кінь, зачувши послаблення, полегшено зітхнув, схилив голову людині на плечі, і при світлі ліхтаря поет побачив сльози в очах сивого коня.

— Ой Серього! Ти що, плачеш? — і поплескав сивка по шиї.

Вони стояли удвох під осінньою мжичкою, мокрі і нахололі, кінь і людина, обидва вже старі й недужі.

— Ой коню мій, сивий коню. Чи не однакова у нас доля! Все лишилось позаду, молоді літа, шаленство крові в жилах, прудкий скач і дужа сила м'язів, переможне іржання, тихі зоряні ночі на вільному пасовиську... Все, все відпливло. А затим прийшла старість. І все одно, коли треба, запрягають тебе у візок, поганяють, ще й батогом оперіщать по спині...

А прийде ніч, нам би спати, тобі — в теплій повітці, де пахне сіном і зерном, мені — на м'якому ліжку. Та ба, не спиться. У кожного свої незгоди і клопоти.

А в тебе ще й путо на ногах. Бояться, щоб ти кудись не забіг, щоб не заліз у якусь шкоду. Де вже там! Ти думаєш, у мене немає отого пута... Є, брате, хоч його і не видно... Бува, що сам впрягаюсь у хомут. Так-то, коню мій сивий...

Кінь ніби розумів оту безсловесну мову, тягся до людини губами, хитав великою старечою головою.

Раптом поет, щось згадавши, кинувся від коня, забіг до кімнати, взяв кілька булочок, що збереглися в нього від вечері і вже почали черствіти, прихопив ще кілька шматочків цукру і знову вернувся на леваду.

— На, їж, друже,— і подав коневі хліб і цукор.

Серьога захрумтів зубами, заплямкав шовковистими губами. І, мабуть, радів своєю конячою радістю від тих дарунків.

Вони ще довго стояли серед безгоміння, вкриті сивою попоною осінньої ночі. Все навколо спало. Тільки сосни в гаю шуміли сумовито і краплі важкого туману осідали на землю.

Вже й холодно йому стало в беретикові і туфлях. Пора, мабуть, і до хати. Вслід за ним рушив і старий кінь. Він дійшов аж до порога будиночка і тихо заіржав, ніби шкодував, що розлучається з людиною.

З кімнати через вікно було видно, як кінь, похитавши сумно головою, побрів на леваду; він ступав повільно,

ніби на ньому було путо. А може, то діяла сила звички. Чи, може, ноги у старого коня вже були не ті...

Тільки перед світом поет заснув. А ранком, коли йшов на сніданок, знову побачив запряженого у голоблі Серьогу, який віз бідони із їдальні. Напівдорозі вони й зустрілись.

І сталося диво. Порівнявшись з людиною, кінь раптом зупинився, лагідно повів головою в бік нічного знайомого, ніби дякував за те, що той поділив з ним безсоння, і хліб, і свою тугу...

Мабуть, той кінь був мудрий і мав чуле серце. За багато віків коні і люди завжди в житті ідуть поруч і навчились розуміти одне одного.

ОДА РІДНІЙ ХАТІ

1

Хато, моя рідна батьківська хато! Ти випливаєш із туманної далечі минулих літ і стоїш переді мною білим видивом, немов хмарина серед буйного цвітіння вишень.

Довкола тебе колишеться синювата імла: чи то вишні осипають свій квіт на призьбу, чи дим кучерявиться з твого димаря й огортає тебе своїми сизими крильми.

На шибках маленьких вікон грають сонячні зайчики, зблискують, мов райдужні миготливі спогади в моїй пам'яті, а на солом'яній покрівлі воркують голуби мого дитинства, то злітають угору, шугають над хатою, гублячи на подвір'я пухнасте пір'я.

Тиша над хатою, як уві сні. Сінешні двері навстіж відчинені, ніби запрошують мене переступити поріг, повернутися в минуле, поговорити з тобою, рідна батьківська хато.

І я переступаю поріг...

Яким теплом і лагідним родинним затишком, якою добротою та материнською ласкою віє од тебе, рідна хато! Неспроста ж твоє ім'я співзвучне зі словом «мати».

У кожного з нас була своя хата, і ми завжди несемо

© Видавництво «Радянський письменник», 1986

в серці почуття вдячності до рідного гнізда, зберігаючи в пам'яті все найсвітліше, що навіки пов'язане з дорогою батьківською домівкою.

Перші спогади про хату — немов рожевий досвіток дитинства. Біла стеля у тебе над головою, під дубовим тесаним сволоком засохли польові квіти. До сволока на гаку мотуззям прикріплена дерев'яна колиска, в якій наша мати вже виколихала чотирьох дочок і двох синів, а тепер схилилася над найменшим. Мати наспівує колискову пісню про котика-вуркотика, про голубі голуби, гойдає тебе у колисці... І ти пливеш поміж білих стін, а з тобою пливе й хата, неначе дивний човен на хвилях ще не звіданої ріки.

Тут колись бабуся нашіптувала мені на сон грядущий дивні казки, і я вбирав їх у свою душу, немов заворожений. А коли засинав, до мене приходили довірливий Івасик-Телесик, відважний Котигорошко і добра Мавка, яка сіяла по землі зерна й квіти.

Батьківська хата! Тут я зіп'явся на ноги, вперше пройшов від столу до порога по глиняній долівці під схвальні вигуки рідних, і зраділа бабуся Оксана розірвала на мені, замурзаному, сорочечку від пазухи аж до коліна. Так велить звичай, щоб ширше і впевненіше малюк ступав у житті.

З батьківської хати розпочинається пізнання світу. Скільки довкола цікавого! Білі стіни, біла стеля — неначе виткані з маминого полотна. Сонячне сніп'я лилося через вікна, і від того на стінах вигравали розгаптовані квітами рушники, розпростерши крила, немов жар-птиці. На плоскінному полотні кукурікали вогнисті півники, кували голубі зозулі, воркували сизі горлиці. Червоні кетяги калини аж горіли в дозрілій пишноті, здавалось, торкнися до них рукою — бризнуть соком. Золотисті китички хмелю звисали з рушників до самого столу і пахли хлібом. А може, то йшов дух від паляниць, які спекла мати в печі на капустяному листі й поклала на столі, накривши білою скатертиною...

Як гарно, як любо в нашій хаті! То нічого, що в нас глиняна долівка. Вона застелена житнім околотом, і я бігаю по прим'ятій соломі, неначе по жнивному полю. Хата дихає степом і снопами. На печі сушиться жито. Перед тим, як везти до млина змолоти на борошно. Я люблю залазити на піч і купатися в золотистому ворсі, неначе в літеплі.

Примостившись у запічку, розглядаю свою хату, ніби входжу у зриму казку.

На покуті, під стелею, сяє ікона Миколи-чудотворця, всевидющого блаженного дідка з білою бородою, що стежить із кутка, куди б ти не подався: на піл чи на піч або потягся руками за хлібом до мисника. Праворуч від благочинного Миколи виблискують на стіні ошатні ікони. До них туляться невеличкі образки, привезені з Києво-Печерської лаври (ще бабуся колись ходила на прощу) чи куплені на ярмарку в миргородських богомазів як прикраса для хатнього затишку. В тих образах жила не стільки наша віра, як надії й сподівання на краще. З часом ікони померкли, почорніли, але благо в хату не приходило.

На лівій стіні, що йде від дверей до красного кутка,— сімейні карточки й фотографії. Кого тільки там немає з родичів у рамочках під склом і просто наліплених на картонку! Та всі вони дбайливо обрамлені вишитими рушниками, і від того стіна схожа на іконостас. Вона мені видається навіть кращою, ніж та, на якій висять зображення суворих, чужих для мене «святих».

Коло самого входу — дерев'яний мисник із різним посудом, глечиками, куманцями і тарілями. У макітрі — хліб, а зрідка бувають і пироги. Неподалік, майже під стелею, полиця, заставлена всяким посудом, який не часто знадобиться. Там же стоїть і чорна пляшка з свяченою водою, «всесильні ліки» від усіх хвороб, які, одначе, не дуже-то допомагають від недуги.

Попід стінами туляться старі, зачовгані лави, на покуті стіл, де ми снідаємо й обідаємо (вечеряємо часом і на полу). На тому ж таки полу з дерев'яних дощок спимо покотом: коло самого комина — батько, а далі — рядочком аж до вікна — вся родина. Нерівний піл із дощок застелений рядниною або цупкою ковдрою, витканою з товстого валу, в головах подушки. Вдень вони складені в кутку, накриті ряденцем. Над полом під самою стелею — жердка з сяким-таким одягом.

Найзагадковішою в хаті була мамина скриня. Тільки зрідка у святкові дні мати відкривала широченне віко, щоб взяти звідти святкову одежу. Порадує і нас білими сорочечками, а сестрам ще й дасть квітчасті спідниці чи плахотки й корсетки, кольорові стрічки, аби заплели в коси. І сама зодягне плахту-синятку, кашемірову тернову хустку і стане якась аж молодша.

Може, саме тому я любив, коли в нашу хату приходило свято.

Майже третину хати займає вариста піч з двома коминами і невеличким припічком, що з'єднав їх. На тому припічку вечорами завжди горить каганчик або блискунець. При самому вході, коло дверей, звелися до стелі рогачі, кочерги і помело. От і все багатство нашої хати.

Довгими зимовими вечорами в нашій хаті мало не до півночі хурчали прядки. Як тільки на землю лягали сніги, мати й сестри заносили з горища свої прядки і, всівшись на лавах чи на полу, припасувавши гребінь на днище, тягли з мички довгу, безкінечну нитку пряжі. Іноді вони стиха співали. Й мені від того так було гарно, що я млів од щастя. Щоб не сидіти без діла, сукав з пряжі цівки.

А десь у березні мати заносила з повітки верстата, щоб ткати полотно. Тоді вистукувала в нашій хаті ляда, блискучий грушевий човник бігав поміж нитками, і снувався полотняний сувій. Усі ми ходили в домашньому полотні, сорочки шили з білого, на штани чи спідниці фарбували у вільховій корі або в ягодах бузини.

Наткавши вдоста̂ль полотна, мати починала ткати плахти. Це було мережане диво з барвистих ниток, гарусу і заполочі. Не плахти, а кольориста райдуга народжувалася на верстаті з-під маминих рук, радувала очі, миготіла, як веселка. Відтоді я й полюбив плахти і не розстаюся з ними ніколи. В тій яскравій тканині живе одвічна пам'ять про мою маму, чудову ткалю-майстриню, яку знали і шанували по всій окрузі.

Закінчивши ткання, верстат виносили з хати, і вона враз ставала просторою, не меншою за мій клас у школі. Власне, наша хата була моїм найпершим класом.

Чотири вікна, двоє з причілка і двоє з так званого «фасаду», довірливо дивляться на світ. Знадвору вони обрамлені наличниками і віконницями, схожими на крила.

Через сіни була ще так звана «хатина» — невеличка хижка, в якій жили влітку, щоб не так тісно, а в зимову пору в ній складали сякі-такі речі, зберігали зерно і борошно, а то й сало, якщо, буває, заколють кабанця на різдво.

Наша білостінна хата обернена двома вікнами у двір,

а двома — на вулицю. Під вікнами ростуть квіти: ружі, красоля, айстри, які у нас називають «гайстрами», гвоздики і, звісно, любисток, канаупер, та ще м'ята. Від них улітку вечорами довколо хати віє такими пахощами, що паморочиться голова.

У цій оселі я народився, в ній мене виколихали, пошили перші полотняні штанці, пустили за поріг «Ходи на здоров'я, козаче»,— благословила мене бабуся.

Я пригадую, як у нашій хаті клопоталася з нами, малими, бабуся, висока, сива і ставна, не згорблена жінка, яку всі ми — її онуки — любили й шанували за суворість та справедливість.

Пам'ятаю холодну хуртовинну зиму, коли померла бабуся, і крізь намерзле вікно я, чотирирічний малюк, дивився на похоронну процесію, що рухалася з нашого дворища засипаною снігами вулицею — попереду піп у золотих ризах. Труна пливла, мов човен над снігами. А я сидів коло вікна, спершись на мокру лутку, і гірко плакав. Уперше велике горе доторкнулося мого дитячого серця.

А ще пригадую, коли пізно ввечері додому прийшов батько і радісно озвався з порога до матері.

«Ну, Марто! Знаєш, яка новина?! Революція в Петрограді! Царя скинуто!»

Вражена тою звісткою, набожна мати перехрестилася:

«Господи, твоя воля! Як же ми тепер без царя жити будемо?»

Батько засміявся весело:

«Таке скаже! Революція несе щастя бідним і пригніченим. А ми люди бідняцького класу. Радіти треба! Не все ж нам і нашим дітям ходити по наймах та заробітках. Кінець старому режиму, для нас революція — то свято...»

Революція шаленим, трепетним вітром увірвалася в нашу хату, ніби не було в ній ні вікон, ні дверей чи зраділий батько відчинив їх навстіж усім вихорам та вітровіям. Були в нашій хаті червоногвардійці й продзагонівці, комісари й політруки, уповноважені різних рангів, чекісти й чонівці, були більшовики, незаможники, комсомольці. Та й батько наш став волосним продкомісаром, організатором комнезаму в селі — побільшовичилась наша хата. Старший брат, Яків, пішов у міліцію, середульший, Галактіон, став писарчуком при

ревкомі, помічником секретаря волревкому, рудоволосого дядька Степана Коростиленка.

Одного разу (було це зимою 1920 року) пізно ввечері до нас разом з батьком прийшли ночувати продзагонівці. Один — у будьонівці, в довгій солдатській шинелі, другий — у чорній тужурці й у шкіряному картузі.

Мати живенько наварила в печі картоплі, внесла з погреба квашеної капусти й огірків, помастила олійкою, подала гостям на вечерю.

Уже за столом продовжували вони з батьком розмову про хліб: як би то його швидше відправити з гамазею на станцію, бо ж Москва голодує від гіркого безхліб'я.

— А ти знаєш, товаришу волосний продкомісар, що в Москві працює всеросійським наркомом продовольства товариш Цюрупа, твій, можна сказати, однофамілець?

— Та чув. Прізвища справді схожі. Радий, що ми з ним одному ділу служимо.

— Оце ти вірно сказав, товаришу волосний продкомісар.

А я сидів у запічку, і мені так радісно стало! Може, від того, що в Москві живе нарком із прізвищем, схожим на наше. Непоказне воно у нас, від прадіда походить, якого за несплату податків закинули до холодної (ц ю п и), а він уночі розламав стіни буцегарні й утік. Подався світ за очі, добрався на Полтавщину та й поселився на Грунь-Ташані — притоці Псла. А щоб його не відшукали урядовці, прибрав собі прізвище Цюпа.

Так і пристало воно до нашого роду. Виходить, подібні прізвища є не тільки у нас. І вже сприймав я далекого наркома як свого родича.

Пізніми вечорами, коли за вікнами лютувала зимова хуга, батько брав із комина різні папери в папках — накладні, квитанції і, поклавши на стіл поруч з рахівницею, звертався до грамотія, середульшого сина:

«А допоможи мені, Лахтійоне, порахувати громадський хліб. Скільки це ми на сьогоднішній день засипали зерна до гамазею, скільки вивезли на станцію і скільки ще маємо заготувати? Москва і Петроград — в облозі голоду. Ждуть нашого хліба».

Вони удвох рахували пуди, вистукували на рахівницях — цок та цок,— а я прислухався і не помічав, як засинав під те клацання, що нагадувало мені перестук дятла в лісі.

Знала наша хата й гіркі дні та ночі. Коли в село вривалися солдати під білими, жовто-блакитними, а то й чорними прапорами. Німці, гетьманці, денікінці, махновці... Скільки було всякої ворожої сили! На початку 1921 року страшний бій лютував у нашому селі, де зійшлися у смертному герці червоні й махновці. Сто двадцять червоноармійців полягло тоді на вулицях і на майдані нашого села від куль і шабель махновської ватаги. Серед них — самарці та москвичі, які донедавна були на постої у нашій хаті, і мати частувала їх пісним борщем, пшоняною кашею. А тепер лежали порубані на кривавім снігу. Звідала наша хата горе й тугу. Вривалися до неї серед ночі бандитські зграї — взимку двадцять першого року, і батько наш ледве устиг вибігти з хати в самій білизні, перескочити через перелаз і сховатися у воловні заможного сусіда. Тої ночі нас пограбували бандити до нитки, хотіли спалити хату. Мати впала навколішки перед ними і благала, молила. І Лідор Маслівець, який був за старшого у ватазі, таки змилостивився — не спалили хати. Може, пригадав, як наша мати працювала в його батька на поденщині і часом няньчила сопливого Лідора, коли він ще був малим. Ледь не стали ми погорільцями.

Збиралися в нашій хаті перші незаможники, вголос мріяли про комуну. А я, малий, сидів у запічку і слухав їхню мову, ніби відкривали вони переді мною дивну, чарівну казку. Верст за сім від села знаходився багатий хутір столипінця Дуб'яженка. Сам він і його син були в банді, яка боролася проти Радвлади. І за це їх усіх рубонули під корінь. Безлюдний хутір став пусткою — лежать неораними і незасіяними понад шістдесят десятин родючої землі. «То чому б не закласти там комуну?..» — говорили дядьки. І я прислухався до голосу Олексія Назаренка або Грицька Середи, голови нашого ревкому Якова Ландика і щиро заздрив старшому братові, який за столом писав протокола про заснування колективу «Победа» на Дуб'яженковому хуторі.

А вже весною комунарівці орали й засівали на хуторі багатійську землю, і я рвався туди, щоб побачити все на власні очі — зелену балку, повноводі ставки, садок у рясному цвіту. Батько вже перевіз туди, на нове дворище, повіточку, а незабаром, як тільки потепліє, мали перевозити на комунівський хутір і нашу хату.

З розмови поміж батьком та матір'ю я довідався, що

хату будуть перевозити не всю, а лише половину. Після того, як нас пограбували бандити, ми всі були босі й голі, а старша сестра Палажка, дівка на виданні, не мала ніякого посагу. Всі плахотки, сорочки і спідниці забрали грабіжники, опустіла наша скриня. Отож вирішили батьки півхати продати Іванові Порфиловичу Кизенкові, і не за гроші, а за десять пудів жита, за дві свитки, три спідниці, кожушинку та дві плахти, які віддавала тітка Ганна, щоб придбати собі півхати, а сестра — якесь шмаття на посаг. Злидні міняли на злидні.

Домовилися ту половину хати, що виходила на вулицю, відпиляти, розібрати й перевезти на хутір, а другу половину залишити на старому дворищі Кизенкові. Він її добудує і зведе дах. Нам же треба було добудувати півхати на комунівському хуторі.

2

Заплющу очі і бачу...

Сполохані голуби кружляли над розкритим дахом. Потривожені людьми, вони металися у високому блакитному небі. Налітавшись до втоми, сідали на покрівлю повітки, жалібно воркуючи.

Засмучений хлопчик (невже і справді то був я?) стояв під старою грушею і мало не плакав. Жаль було дивитися, як кружляли у небі голуби, як летіли над землею порохняві парки з даху, як оголювалися крокви і лати. Вже видно було опустіле горище, бантини і димар. Хата, здавалося, горіла без вогню.

Ще вчора вона стояла чиста, біленька і ніби всміхалася вікнами до сонця. А сьогодні — без даху, білі стіни облуплені.

— Чого ти розрюмсався? — підійшов батько.

— Хату жаль. І голубів. Он ба, як вони тужать на повітці...

— Ей ти, герой! А казав, у комуну хочу!

— Я й зараз хочу.

— От ми і переїдемо в комуну разом за нашою хатою.

— Не буде вона вже такою,— витираю кулачатами сльози.

— Ще краща буде. На дубових стоянах збудуємо. Вікна великі зробимо, щоб у хаті було повно сонця,— втішає батько.

— А мені і в комуну хочеться, і жаль дивитися, як хату руйнують.

— Чувствітельна дитина,— зауважив дід Сидір.— Воно й правда. Птиці й ті за своїм гніздом побиваються, коли їх хтось руйнує.

— І нам нелегко,— мовив незаможник Григір Середа.— В житті нічого легко не буває, та ще коли світ оновлюється. Тут, брат, як ото в пісні співається: спочатку світ старий ущент зруйнуємо, а потім збудуємо світ новий. Наш світ. Так-то!

— Не всякий на свою хату руку зведе, як оце ви.

— А що за нею жаліти! Скільки злиднів у тих хатах зазнали! Досить горя.

— Е, не кажи так. У тих хатах життя прожите. Під отією непоказною солом'янкою скільки нашого брата-хлібороба народилося! Та хіба тільки гречкосіїв? Он Тарас Григорович Шевченко, високого розуму чоловік, в отакій же хатині народився. Ти лишень прикинь в умі, скільки під тими стріхами народилося ковалів і теслярів...

— Бунтарів і воїнів,— додав Середа.

— Ага, і воїнів, і зброярів, і ткаль та вишивальниць.

— І невольників, і покриток,— ковтаючи цигарковий дим, сказав батько.— Про наші бідняцькі хати ще колись напишуть книги і пісні складуть. Хіба не тут виростала наша сила, що проривалася бунтами і заколотами, як от, скажімо, в Сорочинцях. Та й ми не лежали на печі, а відкривали вікна і двері навстіж революції. Пориваємося в нову жизнь... Хати і ті здіймаються з насиджених місць.

— А так-таки... Хата для людини — то родове гніздо.

У двір заїхало кілька підвод. Батько з сусідами почали складати на гарби підвалини, ощіп і крокви, а згори наклали ще й парки з покрівлі, і поїхала наша хата з двору. Тільки зостались білі комини осиротіло серед сухого гнилища перетертої соломи, та ще на припічку стояв забутий бликунець.

— Ну от, хлопче, і попливла твоя хата у широкий світ, немов корабель, у комуну,— втішав мене дядько Середа.—Підніметься вона на стоянах на комунівській землі, на виду у сонця. Хата, синку,— то найдорожче, що є у людини від народження і до останніх днів життя.

Рідна хато моя! Ніколи не забути мені твоєї непоказної солом'яної стріхи, твого невисокого дубового

порога, білих стін, підсліпуватих вікон, що дивились на всі чотири сторони світу.

Рідна хато моя! В тобі я навчався працювати й співати. Перехоплював від матусі тихі та журні пісні, коли, бувало, сидить вона під комином, пряде тонку пряжу і співає під хуркання прядки. Тут, сидячи за дубовим столом на покуті, я вперше навчився читати. І дивні книжки розкрили переді мною чарівний, несходжений світ. Тут уперше я виводив на папері дитячі каракулі й, соромливий та щасливий, ніс зошита своїй учительці.

Тут уперше припадав до сторінок «Кобзаря» і, читаючи, радів та плакав, а зі мною плакали мати й сестри, вболіваючи за долю Катерини чи безталанної наймички.

А з покутя на нас пильно дивився Тарас Григорович, обрамлений вишитим рушником, і, здавалося, говорив: «Учітеся, брати мої, думайте, читайте, і чужому научайтесь, й свого не цурайтесь». Микола-чудотворець давно поступився найпочеснішим місцем, яке по праву зайняв чудотворець слова, улюблений Кобзар. Він поселився у нашій хаті як найдорожчий родич. І тепер, щó б я не робив, завжди думав, що скаже про мої вчинки Тарас Григорович, який пильно дивився на мене з-під рушника.

Відходили курними вихорами літа, сніговими хуртовинами проносилися зими, надходили весни. За кожний рік я виростав на кілька вершків, сягаючи до мисника, а там уже тягся руками до одвірків. Я радувався весні, бо ж можна було вибігати надвір босому. А влітку, коли хата, бувало, опережеться квітучими мальвами, нагідками і красолею, любистком та жоржинами, здавалось мені, що кращої від нашої оселі немає у всьому світі.

Хато, моя рідна батьківська хато!

Усім найкращим, що є в моїй душі, завдячую тобі. Що навчила ти цінувати хліб і сіль, піднімати з підлоги ненароком випущену крихту. Ти привчила мене змалку поважати старих, шанувати батька й матір, бути терплячим, чесним і роботящим.

Рідна хато моя! Давно я пішов від твого батьківського порога. Та де б не був я, під якими б високими дахами не жив, ніколи не забуду твоєї стріхи, твоєї чистої стелі. І хоч часом безсердечні люди не раз

докорятимуть мені за любов до тебе, називаючи її всякими закордонними «ізмами», я не відступлюся од тебе. Бо хіба може порядний син забути свою матір, хіба можна забути свою колиску, свій дім, у якому народився і вперше глянув на світ?

Птахи й ті повертаються з-за далеких морів до своїх гнізд. Сотні віків, німі, безсловесні, щовесни вони летять у рідні краї. Їх кличе голос життя. Там десь, за тисячі верст, на них чекають нехай напівзруйновані, нехай спустошені, але рідні гнізда. А ми ж таки люди! В нас є не тільки інстинкт, а й розум. То чому ж маємо забувати про гнізда свої?

Нехай були вони непоказні, злиденні й убогі, нехай не раз ми зазнавали в них недоїдання і холоду, не раз, може, вмивалися слізьми, але спізнали в них і щастя. Велике щастя першого злету.

Будь благословенна, хато моя! Проста, дерев'яна, на дубових стоянах і підвалинах, побілена крейдою, з солом'яною покрівлею та закіптявілим димарем! І коли ми оновимо світ, коли збудуємо найрозкішніші, найказковіші палаци, однаково збережемо тебе для нащадків, наша бідняцька, наша злидарська, але прекрасна хато! В музеях під високим небом збережемо такою, як ти була. Щоб бачили всі, щоб знали наші нащадки, під якими стріхами ми народжувалися й виростали і, набравшись сил, ішли від отчого порога перетворювати світ! Дужі вітри революції вривалися в наші села, як благословенна гроза, зводячи над солом'яними стріхами семицвітні райдуги. Нехай же стоїть під суворим небом історії наша рідна батьківська хата, нехай красується в живому цвітінні соняшників і мальв, у барвистому колі райдуги.

3

Наша нова, простора, осяйна хата виросла край комунівського хутора на дубових стоянах. За нею вишумлював хлібами степ, витьохкував перепелами, видзвонював жайворонками. Все довкола співало. А далі за балкою — незаймані перелоги, на яких ми пасли комунівські корівки й овечки.

Хату було видно здалеку: на осонні, з червоними віконницями, жовтогарячою призьбою, вона була схожа на розлогий кущ калини. Разом з братами і сест-

рами ми обсадили свою хату вишнями й тополями, що зеленаво тяглися в небо. Батько викопав колодязь, встановив журавель, посадив молоденьку вербичку, яка згодом буйно розрослася, кидаючи на спориш приємний холодок. «Рай у степу»,— так я називав свою хату на оновленій комунівській землі.

Три літа ми жили комуною, а я у тій комуні — за пастуха. З цієї хати послали мене комунари вчитися до повітового міста в сільськогосподарську профшколу.

Пригадую, був перший екзамен з української мови і літератури. Нас сиділо з півсотні хлопців та дівчат, з яких тільки половина можуть стати щасливцями. Хвилювалися всі, а особливо я. Вперше мені доводилося тримати екзамен.

Учитель-екзаменатор, невеличкий на зріст, з русявою борідкою, схожий чимось на дячка, зайшов до класу, сів за стіл і тихим голосом визначив завдання. Я сидів у самому кутку на крайній парті і гаразд недочув, а перепитати було соромно. Мені здалося, що вчитель сказав написати письмову роботу про улюблений двір. Я зітхнув полегшено. І давай писати про свій власний двір, про свою хату у вишняку, про те, як на подвір'ї у синіх росах іскриться спориш, як стежка в'юниться на леваду, до криниці. А на вгороді цвітуть картоплі та поміж ними горять червоні лапаті маки.

Захопившись, незчувся, як пролунав дзвоник, час було здавати роботу. Вже на перерві, коли хлопці розповідали один одному, про який твір вони написали переказ, я спохопився. Боже мій! Мова йшла про твір, а не про двір! Виходить, я написав свою роботу не на тему. І прикро було, й гірко. Не вчитися мені у профшколі.

Наступного дня, повертаючи нам письмові роботи з оцінками, Іван Полікарпович Водолага, на мій подив, сказав, що самостійна робота вступника такого-то йому сподобалась і, хоч вона не за темою, він оцінив її на «відмінно».

І цього разу виручила мене рідна хата. А може, доброта Івана Полікарповича, який серцем збагнув наївну закоханість комунівського пастушка в рідну хату?

Вже будучи студентом, я приносив із садівництва профшколи сіяночки яблунь і груш, висаджував їх за хатою, робив окуліровку та щеплення. І з часом наша

хата обросла молодим садом і була схожа на молоду у вінку.

Майже щосуботи я долав понад двадцять верст від Зінькова на хутір, щоб побачитися з рідними, переночувати під батьківським дахом, а заодно й набрати з дому харчів, аби не голодувати в гуртожитку.

Після вихідного дня, у понеділок рано, коли ще ніч не згорнула своїх чорних сувоїв, мене будила мати, складала харчі в кошик або в торбу і несла до воза, а батько запрягав коня та відвозив мене до міста, щоб я зранку встиг на уроки. Бувало, під'їдемо до села Дейкалівки, а в небі лише сіріє. За Власівськими пісками сходить сонце. І так безліч разів за три роки навчання.

Та агронома з мене не вийшло. Бо по закінченні школи не мав ще й вісімнадцяти літ і повернувся додому, під дах рідної хати. Став знову пастухом. На той час це, мабуть, був єдиний випадок на всю Україну — пастух з середньою освітою.

Не завжди мені щастило, але рідна хата втішала, і від того теплішало на серці. Одне засмучувало: давно вмерла наша світла мрія — захиріла, розвалилася комуна, і тепер на її руїнах наново створювався соз.

Зимою 1929 року викликали мене до райкому комсомолу і послали секретарем осередку КМС у сусіднє село Загрунівку. А там — ні хати, ні зарплати. Все на ентузіазмі. Коли-не-коли за сім кілометрів прибіжу, бувало, до матері, щоб відігрітись на печі рідної хати.

Я повернувся до неї знову після життєвих незгод і радів, що є на світі в зеленому степу моя тиха пристань.

Жити б мені вдома на хуторі, може б, став рахівником у колгоспі. Так ні ж, не сиділося. З путівкою райкому комсомолу поїхав до Києва вчитися на курсах агітаторів-пропагандистів при ЦК ЛКСМУ. Вперше побачив золотоверхий Київ, зелені кручі, голубий Дніпро, що плескався в пологі береги. Київ золотим передзвоном вічної кобзи ввійшов у мою душу. Через два місяці розпрощався я з ним, не відаючи, що житиму колись у місті над Дніпром.

Хато моя, біла хато, на жаль, я не пам'ятаю, коли останній раз спав під твоїм родинним дахом, розметавшись на твердому дощаному полу. Здається, це було восени, коли повернувся з Києва. Якби ж то знаття,

то запам'ятав би той день і ніч. Думалося, так буде завжди — повертатимусь я до тебе з далеких доріг, і ти вітатимеш мене тихим шелестом вишень, журбовитим шепотом верби, що схилилась над колодязем, і буйною красою квітів коло призьби.

Але сталося так, що мій батько змушений був розстатися з рідною хатою, хоч і жаль було, та що вдієш, коли її власні діти не тримаються.

Батько продав хату з усіма будівлями та садком Андрієві Романкові, віддав майже задарма і знову перебрався жити в село Бірки до старшого сина. Але не минуло й двох років, як через усякі кривди довелося батькам вирушати з села на хутір. Та вже не в свою хату — в ній жив Романко з сімейством. Тож і купили «на торгах» хату в сусідньому хуторі, в розкуркуленого Компанійця. Та не зазнали в ній мої старенькі батьки ні тихої радості, ні скупого щастя.

До тієї, уже не своєї хати, я приїздив улітку 1937 року несподіваним гостем, і зустрічала вона мене непривітно, бо ж була чужа. Своя ж, бідняцька, стояла неподалік, на колишній комунівській землі, і, мабуть, журилася з осиротілості своєї. Коли б можна було прийти до неї, припасти головою до її жовтої призьби, обняти одвірки, дістатись гарячими руками до сволока, до якого колись була прив'язана моя колиска. Може б, легше стало на душі. Але чужі люди живуть у тій батьківській хаті. На неї можна лише подивитися здалеку, як і на посаджені мною яблуні, обважнілі від стиглих плодів.

Добра серцем мати розуміла мене і жаліла, ніби хворого. Ніколи не забуду, як вона, бувало, винесе в садок Компанійців під розлогу стару яблуню ряденце і подушку, скаже до мене ласкаво: «Полеж, синочку, відпочинь, дай серцеві спокій. І не журися, що не в своєму садку, не в своїй хаті тебе приймаю». А сама сяде осторонь, латає мені сорочки і, здається, береже мій сон.

Хоч і не спалося, не лежалося під чужою яблунею. Тривожний шалений світ, який я уже пізнав, кликав мене. І через тиждень поїхав я від батьків з чужої хати шукати щастя. Впертості мені було не позичати.

Якщо рідна хата не змогла втримати мене, підлітка, то тим більше це було не під силу чужій — вдержати дорослого непосиду.

В тій нерідній хаті над крутою балкою померла наша матуся незадовго до війни, і ми поховали її на подвір'ї моєї сестри Палажки, бо в хуторі ще не було спільного кладовища. Померлих ховали по своїх садибах у садочках. Так повелося здавна. А в нас — ні своєї хати, ні свого подвір'я.

4

Батько, осиротівши, перейшов доживати вік до дочки Оксани, яка жила через балку навпроти садиби старшої сестри Палажки. Здається, він перебрався поближче до своєї Марти, свіжий хрест на могилі якої видно було з Оксаниного подвір'я.

А в Палажки хата згоріла, і жила вона в землянці вдовицею, ніби доглядала мамину могилку, до якої я приходив кожного разу, коли повертався на хутір з далеких доріг. Обнімав дубового хреста на могилі матусі, й душа моя наповнювалася скорботою. «Хто мені ряденце простеле, хто покладе під голову подушку?» У відповідь — мовчання. Тільки чадить полин поблизу могили.

Нагорювавшись, ішов навпростець через хліба до нашої хати, що стояла в садку і дивилася на світ з якимось невимовним докором. Навколо неї розрісся сад мого дитинства, батькова верба стала товста, крониста і висока, все буйно розрослося. Не було лише нашого роду — ані коріння, ані насіння. Все розніс, розметав вітер війни. Не стало й комуни, моєї дитячої мрії.

Андрій Романко частував мене яблуками з дерев, вирощених мною, і приказував: «Спасибі тобі, синку, що посадив гарні яблуні та грушки. Такого саду, як у нас, ніде немає...» А мені було приємно і прикро. Бо тоді, коли я плекав цей сад, мріяв про інше. Думалось, нащадки нашого роду збиратимуть урожай.

Де вони, ті нащадки? Розлетілися сини старого продкомісара. А онуки — мов перелітні птахи, для яких кожне дерево, кожен сук — то і його хата.

Батько дожив свого віку в чужій хаті, разом з дочкою Оксаною, що залишилася удовою після війни. Чоловік її, Ілько Ткаченко, склав голову, захищаючи Ленінград. У 86 років розпрощався мій батько з білим світом.

Поховали ми старого на сонячному пригірку, де ви-

росло невеличке хутірське кладовище, овіяне всіма вітрами, пропахле чебрецем та полином. Через балку від нього в сестриному саду — могила матері. Так і лежать вони, розпаровані смертю.

Через кілька літ роз'їхалися з хутора сестри. І вже нікому було доглядати могили моїх батьків. Майже щороку на проводи приїздили ми з дружиною на хутір. Завжди навідували і батьківську хату. Вона все ще стояла в садку, постаріла, згорблена, ніби та бабуся, і все чогось терпляче ждала. Але ніхто вже до неї не навідувався, окрім мене, одного з усього нашого роду.

Постарілий дід Андрій зустрічав мене, як рідного сина. «Спасибі, що навідався. Мої діти не прийдуть і по пізній дорозі. Оце, доки я живий, берегтиму вашу хату (він так і сказав — вашу), а вже коли помру, то звиняй, мабуть, залишиться вона пусткою. Баба моя, напевне, переїде жити до онуків у город...»

Я з жалем подивився на скособочену, вгрузлу в землю, насуплену хату, почорнілу від часу. Он зовсім осіли ті стіни, що були заплетені очеретом.

Невже тебе чекає, моя старенька хато, така ж доля, яка спіткала інші хати, що виросли на комунівській землі багато років тому? Одні спалені, інші зруйновані, треті стоять пустками... Бо прокотилася і моїм рідним хутором диявольська колісниця війни, залишила страшні сліди, попелища і рани. Давно немає хати Миколи Бутенка. Самотній усохлий явір, мов привид, стоїть на подвір'ї Петра Маловічка, а на колишньому подвір'ї ростуть високі зелені коноплі.

Поруч з нашою садибою була хата старого Кургана, за плетеним тином стояла пасіка, роїлися бджоли, пахло медом і супокоєм. Садиба — як віночок. Тепер на подвір'ї густо росли бур'яни. І сизий полин вилучав із себе такий чад, що голова йшла обертом. Здавалося, то сама журба сивим пилом курілась над колишнім комунівським хутором. За Кургановою стояла хата ще одного Кургана, Олександра. Теж пустка. Бо два його сини — Іван і Микола — загинули на війні, як і син Григорія — Яким. Обірвався рід. Струхлявів корінь. Трохи далі самотніло подвір'я Трохима Горобця, заросле терном. Крайня від дороги — облуплена, під залізним дахом, хата Григорія Середи, комунівського філософа і пророка. Не повернулися додому сини, немає спадкоємців. І лише одна хата на весь хутір жила.

Навколо неї шуміли давно насаджені дерева, була то хата Олексія Назаренка, колишнього голови комуни. Хоч його самого давно не було на світі. Не залишилося і синів, забрала проклята війна. Зосталася лише невістка Христя з двома синами, які підросли, стали механізаторами і міцно трималися свого двору. Хоч одному дядькові Олексієві на тому світі втіха.

Скільки хат після війни залишилися порожніми! Не вернулися до них господарі, не один рід під самий корінь різонула війна. Скільки печищ зосталося від спалених хат, і тільки чорні комини здіймають димарі до неба, мов скаргу до немилосердного бога. Зате в кожному селі виросли обеліски, пам'ятники, меморіали — печальні кладовища, на яких немає покійників, лише їхні прізвища німим болем кричать із каменю.

Не повернулося з війни багато моїх ровесників. Не дочекалися батьківські хати своїх синів, згасло з часом домашнє вогнище й оселя перетворилася на пустку, якщо в ній дожили свого віку осиротілі старі батьки.

Так сталося і з колишньою моєю...

...Недавно духмяна весна знову покликала мене в рідні краї. Треба було вклонитися могилам батька і матері та й навідати осиротілу хату. Прочув я, що нібито осиротіла баба Романчиха кинула її напризволяще. Страшно й подумати. Змалку я жахався отих пусток із чорними вікнами.

Підходжу до дворища і за деревами не бачу даху. Що це, невже за рік так виросли дерева? В серці пекучий біль, ніби хто шименув ножем. Дах на хаті знесено. А напівоблуплені стіни ще стоять. Заходжу на подвір'я. Буйна весна затопила все диким шалом зростання. Ніби й торжествує життя, але воно лише підкреслює страшне людське запустіння. Мій тихий двір, де все було таке миле серцю, обжите, затишне, де все цвіло і радувало око, нині — пустирище. Повсюди царствують лобода, чортополох та гіркий полин.

Хата моя — не просто хата, а ніби людина, якій щойно знесли мечем голову. Вона ще стоїть, але вже нежива. Покрівля з поруділих струхлявілих парок розкидана повсюди. Облуплена глина. Стіни, ті, що з очерету, зовсім скособочились. Виглядають кулі очерету, які колись в'язала батькова рука. Глина з вальків, замішаних матір'ю, обвалилась, тверде груддя — як камінь. Уже зірвано на хаті стелю і струхлявіле дерево

валяється поруч. Лежить на стінах лише один старий дубовий сволок, до якого була прикріплена моя колиска. Він так і переходив з одної хати до другої. Здавалося, йому не буде віку. Міг би й ще служити сто, а може, й двісті років, та немає кому. Війна. Невблаганний суворий час пройшовся косою і по нашому роду.

Хато, моя рідна хато! Ти була для мене колискою, моїм золотим вуликом, моїм тихим раєм, гніздом мого прадавнього роду! Що залишилося нині від тебе? Розламані стіни, розбите череп'я і тріски, трухляві обаполи, скам'яніла глина й уламки цегли від комина. Стіни твої ще стоять, немов привиди. Над тобою розверзлося небо.

Хато моя! Ти не просто хата, ти як світла мрія тих далеких років. Давно немає нашої комуни, немає комунарів — хто віджив свій час, хто загинув у полум'ї війни, а їхні малі онуки розбрелися по світу.

Стою на своєму колишньому подвір'ї в зажурі, немов на страшному суді. Старі яблуні, які молодюсінькими колись приносив у в'язанці за плечима, буйно цвітуть за стінами зруйнованої хати. Верба, посаджена батьком,— як його кострубата доля. Колодязь одним оком підсліпувато глипає в небо.

Наді мною пропливають легкі білі хмаринки, як лебеді з мого дитинства. Тиша така над опустілим хутором, що аж моторошно. Ні скрику перепелів, ні пісні жайворонків, ні навіть писку степових кібців.

Через завалений глиною й трісками сінешній поріг без дверей я ступаю до хати. Стою посередині і дивуюся, яка ж вона маленька та спустошена, завалена цеглою, дранкою і череп'ям!

А була ж колись яка...

Он там, у красному кутку, висіли наші безсилі боги. Давно від них і сліду не залишилось. На стінах від покутя в обидва боки красувалися вишиті рушники. Куди ви полетіли, мої яснокрилі жар-птиці? Де поділись фотографії всього нашого роду? Може, станеться диво і виступлять вони з ще білої, ще не облупленої стіни, ніби з дивного екрана?.. Ні, не буде чуда.

Комини, наче два саркофаги, чорний отвір до печі, як нора, що веде до склепу. Вціліла жердка, що висіла над полом, ніби шибениця, на яку немає кого вішати.

Долівка, яку сестри щосуботи підмазували жовтою глиною, посипали лепехою і любистком, завалена за-

сохлим груддям глини. Маленькі скособочені вікна без шибок блимають сумом. Хоч вони вже й не потрібні. Вся хата тепер дивиться у небо, бо вже немає ні даху, ні стелі.

От я й приїхав на похорон власної хати. Приїхав попрощатися з її руїнами. Все, що було колись таке дороге моїй родині, що дарувало нам тепло і затишок, нині нікому не потрібне, і немає кому за тим шкодувати. Один я мовчки, безслізно оплакую наше зруйноване гніздо.

Важко ступаючи, йду від хати, ніби несу на собі тягар минулих років та століть усього роду. В душі прощаюся з руїнами, з тим потемнілим сволоком, який вистругав із дуба ще мій прадід, сволоком, що переходив із старої хати в новозбудовану, немов міцна вісь нашої оселі, на якій трималися стеля, і дах, і увесь наш рід. Коли б можна було його взяти з собою, узяв би, але важкий він, бо ввібрав у себе стільки горя і журби. Та й куди понесу його, цей темний хрест без перехрестя?

Зосталася одна втіха — в рідному селі Бірки, на прадідівському подвір'ї, залишилась друга половина нашої хати, давно розпиляної навпіл. Там ще збереглися підвалини оселі. Може, та хата вціліє до певного часу, може, її збережуть люди? Хоч, мабуть, скоро зведуть на тому дворищі нову цегляну хату «на полах», і поступиться їй моя дерев'яна гірка половинка.

Налитий невимовним сумом, ще раз оглядаю зруйновану оселю і раптом помічаю під стіною, серед уламків та сміття стару олив'яну баклагу, яку батько колись приніс із заробітків з далекої Кубані. Коли я був пастушком, то набирав у неї криничної води і вирушав у поле. В обідню спеку та вода мені здавалася солодкою та цілющою.

Баклага, баклажко моя! Ти пролежала на горищі піввіку, нікому не потрібна, бо вже не було в нашому роду пастушків і заробітчан. І ось тепер з'явилася на світ. Викинули тебе з горища разом з усяким старим лахміттям. Зблискуєш ти на сонці олив'яними боками, ніби кована з срібла.

Я вертаюся назад і підбираю з землі баклагу. Вона стара, трохи іржава і пом'ята, як і моя пам'ять. Але дорогá мені. Це все, що залишилося у спадок від моєї великої родини.

Бережно беру баклагу і несу з собою, немов дорогоцінну річ. Може, я ще наберу в цю стару баклагу дже-

рельної води з рідних криниць і нап'юся, як колись у дитинстві, щоб задовольнити спрагу?

Хато моя, рідна хато! Ти часто ночами снишся мені такою, якою пізнав я тебе в далекому дитинстві. Стоїш ти білява, в розквітлому вишняку, голубі віконниці — мов крила, залиті сонцем вікна палають золотом. На солом'яній покрівлі воркують голуби.

Мати стоїть на порозі, усміхнено махає мені вишитим рукавом сорочки, кличе до себе. І я спішу до неї, біжу босий по ранковій росі зеленого споришу.

Отак би й бігти мені до матері з доріг далеких, повитих сивою курявою...

ЗМІСТ

Простелилася доля рушничком...
(Штрихи до портрета Івана Цюпи)
Ю. С. Бурляй

5

ЧЕРЕЗ ТЕРНИ ДО ЗІРОК

Роман

15

ОПОВІДАННЯ

507

Тринадцята зима

508

На тихі води, на ясні зорі

521

Каламутна течія

533

Рушник від бабусі

544

Безсонної ночі

550

Ода рідній хаті

554

Литературно-художественное издание

ЦЮПА
Иван Антонович

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ДВУХ ТОМАХ

Том первый

ЧРЕЗ ТЕРНИИ К ЗВЕЗДАМ
Роман
РАССКАЗЫ

Киев,
издательство художественной
литературы «Днипро»

На украинском языке

Художнє оформлення *Р. І. Калиш*
Художній редактор *А. І. Клименко*
Технічний редактор *О. М. Грищенко*
Коректор *В. М. Барташ*

ИБ № 4938

Здано до складання 03.07.90.
Підписано до друку 30.01.91
Формат 84×108 1/32. Папір друкарський № 2.
Гарнітура балтика. Друк високий.
Умовн. друк. арк. 30,24. Умовн. фарбовідб. 30,24.
Обл.-вид. арк. 32,289. Тираж 15 000 пр.
Зам. 0-3882. Ціна 2 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Набір та верстка
виготовлені у видавництві «Дніпро».

Технічний редактор *Л. М. Рубан*
Коректор *Г. О. Іванова*
Оператор *В. П. Москаленко*

Головне підприємство республіканського
виробничого об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Цюпа І. А.

Ц98 Вибрані твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1991.—
Т. 1: Через терни до зірок: Роман. Оповідання./
Передм. Ю. С. Бурляя.— 574 с.

ISBN 5-308-00981-3 (т. 1)
ISBN 5-308-00983-X

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника, лауреата Державної премії УРСР імені Т. Г. Шевченка, ввійшов історичний роман «Через терни до зірок» (про Юрія Коцюбинського, активного учасника Жовтневої революції, першого головнокомандувача військами Радянської України, дипломата, заступника Голови Раднаркому УРСР,— який в роки сталінського беззаконня зазнав жорстоких репресій і був страчений), а також кращі оповідання.

Ц $\frac{4702640201-102}{М205(04)-91}$ 102.91

ББК 84Ук7